

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО

Кочубей Ю.М.

В.В. ДУБРОВСЬКИЙ
(1897–1966)
ЯК СХОДОЗНАВЕЦЬ

Київ – 2011

УДК 929:930
ББК 63.1(4УКР)6-8
К75

Друкується за рішенням Вченої Ради
Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України
(протокол № 3 від 22.06.2011)

Серія “Наукова спадщина сходознавців”

Рецензенти:

д.і.н., проф. Матвєєва Л.В.
д.і.н., проф. Матяш І.Б.

Редколегія серії:

Матвєєва Л.В. – головний редактор серії,
Бубенок О.Б., Дубровіна Л.А., Кочубей Ю.М.,
Онищенко О.С., Радівілов Д.А., Рибалкін В.С.,
Смолій В.А., Циганкова Е.Г., Хамрай О.О.

Кочубей Ю.М.

К75 В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ю.М. Кочубей;
Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. – К., 2011. –
544 с. – (Серія “Наукова спадщина сходознавців”).

ISBN 978-966-02-6171-6

Автор висвітлює життєвий і творчий шлях призабутого видатного українського вченого, історика і сходознавця-тюрколога В.В. Дубровського (1897–1966). Крім того в книзі вміщено тексти всіх його сходознавчих праць (дослідження, рецензії, інформаційні записки), які друкувалися в 20–30 рр. ХХ ст. в Україні та за її межами на еміграції. Включено також дві досі не друкovanі тюркологічні розвідки. Публікація показує В.В. Дубровського як сходознавця широкого кола інтересів: історика, літературознавця, геополітика, чий праці й нині не втратили свого наукового значення.

УДК 929:930

ББК 63.1(4УКР)6-8+63.3(5)я44

ISBN 978-966-02-6171-6

© Інститут сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011
© Кочубей Ю.М., 2011

ВІД АВТОРА

Пропонована книга виходить в серії “Наукова спадщина сходознавців”, яку видає Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, метою якої є зібрати і оприлюднити досі невідомі або маловідомі праці українських орієталістів, котрі і досі не втратили свого наукового значення, а крім того доповнити прогалини в історії українського сходознавства.

Книга містить дослідження “В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець”, список його сходознавчих творів в хронологічному порядку і повні тексти його праць без купюр, хоча деякі з них мають нерозбірливі слова і лакуни з технічних причин. Вони відзначені у тексті. Крім праць українською мовою, друкованих у 20–30-і рр. ХХ ст. в Україні, публікуються також тексти, що публікувалися турецькою мовою після війн в Мюнхені в часописі “Dergi”. Їх опублікував (з’явилося два видання) наш турецький колега д-р С. Шімшір в м. Алмати (Казахстан), але ми вважаємо, що для повноти висвітлення спадщини В.В. Дубровського їх було б варто надрукувати і в нашій книзі. Тут ми висловлюємо щире подяку д-ру С. Шімшіру за дозвіл оприлюднити ці тексти у нашій книзі. Цими міркуваннями пояснюємо і наше рішення включити до неї і підготовлену німецьким орієталістом Г. Грісбах Туган за редакцією проф. В. Дубровського “Новітнє турецьке красне письменство”.

Крім друкованих текстів включено також дві праці: “Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка” і “Посольство гетьмана Ів. Мазепи до Туреччини та Криму 1699 (1700) р.”, які призначалися для збірника, що мав вийти в 30-і рр. під назвою “Україна і Схід”, але в силу політичних обставин так і не побачив світу.

Звичайно, не з усіма положеннями В. Дубровського можна сьогодні погодитися: наука пішла вперед, так як і з написанням деяких власних імен, географічних назв, бо він на еміграції,

певно, не мав під рукою необхідних довідників. Явні недогляди, описки нами виправлені.

Опублікований нами список праць має дані про те, звідки взято той чи інший текст.

Last not least хочу подякувати керівництву Інституту і колегам за їх розуміння і допомогу (д.і.н. Матвеева Л.В., к.філол. н. Дрига І.М., к.і.н. Руденко-Зуб Н.М.).

Окрема подяка зарубіжним колегам акад. НАН України, проф. А. Жуковському (НТШ-Європа (Париж), проф. д-ру М. Шафовалу (УВУ), а також проф. В. Сергійчуку, проф. Д. Степовику, к.і.н. Б. Сергійчуку за їх доброзичливість і допомогу. Щиру вдячність висловлюю також співробітникам ІР НБУ ім. В. Вернадського, бібліотеки INALCO в Парижі, Ярославі Ленго та бібліотечним працівникам нашого інституту сходознавства за всіляке сприяння.

Ю. Кочубей

В.В. ДУБРОВСЬКИЙ (1897–1966) ЯК СХОДОЗНАВЕЦЬ

Відомий український вчений і громадський діяч В.В. Дубровський народився 19.05.1897 р. у передмісті Чернігова Лисковиці в священничій родині. Освіту здобув у Чернігівській духовній семінарії та Ніжинському історико-філологічному інституті (1919), працюючи потім у цих закладах, виявив схильність до дослідницької роботи: як викладач Чернігівського ІНО створив студентський історико-архівний гурток, у якому студенти освоювали “ази” праці з джерелами. Згодом, ставши завідувачем Чернігівського історичного архіву (з серпня 1923 р.) і завідуючим губернським архівним відділом [1], залучав зацікавлених студентів до роботи в архівах. А в Ніжині в місцевому ІНО за його ініціативою у липні 1924 р. було створено студентський історико-архівний гурток, який теж допомагав у вивченні багатих архівосховищ цього міста [2].

Навчання в аспірантурі він продовжив у Харкові і, згодом, захистив дисертацію при Харківській науково-дослідчій кафедрі Інституту української культури під керівництвом акад. Д.І. Багалія. До 1933 р. працював у різних державних установах, наукових і навчальних закладах, в тому числі в Українському науково-дослідному інституті сходознавства (м. Харків) [3]. У 1933 р. був заарештований і 1934 року засуджений на п’ять років таборів “за український націоналізм”. Повернувшись перед війною з таборів (1939), не мав дозволу жити в Харкові, тому вчителював у школах Полтавщини. Спроба продовжити наукову роботу, вступивши до докторантури в Москві, з відомих політичних причин успіху не мала [4].

Під час окупації він повернувся до Харкова, був обраний головою “Просвіти”, працював в університеті, чим міг допомагав іншим людям. 1943 року емігрував на Захід, спочатку жив у Німеччині, а з 1956 р. – в США, де й помер 23.04.1966 р. в м. Річмонд, штату Вірджинія. В еміграції співробітничав у таких відомих еміграційних наукових інституціях як ВУАН та НТШ,

став одним із засновників Українського історичного товариства. Активно працював в українській пресі, зокрема, в “Українському історичному”, інших виданнях, зайнявши різко антирадянську позицію, про що свідчать його чисельні публікації. Тож його й не реабілітували разом з тими, хто одночасно з ним були несправедливо засуджені в 1934 році.

Наші колеги-історики досліджували його активну організаційну роботу на ниві архівістики та музейництва, працю по збереженню пам’яток культури, а також внесок у вивчення історії України та мемуаристику [5]. Але на сьогодні недостатньо вивчено його внесок у тюркологію – галузь сходознавства, якою він досить активно займався, починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. і до арешту в 1933 р.

До Харкова, тодішньої столиці УРСР, він прибув 1925 року. Це був період, коли через певні зовнішні і внутрішні обставини, посилювався інтерес до Сходу. Зовнішніми причинами можна вважати спалахи антиколоніальної боротьби у цілому ряді країн Азії та Африки. Що ж до внутрішньо-українських, то такою, насамперед, слід вважати появу (саме 1925 року) відомих памфлетів Миколи Хвильового (1893–1933), в яких він висунув ідею “азіатського ренесансу”. У другому памфлеті, що увійшов до збірки “Камо грядеши?” (1925) М. Хвильовий заявляє: “Отже, гряде могутній азіатський ренесанс у мистецтві... І далі: “ми розуміємо його, як велике духовне відродження азіатсько-відсталих країн. Він мусить прийти цей азіатський ренесанс, бо ідеї комунізму бродять примарою не так по Європі, як по Азії...” [6]. Але Хвильовий не відкидає досягнень європейської цивілізації, досвід якої має послужити для розвою азіатського ренесансу. Знаменитий його памфлет “Україна чи Малоросія?” не був допущений до друку і поширювався у списках. У ньому він продовжував свою думку: “Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий тисячорічний відпочинок східного людського матеріалу – це період нагромадження енергії для всесвітніх універсальних завдань” [7].

Дискусія навколо ідей Хвильового стала імпульсом для виявлення в Україні зацікавленості Сходом, і, відповідно, для розвитку сходознавства. Ми знаємо, що вже в січні 1926 р. відбувся установчий з’їзд Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства

(ВУНАС), яка стала видавати свій друкований орган журнал “Східний світ”, до цього був тільки “Бюлетень”. У Харкові і Києві створювалися підручники східних мов, і вперше в СРСР граматика турецької мови за новим алфавітом з’явилася українською мовою. Було організовано три (в Києві, Харкові й Одесі) Будинки народів Сходу, які вели громадсько-культурну роботу серед представників діаспори зі східних республік Радянського Союзу. На цей час припадає поява українською мовою фрагментів зі “Спогадів” Мустафи Кемаля Ататюрка [8], документальної книги про подорож до Стамбула К. Котка (М.П. Любченка) “Сонце поза мінаретами” (1928), публікацій про інші східні країни.

У Харкові стихійно було започатковано вивчення східних мов, спочатку це була Секція сходознавства Харківського Наукового Товариства з курсами, а після заснування ВУНАС вони стали курсами цієї Асоціації. Згодом їх фінансування взяла на себе держава і курси стали державними, з травня ж 1930 р. став функціонувати 3-річний Технікум сходознавства і східних мов [9]. На всіх етапах існування курсів на них викладалася турецька мова.

Займаючи досить відповідальні пости на державній службі в царині охорони історичних пам’яток та музейництва, Василь Дубровський не припинив наукової роботи на кафедрі історії української культури під керівництвом акад. Д.І. Багалія. У цьому місці, мабуть, слід сказати про епізод стосунків В.В. Дубровського з Ф.Л. Ернстом, який оприлюднив А. Бережина та згадує у своїх вельми змістовних розвідках відомий історик С.І. Білокінь [10]. Посилаючись на слова вдови Ф. Ернста, вони схильні вважати офіційну службову записку, підписану В. Дубровським, “доносом”, що мав негативні наслідки для Ф.Л. Ернста, який на той час був крайовим інспектором охорони пам’яток культури у Києві, а В. Дубровський знаходився у Харкові, тобто столиці, і міг інспектувати ті чи інші пам’ятки культури і робити зауваження. На нашу думку, мав місце звичайний інцидент бюрократичного штибу, який “доносом” ніяк вважати не маємо права. Можливо, якусь звичайну доповідну записку інспектора з Центру, де за законами жанру обов’язково вказують на “недоліки й упущення”, було використано, щоб відлучити “непролетарського” професора від роботи. Політичні ж погляди самого Василя Васильовича вже були достатньо сформовані і його невдовзі було заарештовано.

Крім В. Дубровського з діяльністю кафедри Д.І. Багалія були пов'язані А. Ковалівський, М. Горбань, К. Штепа, котрі виявляли інтерес до східної проблематики, тобто було інтелектуальне середовище, яке сприяло і його зацікавленню Сходом. Він став членом ВУНАС. При чому дуже активним. Пізніше взяв участь у створенні Українського товариства дослідників Криму і Кавказу й увійшов до складу його керівництва. З листування В.М. Зуммера і Д.С. Гордєєва видно, що Василь Васильович сприяв посиленню сходознавчого напрямку в мистецтвознавстві, в результаті чого з'явилася т.зв. Кавказька комісія при ВУАК (1929). Ця комісія потім злилася з Товариством дослідників Криму і Кавказу. Про всі пертурбації зі сходознавчими установами в УРСР докладно написала Е.Г. Циганкова [11].

Робота В. Дубровського в галузі сходознавства проходила по трьох напрямках. Найбільше уваги він як фаховий історик присвятив історичним питанням. Звертає на себе увагу те, що вже в перших своїх виступах він виявив себе досвідченим фахівцем, схильним до узагальнень і постановки наукових проблем. Це виділяє його поміж колег, котрі зазвичай бралися за розробку конкретних проблем, намагаючись детально в душі старої дореволюційної школи дослідити те чи інше явище.

Він взяв участь у першому Українському з'їзді сходознавців (травень 1927 р.), де виступив з доповіддю “Україна й Близький Схід в історичних взаєминах” [12]. У ній він обстоює необхідність вивчення історії України з урахуванням її стосунків як із західними, так і зі східними сусідами, бо “Україна, що лежить на історичних роздоріжжях між країнами європейського заходу та азійського сходу, була в постійних історичних стосунках з тими і другими, бо вона географічно зв'язана з ними річками, Чорним морем та степовим суходолом. Вивчення і тих і других – західних і східних зв'язків України є наш обов'язок”. Тобто свідомо закликає відходити від “європоцентризму”, який продовжував впливати на історичну науку [13]. Причому він виступає за системний підхід у дослідженні цієї тематики: “...східні зв'язки України вкраплювалися в загальні історичні огляди України чи в курси історії Східної Європи тільки фрагментарно, епізодично, – і окремі факти, що свідчать про ці східні зв'язки, вискакують без певної системи в ті чи інші моменти історії України, бо їх не

можна було обминути чи замовчати” [14]. На його думку, цілком закономірно дивитися на історичні зв’язки як на систему, що тоді теж не було очевидним для всіх.

Розгортаючи широку панораму відносин нашої країни зі східними сусідами, В. Дубровський досить критично відгукується про те, як трактували відносини з тюркськими сусідами такі історики як М. Грушевський, М. Покровський, і заявляє: “Доведеться, мабуть, зайнятись комусь переоцінкою погляду на ці тюркські племена (йдеться про тюркомовні племена нашого Степу – Ю.К.) як на дику степову силу” [15].

Як борець за збереження пам’яток культури й історії він не забуває зазначити: “Безумовно, що серед завдань охорони пам’яток культури на Україні збереження Кам’янецької фортеці, як державного історично-культурного заповідника, буде одним з найголовніших” [16]. Думаємо, він не дарма виділив цю фортецю: вона мала безпосереднє відношення до турецько-українських взаємин. Як знаємо, до реалізації цієї ідеї дійшли тільки в наші дні.

Підбиваючи підсумки, він наголошує, що настав час мати концептуальну базу для вирішення “великих історичних проблем”, бо саме накопичування фактів і цифр вже не достатньо. Закінчує свій виступ словами про те, що “проблема вивчення зв’язків України зі Сходом стає в наш час для істориків України актуальною” [17].

Звичайно, його виступ не залишився непоміченим. На його пропозиції з’їзд ухвалив відповідну постанову, де йшлося про те, щоб: “1) порушити перед НКО питання про організацію у 1928 р. двох наукових експедицій: по дослідженню матеріальної культури решток татарської матеріальної культури на Україні та по дослідженню пам’яток доби переселення народів з притягненням до тих експедицій членів Асоціації, 2) відрядити де-кількох членів Асоціації для вивчення матеріалів що до взаємин України та Криму в архівах та бібліотеках Харкова, Київ, Москви та Ленінграду, 3) оголосити конкурс на де-кілька тем по цьому питанню, 4) організувати в складі Асоціації комісії: а) по антро-політичному дослідженню тюрксько-монгольських впливів на українську людинність, б) по археологічному дослідженню культурно-побутових впливів Сходу на Україну” [18].

Після публікації такої наукової доповіді цього ж року (1928) у “Східному світі” з’являється його друга публікація – теж

концептуально-методичного характеру – “Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.” [19], бо “якраз, – як пише він, – в цей період зносини між цими двома країнами стають найбільш активними й рухливими з боку політичного” [20]. У цій статті він робить висновки, які ніяк не могла зробити радянська історіографія за десятки років, про те що в цей період українсько-турецьке протистояння проходило “під впливом нового фактора (існування нової держави – гетьманської України) і що всі зносини за цих часів, поза старими побутовими рисами, набували нового характеру: це державно-правні та міжнародно-правні акти, які провадяться звичайним дипломатичним шляхом” [21]. І тільки імперіалістична політика Москви поклала край розвитку започаткованого Б. Хмельницьким “туркофільства” в українській політиці. Зрозуміло, такий погляд спрямовував думки фахівців на необхідність розробки питань історії України не тільки поверхово-описово, а й у світлі теорії держави і права.

В. Дубровський звертає увагу, що і російські, і польські історики, висвітлюючи події зазначеного періоду, користувалися обмеженим колом джерел, при чому не українських (багато з них були знищені), не турецьких, а джерела третіх держав. І робить висновок: “...через відсутність щодо взаємин України й Туреччини достатніх українських архівалій, через непевність польських та неповноту московських джерел, єдиним шляхом для з’ясування цієї проблеми в історії України другої половини XVII ст. залишається – розробіток державних архівів Туреччини, власне Стамбулу (а потім Угорщини та Румунії)” [22]. Він наголосив, що така робота “дуже важлива як для нас, так і для турків” [23]. Вирішити питання мала б, на його думку, довготермінова археографічна експедиція до Стамбулу. Це, як згадувалося вище, підтримав з’їзд, що дало підставу І. Моргілевському писати Д. Гордєєву, що В.В. Дубровському пора скласти валізу для поїздки в Стамбул за архівними матеріалами” [24]. Ініціативу В. Дубровського підтримав відомий історик В. Пархоменко (1880–1942), зазначивши у репліці, опублікованій у “Східному світі”: “Ознайомлення зі східними джерелами й в першу чергу з турецькими архівами може мати значення не лише для уявлення справжніх турецько-татарсько-українських взаємин XVI й

XVII ст.ст., а також може пригодиться й у справі вивчення початкової історії нашого козацтва, в наш час ще дуже темної через односторонність джерел” [25].

Ентузіасти сходознавства і серед них В. Дубровський активно готувалися до розгортання співробітництва з турецькими вченими, відбувся обмін делегаціями, готувалися нові статті, обговорювалися плани на майбутнє.

Значною подією в історії розвитку українського сходознавства став II з'їзд українських сходознавців (Харків, 1–5 листопада 1929 р.). На ньому В. Дубровський, який глибоко занурився в орієнтальну проблематику, виступив з доповіддю “Україна й Крим у їхніх історичних взаєминах”. Тут слід сказати, що вчений серйозно готувався до цієї доповіді і в рамках згаданого Українського товариства дослідників Криму і Кавказу зробив повідомлення “Розроблення історії Криму в попередній літературі” [26]. Якою була попередня література відомо: вся вона базувалася на імперських концепціях.

Доповідь, за словами самого Дубровського, “як антимарксистську недозволено було друкувати...” [27]. Побачила світ ця робота у вигляді монографії через багато часу, після війни, в Женеві 1946 року як праця № 52 створеного свого часу емігрантами Українського Чорноморського (потім Морського) інституту, на правах рукопису. Ця робота є серйозним дослідженням, побудованим на величезній кількості джерел. Але головне в ній – антиколоніальна спрямованість, нещадна критика російського імперіалізму, його зовнішньої і внутрішньої, гнобительської щодо “іноземців”, політики. При чому доповідач недвозначно проводив паралелі між історичною долею кримських татар і українців.

Тепер праця, хоча й малодоступна, але існує на папері. А тоді, на переломі 20–30-х рр. ХХ ст. реферат її підготував і опублікував у журналі “Червоний шлях” А.П. Ковалівський. Говорячи про запропоновану В. Дубровським періодизацію, автор огляду стосовно періоду з кінця ХVIII ст. зазначає: “Дальша доба, – є доба боротьби обох народів проти визискування з боку російського промислового капіталу, при чому доповідач влучно характеризував однаковість у становищі обох країн за цієї доби, коли у Криму, як і на Україні, царат силкувався усіма засобами

знищити місцеве національне життя, привести нарід до неписьменности, зокрема пригнітити зародки культурного відродження татарської людности” [28]. Закінчуючи своє реферування, А.П. Ковалівський пише: “Доповідь викликала жваве обговорення й інтерес, між іншим, і з боку гостей з Кримської й інших тюркських республік. За їхньою допомогою передбачається надрукувати доповідь також татарською мовою” [29].

Під час з’їзду було вирішено створити двосторонню українсько-турецьку комісію з вивчення історії турецько-українських зносин. Відбулося два засідання її пленуму, членом Комісії та її секретарем став В. Дубровський. В засіданнях взяли участь також акад. О.М. Самойлович (1880–1938) та видатний вчений Туреччини Фуад-бей Кьопрюлю-заде (1890–1966), що був іноземним членом АН СРСР, та в роки “холодної війни” його виключили з академіків “за діяльність, направлену во вред Союзу” [30]. Тепер його поновлено.

В. Дубровський не витрачав даремно часу, він взявся активно готуватися до майбутньої дослідницької роботи на ниві тюркології. За домовленістю з О.М. Самойловичем 1930 року був (разом з П. Тичиною) у відрядженні в Ленінграді, де в установах РАН – Азіатському музеї та Тюркологічному кабінеті – вивчав “теорію турецько-анатолійської мови” під керівництвом проф. Дмитрієва М.К., історію турецької мови й літератури та палеографію під керівництвом Бертельса Є.Е. – “читали історика Латифі та Divan Fuzulі з відповідним стилістичним та історично-літературним коментарем”, два заняття з турецької літератури провів акад. Самойлович О.М., а практичні заняття з мови – “розмовляння, пересказ прочитаного, читання газет то що” – проводив доцент Джебдет-заде [31]. У цьому ж році їздив у Сімферополь, де студював турецьку палеографію під керівництвом відомого знавця арабської каліграфії проф. О. Акчокракли. Розуміючи важливість підготовки спеціалістів для дослідження архівних матеріалів турецько-османською мовою він вже в Харкові сам керував заняттями з турецької палеографії, який відвідували чотири особи і серед них А.П. Ковалівський. Як зазначає А.П. Ковалівський у “Відомостях” про цей семінар, складених, мабуть, за завданням керівництва, на заняттях семінару було “пройдено загальний вступ, огляд літератури, загальні принципи арабсько-турецької

палеографії. Начерки: куфі, сулюс, несх, дівані, джалі дівані, рік'а, та'алік, шікесте, сіякат, хатті іджазет, рейхані, габар, мюсельсель” [32]. Можна сказати, що і на сьогодні не завадив би такий семінар для наших істориків-сходознавців. Перед арештом, спираючись на свій досвід, він створив підручник “Короткий курс турецької палеографії”, який був конфіскований під час арешту і, за даними СБУ, загинув [33].

Тим часом мов у калейдоскопі мінялися назви різних пов'язаних зі Сходом установ, які замінювали одна одну, або виникали як нові. В 1930 році було створено в рамках ВУНАС Комісію для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії (1930–1933), значення якої досить високо оцінюють сучасні дослідники, хоча вона не була довготривалою й не встигла себе проявити, “ця інституція була важливим кроком в розвитку сходознавства”. В. Дубровський активно співробітничав з нею. Згідно з планом роботи Комісії він разом з іншими працював також над темою “Теорія революційного руху”. Потім з'явився Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС). Не залишаючи роботи в Комісії ВУНАС, поки вона існувала, В. Дубровський став активним співробітником на кафедрі історії в УНДІС і запропонував дві доповіді: “Посольство Мазепи до Туреччини 1699 року” (з демонстрацією фотознімку з листа турецького везіря до Мазепи) та доповідь “Турецький мармуровий напис у Одеському музеї” (з демонстрацією фотознімків і знімків напису на папері) [34].

Василь Дубровський ставився з усією відповідальністю до розгортання роботи по розбудові українського сходознавства. У цьому зв'язку слід відзначити його доповідну записку до Наркомату освіти про створення рукописного кабінету ВУНАС-УНДІС, де вказував: “Необхідною передумовою вивчення культури Сходу є наявність рукописної бази для дослідників. Тому ВУНАС та Науково-дослідному Інституту Сходознавства треба обов'язково організувати рукописний кабінет, для цього скористатися з можливостей фотостатичного копіювання в бібліотеках і музеях СРСР і закордону” [35]. Співпрацював він і з Мовною комісією, одним із завдань якої було упорядкування правопису слів східного походження в українській мові. Робота мала здійснюватися у співробітництві з Редакцією УРЕ та НДІ географії та картогра-

фії [36], що цілком логічно і має практичне значення. Подібну роботу слід було б організувати і в наші дні.

У ВУАМЛІН В. Дубровський виступав як вчений консультант з питань по вивченню українсько-татарських взаємин і працював над відповідною проблематикою. Коли було вирішено питання про видання Архіву Коша Запорозької Січі, де знаходяться документи також східними мовами, то УНДІС, як значилося в листі директора М. Любченка Укрцентрархіву, заявив, що “бере на себе зобов’язання опрацювати турецько- та арабські документи з архіву Коша Січі Запорозької для видання їх спільно з Укрцентрархівом та доручає безпосередню роботу по перекладу цих документів і складанню коментарія до них науковому співробітникові Комісії для вивчення українсько-турецьких історичних взаємин тов. Дубровському В.В., з яким просимо безпосередньо умовитися в технічно-археографічних питаннях цієї роботи” [37]. На копії листа стоїть дата 27.06.1932.

Бере він участь і у підготовці азербайджансько-українського словника (25000 слів), про який А. Ковалівський писав: “взимку 1932–1933 азербайджансько-український словник з фразеологією на картках був закінчений” [38]. Азербайджанці свою частину роботи теж зробили. Де тепер ці матеріали?

Дослідження Е.Г. Циганкової [39] показують, що діяльність сходознавчих установ в Україні була конвульсивною, але тому що в них були задіяні одні й ті ж особи, вона стихійно координувалася, а головне, проходила цілеспрямовано – йшлося про створення в Україні потужного сходознавчого центру. І важливу роль у цій діяльності відіграв енергійний і неймовірно працездатний Василь Дубровський. Історик України – він все більше і більше схиляється в бік тем українсько-східних відносин.

За короткий час свого існування Комісія для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії підготувала тритомне видання “Україна і Схід”, в якому мала з’явитися розвідка В. Дубровського “Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699/1700 р.”, що мала історико-археографічний характер. Він мав намір опублікувати знайдений в Москві документ, спираючись на консультації О.М. Самойловича та О. Акчокракли у вигляді двох текстів: листа великого візиря Хусейна-паші до гетьмана – турецькою мовою в латинській транскрипції і латин-

ською мовою, а також український переклад і фотознімки тексту. Як зазначають С. Кіржаєв та В. Ульяновський, стаття була написана цілком фахово, хоча й не бездоганно [40].

Другою працею, що мала увійти до планованого збірника була невелика розвідка “Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка”. Вона мала лінгвістичний характер. Її обговорили на засіданні Комісії, вказали на ряд недоліків, в тому числі свою думку висловив акад. А. Кримський [41].

Як ми знаємо, цей збірник (чи збірники: були різні думки щодо формату друкування зібраних матеріалів) не був опублікований, хоча тексти й збереглися в архівосховищі [Ф. Х, спр. 14634, 14635].

Опубліковані дослідження, рецензії, відгуки В. Дубровського свідчать, що він у своїй науковій праці практично повністю перейшов на ниву сходознавства. Він писав про археологічні дослідження Пергаму, Ольвії й Криму, відгуки на публікації про реставрацію пам’яток Татарстану чи виступи Азербайджанського театру. Написав також розвідку про Гилянський похід 1725 року за часів Петра I, що теж був пов’язаний зі Сходом, хоча праця В. Дубровського стосувалася російсько-українських відносин. Працював він і над монографією “Богдан Хмельницький і Туреччина” (копія тексту, за даними Я.Р. Дашкевича, є у Львові). Її фрагменти були опубліковані в “Українському історикові” [42], а до того в десятому випуску “Чорноморського збірника” (Майнц Кастель, 1947).

В.В. Дубровський розглядав проблеми українсько-турецьких взаємин в широкому контексті: він розумів, що знання історії слід розширювати за рахунок вивчення культури сусіднього народу, його літератури і мистецтва, звичаїв і ментальності.

Тож ще одним, другим, напрямком його роботи, крім історичних студій, стало вивчення сучасної турецької літератури і перекладацька діяльність. Він досліджує і перекладає доробок сучасних письменників і знайомить з ним українського читача. Вже у 1929 р. в журналі “Східний світ” (№ 1–2 (7–8)) він вміщує розвідку “Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості” та переклад трьох оповідань. У цій розвідці він просліджує життєвий шлях письменника (1884–1920), а також розглядає його творчість, в основному високо оцінюючи белетристичні

якості його оповідань та специфічну, наближену до народної, мову, що в часи, коли творилася нова турецька література вважалося великим досягненням. Далі він публікує свій переклад трьох оповідань О. Сейфеддіна, ніби як ілюстрацію до своєї статті. Він пише: “Три його оповідання, що наводяться нижче, взято з збірки його новел “Гізілі маабед” (“Таємний храм”), надрукованої у Стамбулі у 1926 р. Перше з них – “Віра у милосердя” при нескладній фабулі й трохи наївній психологічній розробці під кутом одвертої моралізації, цікаве з соціального боку своїм іронічним порівнянням черствості заможних з “милосердям” й співчуттям злодіїв. Друге – “Диво”, одверто глузує з релігійних забобонів, описуючи, як злодій-професіонал покрав святі речі, зімітувавши воскреслого святого. Нарешті оповідання “Вода, яку п’є кожна людина”, за вигаданим фантастичним сюжетом (вона названа автором “старовинна хінська легенда” – Ю.К.), приховує глибоку думку про обумовленість панування властителів сліпою слухняністю мас, – але ж якщо вип’є кожен хоч крапельку води справжнього розуму, який звичайно (в країнах старого ладу) звуть божевіллям, то завалиться весь державний апарат експлуатації мас від паразитичної верхівки. Соціальний символізм цього оповідання майстерно загорнуто в художні форми вигаданих осіб та ситуацій. Викладено прозорою, милозвучною мовою. Ці три новели справді можуть бути зразками умілої нової турецької літератури” [42]. Попри явний, характерний для тієї доби, домінуючий соціологізм дискурсу в тексті пера В. Дубровського, його розвідка і переклади дали українському читачеві можливість на конкретному матеріалі ознайомитися із зразками турецької літератури початку ХХ ст.

Після зустрічі в Харкові українських і турецьких науковців виражувалися перспективи для плідного співробітництва, тим більше, що й на політичному небосхилі стало прояснюватися.

Видимим результатом серйозності намірів української сторони і готовності бути достойним партнером у двосторонньому співробітництві стала підготовка спеціального українсько-турецького номера одного з провідних у той час журналів України – “Червоний шлях”, який накладом 3000 примірників виходив у Харкові, тодішній столиці УРСР [43]. Це був суспільно-політичний і літературно-науковий журнал. Зміст спецномера (лютий 1930 р.,

№ 2 (83)) був надрукований українською і турецькою мовами. Публікація спеціального номера була важливим і показовим епізодом турецько-українських взаємин, котрий відбивав рівень зацікавленості двох сторін у подальшому розгортанні взаємно вигідного співробітництва. На жаль, тоталітарний режим розгромив українське сходознавство і така цікава і плідна ініціатива не мала дальшого розвитку.

Слід визнати, що номер був підготовлений цілком професійно: переважна кількість матеріалів була присвячена Туреччині, навіть у хронікальних замітках і бібліографіях, що публікуються традиційно в кінці журналу, дані по Туреччині були подані досить широко.

Зміст відповідав профілю журналу – у ньому були представлені літературні і суспільно-політичні матеріали. З художніх текстів бачимо поетичні твори – вірші Махмуда Еміна (в перекладах Павла Тичини) і Ахмеда Хашіма, і прозу – оповідання Суад Дервіш “Він?”, оповідання “Ятик Еміне” Рефіка Халіда і три оповідання Омара Сейфеддіна в перекладі Василя Дубровського (“Верблюд”, “Милостиня”, “Капітуляція”). Переклади супроводжувалися досить докладними біографічними замітками про авторів з короткою бібліографією їх творів – “Від перекладача”.

Активну роль у підготовці літературних матеріалів і, взагалі, всього номера відігравав А.П. Ковалівський (1885–1969), він виступав і як перекладач, і як дослідник.

І після виходу цього номера “Червоного шляху” В. Дубровський продовжував наполегливо працювати над перекладами з турецької мови.

Одна за одною вийшли з його передмовами перекладені ним книги турецьких письменників: роман “Нур Баба” Якуба Кадрі Караосманоглу (1885–1975) [44], збірка “Оповідання” Омара Сейф Еддіна [45] і оповідання “Ятик Еміне” Рефіка Халіда Карай (1888–1965) [46], а четверту книжку – “Народні оповідання” Рефіка Халіда з передмовою та коментарями В.В. Дубровського було прийнято 1933 року до друку, але наступні події завадили її виходу в світ. Як відомо їх автор разом з багатьма іншими українським вченими опинився в ГУЛАГу.

Про глибоко відповідальне професійне ставлення Василя Дубровського до своєї роботи свідчить його заява до президії

УНДІС, де він просить надати йому за свій кошт відрядження до Києва для роботи в Кабінеті арабо-іранської філології: “Це відрядження мені потрібно, – пише він – для використання наукової літератури, якої нема у Харкові в питанні // про суфійський орден Бекташівців, що його ліквідували кемалісти. Це дослідження потрібне мені для написання передмови до відомого роману “Нур Баба” сучасного турецького письменника Якуб Кадрі, що його переклад закінчую”. Дата: 2.1.1931 [47].

Видно, що В. Дубровський цілком вільно орієнтується в турецькій літературі, що дозволяє йому у своїх коментарях давати короткі, але суттєві, оцінки творчості того чи іншого автора. Про Омара Сейф Еддіна він пише: “Один з найцікавіших письменників Туреччини нашого часу” [48], про твори Рефіка Халіда: “Сюжети береться з глибини життя мас, трактовка реалістична, мова літературна, але близька до широнародної” [49].

Важливою і похвальною рисою Василя Дубровського як орієнталіста-літературознавця було те, що кожну свою публікацію перекладів супроводжував передмовами, коментарями і просто примітками. Він розумів, що українського читача треба спочатку ввести в світ турецького письменства, дати відповідні тексти, потім з допомогою коментарів та приміток щодо історичної епохи, звичаїв, реалій, імен тощо полегшити розуміння того чи іншого твору. На жаль, це не завжди трапляється із сучасними перекладачами, особливо, коли вони роблять переклад не з мови оригіналу, а з російської.

Так і до збірки “Оповідання” Омара Сейф Еддіна написав він “Передмову”, в якій в душі своєї попередньої замітки виклав життєпис турецького письменника, дав розгорнуту характеристику його творчості, звернув увагу на його мову, розповів про його особистість, підкреслив його видатне значення для розвитку турецької літератури. “Головна його послуга та, – пише В. Дубровський, – що він один із перших став на шлях рішучої боротьби за відродження турецької літератури на ґрунті суто народної мови. Сейф-Еддін висловлювався у тому розумінні, що дійсно національною турецька література може стати, лише перейшовши на народну мову, бо тоді вона буде зрозумілою для широких мас і всі зможуть ознайомитися з її технічними досягненнями, – це виведе турецьку літературу з тісних закутків обслуговування фахівців

і високоосвіченої арабізованої верхівки турецької інтелігенції” [45, 14]. Збірка включає 11 оповідань, крім того в журналах друкувалися три оповідання, що разом становить 14 україномовних перекладів видатного турецького прозаїка переломного періоду початку ХХ ст. До збірки увійшли такі оповідання: “Таємний храм”, “Час спогадів”, “Кресало”, “Винахід”, “Вплив пояса”, “Замовлення від жабок”, “Верблюди”, “Милостиня”, “Диво”, “Вода, яку п’є кожна людина”, “Капітуляція”.

До книги Рефіка Халіда Карай “Ятик Еміне” написав він “Передне слово”, де вміщено біографію письменника і розповідь про його політичну кар’єру на тлі турецької історії ХІХ–ХХ ст.ст., зазначаючи, що той “був цілком ворожим для султанського режиму, небезпечним для младотурецького й небажаним для кемалістського” [46, 10]. Він також охарактеризував його творчість, яка, на його думку, що належала (це зазначав і А.П. Ковалівський, котрий був редактором двох його книжок: “Оповідань” Сейф Едіна та роману “Нур Баба”) до “народницької течії”. В. Дубровським складено також й коментарі до книги.

У 1933 році у видавництві “РУХ” вийшов повний переклад відомого роману Якуба Кадрі Караосманоглу “Нур Баба”. У ньому змальовується Туреччина в роки кемалістської революції, яка внесла великі переміни в суспільне життя, зачепила всі прошарки населення і, зокрема, діяльність суфійських тарикатів (орденів), котрі мали значний вплив на населення республіки, що народжувалася під гуркіт війни проти чужоземних загарбників. Ліквідація халіфату, усунення релігійних діячів від впливу на політику, заходи по лаїцизації всього суспільного життя в країні, що століттями жила за законами шаріату, не у всіх викликали захват, багато хто не бажав бачити Туреччину оновленою на засадах європейських поглядів про відділення державних справ від релігійних. Якуб Кадрі виступив на підтримку нового, зокрема проти ордену бекташів, до якого і сам у молоді роки належав. Тимчасова заборона книги сприяла тому, що роман мав великий успіх, хоча і критикувався представниками традиційно налаштованих громадян. Пізніше роман було екранізовано, фільм вийшов під назвою “Таємниці Золотого Рога”.

В. Дубровський опублікував свій переклад разом з двома передмовами Якуба Кадрі (до першого видання – “Пояснення” і

другого (“Друге пояснення”), в яких він давав відповідь своїм критикам з табору бекташів. Перекладач підготував і свою передмову – “Якуб Кадрі та його роман “Нур Баба”. Він подає біографію письменника в контексті літературного життя Туреччини того часу і характеристику його творчості, крім того, що було дуже доречним, розгорнутий нарис історії тарикату бекташів, що значно полегшувало українському читачеві завдання увійти в світ думок і почуттів турка в буремні революційні роки. Передмова написана цілком під впливом домінуючого тоді соціологічного методу критики, що було неминучою даниною того часу. Ось як він характеризує творчість Якуба Кадрі: “Отже для характеристики Якуба Кадрі, як письменника, дуже важливою ознакою є ця його свіжа оригінальність вибору сюжету з життя своєї країни, що не наслідуює ні аристократичної містики чи пригодницької авантюри старі турецької літератури, ні голого запозичення й переносу на турецький ґрунт європейської тематики, що так часто траплялося в турецькому письменстві переходового часу. До того ж додамо, що свій сюжет Якуб Кадрі розробляє під кутом зору викриття побутових пережитків і гуманістичного протесту проти них, себто боротьби за буржуазний прогрес країни”. І далі: “...друга важлива риса творчості Якуба Кадрі – насиченість місцевим побутовим матеріалом – дає можливість вбачати в його писаннях момент народницького напрямку, що цілком природно для нього, як представника націоналістичної буржуазної інтелігенції Туреччини”. При цьому він віддає належне “стилістичній майстерності” турецького письменника [44, 14, 15].

Завершуючи передмову, він дав політичну оцінку перекладеному романові, наголосивши, що той “відіграв певну роль в боротьбі кемалізму з внутрішніми реакційними силами” [44, 47].

В. Дубровський ставився до своєї роботи перекладача з усією науковою сумлінністю. Він консультувався зі знавцями живої турецької мови А.Т. Сафаровим та Наїме Сулейман-ханом, що відзначалося у передмові, проробив відповідну фахову літературу: неодноразово посилається на праці класиків світової орієнталістики А.Ю. Кримського, М. Гартманна, М. Блоше, Л. Массіньона, а також турецьких вчених Ф. Кьопрюлю-заде, І. Хабіба, Сулеймана Саїба.

Після війни, на еміграції він виступав в основному як історик і політолог, але інтересу до турецької літератури не втрачав. Про це свідчить той факт, що як “праця № 63 Українського Морського інституту” за його редакцією і з його коментарями 1948 року в Західній Німеччині вийшли нариси молодого німецького тюрколога Гайнца Грісбаха-Тугана “Новітнє турецьке красне письменство” (“Die moderne türkische Prosaliteratur” – свого роду довідкове видання про турецьку літературу нових часів [50]. На першій сторінці значилося: “Авторизований переклад з німецької мови під редакцією проф. В. Дубровського”. Місце видання значилося як “На чужині”, тепер ми знаємо, що це було містечко Корнберг. У ті часи українські політичні емігранти на своїх виданнях зазначали місце виходу публікації не точно, або, взагалі, іншу країну, оскільки боялися, щоб їх не захопили спецгрупи НКВД, які полювали за політичними емігрантами та так званими “невозвращенцями”.

В ній наводяться детальні біографічні дані про 28 найвідоміших турецьких письменників, приводиться бібліографія їх творів. Хотілося б додати, що ця німецько-українська праця закінчується приміткою від редактора (тобто В. Дубровського) такого змісту: “Цим висловлюю щиру подяку П. д-ру О. Прицакові за його допомогу в моїй праці лексикографічними довідками” [51]. Як бачимо, перший директор Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України теж прислужився до появи цієї винятково цікавої публікації.

Василь Дубровський вважав необхідним дати “Пояснення від редактора”, у якому вказував “Важливість для українців знання культури і духовного розвитку нашого найближчого південного сусіда – турецького народу – не підлягає сумніву. Між тим українське громадянство, навіть в його фахових, літературознавчих колах, навряд чи має будь-яке (не кажемо вже – ясне) уявлення про турецьку літературу, зокрема сучасну” [52]. Далі він пояснює особливості праці Г. Грісбаха-Тугана, труднощі роботи в царині тюркології через нестачу необхідних джерел, дає вказівки щодо транскрипції та вимови турецьких слів.

Важливе значення має “Передмова” до публікації, в якій відзначається історична роль Кемаля Ататюрка у створенні новітньої турецької держави, а також Товариства дослідження турецької

мови (“Türk dili araştırma Kurumu”), йдеться про реформування мови та певні штрихи до історії нової турецької літератури.

Короткий огляд зробленого В. Дубровським для вивчення і популяризації турецького красного письменства в Україні свідчить про те, що він був справді сходознавцем-тюркологом широкого профілю, розумів завдання українського сходознавства на тому історичному етапі, коли він жив, і сам, наскільки мав можливість, зробив вагомий внесок у розбудову українсько-турецького співробітництва.

До літературних тем можна віднести й рецензію на книгу азербайджанського автора М. Кулієва “Октябрь и тюркская литература”. У ній він показав себе цілком ерудованим фахівцем, хоча в душі часу не раз послуговується “марксівською” фразеологією. Книгу в цілому оцінює позитивно: “Основне завдання книжки, що зазначено у назві її, – показати революційний вплив Жовтня на тюркську літературу, шляхи її переходу від старих тем і форм на нові радянські рейки, – це завдання, гадаємо, автор виконав” [53].

Широко задуманим планам розвитку українського сходознавства збутися не судилося. Розгром української науки, розпочатий процесом СВУ, продовжувався: було ліквідовано ВУНАС, її друкований орган, закрито технікум східних мов. Цьому передувала кампанія цькування і навішування ярликів, в одному з архівних документів вказано, що Україна “стала фортецею буржуазної науки” [54]. Після критики ВУНАС автор доносу атакував УНДІС, який “послабив пильність до Дубровського, Ковалівського...” [55]. Насторожує фраза “Тут постає питання про доцільність сходознавчої роботи на Україні” [56]. Хоч цитований документ є практично підготовчим, але ми знаємо, що було потім – ліквідовано всю сходознавчу роботу в Україні.

На цьому справа не закінчилася – до ВУНАС повернулися і в сумнозвісному 1937 році, про що свідчить доповідна записка заст. Наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона “товаришам Косіору і Постишеву” від 7 лютого 1937 р. про роботу над архівними матеріалами ВУНАС. У цій записці, зокрема, сказано: “1. Начиная с 1930 года и особенно в 1934–1935 г.г. органами УГБ НКВД УССР репрессировано бывших членов ВУНАВ’а – 37 человек...” І далі: “2. 90 быв. членов ВУНАВ’а проходят по нашим

матеріалам, як пов'язані з контр-революційною українською націоналістическою, троцькистською, меншевістською і другою антисоветською роботою” [57]. А про видавничу діяльність заступник наркома пише: “Не повним еще просмотром этой издательской “продукции” выявляется, что она содержит в себе не только большое количество разного рода политических извращений, но и прямые антисоветские выпады и пропаганду отторжения Украины от СССР” [58] і найголовніші удари наносяться по вже засудженому В. Дубровському: “Прежде всего обращают на себя внимание статьи ДУБРОВСКОГО В.В. (осужден) и одного еще не установленного автора, доказывавшие, что Украина по своему историческому прошлому и своей культуре тяготеет не к “Московии”, а к Ближнему и Дальнему Востоку” [59]. Закінчується доповідна записка цілком багатобічюче: “Разработка материалов и расследование, направленное к вскрытию всей контр-революционной и разведывательной работы на базе ВУНАВ’а продолжается” [60]. і, звичайно ж, пропонуються нові арешти вчених-сходознавців.

Тепер про третій напрямок його роботи. Інтерес до питань політичних виявився у нього вже у доповіді на другому З’їзді українських сходознавців (1929) “Крим й Україна в історичних взаєминах”, про що ми вже згадували.

Цілий ряд глибоких думок щодо кримської проблематики він виклав у досить розлогій рецензії на збірку “Студії з Криму” за редакцією акад. А.Ю. Кримського, які й на сьогодні, як на нашу думку, не втратили своєї актуальності, зокрема щодо уваги кримських вчених до проблем Кримського ханства. Рецензію він почав словами: “ До цього часу татарський *Крим* притягав до себе менше уваги дослідників, зокрема українських, ніж дотатарська елліно-римсько-візантійсько-генуезька “Таврида”. Тягар античної археології, починаючи з перших відкриттів кінця XVIII ст., досі продовжує затуляти живий інтерес до наших найближчих східних сусідів – кримських татар, хоч українська історіографія ще в XIX ст. не раз виявляла величезну роллю татарського Кримського ханства для економічного й політичного боку життя України” [61]. І далі робить закид відносно відомого покажчика “Библиография Востока”, де «праці щодо татарського Криму заховано десь під невиразним заголовком “Черноморье”...» [62]. Трохи згодом, як

пам'ятаємо, взагалі, поняття “кримськотатарський” було викреслено з радянської історії, літератури і преси.

Він також сміливо критикує таке видання як “Крым. Путеводитель. – Симф. 1928” за неправильне висвітлення даних про кількість українського населення в Криму. Він пише: «Щодо числа української людности в Криму – 11 %, то в цьому можна сміливо сумніватися, знаючи, як офіційна й “наукова” статистика охоче прираховує українське населення Криму до граfi “русские”... Без сумніву, українського населення в Криму значно більше... і лише недоліки статистики і недостатня увага до культосвітнього обслуговування українського населення в Криму (яке тим самим примушується русифікуватися) знижує цей статистичний показник» [63].

Досить гостро він висловився про надруковану в “Студіях з Криму” добірку статей Арс. Маркевича “З культурної минувшини Криму”, в якій, пише В. Дубровський: “Автор міцно стоїть на ґрунті ідеї побідоносного й культураносного російського імперіалізму, – татарське населення Криму в цих нарисах він згадує лише, щоб підкреслити корисну діяльність російських урядовців і поселенців для татарського Криму і вдячність до них з боку татар (sic!) (ст. ст. 108,109,126,133 і т. ін.), хоч шокроку самі матеріали, помимо волі автора, свідчать за люту боротьбу поміж татарським населенням і російськими колонізаторами...” [64].

Попри всі критичні зауваження В. Дубровський високо оцінює збірник, хоча й закидає деяким авторам, в тому числі й А.Ю. Кримському, відсутність “глибшої соціальної аналізи”, що на той час уже стало ритуалом.

Питанню сучасної історії Криму він присвятив розлогу рецензію чи, радше, реферат на книгу кримськотатарського вченого і політичного діяча Е. Киримала про боротьбу кримських татар за свободу, в якій дав високу оцінку цієї праці і, як справжній, об'єктивний вчений, у полеміці про федерування України з Кримом підтримав не позицію проф. Д. Дорошенка, а точку зору проф. Е. Киримала [65].

Ним написані також рецензії на книгу А.К. Бочагова “Милли Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму” [66] і Л. Раєвського “Мусаватистское правительство на Версальской конференции. Донесения председателя Азербайджанской мусаватистской

делегации. Т. І. Баку” [67], в яких він виступає в душі тодішніх ідеологічних настанов, засуджуючи і “Міллі Фірку”, і “Велі-Ібрагімовщину”, і азербайджанських мусаватистів. Слід мати на увазі, що вже відбувся “процес СВУ”, а “Східний світ” став називатися “Червоним Сходом”.

Третім напрямом дослідницької роботи В.В. Дубровського були питання геополітики і міжнародних відносин.

Після війни, перебуваючи в Німеччині, він став співробітничати з журналом “Dergi” (“Часопис”), що видавався турецькою мовою в Мюнхені американським Інститутом для дослідження ССРСР. У цьому журналі він опублікував цілу низку різного роду статей, в яких викривалася лицемірна національна політика Радянського Союзу і містилася цікава для турецькомовних читачів інформація.

Свого часу в журналі “Східний світ” (2005, № 3) ми мали нагоду згадати про співробітництво у післявоєнні роки проскрибованого на батьківщині сходознавця проф. В.В. Дубровського з журналом “Dergi”. Тоді я мав у своєму розпорядженні тільки дві статті нашого вченого, опубліковані в цьому виданні. Але на початку 2006 року мав приємність познайомитися з турецьким вченим д-ром С. Шімшіром, який приїхав в Україну для участі в конференції, присвяченій А.Ю. Кримському, у Луцьку. Працював він, викладаючи турецьку літературу, в Казахстані, в м. Алмати. За це знайомство і всіляку допомогу хотів би тут висловити вдячність колезі к. філол. наук І.М. Дризі.

Під час однієї з розмов торкнулися долі українського тюрколога Василя Дубровського і я поділився з ним своєю інформацією, щодо співробітництва нашого вченого з журналом “Dergi”, про яке згадувалося в статтях, що з’явилися в емігрантській пресі після його смерті. В одній йшлося про Крим, а в другій про Азербайджан.

Д-р С. Шімшір сказав, що він знає про “Dergi” і навіть має всі його номери і сказав, що при першій можливості подивиться, чи є й інші статті Дубровського. Звичайно, я був радий, бо мені весь час здавалося, що ще щось мало бути, оскільки в матеріалах, присвячених Дубровському, йшлося не тільки про публікацію двох статей, а про *співробітництво* з журналом.

І ось наприкінці 2006 року з’явилася книжка д-ра С. Шімшіра, в якій зібрано турецькомовний доробок Василя Дубровського, що

побачив світ на сторінках “Dergi” [68]. Видав її відділ мови та літератури Казахстанського національного педагогічного університету ім. Абая в Алматі. Цю книжку можна вважати переконливим прикладом плідного міжнародного співробітництва вчених.

У короткій передмові автор розповідає про нашу зустріч і розмови, серед яких ми згадали й ім'я Василя Дубровського і його статті в турецькому журналі, і гірку долю української тюркології. Він висловив думку, що було б актом справедливості опублікувати статті жертв репресій 30-х рр. в Україні нині, “щоб вони могли спокійно спочивати у своїх могилах”.

Розпочинається, власне, публікація “Вступом”, у якому д-р С. Шімшір пунктиром позначає історію української тюркології, яка за царського режиму не могла мати розвитку, згадує імена О.М. Самойловича і Османа Акчокракли, а також говорить про створення ВУНАС.

Далі він приділяє певну увагу постаті самого Василя Дубровського, в основному показує його роль як перекладача творів сучасних турецьких письменників – Омера Сефеддіна, Рефіка Халіда та Якуба Кадрі, які побачили світ в українських видавництвах, хоча висловлює своє захоплення й політичними статтями вченого. Відчувається, що авторові вступу явно бракує необхідної інформації, щоб написати більше розгорнуту і глибоку статтю про нашого вченого-тюрколога. Але звинувачувати його не можна, тому що і в Україні тільки останнім часом з'явилися праці про видатного сходознавця і великого українського патріота, що зазнав поневірянь ГУЛАГ'у та гіркого еміграційного хліба.

У збірці надруковано вісім статей, перша з яких з'явилася вже в першому номері за 1955 рік, а остання – в 1966 році, тобто в рік його смерті.

Перша стаття має назву “Створення і знищення українського сходознавства”. У ній коротко викладено історію українсько-тюркських відносин, зокрема відомі факти дружніх стосунків Б. Хмельницького з кримським воєначальником Тугай-беєм, запорожців з кримськими татарами. Потім йдеться про організацію Української Академії наук і ВУНАС, про визначну роль А.Ю. Кримського в становленні сходознавчої науки в Україні. Згадано про тодішніх сходознавців Т. Кезму, Т. Груніна, П. Лозієва, особливо, багато написав він про А.П. Ковалівського. Достатньо чітко, хоча й по-енциклопедичному стисло,

переказав він коротку, на жаль, історію життя сходознавства в Україні, завершивши її описом повного розгрому, коли ця наука була поглинена марксизмом-ленінізмом.

Друга стаття теж має значне ідеологічне навантаження: у ній йдеться про погляди сучасних советських істориків на тюркський світ. Сказавши кілька позитивних слів про українських істориків школи М. Грушевського, він далі атакує перший том “Історії Української РСР” (1953), яка подає історію українсько-тюркських стосунків з позицій російського імперіалізму. Зокрема викриває насаджувані Москвою стереотипи щодо наших південних сусідів, наприклад, такий як “Туреччина – розбійницька держава”, “Туреччина – ворог України”, “Богдан Хмельницький – ворог Туреччини”, “українці і кримські татари є вічні вороги”, у перекрученому вигляді подається політика Росії щодо Криму і Кавказу. Очевидно, як об’єктивний вчений В. Дубровський засуджує таке трактування важливих для історії України тем.

Не втратила свого значення і велика (найбільша в збірці) стаття “Історичні джерела і дослідження про тюркський Крим”. По суті це – скорочений виклад бібліографічної частини його праці “Україна і Крим в історичних взаєминах”, що на правах рукопису, як згадувалося вище, вийшла 1946 року в Женеві на стеклографі як публікація № 52 Українського Морського Інституту, бо так став називатися створений напередодні Другої світової війни Український Чорноморський Інститут. Місце публікації з вказаних вище причин значилося – Женева. Важко переоцінити значення цієї розвідки для турецьких науковців: у ній в кращих традиціях А.Ю. Кримського подано більше сотні назв різного роду джерельних матеріалів та досліджень російською мовою, а також західноєвропейськими мовами. Цілком природно він перераховує й наявну на той час тюркознавчу літературу українською мовою, в тому числі праці акад. А. Кримського і свої, давні і найновіші, наприклад, опубліковані в “Чорноморському збірнику” (т. X і т. XI) статті “Кримська автономна республіка (некролог)” та “Знищені республіки”. До кожної бібліографічної серії він додає короткий, але суттєвий коментар. Навіть сьогодні ця праця має значення для українських кримознавців, коли настав час створювати правдиву, без радянських стереотипів, історію Кримського півострова.

Питанням становища центральноазійських республік ССРСР присвячена стаття “Щодо деяких даних про Радянський Туркестан”. Тут після коротенького історичного вступу подається, побудований на свіжих радянських публікаціях, огляд економічного і соціального становища вказаних республік, підкреслюється колоніальний характер панування Росії в регіоні Центральної Азії.

Не менш важливою і гострою була стаття, присвячена Азербайджану. Це була по суті розгорнута рецензія на книжку Ф.Ш. Шабанова “Развитие советской государственности в Азербайджане. – М., 1959”. У вигляді автореферату за підписом “Історик” він опублікував її під назвою “Сучасний Азербайджан з советського погляду” в журналі “Український історик”, що видавався Українським історичним товариством [69]. У цій праці він викриває лицемірство радянської національної політики на прикладі Азербайджану і розвінчує її апологетику, яку нав’язувала світові радянська пропаганда. При чому він весь час порівнював ситуацію цієї кавказької країни з долею України.

Він детально розглядає історичні події на Південному Кавказі під час революції і громадянської війни, мотиви й етапи створення ССРСР – “фальшивої оболонки”, як він писав, “(крім як для РСФСР !), що приховує колоніальну залежність АзССР і всіх інших неросійських республік від РСФСР” [70].

Шостий розділ праці В. Дубровського називається “Конституційні трюки російських большевиків”. “Спішним трюком” назвав учений формування радянської делегації на Генуезьку конференцію, а потім розкрив фарс створення ЗРФСР, (яка існувала аж 14 років), щоб безпечніше, “в пакеті”, включити кавказькі республіки в ССРСР, а також вирішити питання, що виникло у зв’язку з незнанням прибулими російськими керівниками місцевих мов, бо у Закавказькій Федерації стала функціонувати російська мова. Приділено також увагу питанню колективізації в Азербайджані та культурному розвитку, при чому зазначалося, що політика в галузі освіти сприяє русифікації місцевого населення, а реформи абетки відірвали сучасних азербайджанців від їх класичної спадщини. Глибоко аналізує він статус Азербайджану в ССРСР, роль його органів управління і прав громадян союзних республік, вказуючи, що суверенність АЗРСР була такою ж фікцією, як і суверенітет інших союзних республік.

Крім статей широкого політичного плану до збірки входять також статті пізнавальні, але і вони несуть на собі виразне антирадянське забарвлення. Одна називається “Тюрки якути”, в другій йде мова про розміщення радянських державних підприємств напередодні Другої світової війни (розглядаються союзні й автономні республіки СРСР), а третя – це рецензія на книжку Н. Полонської-Василенко “Українська Академія Наук. (Нарис історії), т. I.”. Всі вони несли правдиву інформацію турецькій громадськості про справжню політику Советської імперії.

На особливу увагу заслуговує його праця “Туреччина між молотом і кувалдою” (так на обкладинці... Ю.К.). З невідомих причин вона не була надрукована в “Dergi”. Перші її сім розділів з’явилися в емігрантській газеті “На чужині” у листопаді 1946 року. У повному вигляді вона була надрукована в Майнц Кастелі у “Чорноморському збірнику”, кн. XI (1947), а потім у тому ж році окремою відбиткою (з позначеннями: “На чужині” і “на правах рукопису”) [70]. У ній йшлося про одне з “найскладніших міжнародних питань післявоєнного часу”, а саме про політичні та територіальні претензії СРСР до Туреччини. Як він писав: “...перемога Советів над Німеччиною і її союзниками настільки порушила рівновагу сил в Європі на користь Советів, що дала їм відвагу висувати такі максимальні вимоги, на які раніше ніколи б не насмілилася царська Росія” [70, 5].

Характерною рисою його статей про сучасність є те, що кожна з них починається з короткого історичного екскурсу. Це абсолютно виправдано, беручи до уваги значно меншу обізнаність європейського читача з перебігом історичних подій на Сході у порівнянні зізнаннями історії країн Європи. Тож В.В. Дубровський починає свою статтю з опису ситуації XVIII ст., коли виникло питання про протоки Босфор і Дарданелли. Далі описує перипетії Першої світової війни і дипломатичні маневри у міжвоєнні роки навколо проблеми проток. Ще один невеликий розділ присвячено політиці Турецької Республіки під час Другої світової війни і тільки після цього підходить до дослідження власне післявоєнного становища цієї країни, в нових міжнародних реаліях, коли свою силу забажав продемонструвати зміцнілий після перемоги у війні Радянський Союз.

Він ніколи не обмежується констатацією тих або інших положень, а завжди наводить конкретні факти, які служать підставою

для його твердження. Так, говорячи про підготовку агресії проти Туреччини, він посилається не тільки на офіційні документи МЗС СРСР, а й на матеріали грузинської та вірменської преси, (звичайно, підготовлені в Москві), які ніби то обґрунтовували територіальні претензії СРСР до Туреччини.

Ще однією особливістю праць В.В. Дубровського був “панорамний” підхід, тобто він розглядав турецько-радянські відносини не окремо, а в контексті загальної політичної обстановки у світі і, зокрема, в Середземномор’ї, в регіоні Близького і Середнього Сходу. Ось як він писав: “Такий гострий виступ Советів здався тим серйознішим, що одночасно з цим, в процесі післявоєнних переговорів, ССРСР виявив по багатьох моментах одверте бажання стати твердою ногою в теплому Середземному морі. Совети забажали собі бази на островах Додеканезу, потім заявили претензії на передачу під їх опіку італійської колонії Триполітанії. За повідомленням швейцарських газет, Совети встигли під час війни придбати вже солідний пакет акцій Суецького каналу. Одержавши в Юго-Славії та Албанії вихід до Адріатицького моря, Совети своїм активним тиском на справи Греції також заявили апетит і до опанування Егейським морем. Одночасно інспірацією і підтримкою повстання в Азербайджані проти Ірану, вони засвідчили свій певний намір прямувати до Перської затоки, з пенетрацією в Арабські країни – і до Арабістану та Африки. Становище на Близькому Сході стало таким скомплікованим і гострим, як ніколи раніше” [70, 6]. Особливо пов’язаними виявилися в цей час долі Греції і Туреччини. Греція, як відомо, в цей час стала жертвою підривної діяльності з боку СРСР, навіть із застосуванням партизанських операцій. Розгляд турецько-радянських відносин у такій оптиці дозволяв побачити світовий вимір конфлікту, як вияв загрозливого протистояння двох сил – західної демократії і тоталітаризму, яке, як знаємо, потім переросло у довголітню “холодну війну”.

Безперечно, для надання більшої глибини і рельєфності своєму дослідженню міжнародних відносин, вчений вважає, що “треба взяти на увагу і сучасний внутрішній стан Туреччини, який дає комуністам зручні умови для розкладової “революційної” дії і примушує турецький уряд задумуватися про внутрішні небезпеки в разі сутички з Советами” (там само). Він достатньо детально

описує політичне життя країни, при чому ретроспективно, наголошуючи на необхідності проведення демократичних реформ.

Дослідник досить вдало визначає важливу роль Туреччини в регіоні і, що важливо, в контексті такого актуального нині питання про нафту. Він зазначає: “... вона є природним бастионом, що захищає такі важливі для американської і англійської індустрії та транспорту нафтові джерела Середнього Сходу (Іран, Ірак, Саудова Арабія тощо), що містить в собі основні світові резерви цієї могутньої рідини” [71, 7].

Красномовним прикладом, як треба висвітлювати важливі і гострі питання сучасної політики, може бути дослідження ним генези історичного виходу США на світову арену в зв’язку з подіями на Близькому Сході, що пов’язано з виступом Президента США Гаррі Трумена 12 березня 1947 р. перед обома Палатами Конгресу з програмною промовою і з пропозицією про надання Греції і Туреччині допомоги в розмірі 400 мільйонів доларів...” [71, 8] З цієї суми Туреччина мала б одержати 150 млн. Цим актом, на його думку, “Сполучені Штати: 1) вийшли рішуче з стану самоізоляції на Західній півкулі, відмовившись від своєї традиційної доктрини Монро, та приступили до керування всією світовою політикою; 2) перебрали на себе від Англії основний тягар оборони Середземного моря і Близького Сходу в інтересах всіх зацікавлених держав; 3) одверто визнали поділ Світу на ворожі сфери – большевицьку і демократичну; 4) пов’язали турецьку проблему з всією світовою політикою, зробивши її одним з основних вузлів останньої” [71, 9]. Звичайно, В.В. Дубровський дав надто ідеальну оцінку політики США, залишаючи нерозшифрованими справжні інтереси цієї великої держави, але сама промова Г. Трумена мала історичне значення і кілька десятиліть служила дороговказом для американської зовнішньої політики. Не дивно, що вона викликала великий інтерес у світі.

Вчений не обмежився стерильною констатацією важливості цього історичного факту, а довів це цілою низкою аргументів. Насамперед, він приводить широкі коментарі преси США, Великобританії, Швейцарії і Німеччини, високу оцінку цього акту з боку прославленого політичного діяча Уїнстона Черчілля.

Щоб показати, що таке важливе рішення було прийняте демократичним шляхом і відповідає волі й інтересам більшості

американського народу, значне місце у своїй праці він приділяє описові процедури проходження відповідних документів у законодавчому органі США – Конгресі, при чому в обох його палатах і навіть в комітетах. Зупинився він і на обговоренні цього питання в ООН, де проти планів США різко виступив СРСР.

Він скрупульозно вивчає всі проекти рішень і президента країни і Конгресу, весь час цитує відповідні документи. У необхідних випадках вчений звертається до статистичних даних, в тому числі наводить результати голосувань на різних стадіях розгляду законопроекту про надання допомоги Греції і Туреччині, щоб підтвердити ті чи інші висновки.

Велике значення він надає тому, щоб були “почуті всі”, тобто висвітлює не тільки позицію Уряду США, а й позицію Генерального секретаря ООН, МЗС Великобританії, деяких сенаторів США, які не у всьому погоджувалися з американськими представниками, а також американських “прогресистів”, таких як відомий у нас Генрі Уоллес, котрі взагалі виступили проти. Чимало місця він приділив висвітленню позиції Радянського Союзу, особливо виступам А.А. Громико в Раді безпеки ООН, згадує негативну реакцію щодо проекту цього закону на сторінках радянських газет. Цим він досягає об'єктивності, яка має бути присутньою не тільки в дослідженні про віддалені епохи, а й у розгляді проблем історії сучасної.

Вчений не завершує свою розвідку ефектною крапкою – фіксацією факту підписання 22 травня 1947 року Президентом США закону про надання допомоги, політичної і матеріальної, Греції і Туреччині. Він розсуває трохи хронологічні рамки свого дослідження і показує цей закон у дії: практичну допомогу США і їх союзників (політичну, економічну і мілітарну) Туреччині і про заходи турецького уряду по зміцненню своєї внутрішньої безпеки і нарощуванню оборонного потенціалу. Таким чином його робота набуває завершеності і з повним правом може вважатися історичним дослідженням.

Він переконливо, на нашу думку, показав, що тільки рішучі дії США та їх союзників зірвали експансіоністські плани СРСР.

Ще одна риса досліджень В.В. Дубровського полягає в тому, що він завжди пам'ятає про свою Батьківщину. Розглянуту працю він, наприклад, закінчує таким геополітичним висновком:

“...з погляду життєвих інтересів української нації ясно, що в разі, коли б Совети замкнули своїми військами і спорудами чорноморсько-егейські протоки, то це означало б закриття останньої віддушину з України до зовнішнього світу (після того як кільцем васальних балканських держав Совети заслонили західно-українське вікно в Європу). В разі ж, коли б протоки залишилися одвертими, а Туреччина незалежною від советського впливу, – порятунок Україні може найлегше прийти з чорноморського Півдня, а не з балтійської Півночі” [71, 10].

Пізніше, у 1950 році, це дослідження у переробленому і доповненому вигляді під заголовком “Туреччина після двох воєн” було опубліковано в кількох номерах в емігрантській газеті “Українські вісті”, що виходила в місті Новий Ульм у Західній Німеччині [72]. В цілому вона повторює схему попередньої публікації, але розділи, хоча й менші за обсягом, містять короткі резюме, в яких він дає свою, авторську оцінку викладених у розділі фактів і подій. Слід сказати, що його оцінки є дійсними і сьогодні, що свідчить про їх глибокий аналітичний характер, а не тільки про актуальність для того часу, коли стаття писалася.

Починається стаття знову-таки з короткого історичного екскурсу, додаючи деякі деталі, відсутні у попередньому тексті. Стаття насичена великою кількістю фактів, статистичних даних і посилань на офіційні документи: ноти, резолюції, заяви, – завжди з позначкою їх дати. Коли він пише про вибори, що відбулися у Туреччині, то подає детальну статистику їх результатів; розглядаючи діяльність Демократичної партії, яка потім перебрала владу в країні, вчений знаходить місце і для короткої біографії її лідера – Джелала Байяра. Характеризуючи парламентаризм у Туреччині, вчений звертається до порівнянь з британською практикою (компаративний підхід), щоб зробити свій текст зрозумілим для українського читача-емігранта. Це не тільки сприяє читабельності газетної статті, а й створює багатогранну і рельєфну картину тієї політичної історії, яка відбувалася перед очима читача і, безумовно, додає переконливості висновкам дослідника. Все разом створює те, що називають науковим знанням, а не пропагандою. Такі підходи при висвітленні тем сучасності демонструє вчений і в менших своїх розробках, що з’явилися у цей період його наукової діяльності.

Стаття може бути зразком глибокого фахового аналізу геополітичних проблем, що виникли в регіоні басейну Чорного моря та Близького Сходу після Другої світової війни.

Слід підкреслити, що розглядаючи проблеми близькосхідної політики, він залишається патріотом своєї Батьківщини, думає про її майбутнє. Про це свідчать і його публіцистичні виступи, статті і замітки на політичні теми в різних еміграційних виданнях; серед них варто згадати опубліковані в одинадцятій книзі “Чорноморського збірника” (1947) матеріали: статтю “Знищені республіки” та рецензії на періодичні видання козаків та калмиків.

Він продовжував до кінця своїх днів працювати, публікуючи час від часу, крім деяких розвідок, також різного роду матеріали мемуарного характеру і випустив навіть книжку про свої поневіряння в ГУЛАГ’у.

На нашу думку, багато його праць зберегли своє значення до наших днів і мають не тільки історичне, а й практичне значення для української сходознавчої науки. Ні його доробок, ні його ім’я за радянського часу не були відомі ні науковцям, ні широкій громадськості. Мабуть недоглядом цензури пояснюється те, що ім’я вченого фігурує в бібліографічному покажчику журналу “Східний світ”, виданому 1969 р. А. Ковалівським, і в історіографічному огляді цього журналу, надрукованому М.Ф. Дмитрієнко [73]. Без сумніву спадщина В.В. Дубровського збагачує наукову скарбницю українського сходознавства.

1. Матяш І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 104–105.

2. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 35.

3. Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. – Київ: Критика, 2007. /Див. іменний покажчик/

4. Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 146–148. Вперше в газеті “Наш клич” (Буенос Айрес) 13 червня 1963 р.

5. Матяш І. Василь Дубровський – науковець і організатор // Матяш І. Особа в українській архівистиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 121–140; Матяш І. Василь Дубровський // Історіографічні дослідження в історії України. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 384–405; Матяш І. Маловідомий

історик Василь Дубровський // Проблемы славяноведения. Сб. науч. статей и материалов. – Вып. 3. – Брянск, 2001. – С. 277–290; Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського // Историчне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Частина II. – Київ, 1995. – С. 368–370; Астаф'єв О. Світ як стан духу // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 37–40; Чабан М. В.В. Дубровський // Українська журналістика в іменах. – Вип. 6. – Львів, 1999. – С. 90–94; Курас Г. “Хочу відчувати себе вільним”. (До 110-ліття від дня народження Василя Дубровського) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 136–141; некрологи в ж. “Український історик”. – Рік III. – 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 92–97 та в ж. “Церква й життя”. – 1966. – № 4. – С. 26–27.

6. Хвильовий М. Твори в 5 тт. – Нью-Йорк–Балтимор–Торонто, 1983. – Т. IV. – С. 100.

7. Там само. – С. 421.

8. Червоний шлях (Харків). – 1926. – № 11–12. – С. 90–124.

9. Червоний Схід. – 1931. – № 1–2. – С. 209.

10. Див. Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 54–61; Білокін С. В обороні української спадщини. – К.: НАНУ, 2006. – С. 123–124.

11. Циганкова Е.Г. Вказана праця.

12. Східний світ. – 1928. – № 2.

13. Там само. – С. 147.

14. Там само.

15. Там само. – С. 151.

16. Там само. – С. 154.

17. Там само. – С. 157.

18. Східний світ. – 1928. – № 12. – С. 40.

19. Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 183.

20. Там само. – С. 172.

21. Там само.

22. Там само. – С. 181–182.

23. Там само. – С. 182.

24. ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 1, арк. 2 зв.

25. Східний світ. – 1929. – № 1–2. – С. 380.

26. Непомнящий А.А. Украинское общество изучения Крыма и Кавказа: неизвестная страница истории крымоведения // МАИЭТ. – 2006. – Вып. XII. – Ч. 2. – С. 692; також: Непомнящий А.А. Открывая новые страницы истории крымоведения: Украинское общество изучения Крыма и Кавказа // Подвижники крымоведения. 1. Биобиблиография Крыма, выпуск 7. – Симферополь: СГТ, 2006. – С. 281–306.

27. Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах. – Женева, 1946. – С. 3.
28. Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 164.
29. Там само.
30. Вестник АН ССРСР. – 1990. – № 2. – С. 158.
31. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28223, арк. 1.
32. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28655, арк. 1.
33. Україна в минулому. – Вип. IV. – Київ–Львів, 1993. – С. 81–83.
34. Там само. – С. 80.
35. Цит. за: Циганкова Е.Г. Вказ. праця. – С. 219–220.
36. Циганкова Е.Г. Вказ. праця. – С. 223.
37. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28571. – С.1.
38. Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 94–95; ІР НБУВ, ф. Х, спр. 35292, арк. 1 зв.
39. Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 36–48.
40. Україна в минулому. – Вип. IV. – Київ–Львів, 1993. – С. 82.
41. Там само. – С. 86.
42. Східний світ. – 1929. – № 1–2(7–8). – С. 319–320.
43. Про це докладніше: Кочубей Ю. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин. (Спеціальний номер українського журналу “Червоний шлях”, 1930, № 2) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам’яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: НАНУ, 2007. – С. 253–257.
44. Якуб Кадрі “Нур Баба”. – Харків: РУХ, 1933. – 230 с.
45. Омар Сейф Еддін “Оповідання”. – Харків: РУХ, 1932. – 163 с.
46. Рефік Халід “Ятик Еміне”. – Харків: ЛІМ, 1931. – 44 с.
47. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 28632, арк. 20, 20 зв.
48. Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 39.
49. Там само. – С. 25.
50. Гайнц Грісбах-Туган. Новітнє турецьке красне письменство / Авториз. переклад з нім. мови під редакцією проф. В. Дубровського. – На чужині, 1948.
51. Там само. – С. 28.
52. Там само. – С. 5.
53. Червоний Схід. – 1931. – № 1–2. – С. 222.
54. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 2792, арк. 1.
55. Там само, арк. 4.
56. Там само, арк. 5.
57. Шаповал Ю.І. Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – Київ, 1994. – С. 32–33.

58. Там само. – С. 34–35.
59. Там само. – С. 35.
60. Там само. – С. 36.
61. Східний світ. – 1930. – № 4–5. – С. 298.
62. Там само.
63. Там само. – С. 299.
64. Там само. – С. 300.
65. Українські вісті (Новий Ульм). – 10, 14, 17 серпня 1952 р.
66. Східний світ. – 1930. – № 6.
67. Червоний Схід. – 1931. – № 1–2.
68. Yrd. Doç. Dr. Sebahattin Şimşir (haz.). *Dubrovski ve türkoloji üzerine makaleleri.* – Almatı, 2006. Друге, випр. видання: Алмати, 2007.
69. Историк // Український історик. – 1963. – Ч. 1. – С. 5–7; 1964. – Ч. 2–3. – С. 26–32. До цього в ж. “Нові дні” (1953) він опублікував статтю “Тюркський Азербайджан”.
70. Там само. – Ч. 2–3. – С. 29.
71. Дубровський В. Туреччина між молотом і кувалом. – На чужині, 1947. Видання Українського Морського інституту – 61. Див. Kochubey Y. *Ukrainian orientalist V. Dubrovsky and his essay “Turkey between Devil and Deep Sea. 1947”* // 38. ICANAS, 10–15. 09. 2007. Ankara. Abstracts. – Ankara, 2007.
72. Туреччина після двох воєн // Українські вісті (Новий Ульм). – 1950. – №№ 63–66.
73. Дмитрієнко М.Ф. Журнал “Східний світ” (1927–1931) (Історіографічний огляд) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 2. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 192–193.

Summary

Yu. Kochubey: *Vasyl Dubrovsky (1897–1966) as an Orientalist*

On the basis of lesser-known and archival materials the author shows the role of Historian V. Dubrovsky in the development of Turkology in the second part of the 20-ies and at the beginning of the 30-ies of the XXth century in Ukraine. He was among those who made a very important contribution to Ukrainian Turkology. V. Dubrovsky’s activities in the West during his emigration after the WW II also is reflected in this article. His scientific heritage is still valuable and worth republishing.

СПИСОК СХОДОЗНАВЧИХ ПРАЦЬ
В.В. ДУБРОВСЬКОГО
(в хронологічному порядку)

Розкопи античного міста Пергаму у 1927 році // Східний світ (далі – СС). – 1928. – № 3–4. – С. 276–288.

Україна й Близький Схід в історичних взаєминах // СС. – 1928. – № 2. – С. 147–158.

Про Гилянський похід 1725 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Том I. – К.: УАН, 1928. – С. 227–233.

Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // СС. – 1928. – № 5. – С. 172–183.

Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості // СС. – 1929. – № 1–2 (7–8). – С. 317–320.

Омар Сейф Еддін. Переклад оповідань “Віра в милосердя”, “Диво”, “Вода, яку п’є кожна людина” // СС. – 1929. – № 1–2 (7–8). – С. 320–329.

Розкопування Ольбії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотографіями. – Одеса, 1929). Відчит про діяльність Одеського Державного Історико–Археологічного Музею за рр. 1927 та 1928. – Одеса, 1929 // Україна. – Січень–лютий 1930. – С. 174–176.

Біобібліографічна довідка “від перекладача” (с. 38–39). Переклад оповідань Омара Сейф Еддіна “Верблюд”, “Милостиня”, “Капітуляція” // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 27–39.

Біобібліографічна довідка “від перекладача” (с. 25). Переклад оповідання Халіда Рефіка “Ятик Еміне” // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 11–25.

Рецензія на кн.: Бочагов А.К. Милли Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. Крым. гос. изд. 1930. – 117 с. // Червоний Схід. – 1930. – № 6(15). – С. 284–287.

Рецензія на “Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР”. – Вып. III. – Казань, 1929. – 63 с.; вып. IV, 1930. – 105 с. // Червоний Схід. – 1930. – № 6(15). – С. 287–288.

Рецензія на кн.: Студії з Криму. I–IX. Зб. іст.-філ. відділу ВУАН. № 89. – Київ, 1930 // СС. – 1930. – № 4–5 (13–14). – С. 298–301.

Рецензія на кн.: Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Симферополь, 1930. – 31 с. (Окр. відбитка із зб. Кримплану “Реконструкция народного хозяйства в Крыму”, вып. 2) // Червоний Схід. – 1930. – № 6 (15). – С. 289.

Рецензія на кн.: Раевский Л. Мусаватистское правительство на Версальской конференции. Донесения председателя Азербайджанской мусаватистской делегации (т. 1, вып. 1) “Известий АЗГНИИ”). Баку, 1930 // Червоний Схід. – 1931. – № 1–2 (16–17). – С. 218–220.

Рецензія на кн.: Кулиев М. Октябрь и тюркская литература. (“Известия АЗГНИИ”, т. 2, вып. 6). – Баку, 1930. – 70 с. // Червоний Схід. – 1931. – № 1–2 (16–17) – С. 220–222.

Рецензія на: “Вестник научного общества татароведения”, № 9–10. Казань, 1930 р., – 218 с. – Изд. Дома татарской культуры // Червоний Схід. – 1931. – № 1–2 (16–17). – С. 223–225.

Рецензия на: “Азербайджанский Государственный Тюркский Художественный театр”. Гастрольная поездка по СССР”, видання Азербайджанського управління видовищними підприємствами Наркомосвіти АСРР. Баку, 1939. – 48 с. // Червоний Схід. – 1931. – № 1–2 (16–17). – С. 225–226.

Передне слово (с. 3–10). Переклад оповідання Рефіка Халіда “Ятик Еміне” // Харків: ЛІМ. 1931. – 44 с.

Передмова і коментарі (с. 5–20). Переклад книги Омара Сейфеддіна “Оповідання”. – Харків: Рух, 1932. – 163 с.

Якуб Кадрі та його роман “Нур Баба” (передмова, с. 5–47). Переклад з коментарями роману Якуба Кадрі “Нур Баба” // Харків: Рух, 1933. – 230 с.

Україна й Крим в історичних взаєминах. – Женева, 1946. Український Морський Інститут 52. (Монографія. На правах рукопису). – 46 с.

Туреччина між молотом і кувалдою. – На чужині, 1947. Український Морський Інститут 61. Окрема відбитка. (На правах рукопису). – 23 с.

Кримська Автономна Республіка (некролог) // Чорноморський збірник. – Кн. X. – Майнц Кафель, 1947. – Видання Українського Морського інституту ч. 47. – С. 27–29.

Богдан Хмельницький і Туреччина (автореферат) // Чорноморський збірник. – Кн. X. – Майнц Кастель, 1947. – Видання Українського Морського інституту ч. 47. – С. 60–64.

Туреччина між молотом і ковадлом // Чорноморський збірник. – Кн. XI. – Майнц Кастель, 1947. – Видання Українського Морського інституту ч. 59. – С. 11–27.

Знищені республіки // Чорноморський збірник. – Кн. XI. – Майнц Кастель, 1947. – Видання Українського Морського інституту ч. 59. – С. 31–34.

Рецензія на: “Казакія”, чч. 1–4, 1947 // Чорноморський збірник. – Кн. XI. – Майнц Кастель, 1947. – Видання Українського Морського інституту ч. 59. – С. 68–83.

“Мане Занге” – Наши известия, ч. 2 (19), 20.11.1947. (Некрологічна рецензія) // Чорноморський збірник. – Кн. XI. – Майнц Кастель, 1947. – Видання Українського Морського інституту ч. 59. – С. 68–71.

Редактор, автор “пояснень від редактора” та приміток: Г. Грісбах-Туган “Новітнє турецьке красне письменство”. – На чужині, 1948. Видання Українського Морського інституту 63. – 29 с.

Туреччина після двох воєн // Українські вісті (Новий Ульм). – 1950. – №№ 63–66.

Нова книжка про Крим // Українські вісті (Новий Ульм). – 14, 17, 18 серпня 1952 р.

Тюркський Азербайджан // Нові дні (Торонто). – 1953. – Ч. 46. – С. 11–15; Ч. 47. – С. 19–22.

Сучасний Азербайджан з советського погляду // Український історик. – 1963. – Ч. 1. – С. 5–7; 1964. – Ч. 2–3. – С. 26–32.

Докторантський іспит (з 5-го тому спогадів – “Мала Перещепина”) // Наш клич (Буенос Айрес), 13.06.1963 р. / Передрук: Уривки зі споминів (Публікація і передмова Григорія Кураса) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6(36) – С. 146–148.

Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – 1975. – № 3–4 (47–48). – С. 22–27.

Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка. (машинопис).

Посольство гетьмана Ів. Мазепи до Туреччини та Криму 1699 (1700) р. (машинопис).

Переклад, передмова і коментарі до книги Рефіка Халіда “Народні оповідання”, 10 друк. арк., прийнято до друку в 1933 р. видавництвом “Український письменник”. (втрачено?)

**Тексти турецькою мовою, опубліковані
в часописі “Dergi” (München)
та перевидані в м. Алмати (Казахстан) 2006 і 2007 рр.:**

Ukrayna şarkiyatçılığının Teşkili ve Tahribi // Dergi. – 1955. – S. 1. – s. 68–75.

En yeni Sovyet Tarihçiliği Nazarında Türk Dünyası // Dergi. – 1955. – S. 3. – s. 121–128.

Yakut Türkleri // Dergi. – 1966. – S. 44. – s. 3–15.

Türk Kırım’a Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar // Dergi. – 1956. – S. 4. – s. 53–77.

Sovyet Türkistan’ı Hakkında Bazı Kayıtlar // Dergi. – 1964. – S. 38. – s. 47–55.

Sovyet Gözlüğü ile Bugünkü Azerbaycan // Dergi. – 1962. – S. 30. – s. 54–72.

İkinci Dünya Savaşından Önce Sovyet Devlet Müesseselerinin Yerleştirilmesi // 1957. – S. 8.

Ukrayna İlimler Akademisi // Dergi. – 1956. – S. 5.

Турецькі тексти друкуються в порядку, встановленому в алматинській публікації.

В.В. ДУБРОВСЬКИЙ.
ТЕКСТИ

РОЗКОПИ АНТИЧНОГО МІСТА ПЕРГАМУ У 1927 РОЦІ¹

Після довгої перерви розкопи Пергаму відновлено 1927 р. Розкопи 1927 р. були продовженням дослідів, що розпочалися вже півсторіччя тому (у 1878 р.) за керівництвом директора Берлінського музею R. Conze, на якого вплинув інженір K. Humann, привізши з Пергаму два чудові горельєфи з візантійського муру. Вже раніш F. Sartiaux в праці “Les villes mortes de l’Asie Mineure” висловлював здогад, що там залишилися рештки старого міста. Намагалися з’ясувати його топографію мандрівники Догуф’є, Сепун, Гамільтон, Шарль Тексьє. Хуман правдивість цього доводив привезеними речами.

Німецький уряд і наукові кола надзвичайно зацікавилися знайденим Хуманом, в 15 милях від гирла р. Каїка на окремії скелі, місцем стародавнього Пергаму. Справді, це досить відоме в античній історії місто. Його засновали аркадські виселенці під керівництвом легендарного Телефа, сина Геракла, і мало собі захисницею Атену-Поліас-Нікефорос. Був іще в Пергамі поширений культ Асклепія-Сотера, під ім’ям якого за містом були лікарні. До часів Ксенофонта це було маленьке містечко, хоча з 420 р. до н. ери тут уже карбовано гроші. Значіння Пергаму швидко зросло відтоді, як полководець Олександра Македонського Лізімах заховав там скарб у 9.000 талантів під охороною Філетера. Але у 243 р. Філетер повстав і здобув незалежність. Його небіж Евмен I (263–241 р.) одержує перемогу над Антіохом II сирійським біля м. Сарди. Далі Аттал I (241–197 р.), спільник Риму,

¹ Про ці розкопи 1927 р. є докладна стаття Азіз-бея в “Журналі Міністерства Освіти” (Туреччини). 1927 р., № 2, ст. 95–119. Стаття є, власне, офіційний відчит про розкопи, що провадилися за комісарюванням Азіза, головного, при Міністерстві Освіти, Інспектора у справах охорони пам’яток старовини. До статті додано 28 фото, 2 плани. Окрім власне про розкопи, є короткі відомості про історію та значіння Пергаму, а також про попередні розкопи то-що.

після гучної перемоги над галами, засновує Пергамське царство, яке охопило більшу частину Малої Азії (Лізію, Мідію, Фрігію, Конію, Карію). При ньому, а також при Евмені II (–197–195 р.), ця держава досягає найбільшої могутності й найвищого культурного рівня. Потім при Атталі-Філадельфі II (–159–138 р.) і Атталі III Філометорі (–138–133 р.) значіння Пергаму підупадає, а в 130 р. його захоплюють римляни й роблять адміністративним осередком своєї провінції *Asia propraia*. В цей час значіння Пергаму не менше, ніж Ефесу й Смірни. У римську добу Пергам стає видатним осередком імператорського культу (Апокаліпсис зве його “трон сатани”), але ж там рано з’являється й рух християнства. У візантійську добу Пергам повільно занепадає, хоч його вдруге укріплюють. До мусульманських рук він перейшов у XIV ст., коли знову відбудовується життя в частині міста. У XVII–XVIII ст. Пергам був резиденцією великого *Dere Bey* з родини *Kara Osman Ogly*, яка передала його в безпосереднє відання оттоманському уряду біля 1825 р.

Нині на терені старого греко-римського міста стоїть повітове турецьке містечко Бергама з 20.000 мешканців. Що до топографії старого міста, то згадки про те у Страбона були занадто обмежені. Перед початком розкопів акрополь був пустелею з купами каміння.

Розкопи велись у три кампанії: 1878–79 р., 1880–81 р., 1883–86 р. Вже у 1879 р. розкопали в південній частині акрополя колосальний вівтар Зевса, збудований у – 180 р. на згад про перемогу над галами. Рельєф з нього, як і взагалі $\frac{2}{3}$ всієї археологічної здобичи, було перевезено до Берліну (*Kaiser Friedrich Museum*), де R. Vohn реконструював весь первісний вигляд вівтаря, а фігури розташував, як слід, Пухштейн. Це всевітньо відома колосальна композиція гігантомахії. Вона відкрила цілком нову, до того часу невідому добу в розвитку античного мистецтва, при чому такі раніш відомі твори, як “Талл, що вмирає” (Капітолій). “Талл, що захищає жінку”, “Точильщик” (*Arrotino*), довелося віднести до Пергамської школи в мистецтві.

Після смерти Хумана (1896 р.) розкопи продовжували Конце, Р. Бон, Штілер, Шухарт, Шауман. У 1828 р. Берлет склав регулярний план місцевости Старого Пергаму. Нарешті з 1900 р. Німецький Археологічний Інститут під керівництвом W. Dörpfeld’a

поширив розкопи і, замість просто вишукувати художні рештки, почали відкривати потроху ціле еленістичне місто: мури, башти, базиліки, колонади, бруковані вулиці, акведуки, водогони, лазні, фонтани то-що. Розкопи тривали без перерви за певним планом щорічно від 3 до 6 місяців, аж до початку світової війни. Здобуті археологічні пам'ятки відвожено чи до Берлінського чи до Стамбульського музеїв; частково залишили на місці, заснувавши музей, де є нині 25 скульптурних речей. 30 же фрагментів у 1925 р. Азіз відвіз до Смирнського музею. Нині після перерви в 13 років досліді відновилися.

Руїни Пергаму в 43 кілометрі від м. Соми й 28 кілометрі від м. Дікілеї, найближчих залюднених пунктів, і їх одвідують численні туристи, переважно на авто, по Смирнсько-Пергамському шосе, яке нещодавно відремонтували. На цю подорож від Смирни треба не більше, як 4 години, їхати.

Руїни містяться на верхів'ї конусоватой гори й справляють на одвідувачів надзвичайне вражіння своєю величністю й красою, хоча значна частина акрополю ще не розкопана й чекає дослідників. Античне місто розташувалось на західньому схилі гори, досягаючи до річок Кетсос і Селінус, допливів Каїка, які повноводні взимку й пересихають улітку. Поверхня акрополю майже рівна, схили ж гори круті й тому оселі розташувалися по штучних терасах. Рештки будівель із тарахітового каменню лишилися досі повз шляхи й стежки. Над ними нависли мури різних доб, при чому легко відрізнити мури еленістичні (особливо царя Евмена, який добре дбав про захист міста) від римських та візантійських. У долині ріки Селіноса видко театр з амфітеатром, жертвенником Асклепія, т. зв. "червоний двір" та лазні. Навколо них у часи Пергамського царства були сади. Коли під впливом військових чвар за візантійської доби кількість мешканців міста зменшилася, то місто лишилося тільки на найдавнішому терені його (на горі), а матеріяли мурів використано, щоб зміцнити мури нагорного міста. Ці мури з вулканічних порід, і рідко коли до них уживали вапни; на їх пішли мармурові фрагменти з поганських храмів та палаців. Отже, як і в Ефесі, візантійська доба для культури давнього Пергаму була добою руйнації.

На найвищому пункті гори, йдучи від півночі на південь такі будівлі: т. зв. "царські сади", що їх відкопано в 1927 р.; палац царя

Евмена з храмом Трояна; храм Атени з бібліотекою; храм Юпітера; руїни якогось храму, що відкрито в 1927 р.; храм Каракалли и театр.

З південного боку гори на схилі містяться: лазні з храмами Деметри й Гери, театр, гімназій, “доми Аталоса” (так зветься будинки з мозаїкою в долівці), а трохи нижче – базар і головна брама міста.

Під нині існуючими мурами стоїть велика будівля, т. зв. “Червоний двір”, що потребує уважного огляду. Площа його 56х26 метр. Ця будівля вся з цегли. Зовнішній бік її мурів в декількох місцях оздоблено мармуром, на вигляд, як листя. У фасаді вікна – 12 штук, одні над одними. Зверху на двох кінцях два куполи. Дослідники насамперед гадали, що то храм Атени; інші вважали, що то якась церква. Навіть Ш. Тексьє й Сепун, користуючися без відповідної критики жерелами, твердили, що то церква св. Івана, – вони посилалися в цьому на подібний опис одної з церков у Вітрувія. Тимчасом нині з’ясовується, що це була лазня. У круглі спорудження, що поруч, на розпечене залізо наливали воду і парою з того нагрівали лазню, ванни то-що. За типом цієї будівлі видно, що вона відноситься до часів Гадріяна...

У тій же частині міста, де руїни театру, амфітеатру й цирку того самого часу, в одному кілометрі від них на південний захід містяться рештки храму Асклепія. Щоб туди прийти, треба прямувати по дорозі від міської лікарні Бергама. Там можна побачити під цирком, біля занехаяного кладовища, решту круглих мурів. На краю будинків міста в напрямку до театру збереглася велика брама, відома за назвою “Зруйнована брама”, на двох стовпах, які сполучаються з великою спорудою театру. На протязі одного кілометра від цього місця по дорозі до Аслепейона залишилося багацько стовповидних вівтарів Асклепія, від яких і досі видно бази колон (подібно як і у Ефесі на вулиці Аркадія, яка провадить від Ефеських театрів до трьох портів). В околицях лишилися руїни розподільника води, від якого видно, як тягнуться водогонні труби.

У старі часи місто Пергам простягалось до цього місця. Оскільки в цьому нема жодного сумніву, дослідники передбачають згодом включити цю територію до плану робіт.

Біля згаданого кладовища міститься руїна будівлі, відомої за назвою “Старий амфітеатр”, що підтверджують її ситуація й форма. Посередині двору цього амфітеатру невеличке озерце у 50–

60 метрів в діаметрі. Народ колись милувався тут із забав, що провадилися у воді, а також з боїв гіпопотама, крокодила й інших тварин. Місця, що були для глядачів, збереглися.

Звідси до акрополю, де провадилися розкопи, треба йти по дорозі, що зветься Авчачли, від села Очаги. Шлях, що вище, то й вужчий, аж нарешті йти доводиться по східцях. Через браму старого міста входимо на терен колишнього базару (“агора”), забрукованого камінними квадрами, і міститься він серед стін-решток двоповерхових крамниць, як то й у Ефесі. Тут нині влаштована спеціальна виставка-музей пам’яток, здобутих підчас розкопів і досить вже вивчених. За вхід у музей платиться 30 піястрів. Тут можна побачити: статуї, якусь скульптурну голову з рештками архітектурної орнаментовки, яку здобули з передбаннику, вази, всякі фігури, композиції з кости й іншого матеріалу, теракотові вироби, фрагменти скульптурних творів то-що. Є доглядач музею, службовець Міністерства Освіти, який показує його одвідувачам. Посеред агори є рештки візантійської церкви, збудованої колись із старих мурів.

Далі на північ зустрічаємо будівлі, покриті черепицею, відомі за назвою “Домів Аталоса”. Залі їх удовж прикрашено мозаїкою. Щоб їх зберегти, збудовано над їми дах, який, за клопотанням Азіза, Міністерство Освіти одремонтувало в 1924 р. Бордюр мозаїки, як листя рослин, зокрема трилистнику, всередині всякі геометричні фігури. Тинк здебільшого обсипався. Проте в одному з салонів цілком на 3½ – 4 метри в широчину збереглася балюстрада, де виображені птиці, що п’ють воду, земля, квіти, сад.

Що вище вгору шлях, то краще стає краєвид на долину Пергаму з річкою Кетсосом і змарагдовими садами. Лишаємо ліворуч мури римської доби. Там, де дорога вужчає, на арковидній брамі в башті бачимо дату “1902” – це рік, коли Буксман реставрував її і лишив пам’ять про свої відкриття. Серед цих римських мурів лишилися рештки невеличкої церкви, що її використали на будинок жіночої школи, та рештки старовинного гімназія і лазень, – останні добре збереглися. Три фронти гімназія, збудованого в середині II ст. до н. ери, мають портики з 14 малими й 27 великими колонами з мармуру в коринтському стилі. Цей гімназій, лазня, пральня й інші приміщення остільки добре збереглися, що одвідувач може добре уявити, які вони були. За планом та

стилем цей гімназій вважають за один із найкращих архітектурних досягнень у Пергамському царстві. Гімназій храмом Гери торкається до верхньої частини театру. Цей храм, маючи 9x11 метрів, збудований за планом простилію в іонійському стилі. Перед храмом знайдено велику повалену мармурову статую. Поруч з храмом Гери частково на дамбі, частково вкопаний в гору міститься храм Деметри II ст. до н. ери з багатьма підпорами. Фронтон його 5x17 метрів у архітектурному іонійському стилі. Архітектурна орнаментация з мармуру, будова з тарахітового каменю – зберігся подовгастих вівтар.

Далі вже в Пергамському акрополі спіткаємо квартал другого базару, що дуже кепсько зберігся через візантійські перебудови. Поруч з ним розкопали знаменитий вівтар Зевса. Тут можна відпочити під великою сосною вівтар, збудований за часів Евмена II і оздоблений рельєфом гігантомахії – зразковий пам'ятник Пергамського мистецтва. Він має 9 м. заввишки і розмір 30x30 м. Східці до вівтаря в іонічному стилі.

Йдучи далі по цій дорозі, натрапимо на місце розкопів 1927 року, де знайдено рештки якогось палацу (див. нижче). Мури, що утворюють цю цитадель, без сумніву, з часів Евмена II, але дуже перебудовані у візантійську добу. Забрукований двір із внутрішнього боку брами й досі в доброму стані, – лише частина його перероблена, бо тут містилося територіяльне військо.

Посередині широкої площі, покритої стежками, диво мистецтва – храм Атени – Поліас – Нікефорос. Цей храм, збудований за часів Аталоса, першого царя Пергаму, зберіг це ім'я, перейшовши до римської влади. Без сумніву, тому сприяли пергамські майстри зброї, серед цеху яких культ цієї богині був досить розповсюджений. Храм сполучається з вищою частиною театру. В кожному будівлю веде один вхід. У VI стол. н. ери, будуючи по сусідству візантійську церкву, знищили значну частину цього храму, яка без цього лишилася б і досі. Але ж із решток можна бачити, що він був з тарахітового каменю, з фасадами з колон, у 6 по меншому й у 10 по більшому. У північній частині храму колись була величезна бібліотека, яку заснував Атал II. В часи Пергамського царства вона займала 4 залі й була під доглядом жерців Атени. Пізніше пожежа в Александрії знищила 200.000 рукописних творів на пергаменті, які звідси вивіз туди Антоній для Клеопатри.

Йдучи звідси на північ, зустрічаємо храм Трояна на високій терасі, підпертий арковидними стовпами, що дає можливість дату збудування цього храму віднести до початку II ст. н. ери. Портики з боків додатково було споруджено за часів імп. Гадріяна. Храм у коринтському стилі має десятиметрові мармурові колони, по більшому фасаду – 9, по меншому – 6. Колони оздоблено капітелями в формі листів гіяцінту. Досі кілька шматків їх лишилися на місці.

Просто на північний схід від храмів Трояна й Атени видно п'ять будівель, рівнобіжних одна до одної. Це рештки палаців Евмена II. Тут серед мурів є прохід від руйнації, – упоруч йдуть мури часів Пергамського царства, ліворуч з цементу й з баштами – візантійського часу.

На північ є місце, всесвітньо відоме з назвою “Царські Сади”, площею 150x80 м. Це найвищий пункт акрополю – місце зовсім порожнє, що й справді нагадувало територію саду. З трьох боків кручі, звідки на північ можна бачити гору Мадара чи старий Пінандос, – звідти до акрополю йде акведук. Нині тут можна бачити в наслідок розкопів 1927 р. багацько військових будівель (див. нижче).

Спускаючися по східцях театру від храму Атени на захід, прийдемо до храму Каракалли. Цей театр у вигляді печеристого горба на західньому схилі гори, порівнюючи з театрами Мілета, Ефеса і навіть Лаодікеї, не великий. Хоча збудований він за часів Пергамського царства, але півциркульна форма сцени відповідає смаку романського стилю. Кількість східців – 80, більшість їх розбито. Сцену зроблено з великої кількості тесаного каменю; в ній великі квадратні дірки – можливо, щоб устромляти балки. Стан сучасний досить добрий. Зі сцени було добре чути слова дії. Частина сцени театру торкається тераси; вона тягнеться з півдня на північ, досягає храму Каракалли, що біля входу до храму Трояна. Від храму Каракалли досі збереглися лише частини фасаду: 21 штука східців з базами мармурових колон пронаосу; артистично зроблений з каменю бік брами. Судячи по рештках антаблементу, цей храм відноситься до початку III ст. н. ери, коли він був закінчений за Каракалли.

Досліди власне 1927 р. переводилися під керівництвом директора Берлінського музею Віганда й торкнулися в першу чергу

місцевости, що відома за назвою “Царські Сади” і є на відстані 350 метрів від храму Атени по старому шляху з цитаделі. Квартал “Царських Садів” має завдовжки 160 м., завширшки – 80 м. і оточений двома мурами візантійського часу. До розкопів на перший погляд він дійсно скидався на сад.

Протягом усього часу дослідів кількість робітників не була нижча за 80 душ. Віганд, йдучи за вказівками своїх попередників Хумана та Дерпфельда, вважав, що це місце не порожнє й треба його розкопати. Справді на глибині 3-х метрів під ґрунтом він натрапив на фундаменти якихось будівель. Це відкриття спонукувало дослідника поширити свої розшуки, захопивши ще ширшу площу шляхом зондажів.

Першим було відкрито якийсь фундамент, збудований на кам'яному шарі. Він був із невеличких обтесаних, не кріпких камнів, що сполучено було не цементом, а мулом, і стосувався до зовнішніх мурів будівлі, які були на певній відстані в довжину від мурів, що всередині будівлі. Щоб з'ясувати архітектурний план цієї старої будівлі, поширили площу розкопів і на відстані 2-х метрів знайшли другий фундамент, рівнобіжний до першого. Продовжуючи розшуки на північ, знайшли ще три фундаменти будівель. Всі вони були збудовані на кам'яному шарі землі, підносячися вгору на 4½ м. Внутрішні приміщення між мурами фундаментів неширокі. У боках фундаментів знайдено дірки на повітря завдовжки – 1 м., завширшки – 10 см., які зроблено звернувши вниз на рівному відстані одна від одної.

На протязі трьох місяців дослідження 5-х будинків, від яких лишилися ці фундаменти, не дали жодних архітектурних фрагментів, ні написів. Тому експедиція довго не могла з'ясувати ні первісного вигляду й призначення цих споруджень, ані часу їх утворення. Але ж як було промито шматки черепиці й цегли, що знайшли серед ґрунту, то на їх побачили знаки В. М. А. Археологи з певністю тлумачили ці літери в тому розумінні, що В – базилевс, А – Аталос, М – монархос, зазначаючи цим момент його воцарення. Виходячи з того, не доводиться вагатися, що то визначення часу їх побудування (цеб-то кінець III ст. до н. ери). Переходячи до з'ясування типу й значіння цих будівель, звернули увагу на згадані дірки в мурах, які, без сумніву, було зроблено, щоб усувати вохкість, з чого й знати, що будинки ці призначалися

переховувати провіант і фураж. Позиція цього місця – в акрополі – також вказує на військове значіння цієї будівлі.

Ґрунт, що порушено підчас розкопів цього військового депо, насичений уламками кераміки трьох періодів: еленістичного, римського й візантійського. З першої доби навіть розбитого посуду дуже мало. Коринтську кераміку легко відрізнати від іншої як за лаком, що її покриває, так і по доброму випадку й артистичному виготовленню. До римського часу стосуються глеки без лаку чи просто череп'я глиняних горщиків. На них взагалі нема відмінних знаків. Посуд же візантійської доби, покритий лаком зеленого, жовтого й світложовтого, кофейного кольору. З сотен знайдених уламків майже неможливо реставрувати цілі речі. Проте череп'я за розподілом на три групи передано на схов до Пергамського музею в спеціально зроблених скринях, щоб потім зробити спроби реставрації.

Хоч з фотографій важко спостерегти, який вигляд ці мури мали колись, проте з певністю припускають, що верх мурів в цілості був горизонтальний. Мармурових оздоблень жодних не було, хоча взагалі в акрополі й у околицях мармур вживали дуже економно. Відсутність мармурових оздоб не може свідчити про те, що ця будівля не була закінчена, бо лишилося багатько жолобастої черепиці, що її покривала. Сама ж будівля була з добре опаленої цегли чи з дерева. Проте остаточна реконструкція цього будинку поки-що неможлива. В цьому ж місці розкопів усередині одного посуду знайдено 21 візантійську монету часів Андроніка: з них 3 виставлено в Смірнському музеї, решту передано до Міністерства Освіти.

Другим місцем розкопів Віганда була територія біля вівтаря Зевса на шляху від храму Атени до цитаделі. Там містився некрополь. Ще до війни зондажем в цьому місці розшукали якісь ніші з тесаного каменю. Проте тоді важко було сказати, чи це є фасад якоїсь довгої будівлі. Нині 12-тижневі розкопи, відкривши всю будівлю, цілком підтвердили сей здогад. Цей палац був на 3–5 метрів під рівнем ґрунту й складався з таких частин: спереду – портик в дорійському стилі, посередині – великий салон, з обох боків якого по три окремі хатні приміщення. Будівля досить велика. З решток двох колон на розі її корпусу можна бачити, що це було дві рівнобіжні шерехи колон по 10 штук, від яких є

п'єдстали. Колони також, як і мури, були не з мармуру, а з тарахітового каменю. Мури – з тесаного каменю з прошаруванням вапна чи чогось подібного. Товща стін невелика. Час спорудження цієї будівлі, її призначення – лишилися нез'ясованими, бо не знайшли жодного напису чи іншого документаційного матеріалу. Можна зазначити лише, що ця будівля будувалася не разом: частину її спорудили в еленістичний період, частину раніш, як це видно з двох великих цистерн, що там є. Антаблементу й горішньої частини будинку реставрувати неможливо з огляд на зазначену кількість решток. На думну Віганда, цю справу треба лишити на дальший час.

Територія Пергаму розкопана й вивчена далеко ще не вся. Без сумніву, в ній є ще багацько решток будівель, а може й цілих речей мистецтва. Передбачається в наступні роки інтенсивно продовжувати розкопи.

Для наукових робітників України, особливо сходознавців, дослідників античної культури та археологів, звичайно, цікаво було б одвідати ці місця, місця стародавньої еленської культури, що захоплювала й південь України (згадаймо Ольбію), а може й взяти участь у продовженні цих розкопів.

W. DOUBROWSKY

LES FOUILLES DE LA VILLE ANTIQUE DE PERGAME EN 1927

Résumé l'article de M. Aziz-Bey, Inspecteur-Conservateur des monuments de l'antiquité, sur le même sujet, publié dans le Journal du Ministère de l'Instruction Publique de la Turquie (1927, Nr. 12). Les fouilles faites en 1927 à Pergame par le Directeur du Musée de Berlin M. Wiegand ont découvert sur l'emplacement des jardins royaux les fondements de cinq édifices, apparemment de dépôts militaires du temps d'Attale I pour garder les munitions et le fourrage, et sur l'emplacement du nécropole les débris d'un palais. Ainsi les fouilles de Pergame, découvert en 1878 et étudié pendant un nombre d'années, ont été reprises après un intervalle de treize ans. Au commencement de son exposé W. Dubrowsky esquisse le rôle de Pergame et de sa civilisation et donne une description sommaire de ses ruines, découvertes et conservées jusqu'à présent.

УКРАЇНА Й БЛИЗЬКИЙ СХІД В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

І. Вступ

В наші часи вивчення історії будь-якої країни вважається вже за неможливе без одночасного усвідомлення історії інших країн, особливо сусідніх, у їх взаєминах економічних і політичних та культурних амбіципаціях. Україна, що лежить на історичних роздоріжжях між країнами європейського заходу та азійського сходу, була в постійних історичних стосунках з тими і другими, бо вона географічне зв'язана з ними річками, Чорним морем та степовим суходолом. Вивчення і тих, і других – західних і східних зв'язків України є наш обов'язок.

Безумовно, що два-три сторіччя тому на Україні більше, ніж потім, звертали уваги на близький схід (Крим, Туреччина, Персія, Кавказ, Балкани), – це можна бачити з тодішніх листувань, літописів то-що. Але шалений розквіт європейського капіталізму у XVII–XIX ст. перетягнув до себе весь науковий інтерес, перемагнитів думки, і тільки зараз, в період кризи європейського капіталізму, ми знову повертаємо зацікавлені очі на схід. Тому, канонічна схема зв'язків України по традиції від Карамзіна і Соловйова до Ключевського і Покровського (VII–XIII ст. – Візантія, XIII–XVII ст. – Литва і Польща, XVIII–XX ст. – Росія) панує і досі. Зовсім недавно точилася літературна дискусія: за ким іти Україні – за Європою чи Москвою? Безумовно, прецеденти такої ділеми були вдвох ухилах української історіографії – польськофільському та русофільському. Коріння цього явища йдуть від цієї старої канонічної схеми зв'язків України. Через це східні зв'язки України вкраплювались в загальні історичні огляди України чи в курси історії східньої Європи тільки фрагментарно, епізодично, – і окремі факти, що свідчать про ці східні зв'язки, вискакують без певної системи в ті чи інші моменти історії України, бо їх не можна було обминути чи замовчати.

Тому треба переглянути це питання. При чому переглянути не тільки в тому напрямку, щоб навести нові факти, а головніше тому, щоб на загально-відомі факти глянути новими очима.

II. Часи передісторичні

Міцні зв'язки України зі сходом можна бачити вже в часи передісторичні. Не будьмо згадувати про загально-відому трипільську культуру, що від Київщини та Поділля через Басарабію вказує шлях культурного старого зв'язку зі критсько-мікенською культурою. Скажемо про надзвичайно цікаві, але, на жаль, дуже мало відомі розкопи проф. Болтенко в Усатові, якими здається більш цікавляться в Німеччині, ніж на Україні. Проф. Болтенко повідомляє про зовсім нові спостереження, що він зробив в наслідок розкопів 1926 р.:

«...В одному місці розкопів я знайшов низку кісток від одного примірника тура (очевидно похованого) і з ним цікавий кубик зі втиснутим орнаментом на одному боці у вигляді “андріївського хреста” й цікавими знаками по краю, що нагадують літери (крім цього, рельєфну кам'яну плитку з виображенням сокири). Уявіть собі, що в Прієні (Мала Азія) була знайдена пряжка егейської доби в типовому егейському стилі, де виображено тура з людиною на рогах, який перестрибує через загадковий кубічний предмет (типу Усатівських кубиків) з виображенням “андріївського хреста”. Таких випадкових “конвергенцій” в деталях в історії культури не буває»...

Несподіваним фактом була знахідка в північному Китаї шкляної грецької вази еліністичного періоду. В наші часи культурний зв'язок між елінізованою Скітією й Монголією не підлягає вже ніякому сумніву. Експедиція Козлова 1924 р. в Ноїн-Ула в Монголії, розкопавши кургани, знаходить там монгольські поховання часів ханської династії (II стор. до – III стор. після нашої ери), в яких переховувались речі, що свідчать яскраво про цей зв'язок: на вовняних темно-пурпурних тканинах виображення грецького характеру, мотиви звіринного типового скітського стилю (лосі, грифони, бики і т. под.). Аналогії цим матеріялам знаходимо в композиціях мозаїки на полу грецького дому в Ольвії, виображення вершників на тканинах в Ноїн-Ула в таких саме скітських одягах, як на грецько-скітських вазах півдня України, оздоблення коня бляхами (“фалари”) відоме теж знаходок у Скітії, мотив священного дерева з Ноїн-Ула зустрічаємо в знахідках Херсонської губ. та Кубанської області, бики – “яки” з Ноїн-Ула нагадують срібляні фалари старобільського скарбу Харк. губ. і т. под.

Теплоухов зв'язує ці знахідки з гунами, а грецькі мотиви на його думку потрапили сюди з Туркестану.

Боровка теж ці культурні аналогії пояснює впливом греків на схід, а не вплив сходу на греків чи культурну взаємодійність. Може в такій аперцепції Боровки знаходять собі відгук класичні симпатії Ермітажу, проте його висновки для нас дуже цікаві: торкаючись питання, де були виготовлені тканини з Ноїн-Ула він каже, що “их могли сделать только греческие мастера, знавшие туземные скифские племена, другими словами наиболее вероятное место изготовления этих тканей – одна из греческих колоний в Скифии на берегах Черного моря. Из этих мест мы, действительно, имеем ткани похожие как по материалу, так и по окраске и по технике тканья и вышивки. Это серия тканей из скифских и боспорских погребений, которые попали вместе с остальными находками в коллекции Эрмитажа” (Краткие отчеты экспедиции по иссл. сев. Монг. 1925 ст. 30). “Не только то, где были изготовлены ткани, объясняет нам это изображение скифов-всадников. Оно дает также указание на то, каким путем попали эти ткани в центральную Азию. Скифия находилась в постоянном налаженном и тесном экономическом и культурном сношении с племенами жившими на восток от нее и являлась, таким образом, посредником в торговле греческих колоний на берегах Черного моря с Азией. Находки в кургане на Судзукте с полной очевидность свидетельствуют нам о том, что эти сношения доходили до нынешней северной Монголии” (ib. ст. 32). Нарешті, Боровка робить такий підсумок своїх спостережень: “В античное время вся территория от берегов Черного моря и на восток через Волгу, Каспий и Урал по всей южной Сибири вплоть до Забайкалья и, как ныне выясняется, и на юг от этой полосы вплоть до Китая на востоке и до Иранского плоскогорья на западе была занята племенами – представителями родственных между собою культур, для которых мы пока не имеем другого общего имени, кроме названия скифо-сибирских культур... Общность этих культур, резко отличающихся, если взять их вместе, от всех остальных известных нам культур, есть совершенно определенный и чрезвычайно важный в истории человечества факт... Находки экспедиции вполне подтвердили... положение о несомненности сильнейшего культурного течения с запада на восток: из причерноморских и прикаспийских

областей в Сибирь и центр. Азию и даже в древний Китай. Скифо-сибирский мир вступает в сношения в великими культурами на западе – с античной Грецией и Передней Азией, на востоке же – с древнем Китаем. Он не только воспринимает от этих великих своих соседей культурные блага, не только является посредником между ними, но в свою очередь оказывает на них свое влияние. Скифия является одним из тех элементов, которые легли в основу культуры раннего средневековья, а вместе с тем и современности не только в России, но и в Западной Европе. Но больше всего сказывается воздействие этого мира скифо-сибирских культур на востоке, где, судя по всему, они существеннейшим образом участвовали в создании китайской культуры. В художественном творчестве, всегда являющемся только отголоском и общего культурного положения, это основное и подавляющее влияние сказывается еще до наших дней повсюду, где распространилась или оказывала воздействие китайская культура” (ib. ст. 37–38).

III. Доба переселення народів

В добу переселення народів антична греко-римська культурна течія, що припливала на Україну через колонії Чорного моря, поволі зтирається історичним маршем народів тюркської культури: в V стор. бачимо гунів з Атилою, в VI – болгар, потім аварів-обров (уар-хуни з р. Орхона у Монголії), – далі між VI–X стор. ідуть хозари, що засновують велику державу з торговельними центрами: Семендером, Ітілем і Саркелом, про яких араб Істахрі каже, що мова їх турецька, в IX стор. проходять угри, в IX–X стор. – печеніги, нарешті, у XI стор. – торки-узи і половці-кумани.

Коли кажуть про першу народність, з якою ми зустрічаємось на початку цієї доби – про готів, ми завжди по асоціації згадуємо західню Європу, чудові будівлі “готицького стилю” то-що. Тим часом академ. М. Грушевський, посилаючися на видані з розкопів Моргана інкрустовані речі з ахеменідських могил, влучно каже про готський стиль, що “стиль сей розвинувшись в наших краях безпосередньо перед еміграцією готів на захід, був ними присвоєний і широко розвинувся на заході в новозаснованих германських державах. Походження ж він безсумнівно східнього і йшов з Персії й Туркестану... Прототипи сего стиля новіші розкопки в Персії викривають нам з передкількох сторіч перед Христом” (Іст. Укр.-Р. т. I, 57).

Про матеріальні рештки, що залишили мандрівники тюркського племені не доводиться сперечатися, що до їх східного походження. Досить згадати про десятки кам'яних баб, про які Рюїзбрук писав, що це намогильні пам'ятки половців, а Радлов зазначив, що ці кам'яні баби подібні до старотурецьких кам'яних “балбалів” – намогильних статуй VIII ст., що знайдено було в Монголії у 90-х рр. Політичні взаємини цих племен до Візантії і слов'ян більш-менш вивчені. Культура ж їх і взаємні культурні впливи досліджено мало, як також досі не ясно, чому саме ці народи мандрували з під золотої гори Алтун-иш, чому вони йшли як раз через Україну, що їх сюди в цей саме час потягнуло. Доведеться, мабуть, зайнятись комусь також переоцінкою погляду на ці тюркські племена, як на дику степову силу. Оскільки в такому погляді історична традиція була міцна, видно з того, що М. Грушевський, згадуючи, що половці мали свої міста: Шарукань, Асеня, що руське військо в поході 1109 р. взяло 1000 половецьких вез на Дону, все ж таки характеризує половців так: “Всі вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх власних не було. Жили передовсім із скотарства” (Іст. Укр.-Р. т. 11, ст. 531, 532, 533). Чомусь панує таке уявлення, що появлення в українських степах нової народности виключає можливість існування на даній території поміж нею і другої народности. Населення степів було остільки рідке, що ці турецькі орди могли проходити повз тубільців. Сам М. Грушевський всюди крізь рухи цих племен простежує слов'янську колонізацію степів, не згадуючи вже про такі видатні явища, як існування, не зважаючи на кочовників, слов'янського порта Тмутаракані в XI ст. і бродників XII–XIII ст. Подібно до цих племен татари XVI ст., що були по зовнішньому вигляду типовими кочовниками (напади, грабунки, скотарство) мали постійні оселі в Криму. Дійсно, ці тюркські племена мають не тільки свої оселі, але й оселяються на суто-слов'янських територіях: топографічні назви та літописні звістки є найкращим доказом таких осель торків, печенігів, половців, чорних клобуків (Іст. Укр.-Р. т. 2, ст. 534, 550) і, навпаки, є багатько моментів, що відзначають вплив слов'янського населення України на ці племена, напр., прийняття ними християнських імен, шлюби, спільні походи, спільна боротьба з монголами.

IV. Татарська навала XIII сторіччя

Трохи пізніш ми бачимо власне тіж дві хвилі – західню та східню, тільки в іншій варіації співвідношення. З одного боку між VII–X стор. розквітає велика арабська держава, охоплюючи територію від Атлантичного океану до Гімалаїв та Хіни, розкидаючи і в інші країни від себе торговельні шляхи (згадаймо численні знахідки арабських диргемів на території України). З другого боку окріпли новозформовані європейські держави, шукаючи торговельних шляхів на схід в XI–XIII стор. в низьці хрестових походів захоплюють їх, розгромивши буферну державу Візантію, заснувавши Єрусалимське королівство та латинську Імперію, заклавши в Криму генуезькі й венеціанські колонії.

Зворотний удар на цю європейську хвилю хрестових походів – це татарська навала XIII стор. Ми знаємо, що імперія Чингіз-Хана Темуджіна зростає надзвичайно швидко з моменту її проголошення у Каракорумі (1206 р.). Захопивши Хорезм (1219 р.), Кавказ, Грузію розбивши половців на Подонню у 1222 р. і слов'янських князів на Калці у 1224 р., татарська армія завойовує Україну й Московщину у 1238–1240 рр. Проте, мета походу Бату-Хана це – Західня Європа, чи підступи до неї – Угорщина, Семигороддя, Сілезія, Польща, Морава, Сербія, Болгарія.

Зараз поставлено вже питання про переоцінку значіння татарської перемоги, порівнюючи з тим, як це прийнято в історичних традиціях, бо “жорстокість” їх дуже своєрідна – “коли ще інших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують”, каже Плато Карпіні; хоч вони “дикуни”, але дуже цікавляться ремісниками, промислами, торгівлею, хоч вони “фанатики”, але виявляється їхня релігійна толеранція, хоч вони “спустошили” країну, але відоме змагання про повну чи не повну пустелю на Україні в XIII ст. закінчилось не на користь “спустошення”.

Навіть *М. Покровський* не далеко пішов від старої традиції: підкреслюючи вороже відношення татар до міст, він пояснює це тим, що ніби татари хотіли їх знищити, або тим легше збирати данину з населення. Взагалі *М. Покровський* всю поведінку й політику татар пояснює їх войовничим данезбиранням. Татари для нього тільки “stepные наездники” (Р. ист. I. т. 115–116).

Вплив цих тюркських та монгольських племен на українську людність та її культуру почали вже вивчати (Яблоновський, Смірнов,

Голубовський, Белов, Гільченко). Проте, М. Грушевський рішуче боронить чистоту української крові: не кажучи вже про татар, він про раніших кочовників, не вважаючи на наведені ним самим факти, несподівано робить такий висновок: “Гіпотезу про асиміляцію всієї турецької колонізації XI–XII стор. з українською людністю зовсім неможна признати правдоподібною” (ib. т. II. 550).

Про чорних клобуків він каже таке: “Тільки дрібні їхні колонії між українською людністю могли з’асимілюватись. Головна ж маса мусила назад вернутися в степи і злитися з татарською ордою, як і ті їхні земляки, що лишились в степах. В результаті в складі української людности вони правдоподібно лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклатурі” (ib. т. II. 551). Підстави такого гіпотизування для нас мало зрозумілі. Все ж таки це свідчить, що питання про антропологічний та культурний вплив тюркських і татарських племен на українське населення ще мало досліджено.

Відповіді на це ми чекатимемо від істориків матеріальної культури насамперед. Яскравим прикладом значіння дослідів для цього моменту як раз матеріальної культури може бути довгорічна робота проф. Моргилевського, що й зараз продовжується, над пам’ятками української архітектури великокнязівських часів. Він довів, що Київська Софія має аналогічні прототипи в Сирії й Малій Азії, що з XII стор. починається, мабуть під впливом хрестових походів, різкий перелом, і ми бачимо вже пам’ятки романської будівельної школи, як Єлеца, Чернігівська й інші.

V. Кримські татари

Західня Європа в період хрестових походів і Схід в період утворення Турецької імперії (XIII–XV ст.) та татарська навала знищили торговельного посередника – Візантію, та деконструювали державну організацію України-Руси, усталивши безпосередні економічні стосунки між Заходом та Сходом. Італійські колонії в Криму – Кафа, Сугдея, Тана-Азов виконують важливі торговельні функції чи в сусідстві, чи під зверхністю татар. “Оскільки важне значіння мала, наприклад, Тана в тодішній орієнтальній торгівлі показує звістка, що коли закрито її для італійських купців, ціни на шовк і коріння в Італії піднеслися в два рази, а у Візантії відчуту недостачу риби і хліба, що здавна довозились з Озівського моря, і тепер вся торгівля також була

зконцентрувалася в Тані” (ib. т. IV 301). Крим стає торговельною базою для зносин Середземномор’я зі Сходом. Цікаво, що на XIII–XV ст. припадає густа вірменська колонізація в Криму (Armenia Maritima).

З середини XV ст. починається натиск татар на генуезькі колонії (падіння Кафи у 1475 р.). Одночасно з цим Магомет IV захоплює Візантію (1453 р.). Турки й татари опановують цілком Балканський півострів та Чорноморське узбережжя. Звідси вони прагнуть іти далі на Білгород та Відень. До речі треба згадати і Кам’янець–литовську-польську фортецю засновану в другій полов. XIV ст. князями Коріятовичами. Ця фортеця, що довгий час була польським степовим Гібралтаром, зробилась на решті турецькою фортецею 1672 р., коли згаданий Магомет IV захопив усю Подолію. Кам’янець був у турецькому володінні до 1699 року, а турецькі пам’ятки залишилися в цій країні до наших часів. Безумовно, що серед завдань в справі охорони пам’яток культури на Україні збереження Кам’янецької фортеці, як державного історично-культурного заповідника, буде одним з найголовніших.

З моменту опанування татарами й турками Чорноморського узбережжя Україна починає залюднюватись, відновлювати своє економічне становище, політичне значіння і т. под. Ми бачимо, як Зах. Європа через Польщу й Литву і далі Україну шукає шляхів на схід, Витовт доходить майже до Чорного моря. Відома його прихильна до татар політика. Він воює на боці Тахтамиша. Татари емігрують на Україну та Литву. У Свидригайла теж союзники татари. Мамай і Ягайло спільники в боротьбі з Московією (Куликовський бій в 1380 р.). Словом, Литва й Польща протягуються від Балтійського до Чорного моря по цьому торговельному шляху й борються з Московією, яка весь час прагне, щоб захопити південний кінець цього шляху (Україну) та зробитись виключною посередницею між Сходом та Заходом.

Традиційна згода між Литвою, Україною та Кримом за часів Хаджі-Герая змінюється в другій половині XV ст. розривом між ними та спілкою Менглі-Герая з Іваном III Московським (1474 р.). З цього моменту починаються майже щорічні набіги татар на Україну, надзвичайно шкідливі для неї. Менглі Герай будує Очаків та замикає таким чином торговельний шлях Дніпра та Бугу.

М. Грушевський скаржитись на невдалу польсько-литовську політику, що так пошкодила Україні: “Ся зрада традиціям Витовта була сильним свідоцтвом убожества політики Казиміра й принесла польській та литовській державі, а спеціально українським землям, як найнещасливіші наслідки” (ib. Т. IV, 319). “Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI ст., ані походи Бату не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтенсивністю своєю руйніним наслідкам цієї нової грози” (IV, 334). Українське населення відповідає на татарські набіги організацією козаччини, форми якої всім відомі, а тому про неї не будемо казати. Проте, українська колонізація лісостепу й степу поширюється як раз в XVI й XVII ст., входячи в найтісніші економічні й культурні стосунки з татарським населенням. Татарські культурні впливи мало цікавлять М. Грушевського, який зве татар не інакше як “степовими дикунами” (ib. т. IV 337), “кримськими бандитами” (Ист. укр. коз. т. I 36).

VI. Туреччина й Україна

Нова фаза відносин починається, коли Європа знаходить нові шляхи на схід навкруги Африки. В результаті цього ми бачимо повільний занепад Туреччини, не зважаючи на її військові успіхи XVII ст. Україна-ж, що готувалась у XVI–XVII ст. зробитись суверенно-державним, торговельним зеном між Європою й сходом, втрачає своє значіння, для чого і прилучається до найсильнішої економічно сусідки – Москівщини.

Проте, нові часи в Європі подають нам цікавий зразок туркофільства, про яке виразно оповів акад. Кримський (Ист. Туреччини), не з’ясувавши проте, значіння цього туркофільства. Турецький торговельний капіталізм, що був оформлений в самодержавну організацію, був ідеалом для Європи, що змагалась в той час проти папства та аристократії за систему буржуазного абсолютизму. Тому, в паралель прихильникам Туреччини на заході (Ганс-Розенблют, Макіявелі, Лютер, Жан Бодє, Кампанела), Україна дає своїх апологетів Туреччини, як “Пересторога”, “Палінодія”, Захарія Копистенського. В Польщі таким був Рей, в Москівщині – Іван Пересветов. Це свідчить, що вплив Туреччини зачепив і Україну у формі аналогічній, як і західній Європі. Що до економічних та політичних стосунків України з Туреччиною, то досить згадати приклад Кам’яниці, про що ми вже казали.

VII. Доба гетьманщини

Ледве чи варто нагадувати загально відомі факти: спілку Богдана Хмельницького з татарами в боротьбі з Польщею, підданство Дорошенка Туреччині, втечу Мазепи в Туреччину і т. под. Постійні прикордонні зносини України з Туреччиною не знайшли ще свого дослідника (крім може публікації в Одеських записках т. V. “Сношения Малороссийской Коллегии с Крымским Ханом” з 1719 р., де Малорос. Колегія згадана зовсім помилково): архівні матеріали Харківського Центр. Істор. Архіву; Древнехранилища у Москві та Ленінградської Публічної Бібліотеки чекають розробки.

Можна тільки дивуватись, як мало досліджено зносини зі Сходом в цей період. Де-хто звертає увагу на подібність орнаментальних мотивів туркестанських та перських килимів 17–18 ст. до українських, не знаходячи для цього історичного пояснення. Тим часом не треба забувати, що українське козацьке військо брало участь в походах Петра I у 1725 р. на Гилян, Дербент, Баку і заходило навіть в північну Персію.

VIII. Резюме

У вирішенні великих історичних проблем нас найменше можуть цікавити історичні подробиці. Нас повинні цікавити:

1) технічні запозичення, ц. т. впливи матеріально культурні, 2) кровні змішання, ц. т. метисизація населення, 3) запозичення ідеологічного порядку – фольклор, вірування, звичаї, мова.

Матеріяли цієї триади, де працюють антропологи, етнологи, лінгвісти й історики матеріальної культури, повинні дати певні формули для визначення стосунків народів між себе. Так і в проблемі відносин України й Сходу, ми сподіваємось більше на здобутки від цих галузів знання, ніж на історичні джерела, які, особливо східні, дадуть ще нам багацько фактів для кістяка історії, хоч становище архівів на сході наприклад, в Туреччині¹ дозволяє дивитись на суто-історичні дослідження не дуже оптимістично.

Отже, проблема вивчення звязків України зі Сходом стає в наш час для істориків України актуальною. Коли б навіть було менш відомо фактів, що вказують на зв'язки історичні України зі Сходом, їх априорі можна було б припустити, як робочу гіпотезу,

¹ Див. статтю Ак. Бартольда “Хранение документов в государствах мусульм. востока” в вип. I “Архивные курсы”, ст. 366–387.

аби відшукати ці зв'язки і спростувати ту фальшовану однобічно історичну перспективу, яку ми мали досі, що до України.

Украина и Ближний Восток в исторических отношениях

Необходимо пересмотреть традиционные представления об исторических связях Украины (с Византией, Литвой, Польшей и Россией) с целью дополнения их данными о взаимоотношениях Украины и Ближнего Востока. Известная Трипольская культура, а в особенности открытия 1926 г. проф. Болтенко в Усагове, дают основания устанавливать факт тесной доисторической связи культур Украины и Малой Азии. Греко-скифские древности Украины имеют параллели в вещах, найденных экспедицией Козлова в 1924 г. в Монголии. В эпоху переселения народов через Украину передвигаются и на Украине частично оседают племена-носители крови и культур Ирана, Туркестана и Монголии, оставляя после себя многочисленные археологические памятники. Попытка акад. М. Грушевского отстоять полную славянскую чистоту украинской крови подвергается сомнению. Расцвет арабского халифата, крестовые походы и монголо-татарское нашествие на Украину в XIII веке, являясь этапами борьбы Запада и Востока за мировые торговые пути и преобладание, оставили на Украине свои следы, при чем необходимо исправить односторонний взгляд, что нашествие татар имело только лишь отрицательные результаты. Нужно подвергнуть внимательному изучению остатки и пережитки культуры татар Золотой Орды и Крымского ханства, владевших долгое время югом Украины (до конца XVIII в.). Политические и экономические сношения запорожских казаков и гетьманов Украины с Турцией в XVI–XVIII в., недостаточно изученные, требуют к себе также более серьезного внимания. Культурные влияния Персии проникали на Украину, напр., во время походов украинских казацких полков на Закавказье в начале XVIII в. К решению большей исторической проблемы о взаимоотношениях Украины с Ближним Востоком следует подходить не столько путем привлечения новых, чисто исторических фактов, сколько методами истории материальной культуры (технические заимствования), антропологии (метисизация населения) и этнологии (заимствования фольклорного и бытового характера).

ПРО ГИЛЯНСЬКИЙ ПОХІД 1725 РОКУ

Війна Росії з Персією 1722–23 року скінчилася придбанням від останньої всього західнього побережжя Каспійського моря (по замиренню 12 вересня 1723 р.¹ Проте місцеві гірські князьки не одразу визнали цей дипломатичний акт, і до нового підданства довелося довгий час приводити їх збройними заходами в надзвичайно важких умовах². Для цього завоювання російський уряд використав українських козаків: Дербентський похід з 10.000 у 1722 р. Данила Апостола, Сулацький похід з 10.000 у 1723 р. Андрія Маркевича, Сулацький похід з 10.000 у 1724 р. Михайла Милорадовича і нарешті Сулацько-Гилянський похід з 2.000 у 1725 р. Михайла Ограновича, Семена Лизогуба й Кандиби³. Про останній похід залишив цікаві щоденні записи Яків Маркевич⁴, хоч власне ці замітки стосуються тільки до того періоду, коли козацьке військо оперувало на Передкавказзі між Кумою-Сулаком-Дербентом; що ж до другої частина кампанії, яка відбувалась у Гилянській провінції, у південно-західньому кутку Каспійського моря, то Яків Маркович, не будши там, хоч корпус його пішов туди у вересні 1726 р.⁵, відомостів не залишив. Цей Гилянський похід 1725 року був мабуть найважчим з усіх: Яків Маркович з іншими 47 особами через хворобу (а також ріжними подарунками) ледве ублагав відпустити його додому на початку 1727 р., – інші промешкали там більше – навіть до 5 років. Не дурно

¹ Соловьев, Истор. Рос., кн. IV, ст. 682 і далші.

² Ibid., с. 945–949 і далші.

³ Летопись Самовидца... etc., М., 1846, ст. 99–101. Ригельман, “Летоп. повествован. о Малой России”, М., 1847, ст. 119–120. “История Руссов”, Чтен. Моск. О. И. Др. Р., 1846, № 4, ст. 227–231 (дві тисячі козаків у 1725 р. за “Истор. Русов” перевертається на 20.000). М. Грушевський, “Ілюстр. Іст. України”, ст. 398.

⁴ “Дневные записки”... Якова Маркевича, М., 1859, ч. I, ст. 70–212.

⁵ Ibid., ст. 191, дивись також ст. 194–195, 196 (як бунчукові повертаються до Астрахані).

товариство, знаючи таку гірку долю з досвіду минулих років, збиралося у 1725 році поволі, не охоче, – було навіть чимало випадків фальсифікованої хвороби, аби одержати звільнення від служби чи які-небудь пільги⁶. Було чимало дезертирів, навіть дехто висвятився в попи. Російський уряд жорстокими репресіями боровся проти сваволі та ухилення від військової служби⁷.

Сенат наказом запропонував Малоросійській Колегії відрядити до Гиляни “бунчуковых и с ними добрых козаков конных і оружейных две тысячи члвек й чтоб оные наряжены и к походу были во всякой готовности, а в марте мце 725 году или ранее, ежели в полях трава будет, ітить им своим провиантом к крепости Свтаго Креста придав ім генералу-ферть-маршалу і кавалеру кнзю Голицыну штап офицера доброго”⁸. Головкомандувач М. Голіцин вимагав промеморіями, щоб Малоросійська Колегія повідомила, скільки є нині бунчукових “і при них в котором полку порознь добрых козаков на лицо”, а коли буде “учинено наряд”, виключити із списків дезертирів, а до козаків призначити “действительных сотников” і подати на всіх їх іменний розпис. Малоросійська Колегія писала до Військової Генеральної Канцелярії, щоб та відрядила бунчукових з 2000 козаків, “которые были б в пожитках своих достатные, а не убогие, также между ими наемщиков отнюдь не было”, призначила до тих дійсних сотників і щоб вони всі були напоготові.

Таким чином були наряджені в похід 2.000 бунчуковдх, значкових і рядових козаків “конные и оружейные”, а Голіцину надіслали їх список. 13 квітня 1725 р. Голіцин запропонував Малоросійській Колегії промеморією, “чтоб Малоросійская Колегія благоволила бунчуковым і козакам дать указ і приказать по полкам

⁶ Ibid. ч. I, ст. 9.

⁷ Ibid. 94–95 (свавільна стрілянина, лайка підчас походу); ст. 183 – відомість про те, як з усіх бунчукових-дезертирів стягають штраф по 100 карб, і як Маркевич клопочеться в Єропкина за свого дядю Федора. Далі всі відомості про дезертирів взято з так званого “Фонду Генер. Військ. Суду” в Харк. Центр. Істор. Архіві з оп. 3, вяз. 18, № 114 “1725 года мця генваря 4 д. Дело по указу Правит. Сената о Гилянском походе на 330 листах” (фактично тільки 152 арк.). Власне-ж ця справа за внутрішніми ознаками документів належить до фонду Малоросійської Колегії.

⁸ Цитати всі подано без ъ, ь, ѳ.

которых сотники во оной поход наряжены, чтоб они командированных с ними от своих полков казаков пересмотрели каждой сами всех на лицо, чтобы были во всякой готовности і ишли с ними купно (с) своими сотни, а не так, как шли на Сулак, – в разности один за одним, і выступали б в поход конечно з 25-го числа апреля и збирались в Царицыне і явились Нарвского полку полковнику Еропкину, которому над оными і протчими нерегулярными войски повелено иметь команду”. Негайно Малоросійська Колегія наказала про це Генеральній Канцелярії. Остання-ж 27 квітня повідомила, що наказала ще 18 квітня виступити 25 квітня, як належить за наказом.

4 травня 1725 р. з Сенату знову було надіслано до Малоросійської Колегії наказ, щоб “оных бунчуковых по наряду всех в тот Гилянский поход выслать, несмотря ни на какие их отговорки безо всякого замедления, как высланы будут, о том в Сенат репортовать”. Малоросійська Колегія підтверджує це до Військової Генеральної Канцелярії. 5 травня Військова Генеральна Канцелярія відповідає на це промеморією, що вона їх вислала вже 25 квітня, а зараз знову по полках підтвердила, щоб бунчукові й козаки “следовали в том маршы с поспешением”. В той-же день Малоросійська Колегія промеморією повідомляє про це Сенат і М. Голіцина.

Але 11 травня Голіцин шле промеморію до Малоросійської Колегії таку: “...в походной де военной канцелярії извесно, якобы ис полков малоросійских, кои здесь по близости, еще в марш не выступили і по нне, а из далных потому ж в скорости выступить не могут, и чтоб в подтверждение о том марше послать жестокие указы, ежели кто за сими числами останется в доме іли случившейся команды при Царицыне не застанет – будут жестоко штрафованы, і к тому ж бы вместо наряженных в обмен пересланы были другие, чтоб в случаи смотру полковником Еропкиним не было помешательства і в марше от Царицына остановки”. Малоросійська Колегія наказала Генеральній Військовій Канцелярії розіслати по полках накази про це для публікації, “дабы о том всяк был сведом”.

27 серпня Голіцин знову пише до Малоросійської Колегії, нагадуючи, що він надсилав промеморії про цей похід 9 і 25 квітня та 2 і 8 травня, а Малоросійська Колегія 14,21 й 22 квітня й

4 травня і Військова Генеральна Канцелярія з 5 травня відповідала, що ніби-то 25 квітня козаки вже вийшли в похід, а тимчасом Голіцин спостерігав у дійсності зовсім інше: "...а понеже во учиненном их прибытии к Царицину медлени, которые прибыли июля 25 дня⁹, повелено полковнику Еропкину у командира их бунчуковых також каждого полку і от сотников за руками их взять скаски в которых числех они получали о выступлении указы и выступили в марш и зачем так продолжительно в пути медлили... Також выписав и с присланных от полковника Еропкина смотровых імянных списков кто против присланных імянных списков іс Колегии Малой России бунчуковые и казаки при смотре не явились і бежали і по наряду дети их при котором смотре, как полковник Еропкин пишет, в том имело быть немалое затруднение і остановка... чтоб оных прослушников указу і беглецов сыскать і до указу Правительствующаго Сената, что повелено будет с ними чинить, содержать под караулом, а кто сысканы будут и не сысканы и зачем, о том уведомить”.

В екстракті в цій промеморії було дано перелік: “Бунчуковые не явились: Киевского полку – Василей Солонина, а вместо его сн Степан, Семен Шаула, а вместо его сн Карп, Иван Шаула, Черниговского полку – Иван Ломиковский за болезнью а вместо ево сн Павел, Антон Максимович за старостью, вместо ево сн Иван, Михайла Домонтович, Василий Дорошенко, а вместо ево сн Василий же, Стародубовского полку – Степан Ширяй за старостью, а вместо ево сн Федор, Максим Корсак, Данила Кутневский, а вместо ево сн Иван, Нежинского – Федор Кочюбей, Андрей Лизогуб, а вместо ево сын Антон, Петр Уманец, Алексей Туранский, Потап Назаренко, а вместо ево сн Павел, Яков Доленский, а вместо ево сн Карп, Александра Греков, Андрей Конзеровский, Гаврила Милорадович, Яков Жураховский Глуховский, Козма Заруцкой, Яков Сергеенко, Иван Забела, Степан Карпека, Петр Уманец, Гаврила Милорадович, Андрей Конзеровский, Александра Грек, Переясловского полку – Василей Танский, Афендик з детми, Василей Дмитрашко, Данила Берли, Андрей Берли, Лубенского полку – Андреяш,

⁹ Як. Маркевич приїхав до Царицина 4 липня 1725 р. “Дн. Зап.” I, 84; 26 липня був “смотр” (Ibid., ст. 92), а 1 серпня рушили в похід (Ibid., ст. 94).

Лук'ян Свечка, Петр Кулябка, а вместо ево сн Иван, Андрей Петровский, а вместо ево сн Филип, Данила Кулябка, Полтавского полку – Василей Зеленский, Павел Кованько, Дмитрий Левенец, Василей Зеленский, Гадяцкого полку – Василей Бугаенко Опошанский, а вместо ево родной брат Алексей Бугаенко, Прилущкого – Григорей Голенковский, а вместо ево сн Данила, Захарей Прокопович, Федор Маркович, Яков Якубович, происком посвящен в попы Стародубского полку Андрей Заруцкой”.

Крім того не явилися 7 значкових і 11 рядових та втекли 2 значкових і 32 рядових.

За цим списком було заарештовано – бунчукових (“написаны по гетманскому списку”) – 17 (Антон Максимович, Мих. Домонтович, Ів. Ломиковський, Вас. Бугаенко, Ст. Ширай, піп Андрій Заруцький, Дан. Курнівський, Сем. Шаула, Павло Кованко, Мат. Кованко, Андріян, Лук. Свічка, Петро Кулябка, Сем. Афендик, Андр. Лизогуб, Яків Сергієнко, Пот. Назаренко). Крім того “по спискам генеральной старшины и В. Г. Канцелярии учиненным в прошлом 723 году по смерти оногo гетмана Скоропадского: в походе под Коломаком” – 1 (Зах. Прокопович); “по спискам оной же старшины и правителей” – 6 (Ів. Шаула, Вас. Дорошенко, Як. Зеленський, Андр. Петровський, Григ. Голенковский, Андр. Бирли – “попом”); “по списку В. Г. Канцелярии нежинского полку Петр Уманец, Гаврила Милорадович для того что в полку не служат и до суду не належать кроме войскового генерального. Андрей Кондзеровский – написан для того, что в войсковых походах не служил, а служил он в доме гетмана Скоропадского і оной гетман Скоропадской дал ему во владения до ласки войсковоу село; Александр Грек – написан для того, что имеет гетманской уневерсал по которому бы ему в гетманской обороне быть”. Значкових було заарештовано; 7 чоловіка, рядових – 29 чол.

1 листопада Голіцин, нагадуючи свій попередній наказ і сповіщаючи, що від Сенату все ще нема розпорядження, писав до Малоросійської Колегії: “...а от некоторых происходит прозба и доношениями об'являют, якобы они наперед сего и никогда в бунчуковых не были, а написаны от Ген. В. Канцелярии бунчуковыми нне взяты в Глухов и содержатца под караулом и чтоб до получения ис Прав. Сената указу таких, кои под бунчуком прежде сего

по справке не были, надлежать препоруча отпустить в дома, а егда указом спросят те б их поруки могли поставить в немедляном времени, а протчих казаков й незнатных содержать по прежнему определению под караулом"... 27 листопада Голіцин знову наказував відпустити додому на поруки всіх бунчукових і знатних, бо скаржилися до нього Вас. Бугуславський, Андр. Лизогуб, Ант. Максимович, Мих. Домонтович, Сем. Шаула, Пот. Назаров та инш., що декого вже звільнили, а їх все ще не відпустили.

Що-до тих, кого не розшукали для арешту, то за зібраними по полках відомостям з'ясувалося: 1 був "выслан в 725году к крепости свтаго креста в другой наряд", 11 – "по выходе в Гилянский поход в домех не явились", 2-ое – "августа 19 дня пошли за войском в Гилянский поход", 1 – був у Москві, 1 – "поехал в Петербург по указу светлейшаго князя", 5 – померли, 2-ое "в Гилянском походе", 1 – "выслан в Терковский поход с пятитысячным числом", 1 – "пошел в другой поход к крепости Св. Креста", 1 – "бежал от полковника", 1 – втік, а замість нього послали другого, 1 – "где обретається, известия нет", 1 – "в Полше в науке", 1 – "был сыскан и бежал из Глухова", 3 – займали високі посади – наказного полковника, сотника й ротмістра, 1 – "держится под караулом в Колегіи по интересному делу", 1 – "в 723 году поехал в Петербург для своих нужд", 1 – "пропал безвестно"...

14 грудня 1725 року Сенат надіслав до Малоросійської Колегії наказа що-до дезертирів з Гилянського походу: "з бунчуковых которые в поход не пошли взять штрафа (кроме тех вместо которых пошли дети их и свойственники) по сто рублей с человека, а которые объявляют, что в бунчуковых не служили и как написаны неизвестны, о тех исследовать Малор. Колегіи и буде явитца что оные в бунчуковых никогда не служивали, то их свободить, а для чего они з бунчуковыми записаны от в Сенат писать, а рядовым козакам, которыя такожде упрямством своим в поход не пошли, учинить наказание по их войсковым правам, а буде сверх тех бунчуковых, которыя в тот поход наряжены, явитца другіе, которым наряду не было, о тех кто имяны прислать в Сенат именной список, а для чего іс того наряду они выключены о том в Сенат ответствовать". Малоросійська Колегія цей наказ одержала 4 січня, а трохи пізніше надійшло підтвердження його ще й від М. Голіцина.

31 січня 1726 р. Малоросійська колегія постановила: негайно викликати всіх тих, кого віддали на поруки, і з тих, хто не виставив кого-небудь замість себе, стягнути по 100 карб., а кого нема дома, “то те штрафные деньги доправить на женах их і на детех і на подданих их, не опуская в доимку”, крім Заруцького Козьми, якого досі тримали під караулом “в интересном деле”; також довідатися про тих, хто одмовився від свого бунчукового звання; значкових і рядових покарати за їх військовими правами, про що писати до Генеральної Військової Канцелярії; довідатися й про тих, хто явився поза списком – чому їх не було в списку; а після покарання всіх відпустити додому; тим, хто надіслав дітей чи родичів замість себе, оголосити, що вони вільні від покарання, взявши з них підписку, що вони в разі потреби являться для виконання царської служби) (10 лютого 1726 р. дали таку підписку 15 чол.).

28 лютого 1726 р. Генеральна Військова Канцелярія відповідала Малоросійській Колегії, що надсилає витяг з прав військових, за якими треба покарати винних і що за царським наказом “...надлежит их козаков наказать арматным вязенем й киевим боем, а которіе и нне сидят под караулом, тих одним тилько киевим боем, як в войску по здешнему поведенію обыкновенно делается, а зверх бунчукових, которіе в тот поход наряжени, других з оного наряду подлуг содержащихся в Войсковой Енеральной Канцелярії компутов никого не виключено, кроме умерших и которіе з бунчукового товариства по указу держани в Санкт Петербурху, о яких хто именнов прежде посланном компуте в оную Колегію показано, и в прошлом 1724 году декабрія 1 д. послани били в полки к настоящим и наказним полковникам з оной канцелярії укази, дабы оны если бы зверх наряженных в поход якіе бунчукові могли винайтися о тих бы, хто іменно, прислали в войсковую Енеральную канцелярію ізвестіе, и некоторіе з тих винайшовшихся зверх компуту бунчукових товаришей по ведомости оних полковников в поход виправлени. А болш о других бунчукових не о ком ізвестія в оную канцелярію не прислано и Малоросійская Коллегія да благоволит о том ведать” (підписи: Іван Левенець, Іван Манулович, старший канцелярист Данило Покорський, канцелярист Матвій Себастьянович). До цього прикладені виписки: 1) з права магдебурзького під словом “король”

(“еслибы король виправу военную расказал, до того все з’ихать повинни, а если бы то занедбали, та платять вину, а именно тую вину в той же книзе под словом вина показано – шляхте, которіе свои имеют отчины, платить десять гривен албо фунтов, а фунт кождей значит подлуг тое же книги двадцять шелягов тое ж по малоросійському исчисленію две копійки з полушкою, итого видет з десяти фунтов золотій один и пять денег”); 2) з Литовського Статуту – розділ 2, арт. 6 (хто ухиляється явитися на вправу до хорунжого, карається ув’язненням на призволення гетьмана) і розд. 2 арт. 13 (хто запізнився без достатньої підстави, того гетьман записує в особливий реєстр і з розпорядження вел. князя його призначається на військові вправи удвічі, порівнюючи з тим, що прогаяв).

28 лютого Малоросійська Колегія, заслухавши цю промеморію Генеральної Військової Канцелярії і виписку з прав малоросійських, “...согласно приговорили: значковим и рядовим казакам, которые по наряду упряством своим в Гилянский поход не пошли і вместо себя детей и свойственников своих не послали, по силе присланного Ея И. В. указу из высоко-правительствующаго Сената по, оным войсковим правам учинить наказанія – бить в торговые дни на площади киями каждому по пятидесяти ударов, чтоб на то смотря другим впредь чинить было не повадно и по учиненію оногo наказанія отпустить”. Таким чином присуд Колегії не спирався на українські права, а лише на звичаї, і був підказаний Генеральною Канцелярією.

18 березня 1726 року Малоросійська Колегія звернула увагу, що деякі бунчукові товариші не платять штрафу, і постановила через полковників доправити його на жінках та дітях їх, про кого полковники писали, що дома нема, а хто помер (а саме: Як. Жураховський, Ів. Забіла, Федір Маркевич, Як. Якубович, Ст. Карпека, В. Зелененко, Дм. Левенець, Макс. Корсак, Федір Кочубей, Вас. Дмитрашко, Вас. Танской, Дан. Борлій, Алексій Туранський, Дан. Кулябка), а також довідатися, чи дійсно померли до відрядження в похід.

Що-до долі окремих осіб, то штрафні 100 карб, заплатили: Мих. Домонтович, Ів. Шаула, Зах. Прокопович, Вас. Пригоревич (за свого дядька попа Опан. Заруцького), Фед. Кочубей, Як. Жураховський, Ст. Карпека. Завчасно помер Сем. Афендик, а на

синах його штрафу не правили, бо вони не були ніколи бунчуковими. Також померли до походу Ст. Туранський і Дм. Кулябко. Козаки Полтавського полку Павел та Матвій Кованьки, волоський полковник Андріяш Дмитрієв – потрапили до списку бунчукових випадково, бо туди приписав їх гетьман Скоропадський, збираючи серед бунчукових пожертви на будівництво в Лаврі. Також скаржився й піп Берло Андрій, що його помилково віднесли до бунчукових. Малоросійська Колегія подала клопотання всіх цих осіб на вирішення Сенату, а їх самих відпустила на поруки.

ПРО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА ТУРЕЧЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Вже доводилося згадувати на сторінках “Східнього Світу” про те, як важливо для правдивого висвітлення історії України – на тлі її міжнародніх зносин, звязків та боротьби – доповнити взаємини між історичною трійкою – Росія–Польща–Україна ще й взаєминами між Україною та Близьким Сходом, особливо з Туреччиною¹. Проте не зайвим здається присвятити трохи уваги проблемі вивчення взаємин України й Туреччини у другій половині XVII ст., бо якраз в цей період зносини між цими двома країнами стають найбільш активними й рухливими з боку політичного.

Традиційна епічна з невеличкими антрактами боротьба козаків з турецько-татарською колоніальною смугою північного Черномор’я, що перетинала їм торговельні шляхи на південь та заважала територіальній експансії Запорізької республіки, після революції 1648 р. під впливом нового фактора (існування нової держави – гетьманської України) замінюється спробами усталити й поладити взаємини України з її могутнім південним сусідом. Ми бачим, як на протязі півсторіччя після цього, у зв’язку з бурхливими подіями, швидко виникають і зникають різноманітні форми державно-політичних стосунків між Україною й Туреччиною: військова спілка цих двох держав, підданство, війна, замирення, нейтралітет то-що. Але всі зносини за цих часів, поза старими побутовими рисами, набувають нового характеру: це державно-правні та міжнародньо-правні акти, які провадяться звичайним дипломатичним шляхом. У концерті держав східньої Європи взаємини України з Туреччиною в той час відогравали не аби-яку роллю. Лише з утратою українськими гетьманами права й звичаю безпосередніх дипломатичних зносин з чужоземними державами, зокрема з Туреччиною, цей період напруженої політичної гри з Туреччиною знаходить своє природне закінчення (переломним моментом можна вважати 1657 р., коли долю України

¹ “Східній Світ”, 1928 р., № 2, стор. 155–156.

вирішено без їх представників). Залишаються знову лише побутові прикордонні та економічні стосунки, бо міжнародню політику України у XVII ст. вже роблять в Москві й Петербурзі.

Простежимо стисло ті факти, які потверджують думку про важливість вивчення цього чинника й цього моменту в історії України. У 1648 р. з самого початку свого повстання Б. Хмельницький діє у спілці з татарами, підданцями Туреччини, й розбиває вкупі з ними поляків біля Княжих Байраків. У 1649 р. бачимо його знову під Зборовим вкупі з татарами проти польського короля, але хитання хана примусило тоді Б. Хмельницького на мирову угоду з Польщею. Ведучи вперту боротьбу з польським панством, Б. Хмельницький шукає опертя собі в оточуючих державах, а в першу чергу бачить можливість підтримки з боку Туреччини, – він навіть згоджується віддатися під зверхність і опіку султана турецького й зав'язує тісні зносини з турецькими підданцями – господарем молдаванським і семигородським князем. У 1650 р. султан визнає Б. Хмельницького своїм васалом, стверджуючи це певною інвеститурою (грамота й кафтан). Погром козацького війська у 1651 р. під Берестечком стався у наслідок несподіваної зради татар та тимчасового полонення їми Б. Хмельницького. У 1652 р. знову Б. Хмельницький вкупі з татарами б'є поляків на Поділлі, але під Жванцем татари ще раз зрадили козаків.

Перехід Б. Хмельницького в підданство Москві (1654 р.) примушує татар вже одверто виступити у 1654–55 р. проти нього. Але незадоволений з поведінки Москви Б. Хмельницький незабаром знову розпочинає з Туреччиною переговори про спілку, а може й протекцію. Отже, вся діяльність Б. Хмельницького, його одверто туркофільська, всупереч всім традиціям того часу, орієнтація вперше організувала протягом 9 років державно-політичні взаємини між Україною й Туреччиною.

Ів. Виговському пощастило налагодити дружній нейтралітет Туреччини й Криму підчас його політичного звороту від Москви та навіть з допомогою татар погромити повсталих проти нього пушкарівців у 1658 р. Влітку 1659 р. вкупі з татарами Виговський розбиває московське військо під Конотопом. Проте несподіваний напад запоріжців на Крим одлучає татар од Виговського. Сутичка між московсько-козацьким і польським військом під

Чудновим (1660 р.) так само не обійшлася без участі татар на боці Польщі на цей раз.

Після обрання на гетьманство П. Тетері й І. Бруховецького й розколу України на дві частини, бачимо, що татари беруть участь у громадянській війні на боці Тетері й поляків, пройшовши вкупі з королем і козаками маршем аж до Глухова. Коли у 1665 р. Правобережна Україна позбавилася польської зверхности, тамтешній гетьман Опара потвердження своєї влади одержує від кримського хана. Цим Правобережна Україна стала під турецько-татарську зверхність. Услід за цим П. Дорошенко зміцнює цей зв'язок, ставлячи себе у безпосередню залежність від султана й розгортаючи великий план об'єднання всієї України під протекторатом Туреччини (1665–1668). Міцні зв'язки з Туреччиною, які зав'язав був П. Дорошенко, спричинилися до того, що султан Махмуд IV у 1672 р. зробив великий похід на Україну проти Польщі, завоював Поділля, взяв Кам'янець, заснувавши тут таким чином особливий Подільський пашалик. Бучацька угода 7.Х. 1672 р., що сталася в наслідок цієї військової кампанії, була моментом найвищого успіху спільної україно-турецької дипломатії й стратегії. Далі йде досить швидкий розклад цього політичного альянсу й повільне втягування України в становище московської колонії. П. Дорошенко зазнав у боротьбі з І. Самойловичем низку невдач, Туреччина й Крим не дали достатньої й вчасної допомоги, – отже момент зречення П. Дорошенка своєї гетьманської влади (1676 р.) можна вважати крахом спроби політичного сполучення України з Туреччиною. Але Подільський пашалик існував ще аж до 1699 р.

Перебування Юрася Хмельниченка у Стамбулі при султанському дворі (1672–1677 р.р.), висування його Туреччиною у 1677 р. на гетьмана всієї України, за прикладом, П. Дорошенка, навіть турецький похід 1678 р. на Україну и облога їми Чигирини, – все це, як стало видно потім, були останні зайві напруження. У 1681 р. Москва уклала з Туреччиною мирну угоду, за якою розмежовувалася сфера впливу на Україну цих двох держав (до Дніпра – Москви, – до Богу – Туреччини, а посередині – нейтральна спустошена зона). Ю. Хмельниченко, як непотрібна вже у політичній грі особа, зійшов зі сцени у 1681 р., а колонізаційні заходи волоського воєводи Дуки, васала Туреччини (1681–1683 р.р.), не дали на Україні помітних наслідків.

Агресивний період турецької політики закінчився. Після цього бачимо вже зворотну навалу: заходи Я. Собеського проти Туреччини й московський похід на Крим (1687 р.). Спроби Петрика за допомогою татар у 1692, 1693 і 1696 р.р. вчинити на терені України опір проти Мазепи й Москви були занадто слабим відгуком минулої тюркофільської орієнтації в українській міжнародній політиці. Після цього Україна в походах Петра I (1695–1699 р.р. і далі) виступає проти татар і турків цілком вірно – вже на боці Москви. Зрада Мазепи й шведська війна пройшли вже без допомоги та участі татар. Проте Туреччина була місцем, де Мазепа з Карлом шукав порятунку після невдачі. Отже, спогад про добрі взаємини з Туреччиною ще був живий, і ми бачимо, що серед строкатих, заплутаних і мінливих подій другої половини XVII ст. на Україні на кожному кроці активно в них вмішувалася владна рука Стамбулу. Гетьманщина, особливо правобережна, вступала у найщільніші стосунки з султанською державою й Кримським Ханством. Безперечно, що участь чужоземців у збройній боротьбі на Україні, їх панування та заходи відбивали класові взаємини в українському суспільстві, поруч з інтересами чужоземних союзників або господарів. Автентичні документи дали би змогу висвітлити й цей бік історії того часу. Отже, дипломатичні зносини, що відбувалися у формі відповідних нот, пропозицій, угод, поточного листування, приїзду й від'їзду послів то-що, воєнні дії, які, без сумніву, супроводжувалися спільними стратегічними планами, взаємною інформацією про хід військових подій, наказами, реляціями то-що, прикордонні митно-торговельні акти й різні казуси, змішані паритетні суди то-що, – все це, коли б залишився цілим архів старої гетьманщини (було знищено у Батурині у 1708 р.; від другої половини XVII ст. з українських архівалій збереглися лише розрізнені поодинокі документи), повстало б перед нашими очима, як дорогоцінне рясне джерело для вивчення взаємин України й Туреччини у цей час. Історія першого періоду гетьманщини позбавлялася б того однобічного освітлення, яке маємо нині (взаємини лише з Польщею й Росією).

Справді, подивимося на те, якими джерелами користувалася досі українська історіографія для з'ясування турецько-українських взаємин та оскільки повно вона їх змальовує. М. Костомаров відомості про перебування Б. Хмельницького, напередодні його

повстання, у Криму та про угоди його з ханом бере з “Літопису Величка”, з “Collectanea Sekowskiego. Wojny z ottomanami z powodu kozaków”, з літопису Грабянки, з “Bellum scythico-cosacicum” Йох. Пасторія і т. п.² Для описання зносин Б. Хмельницького з Туреччиною після перших перемог у 1648 р. Костомаров користується: “Annalium Poloniae... etc.” Коховського та “Wojna domowa” Твардовського³. Про формування великої допоміжної татарської армії у 1649 р. він пише за Пасторієм та за “Storia delie guerre civili di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese”⁴.

Про стосунки з татарами під час Зборовського трактату Костомаров бере відомості знову з Коховського, Твардовського, Пасторія, Грабянки, з “Пам’ятної книжки” Я. Михаловського, “Літопису” Єрліча, з “Історії Польщі” Рудовського, з “Старожитностей” Грабовського та інших польських старих істориків і джерел з неістотними додатками до них з “Пам’ятників” Київської Комісії⁵. Зміст і обставини зносин Б. Хмельницького з Туреччиною й Кримом він з’ясовує на підставі тих же джерел з випадковими додатками архівалій з московської Збройної Палати⁶ чи з якихсь рукописів Архіву Міністерства Закордонних Справ⁷. Стосунки між ними під час Берестечка знову малюються за згаданими польськими творами з додатком уривку з якогось польського рукопису з Архіву Міністерства Закордон. Справ⁸. Незгода між Б. Хмельницьким і ханом викладається за І. Рудовським, Твардовським та “Пам’ятниками”, що видав Войціцький⁹. Про втечу хана оповідається за Грабянкою, Грондським, Твардовським, Рудовським¹⁰. Про полон Б. Хмельницького у хана й мотиви цього Костомаров пише за свідченням Виговського (Акти ЮЗР, III, 468–469), за “Пам’ятниками” Войціцького та за “Літописом”

² М. Костомаров. “Богдан Хмельницький”, т. I, вид. 3, Спб., 1870, ст. 84–89.

³ *Op. cit.*, т. II, ст. 61–62.

⁴ *Ibid.*, ст. 102–103.

⁵ *Ibid.*, ст. 168–173 і 187.

⁶ *Ibid.*, ст. 248–253.

⁷ *Ibid.*, ст. 283.

⁸ *Ibid.*, ст. 317–318.

⁹ *Ibid.*, ст. 324–326.

¹⁰ *Ibid.*, ст. 336.

Самовидця¹¹. Зносини Б. Хмельницького з Туреччиною та Кримом, підчас його переговорів з Москвою про підданство їй, освітлюється за Твардовським і за літописами: “Краткое истор. описание о Мал. России” та “Краткая история о бунтах Хмельницкого” (перекл. з польської¹²). Переговори Б. Хмельницького з ханом у 1655 р. Костомаров реферує майже цілком за Грабянкою (є дрібна згадка за польський рукопис з Арх. Мін. Закорд. Справ¹³). Далі за роки 1656–57 р. згадок про зносини з Туреччиною і Кримом у згаданій праці Костомарова ми не маємо.

Отже, дуже важливий бік справи – політичні й військові взаємини України з Туреччиною за часів Б. Хмельницького Костомаров викладав майже виключно за польськими письменниками та документами, які що до цього, звичайно, легендарні й у всякому разі непевні. Він не використав для цієї праці (за відомими обставинами свого життя) навіть московських архівних матеріалів, які хоч теж мають для цього не завжди першорядне значіння, але, мабуть, були б певніші. Костомаров, мабуть, відчував велику прогалину, яку мала його праця про Б. Хмельницького, що майже не освітлювала його взаємин з султаном і ханом. Тому не дивно, що, як тільки він розшукав у Моск. Архіві Мін. Закорд. Справ винятково декілька важливих паперів (грамоти султана до Б. Хмельницького з 1650 р. та 1655 р. та листи до нього Б. Хмельницького), він написав статтю, в якій текстуально навів ці документи, надаючи їм особливої ваги¹⁴. Проте, хоч ці документи і мають першорядне значіння, але їх занадто мало, щоб освітлити у всій повноті взаємини України з Туреччиною за дев’ять років Хмельниччини. Для періоду після Хмельницького Костомаров уже використовує у деякій мірі московські архіви для описання турецьке-татарських стосунків до України. Так можна пригадати: про допоміжне татарське військо Виговському¹⁵, про дії татар під Чудновим¹⁶, про

¹¹ Ibid., ст. 379.

¹² Op. cit., т. III, ст. 85.

¹³ Ibid. ст. 225–229.

¹⁴ Костомаров. “Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты”. Збір. творів, кн. 5, т. XIV, ст. 605–613.

¹⁵ Костомаров. “Гетманство Выговского”, ст. 39 sq. “Основа”, 1861 р., № 4 і 7 окр. відб. Спб., 1862.

¹⁶ Його ж. “Гетманство Юр. Хмельницкого” ст. 132–134 у збірн. творів, кн. 5.

договір Юр. Хмельницького з Махмед-Гіреєм 7/X 1661 р.¹⁷, про допомогу татар Чарнецькому у його походах на Україну¹⁸, про зносини Брюховецького з ханом¹⁹, про події татар за Дорошенка²⁰, про підданство Дорошенка Туреччині²¹, про війну Дорошенка з татарами проти Я. Собеського у 1667 р. і про договір між ними²², про намір Брюховецького піддатися під Туреччину²³, про посольство від нього до Андріянополю²⁴, про умову спілки Дорошенка з Туреччиною (за копією у справах Приказу у Москві). – “Трудно решить теперь, в какой степени подлинно это дошедшее до нас условие и имело ли силу в свое время...” – зауважує Костомаров²⁵ і далі про другу Чигиринську війну, про султанську грамоту Дорошенкові²⁶, про зимовку татар у 1671–72 р. на Україні²⁷, про похід турок на Поділля²⁸, про напад татар на Україну за Дорошенка²⁹, про похід Ю. Хмельницького з турками й татарами на Україну до Чигирини³⁰, про спроби Туреччини колонізувати Правобережну Україну³¹ і т. д.

У деякій мірі використав московські архіви для характеристики стосунків України й Туреччини С. Соловійов у своїй “Истории России”. Але ж перебування Б. Хмельницького у Криму по весні 1648 р. він також викладає за літописом Величка³², події 1649 р. за польськими істориками й джерелами³³. Про татар під Берестечком у 1651 р. він вже пише за кримськими статейними списками з

¹⁷ Ibid., ст. 151–152.

¹⁸ Його ж. “Руина”. Збір. творів, кн. 6. ст. 32.

¹⁹ Ibid., ст. 40.

²⁰ Ibid., ст. 50 sqq.

²¹ Ibid., ст. 81.

²² Ibid., ст. 93, 94–97.

²³ Ibid., ст. 106.

²⁴ Ibid., ст. 113.

²⁵ Ibid., ст. 150–152.

²⁶ Ibid., ст. 155–156.

²⁷ Ibid., ст. 175–176.

²⁸ Ibid., ст. 215–228.

²⁹ Ibid., ст. 252–259.

³⁰ Ibid., ст. 290–295 і далі про другу Чигиринську війну.

³¹ Ibid., ст. 327 sqq.

³² С. Соловійов. “История России”, кн. 2, т. X, ст. 1562–1563.

³³ Ibid., ст. 1587–1588.

Московського Архіву Мін. Закард. Справ³⁴, теж про взаємини Криму до Б. Хмельницького – 1653 р.³⁵, про спілку Виговського з Ханом³⁶, про похід Виговського з ханом під Конотіп і про вихід звітти³⁷, про поразку Шереметева під Чудновим у 1660 р. та полон його у Криму³⁸, про напад татар у 1662 р.³⁹, про Дорошенкове підданство Туреччині й навалу татар у 1666 р.⁴⁰, про посольство від Брюховецького до султана у 1668 р. з проханням прийняти у підданство⁴¹, про настановлення від татар Суховієнка на запорозького гетьмана⁴², про агресивні виступи Москви проти Туреччини у звязку з Українськими справами⁴³, про великий похід турецького війська на Поділля у 1672 р. та про заходи проти нього у Москві й на лівобічній гетьманщині⁴⁴, про навалу турок і татар на Україну⁴⁵, про підданство Ю. Хмельницького султанові і облогу туркам Чигирина⁴⁶, про посольство Москви до Криму у 1679 р. у звязку з українськими справами і про мирну угоду⁴⁷, про Кримські походи Голіцина й Самойловича⁴⁸ та багато інших.

Але ж все це побіжні згадки. Навіть з цих чуток, переказів та ін., які залишилися у московських стовпцях і справах про взаємини України й Туреччини, береться лише мимохідь те, що стосується основної теми оповідання Соловйова – “Истории России”. Така випадковість, неповнота, несистематичність відомостей про взаємини України та Туреччини в “Истории России” явище цілком природне. Притім коли б хто і використав всі чисто матеріали в цьому питанні з московських архівів, все б цей матеріал зали-

³⁴ Ibid., ст. 1611.

³⁵ Ibid., ст. 1677.

³⁶ Op. cit., кн. 3, т. XI, ст. 9.

³⁷ Ibid., ст. 47–50.

³⁸ Ibid., ст. 88.

³⁹ Ibid., ст. 102.

⁴⁰ Ibid., ст. 174–178.

⁴¹ Ibid., т. XII, ст. 365–366.

⁴² Ibid., ст. 371.

⁴³ Ibid., ст. 400–406.

⁴⁴ Ibid., ст. 441 sqq.

⁴⁵ Ibid., ст. 469, 474–475.

⁴⁶ Ibid., т. XII, ст. 834–835, 840–841.

⁴⁷ Ibid., ст. 850–856

⁴⁸ Ibid., т. XIV, ст. 1005 sqq., 1018 sqq.

шився неповним що до повноти й правдивості, бо він є відбитком відомостей про два дієві фактори – Україну й Туреччину – у третій державі – Москві, а не автентичні документи про зносини між ними (Україною та Туреччиною) безпосередньо, які здебільшого могли залишитися і для Москви і для Польщі зовсім невідомими.

У VIII томі монументальної “Історії України-Руси” ак. М. Грушевського, присвяченому Хмельниччині, про стосунки Б. Хмельницького з Туреччиною та Кримом, так само не багато знаходимо нового. Про переговори Б. Хмельницького по весні 1648 р. М. Грушевський пише на підставі щоденника Михаловського та вістей від московських послів у Криму (за актами ЮЗР, ч. III, ст. 172 і 281), з тим, що сам автор визнає це оповідання Кунакова за легендарне⁴⁹. Далі він користується що до цього важливим, але коротким переказом відомостей турецького хроніста Наіма-Челебі у праці Смирнова “Крымское ханство” (ст. 539)⁵⁰. Про угоду Б. Хмельницького з татарами в тому, щоб вони не полонили українців, М. Грушевський пише так само за московськими звітками (Акти Московськ. гос., ч. II, ст. 338, 346) та за збіркою Шайнохи (№ 17)⁵¹. І далі: про татарське військо при Б. Хмельницькому за “Пам’ятною книжкою” Михаловського⁵², про те, що ніби-то Махмудові IV допоміг на престол сісти Б. Хмельницький (за Голинським), притім ак. М. Грушевський цілком справедливо зауважує: “мусили йти також жваві пересилки з кримською ордою, мабуть і з Константинополем, – але про них, на жаль, не маємо ніяких певних звісток, тільки далекі і баламутні погоски⁵³, про зустріч польських послів з Б. Хмельницьким та Тугай-Беєм під Львовим⁵⁴, про мотиви тюркофільської політики Б. Хмельницького доводиться лише будувати теорії й згадки за відсутністю певних джерел⁵⁵, про орієнтацію ж самої Туреччини й Криму що до Б. Хмельницького доводиться користуватися чутками через декілька рук (за Михайловським⁵⁶), з серії листів

⁴⁹ М. Грушевський. “Історія України-Руси”, т. VIII, ч. 2, ст. 487–488.

⁵⁰ *Ibid.*, ст. 493.

⁵¹ *Ibid.*, ст. 510.

⁵² М. Грушевський. “Історія України-Руси”, т. VIII, ч. 3, ст. 21.

⁵³ *Ibid.*, ст. 59.

⁵⁴ *Ibid.*, ст. 90–92.

⁵⁵ *Ibid.*, ст. 132–137.

⁵⁶ *Ibid.*, ст. 135.

Б. Хмельницького до Криму за короткий час, досі доводиться користатися лише єдиним⁵⁷, хоч складні обставини переговорів того часу дуже потребують вяснення; про угоду короля з ханом під Зборовим (за польськими джерелами⁵⁸), про посольство від Б. Хмельницького – у 1650 р. до Порти та спілку з ханом (“...тісний союз з ханом вводив Україну в систему держав, в головах котрої стояла Порта...”, пише М. Грушевський⁵⁹), про намір Б. Хмельницького воювати з ханом проти султана⁶⁰.

Таким чином, через відсутність що до взаємин України й Туреччини достатніх українських архівалій, через непевність польських та неповноту московських джерел⁶¹, єдиним шляхом для

⁵⁷ Ibid., ст. 171 sq.

⁵⁸ Ibid., ст. 201 sqq, особл. ст. 208.

⁵⁹ Ibid., ст. 239–240.

⁶⁰ Ibid., ст. 249.

⁶¹ До речи, треба зауважити, що в Архіві Мініст. Закорд. Справ, що нині переходується у Дрелесховищі в Москві, є фонд турецьких справ, досі не вповні використаний для історії України. Опис цього фонду за № 224 під заголовком: “Турецькаго Двора деламъ, грамотамъ. трактатамъ и ратификаціямъ реестры” складається з трьох частин: 1) “Министерскимъ и посольскимъ турецкаго й російскаго дворовъ деламъ старыхъ и новыхъ л’еть съ 1512 по 1763 годъ въ трехъ реестрахъ состоящимъ”. 2) “Бывшей съ 1712 по 1744 годъ въ ретранжаменте, (переименованномъ потомъ Крепостью св. Анны) Комиссії деламъ о изсл’едованіи обидъ отъ турковъ и татаръ россиянамъ нанесенныхъ” 3) “Взятыхъ в 1737 г. въ городі Хотині при заарестованіи Колчак-Паші оригинальнымъ на турецкомъ языкѣ письмамъ и разнымъ бумагамъ”. Для вивчення турецько-українських взаємин особливий інтерес має третій розділ цього фонду. В ньому, між іншим, є: декілька султанських грамот та указів пашам (1654–1710 р.р.), листи до турецьких пашів від польських вельмож та шляхти (1729–1737 р.р.), листи до Колчак-Паші, від ханів кримських, від верховних візирів, бендерських сераскірів, волоських та мултанських господарів, від французького резидента де-Вільнева (№№ 24, 40), 327 рапортів, списки турецького війська, чернетки листів турецькою та татарською мовою (без перекладу), нарешті, серед 96 грамот турецьких султанів та візирів за 1615–1739 р.р. зустрічаємо грамоти до українських гетьманів – Б. Хмельницького (№№ 26, 30, 32), П. Дорошенка (№№ 36, 42, 43, 46, 47, 48), до царя Федора Михайловича з приводу П. Дорошенка (№ 49), до Мазепи (№ 77), до Азовського й Кам’янецького пашів з приводу миру з Росією (№ 52). Деякі з них ще й досі не перекладено. Отже, якщо цей матеріал з турецького архівного фонду, що випадково потрапив до Москви, свідчить

з'ясування цієї проблеми в історії України другої половини XVII ст. залишається – розробіток державних архівів Туреччини, власне Стамбулу (а потім Угорщини та Румунії). Можна з певністю твердити, що час для цього вже прийшов (достатній попередній розробіток історії України, широкий рух сходознавства в УСРР, культурний зв'язок з державами близького Сходу).

Справа використання архівного фонду Туреччини дуже важлива як для нас, так і для турків. І ми й вони зацікавлені у науковому вивченні спільного минулого двох народів на підставі автентичного матеріалу. Це завдання можна провести плановим порядком. З боку радянсько-українського виконати його могла б довгоречінцева археографічна експедиція до Стамбулу. Без сумніву, спільними силами Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства та Археографічної Комісії УАН можна було-б реалізувати це завдання, звичайно, за згодою відповідних органів як з нашого боку, так і з турецького. Чим скоріше буде виконано цю роботу, тим скоріше буде висвітлено одну з найцікавіших епох минулого співжиття народів на південному сході Європи.

W. DOUBROWSKY

**LES RELATIONS ENTRE L'UKRAINE
ET LA TURQUIE PENDANT
LA SECONDE MOITIE DU XVII SIECLE**

Il est nécessaire de compléter le tableau des rapports mutuels de la triade historique – la Russie, la Pologne, l'Ukraine – par un tableau analogue des rapports entre l'Ukraine et le Proche Orient, spécialement la Turquie, afin de pouvoir élucider réellement l'histoire de l'Ukraine, de ses luttes et de ses relations internationales. Il faut étudier à fond le problème des relations entre l'Ukraine et la Turquie pendant la seconde moitié du XVII siècle, car c'est précisément durant cette période, que les rapports politiques entre ces deux puissances devenaient de plus en plus vifs et actifs.

Après avoir tracé l'histoire de ces relations en citant les historiens (M. Kostomarow, S. Solowiow, M. Hrouchewsky), qui les avaient étudié, et les sources, ou ils avaient puisé, l'auteur finit par conclure

за свою важливість для історії України, то можливості, які відкриються після обсліду архівних фондів Туреччини, Угорщини й Румунії, можуть бути занадто цікавими і навіть надзвичайними.

ainsi: “Puisque nous n’avons pas de matériaux suffisants dans les archives ukrainiens, et les sources moscovites et polonaises sont très incomplètes et incertaines, le seul chemin, qui nous reste pour étudier ce problème, c’est d’étudier les archives d’état en Turquie, a Stamboul spécialement, et puis en Hongrie et en Roumanie”.

“La question des recherches dans les archives de la Turquie est très importante et pour l’Ukraine et pour la Turquie. Mais on peut accomplir cette tâche seulement en l’organisant systématiquement”.

“L’Ukraine soviétique pourrait déléguer à Stamboul une expédition archéologique pour un séjour prolongé. Unissant les forces de la Société ukrainienne des Etudes Orientales et de la Commission archéologique de l’Académie des Sciences Ukrainienne, on aurait pu réaliser ce travail, bien entendu avec le concours bienveillant des autorités de l’un et de l’autre côté. C’est seulement, quand ce travail sera accompli, que la période si intéressante dans le passé de ces deux peuples voisins du Proche Orient sera complètement éclairée”.

ОМАР СЕЙФ ЕДДІН ЖИТТЄПИС ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРЧОСТИ

Омар Сейф Еддін народився 1884 р. у м. Гюнані в родині полковника турецького війська – Омар-бея. В цій місцевості пройшло і його дитинство. Спогади про ці часи є в його творі “Батьківщина”. Нижчу освіту він одержав у військовій школі в Адріанополі. Дев’ятнадцяти років з народження він закінчив уже вищу військово-освіту у Стамбулі.

Ще за часів свого перебування вдома і в школі Сейф Еддін мав велику охоту й здібності до літератури. Він з захопленням читає народні оповідання, класичну поезію “Диванів”, твори найвидатніших турецьких письменників. У своїх спогадах він признається, як цілі сторінки з “Лист каяття” Кемаль-бея він виучував напам’ять, захоплювався творами Екрем-бея, Фікрета, Халід-Зія. Особливо йому подобалися “Записки мерця”, що написав Халід-Зія, – цю книжку він читав в екстазі цілу ніч і вважав потім, що на всьому Південному Сході немає ліпшого роману. Також дуже подобалися йому “Серед фантазії” Хусейн Джагида, “Липень” Ревфіка. Але він вважав, що всі ці письменники ще далеко стоять від того, щоб бути національними класиками, бо при всій їх майстерності вони ще не писали суто народньою мовою. Під впливом їх він сам почав писати вірші.

Одержавши першу посаду – командира пішої військової частини у м. Ізмірі, він подружився там за Шехаб Еддіном Сулейманом і Бега Тевфіком та почав писати в місцевих газетах оповідання, статті й вірші. Потім деякий час він служив у Румелії, потім у Салоніках і, нарешті, командував військовою вартою, що на кордоні з Болгарією. Остання посада особливо вплинула на його розвиток і творчість. Залишилося декілька його оповідань за ці дореволюційні п’ять років його служби. Після революції й перемоги младотурків Сейф Еддін жив у Стамбулі й писав у часописах, що видавав Бега Тевфік – “Піаніно”, “Мої думи”. Переклавши вірші Катула Мендеса, він видав їх під псевдонімом “Первіз” у часописі “Жінка”.

Цей переклад викликав дуже прихильні рецензії в часописах “Вік” та “Сад”. Це висунуло молодого письменника й дало йому привід познайомитися з видатним рецензентом Алі-Джанабом, автором хвалійної статті “Про майстерність”, що стосувалася до Сейф Еддіна. З цього часу Сейф Еддін почав писати в часописі “Молоді Пір’я”. Гарна народня мова й майстерний виклад за короткий час зробили ім’я Омара Сейф Еддіна широко відомим.

У 1912 р. він брав участь у т. зв. балканській війні: воював з болгарами й греками, але, нарешті, попавши в полон, аж до кінця війни вже примушений був прожити у Греції. Повернувшись після замирення до Стамбулу, він кинув військову службу й став викладачем літератури й філософії в кол. султанській школі і цілком віддався письменству. Він увійшов до складу новозаснованого тоді при університеті “Товариства вивчення мови”.

З цього часу він почав писати в багатьох часописах у Стамбулі, Ізмірі й Салоніках: “Піаніно”, “Мої думи”, “Притулок”, “Побожність”, “Турецька країна”, “Обличчям до народу”, “Турецьке слово”, “Дитячий світ”, “Ілюмінація”, “Сучасні часи”, “Вільний Ізмір”, “Справедливість”, “Жінка”, “Сад”, “Молоді пір’я”. Особливо йому подобався “Новий журнал” за його суто націоналістичний ухил в питаннях туркізму.

Ом. С. Еддін став на шлях рішучої боротьби за відродження турецької літератури на ґрунті суто народньої мови. Він висловлювався за те, що дійсно національною турецька література може стати лише перейшовши на народню мову, бо тоді вона буде зрозумілою для широких мас і усі зможуть знайомитися з її технічними досягненнями. Щоб його-культурно-політичні переконання не залишалися лише на словах, а й перейшли в життя, О.С. Еддін вперто багацько працював. Для себе він вважав кориснішим життя працюючого мурав’я, ніж ледачої ситої серпневої мухи. Він був дуже радий, коли бачив, що від праці його й його друзів-турецька література стає на певний правдивий шлях.

Крім великої кількості оповідань, він залишив ще й “Думку про туркізм в дитячій школі”. Але помер він декілька років тому ще досить молодим, в період розквіту своєї творчості від т. зв. “перламутрової хвороби”, яка виснажувала потроху його тіло й від якої не було ліків.

Критика вважала, що в його особі турецька література втратила одного з своїх найплодючіших і найбільших письменників та найліпшого й найоригінальнішого прозаїка. Дійсно, юмор О.С. Еддіна відзначається своїми властивостями. Він надзвичайно добре спостерігає людей, їх почуття, звички, забобони. Він дуже влучно підмічає все смішне в людському житті й майстерно, сміливими дотепними рисами малює це в своїх недовгих новелах. Цю його властивість – сміятися над усім – дехто вважав за ненормальність. Навіть він сам визнавав, що в цьому він ухиляється від звичайної людської норми. Але цей незлобивий сміх над соціальними й побутовими явищами своєї сучасності при його чудовій народній мові, яскравій, гострій, гнучкій, лаконічній, ставлять його ім'я нарівні з кращими сатириками й юмористами світу.

Три його оповідання, що наводимо нижче, взято з збірки його новел “Гізлі маабед” (“Таємний храм”), надрукованої у Стамбулі у 1926 р. Перше з них – “Віра у милосердя”, при нескладній фабулі й трохи наївній психологічній розробці під кутом одвертої моралізації, цікаве з соціального боку своїм іронічним порівнянням черствости заможних з “милосердям” й співчуттям злодіїв. Друге – “Диво”, одверто глузує з релігійних забобонів, описуючи, як злодій-професіонал покрав святі речі, зімітувавши воскреслого святого. Нарешті оповідання “Вода, яку п’є кожна людина”, за вигаданим фантастичним сюжетом, приховує глибоку думку про обумовленість панування властителів сліпою слухняністю мас, – але ж якщо вип’є кожен хоч крапельку води справжнього розуму, який звичайно (в країнах старого ладу) звуть божевіллям, то завалиться весь державний апарат експлоатації мас від паразитичної верхівки. Соціальний символізм цього оповідання майстерно загорнено в художні форми вигаданих осіб та ситуацій і викладено прозорою, милозвучною мовою. Ці три новели справді можуть бути зразками умілости нової турецької літератури.

РОЗКОПУВАННЯ ОЛЬБІЇ р. 1926

Майже одночасно в цьому році вийшли дві книжки видання Одеського Державного Історично-Археологічного Музею. Перша з них містить у собі звіт археологічної експедиції для розкопування Ольбії в р. 1926. Ця довготривала експедиція, що розпочалася під керівництвом проф. Б.В. Фармаковського ще в кінці XIX ст., перервалася потім на десять років за часів імперіялістичної й громадянської війни, відродилася знову 1924 р. на кошти Російської Академії Історії Матеріальної Культури в Ленінграді. Але ж, після організації Укрнауки у 1925 р., заходами останньої, цю експедицію з того ж року прийнято на утримання з державного бюджету УСРР лише з деякою матеріальною участю в цій справі РАІМК. Влітку того ж 1925 р. керівник експедиції проф. Б.В. Фармаковський доповів президії Упрнауки п'ятирічний плян своїх досліджень Ольбії на наступні роки, який тоді ж і було затвержено. Але ж видатному дослідникові античної старовини півдня України не довелося довести намальований ним плян до кінця самому: несподівана хвороба влітку 1927 р. не дала йому можливості надалі брати активну участь в працях експедиції, а смерть 29 липня 1928 р. припинила його невтомну працю. Місце його заступила Наукова Рада експедиції, складена за призначенням Упрнауки з найближчих співробітників небіжчика: проф. М.Ф. Болтенка, проф. Т.Т. Камінського, І.І. Мещанінова й проф. С.С. Дложевського – під головуванням останнього. Таким чином керування експедицією перейшло природньо, до рук українських археологів з музеїв півдня України що вивчають переважно античну старовину грецьких колоній Причорномор'я, а з 1927 р. експедиція вже утримувалася цілком коштом Упрнауки. Проте науковий зв'язок з РАІМК залишився на користь нашої науки. Такий зворот подій відбився й на публікації наукових здобутків експедиції і якщо за 1924 і 1925 рр. звіт експедиції було ще надруковано РАІМК (див. “Сообщения” РАІМК, т. I, с. с. 143–170, 171–199, Лнгр. 1926 р.), то розкопування

Ольбії 1926, останній звіт, який склав небіжчик проф. Б.В. Фармаковський, вже видав нині Одеський Держ. Іст.-Арх. Музей українською мовою (переклад і редакція його належать проф. С.С. Дложевському). Треба при тім згадати, що бажання про видання своїх праць за Ольбію на Україні та українською мовою проф. Б.В. Фармаковський висловлював ще у 1925 р. і лише брак видавничих коштів на той час відтягнув цей момент.

Крім керівничого складу членів Наукової Ради – в експедиції беруть щороку участь, як археологи чи як практиканти, співробітники та аспіранти одеського, миколаївського та херсонського істор.-археологічних музеїв та археологічного комітету ВУАН, а також іноді й закордонні вчені (напр. у 1926 р. д-р Гоце – німецький археолог). Експедиція не зачиняє своїє двері й для аспірантської молоді РСФРР, яка приїздить сюди для навчання на кошти своїх наукових закладів. До пляну досліджування Ольбії у 1926 р. увійшли такі розкопи: 1) на території біля т. зв. “Зевсового кургану”, де дослідями попередніх років (1902–1903) відкрито рештки міських споруджень архаїчної доби Ольбії, розкопування яких мали особливу вагу для науки, 2) на території найдавнішого некрополю Ольбії. За першим завданням проведено розкопи 5 діляниць, в наслідок чого відкрито там рештки міських споруджень до-гетської доби, які “дають багато дечого нового для історії культури Ольбії, особливо ж для її найдавніших часів, що про них досі наші відомості як раз були дуже обмежені” (с. 8). “Досліди в некрополі дали також важливі наслідки. Крім низки поховань відомих вже типів зі звичайним змістом, відкопано поховання з трупопаленням клясичної доби, що відзначається великим розміром і надзвичайною кількістю амфор, що були в ньому” (див. мал. 58–59). З архітектурних знахідок особливо притягають до себе увагу рештки будівель першої третини VI ст. до нашої ери 5 шару розкопів (див. мал. 16 і 25), рештки рустованої облямівки стіни 2 шару (мал. 20), рештки полігональної кладки VII ст. до н. ери (мал. 26–28). З речових здобутків особливо цікаві знахідки архаїчного часу: кам’яна голівка лева (мал. 30), уламок теракотової голівки, “стиль якої має аналогію у відомій алебастровій статуї Аполона з Навкратису” (с. 48, мал. 31), теракотова голівка Кібели середини V ст. до н. ери (мал. 37), теракотова жіноча голівка іонійського стилю середини V ст. (мал. 36), а також серія глиняних форм для ливарництва з золота й бронзи, серед яких є й кам’яна форма для лиття головок

грифонів архаїчного типу, добре відомих серед скитських поховань (мал. 38–42).

Наслідки розкопів Ольбії 1926 р. оцінюються в такий спосіб: “Розкопування дали низку нових документів для історії античної культури, зокрема для історії міського самовпорядкування в античну добу. В зв’язку з наслідками розкопів Ольбії за попередні роки тепер чітко виявляються головні доби розвитку культурного життя в Ольбії, починаючи з моменту її заснування” і т. д. (с. 53–54). На некрополі було розкопано дев’ять могил, непорушених раніш скарбошукачами (розграбованих там же сконстатовано 29), які дали силу різних археологічних матеріалів. До цього звіту додано короткий виклад змісту його німецькою мовою (с. 70–74) та дві фарбованих таблиці в пакеті при книжці. Беручи на увагу наші друкарські можливості, книжку (текст, 60 малюнків, 2 таблиці) виконано добре, а ціна її, порівнюючи з звичайними цінами ДВУ, здається, дуже невисокою.

Відчит Одеського Іст.-Арх. Музею за 1927–1928 рр. містить в собі стислі відомості за персональний склад, внутрішню наукову й науково-технічну роботу (інвентаризація, перевірка, етикетаж, розробка, експозиція, організація виставок, реставраційні праці, фотографування, каталогізація, естампаж, бібліотечна робота), індивідуальну наукову працю співробітників музею, масову роботу музею та зв’язок з виробництвом, зносини з науковими установами та фахівцями, поповнення музею, видачі речей, видавництво, об’єкти музею, видані або підготовлені до видання, фінансово-господарчі справи, найгостріші потреби й перспективи музею. Наприкінці додано спеціальну літературу за Одеський Держ. Іст.-Арх. Музей. Отже в 11-тьох коротеньких розділах висвітлено всебічно все життя й діяльність музею. Порівнюючи з попередніми роками, а особливо з роками дореволюційними, треба відзначити зростання музею та поширення й поліпшення його наукової й освітньої роботи. При невеличкому штаті (10 співробітників наукових і технічних та 6 аспірантів) та при не дуже розкішному бюджеті (12.244 крб. у 1927 і 20.804 крб. у 1928 р.) музей має безсумнівні й корисні досягнення. По формі цей звіт може бути взірцем того, як можна й треба точно, стисло й повно характеризувати життя досить великої наукової установи за два роки.

Вельми корисна вкладка в нашу наукову й музеєзнавчу літературу від цих двох книжок очевидна.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

[Омар Сейф Еддін]

Омар Сейф Еддін народився 1884р. у м. Гюнані в родині полковника турецького війська. Нижчу освіту дістав у Едірне, а дев'ятнадцяти років він закінчив уже вищу військову школу в Стамбулі. Ще за часів свого юнацтва О.С. Еддін мав велику охоту й здібності до літератури. Він з захопленням читав народні оповідання, клясичну поезію “Диванів”, твори найвидатніших турецьких письменників. Під їхнім впливом він почав писати вірші, а пішовши на військову службу до м. Ізміру, почав там друкувати в місцевих газетах свої оповідання та вірші. Потім він служив у турецькому війську в Румелії, у м. Салоніках, в Болгарії. Після молодотурецької революції він жив у Стамбулі й писав у тамтешніх часописах. Гарна народня мова й майстерний виклад незабаром зробили ім'я О.С. Еддіна широко відомим. Беручи участь 1912 р. у війні з болгарами та греками, він попав у полон і до замирення жив у Греччині. Повернувшись до Стамбулу, покинув військову службу і став викладачем літератури та філософії в школі, й цілком віддався письменству, виступаючи у багатьох часописах. Увійшовши до складу “Товариства вивчення мови” при стамбульським університеті, він став на шлях рішучої боротьби за відродження турецької літератури на ґрунті суто-народньої мови. В цьому напрямі він багато і завзято працював до кінця свого життя (помер 6 - III 1920 р.). Турецька критика вважає О.С. Еддіна за одного з найголовніших і найорганізованіших своїх прозаїків, що мав гнучкий, блискучий стиль і незрівняний гумор.

Три оповідання його, що подаємо нижче, взято зі збірки його “Гізли маабед” (“Таємний храм”), надрукованої р. 1926 в Стамбулі. Тут ми побачим жартівливу новелю про цигана, що хотів підробитися під араба (“Верблюд”), блискучий сатиричний малюнок про смерть бідолахи Дурмуш-Аги (“Милостиня”), і нарешті, оповідання, просякнуте гордощами турецького націоналізму й тому дуже характерне, хоч трохи через те наївне – “Капітуляція”. Без сумніву лаконічна, виразна народня мова, гнучкість і різноманітність тем роблять О.С. Еддіна одним з найцікавіших письменників Туреччини нашого часу.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

[Рефік Халід]

Рефік Халід народився р. 1887 в Стамбулі в родині скарбника міністерства фінансів. Він не дістав закінченої освіти: спочатку вчився вдома, а потім в т. зв. султанській школі в Галата Сарай, але не закінчив її, вступивши на посаду в міністерстві фінансів. Склавши іспита в вищу школу права, він покинув службу й почав мандрувати по Анатолії. Його школою стало саме життя. Тому й сам Рефік за себе каже, що він не вчився писати, а був самоучкою в цьому ділі. Анатолія дала найліпші матеріали для його творчости й життя тамтешнього люду найбільше відбилося в його творах. Зробивши потім подорож по Європі й повернувшись до Стамбулу, Рефік почав співробітничати в журналі “Багатство наук”, як перекладач, коректор, кореспондент тощо, потроху переходячи від журналістики до красного письменства. Працюючи потім в журналі “Майбутній світанок” й заснувавши літературний гурток у 1908 р., Рефік гаряче поринув у письменницьке життя. За нього він каже, що письменницька молодь ще не знала напевне, що й як робити, без кінця засідала й сперечалася, більш мріючи й будуючи свої пляни, ніж працюючи. Він робив спробу нарешті заснувати власну газету “Останні новини”, але вона припинилася на 15-му номері. Тоді він почав працювати вкупі з Ахмед Геміном в газеті останнього “Голос нації”, вміщуючи там сатиричні твори, в яких він висміював побутові недоліки й зловживання діячів молодотурецької партії “Єдність і поступ”. Декілька таких сатиричних оповідань, що він вмістив під псевдонімом “їжак” в журналах “Перо” та “Натовп”, він видрукував окремою книжкою під назвою “Балачки їжака”. Внаслідок цього молодотурецький уряд примусив Рефіка мовчати, забороняючи ті газети, де він друкувався. Коли його друга Ахмед Іхсана було призначено в дирекцію муніципалітета, Рефік одержав там посаду секретаря. Але незабаром уряд заслав його до Сінопу. Через деякий час його амністували, й він вже з Біледжикю повернувся до

Стамбулу, почав брати участь у молодотурецькому русі, співробітничавши в “Новому журналі”. В роки замирення після всесвітньої війни, Рефік почав брати активну участь в політичному житті Туреччини, ставши одним з членів ради партії “Воля й згода”. Одночасно він працював, як головний редактор газети “Ранок”, вміщаючи тут свої політичні статті, які були для багатьох діячів дуже неприємними. Нарешті він одержав посаду директора пошт і телеграфу. Після відходу його партії від участі в владі Рефік видавав гумористичний журнал. Коли ж стамбульський уряд упав і влада перейшла до анатолійської національної партії, Рефік примушений був покинути Стамбул і виїхати до Сирії. Нині він живе у Бейруті.

“Народні оповідання”, “Серед таємниць Стамбулу” й інші твори Рефік Халіда користуються широкою популярністю. Сюжети беруться з глибини життя мас, трактовка реалістична, мова літературна, але близька до щиронародної. Оповідання, що подається нижче, “Ятик Еміне” взято з його збірки “Народні оповідання”. Воно яскраво змальовує нещасну долю турецької жінки, якій дуже важким шляхом доводиться йти до своєї емансипації. Героїня гине під тиском нелюдських переслідувань, забобонів, побутової темряви. Але те, що її гнобителі вже почувають непевність своїх вчинків, свідчить, що лід традицій вже зламано й турецька жінка йде до свого визволення.

**БОЧАГОВ А.К. “МИЛЛИ ФИРКА.
НАЦИОНАЛЬНАЯ КОНТРЕВОЛЮЦИЯ В КРЫМУ”**
[рецензия]

Націоналістичний рух серед кримських татар мав у багатьох своїх етапах велике подобенство до розвитку українського націоналізму: майже одночасно народжуються той і другий в кінці XIX ст., спираючися в основному на дрібну буржуазію й куркульство: обидва починають з культурно-освітніх форм пропаганди національної самосвідомості серед селянства; в обох країнах націоналістична інтелігенція після Жовтневої Революції стає на бік контр-революції і зазнає розгрому від пролетаріату. Однакова соціальна база, однакова мета й методи татарського й українського націоналістичних рухів призвели по майже тожонніх форм виявлення, контрреволюційного переродження й ліквідації їх. На жаль, досі вивченням кримсько-татарського націоналістичного руху за доби Жовтневої Революції й громадянської війни дослідники майже не займалися, не було не тільки окремих монографічних розвідок, а бракувало навіть робіт, що висвітлювали б ті чи інші етапи цього руху й окремі ділянки цього питання. На цю тему можна пригадати хіба одну статтю Єлагіна “Национальные иллюзии крымских татар” (“Новый Восток”, Л. № 5) та окремі вказівки та згадки з дуже цікавої загальної праці “Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920)”, М.Ф. Бунегіна (Кримдержвидав, 1927 р., ст. 331). Книжка Арс. Кричинського “Очерки русской политики на окраинах. 4.1. К истории религиозных притеснений крымских татар” (Баку. 1919) хоч і подає багацько цікавих фактів і документів, але ж через своє тенденційне (націоналшовіністичне) освітлення фактів та специфічний підбір їх в жодному разі не може бути рекомендованою для ознайомлення з цією темою навіть підготованому читачеві. До того ж вона написана наявне похапцем і тому місцями скоріше нагадує політичний памфлет, ніж наукове історичне дослідження.

Тому особливо важливою (це підкреслюємо) подією є появлення рецензованої книжки. Вона складається з таких розділів,

крім передмови: 1) національний рух до революції та розташування класових сил у 1917 році; 2) виникнення Міллі Фірка і перший етап боротьби з радами; 3) другий етап боротьби з радами і крах національно-буржуазних ілюзій; 4) контрреволюційна робота Міллі Фірка в умовах диктатури пролетаріату 5) програм буржуазної контрреволюції. В кінці додано документи: програм партії Міллі Фірка та її доповідна записка до Кримського Революційного Комітету з 25.XI.1920 р., якою вона домагалася своєї легалізації.

У передмові до цієї книжки Істпарт Кримського Обл. Ком. ВКП(б) відзначає актуальну політичну вагу цієї книжки, яка покаже контрреволюційний характер буржуазно-національного руху: “в сложных междунациональных взаимоотношениях, при неизжитых еще в отдельных слоях мелкой национальной буржуазии и части национально-буржуазной интеллигенции иллюзиях о возможности существования самостоятельного крымского буржуазного государства, особенно важно вскрыть неизбежную тягу и постоянное сотрудничество национальной татарской буржуазии со всеми отрядами русской и международной контрреволюции и ее бешеную борьбу против социалистического переворота в Крыму” (ст. 3). Тим самим ця книжка відобрає не абияку ролю і щодо ліквідації відгуків Вели-Ібрагімовщини з її національно-куркульськими перекручуваннями радянської політики в Криму.

Розглянувши в другому розділі економічні й соціальні коріння виникнення татарського націоналізму, автор решту розділів (34–100 ст. ст.) присвячує основній темі своєї праці – історії кримське-татарської національної партії Міллі Фірка (народня партія), що заснована була у липні 1917 р. групою татарської буржуазної інтелігенції, реемігрувавшої з Туреччини до Криму. Правда Центральний Кримське-мусульманський Виконавчий Комітет було засновано ще 25 березня 1917 р. на Все-кримському Мусульманському з’їзді (Курултай), але ж одразу керівна роля в ньому попала в руки тих осіб, що пізніш склали Міллі Фірка. Підчас наростання влітку 1917 р. рушійних сил революції й заострення класової боротьби Міллі Фірка одразу заняла виразну позицію боротьби з насуванням соціалістичної революції та одкладання вирішення таких важливих питань, як аграрне, аж до Кримських Установчих Зборів. Одночасно Міллі Фірка розгорнула

шовіністичну й антибільшовицьку пропаганду й організувала збройну силу з татарських кавалерійських ескадронів, що було відкликано з фронту, та 2.000 білогвардійської офіцерщини, що почала в той же час гуртуватися під орудою Мусульманського Виконкому. Одмежуючися від пролетарської революції й борючися з нею, Міллі Фірка з другої половини 1917 р. все далі уходила до табору контрреволюції, – негайно після Жовтневої Революції. вона засновала “Кримський військово-революційний комітет для боротьби з анархією”, який розпочав роззброювати червоні частини, вчиняти карні експедиції по селах, що захоплювали поміщицькі маєтки, але незабаром 12.1.1918 р. армію мілліфірковців розбили червоні частини з Севастополю, і в Сімферополі влада перейшла до рук Рад. Невеличке ліве крило Міллі Фірка перейшло на бік Рад. Основна ж маса Міллі Фірка пішла у підпілля, проводячи підготовчу організаційну роботу, аж до приходу в Крим німців у кінці квітня 1918 р.; деякі з недобитків мілліфірковців склали знову “незалежний уряд” Криму, що зневажено шукав протекторату германського імператора. До цього моменту відносяться невдалі спроби німецької дипломатії консолідувати націоналістично-буржуазні сили України й Криму в єдиний блок. Продовжуючи у 1918 р. тактику репресій щодо робітників і селян, Міллі Фірка на момент уходу німців у кінці цього року втратила вже будь-який вплив на маси селянства і трудящої інтелігенції. Природньо, що не маючи соціальної бази, уряд, що його склала Міллі Фірка, тоді примушений був самоліквідуватися. Втративши політичне керівництво, Міллі Фірка намагається все ж таки зберегти за собою провідну роль в ділі національно-культурної автономії. Командування добровольчеської армії відповіло на такі спроби розгромом організації Міллі Фірка у січні 1919 р. Це не заважало мілліфірковцям плазувати перед командуванням, намагаючися лояльністю здобути собі хоч будь-яке визнання з боку біловагдійщини. Коли у 1920 р. білогвардійщину було остаточно зламано й у Криму почалося радянське будівництво, Міллі Фірка домагалася насамперед від Кримревкому своєї легалізації на певних умовах (див. згадану доповідну записку), але ж коли цей крок провалився, вона пішла знову в підпілля, де й перебувала період з 1920 до 1924 року. Члени Міллі Фірка, увійшовші в радянські органи співробітни-

ками, нелегально провадили націоналістичну пропаганду й протирадянську шкідницьку й розкладницьку діяльність. Особливо міцним притулком їх була кооперативна організація “Ширкет”. Частина їх просякла навіть в члени ВКП(б) чи підкорила своєму впливу деяких впливових місцевих діячів її.

Нарешті, це було викрито й ліквідовано у відомій судовій справі Велі Ібрагімова, що провадив куркульську, націоналістичну політику. Тим самим і рештка Міллі Фірка кінчила своє існування.

Вивчення кримське-татарського націоналістичного контрреволюційного руху, особливо у порівнянні з подібним же українським рухом, без сумніву, має великий теоретично-історичний інтерес і політично-практичне значіння. Рецензовану книжку можна рекомендувати як покищо єдиний основний підручник для цієї мети. Книжку написано досить змістовно і разом з тим популярно. Є декілька ілюстрацій.

МАТЕРИАЛЫ ПО ОХРАНЕ, РЕМОНТУ И РЕСТАВРАЦИИ ПАМЯТНИКОВ ТССР

[рецензия]

Охрана та вивчення пам'ятників та культури національних меншостей СРСР, особливо східних народів, має тим більший інтерес, що раніш, до Жовтневої Революції, на них не звертали достатньої уваги і ними іноді цікавилися лише одиночки – фахівці сходознавці. Зараз для цього існують по національних республіках СРСР державні органи, що дбають за охорону пам'ятників культури і все більше до цього діла притягаються культурні сили радянської громадськості. Щодо цього – дуже цікавими є рецензовані дві книжки – останні видання відділу в справах музеїв та охорони пам'ятників мистецтва, старовини й природи при Акад. Центрі Татнаркомосу. Подібно до попередніх випусків цього видання, випуски 3 і 4 присвячено переважно пам'ятникам болгаро-татарського походження. Це само вже свідчить за певний свідомий напрямок редакції видання щодо охорони й вивчення раніш заведбаних пам'ятників колись пригноблених нацменшостей.

Обидва випуски складаються з невеличких (на декільки сторінок) статей, кожна з яких є все ж таки монографічним висвітленням одного якого-небудь питання. Це робить збірнички досить різноманітними за змістом, не порушуючи наукової вартості поданого в них матеріалу. Випуск 3-й починається статтею Корнілова “К изучению эпиграфического резного камня болгаро-татарской эпохи”, що описує стан цих пам'яток в минулому и сучасности й дає основні вказівки щодо форми і метод їх охорони. Територіяльну фіксацію цих пам'яток робить Воробйов у статті “О болгаро-татарских надгробных камнях Мамадышского кантона ТССР”, а стаття Алі-Рахіма “О двух татарских надгробных памятниках XVII века” дає описання з наведенням читання тексту й перекладу двох нагробків 1610 і 1611 рр. Статті Дульського “Несколько слов по поводу орнаментики татарских памятников XVI–XVII вв.” та Корнілова “Заметки по памятникам ТССР. К орнаментике болгаро-татарского резного камня” вводять нас в

розгляд цього майже нерозробленого питання з деякими важливими спостереженнями авторів. Башкіров дає звіт про експедицію 1928 р. в болгарське городище Біляри в статті “Експедиция по изучению болгаро-татарской культуры летом 1928 г.” Бороздин подає таку ж звітну інформацію про “Археологические разведки в Кремле. Разведка близ Киприановской церкви” (у Казані). Дуже цікава стаття Васильєва “Последние находки восточных монет в Болгарах”, де було у 1928 р. знайдено скарб у 252 штуки мідяних монет Золотої Орди. Автор подає описання цих монет, серед яких є дві монети зовсім невідомого раніш типу першої половини XIV ст. Одна з них викарбована в мордовському осередку – м. Мокшанському, що дає автору привід зауважити – “можно думать, что недалеко то время, когда завеса неизвестности мокшанской монеты несколько приподымется и лица, специально исследующие типы этой монеты, придут к определенным выводам о назначении этой монеты и расшифруют ее надписи” (ст. 43). Пам’ятників архітектури в ТССР російського походження торкаються статті – Егерєва “Графическая регистрация казанских памятников зодчества в первой половине XIX в.” та Корнілова “Классицизм в архитектуре Чисто поля”. Збірник закінчується коротеньким звітом про роботу відділу охорони пам’ятників у 1928 р.

Випуск четвертий присвячено 10-річчю ТССР (1920–1930) і тому починається він урочистим оглядом стану охорони пам’ятників культури ТССР за цей період “Десять лет”, доповненням якого є звіт “Работа отдела в 1929 году” Корнілова. Відділ виконав значні реставраційні роботи для охорони кремля м. Казані, наукові дослідження, фотофіксацію пам’ятників та популяризацію справи охорони їх. Питанням художньої фіксації пам’ятників культури присвячена стаття Корнілова “Материалы к иконографии Казани”. Стаття Вараксина “Материалы к археологии ТССР” реєструє де-які нові кургани, городища тощо. Центральне місце збірника посідають праці з історії болгаро-татарської культури. Худяков у статті “К вопросу о датировке болгарских зданий” не погоджується з звичайною датовкою їх кінцем XIV ст. і відносить їх до епохи Узбека, цебто початку XIV ст., досить переконливо доводячи це твердження; притім він зазначає подobenство, що існує поміж пам’ятниками Болгар,

Ургенча (Хорезм), Сарал і Солхату (Крим), доводячи тим велике значіння культурних впливів Сходу за часів середньовіччя. Алі-Рахім публікує “Болгаро-татарские эпиграфические памятники в Вятском крае”, що стосуються до першої половини XVI ст. (три) і навіть XIV ст. (один). Цього ж питання стосується і стаття Бороздина “Два татарских надгробка близ городища Иски-Казань”, які датуються кінцем XV і початком XVI ст. Автор цілком справедливо підкреслює потребу розшуків, рятування й вивчення таких татарських надгробків по всій СРСР. Від себе відзначає потребу аналогічних заходів і на півдні УСРР. Дуже важлива підсумкова стаття Папа-Афанасопуло “Декоративная керамика золотоордынской архитектуры”, що описує золотоординську цеглу, кахлі з прозорою безкольоровою поливою, напівпрозорою та кахляну мозаїку. Автор відшукує ознаки впливів перського та середнь-азійського мистецтва, хоч не відмовляє золотоординській культурі у властивих їй рисах оригінальності.

Систематичне, плянове дослідження пам’ятників золотоординської культури на Волзі, що розпочалося за післяреволюційних часів і привело вже до великих, часом навіть сенсаційних, відкриттів (див. книжку Ф. Баллода “Приволжские Помпеи”, М. 1923) і примусили переглянути всі традиційні погляди щодо “некультурності” татарських держав середньовіччя, нагадує нам про потребу подібних пильних наукових розшуків і в УСРР, бо смуга золотоординських поселень тягнулась колись по Дону, Донцю аж до Дніпра, а весь степовий простір вздовж Азівського й Чорного морів аж до кінця XVIII ст. був місцем кочування ногайців і селищ осілого татарського люду, які без сумніву залишили й тут пам’ятки своєї матеріальної культури.»

СТУДІЇ З КРИМУ

[рецензія]

До цього часу татарський *Крим* притягав до себе менше уваги дослідників, зокрема українських, ніж дотатарська елліно-римсько-візантійсько-генуезька “Таврида”. Тягар античної археології, починаючи з перших відкриттів кінця XVIII ст., досі продовжує затуляти живий інтерес до наших найближчих східних сусідів – кримських татар, хоч українська історіографія ще в XIX ст. не раз виявляла величезну роллю татарського Кримського ханства для економічного й політичного боку життя України. Досить сказати, що в “Библиографии Востока” (вип. I. Москва, 1928 р.), що охоплює історичні сходознавчі праці за р.р. 1917–1925 і яку видано Науковою Асоціацією Сходознавства при ЦВК СРСР, Кримська Авт. СРР не згадується серед переліку східних країн (за яким систематизовано цей покажчик), а праці щодо татарського Криму заховано десь під невиразним заголовком “Черноморье”; коли ж проглянути зміст цього розділу, то перевага студій з татарської клясичної доби Криму у нас не викликати сумніву.

Отже знаменною подією, при такому стані вивчення татарського Криму, є вихід у світ згаданого збірника Тюркологічної Комісії філологічної катедри ВУАН під редагуванням ак. А.С. Кримського. Власне ті статті, що вміщено в цьому збірнику, здебільшого не є новими публікаціями, бо їх друкувалося вже по різних книжках “Записок-Іст.-Філ. Відділу ВУАН” (кн. кн. IV, XIX, XXI–XXII, Ювіл. зб. на пошану ак. Д.І. Багалія, XXIII, XXV, XXVI тощо), що відмітила сама редакція збірнику. Однак щаслива думка згуртувати цей розпорошений матеріал і тим самим підкреслити увагу дослідників ВУАН до вивчення Криму, в першу чергу татарського, гадаємо, буде початком систематичніших студій в цих питаннях (бо треба все ж таки відмітити, що ця випадковість зібраного матеріалу надає збірникові строкатого вигляду). На жаль, у збірнику нема вступної статті від редакції, яка б пояснила задум її щодо напрямку завдань цього видання.

Збірник починається замітками ак. А.Є. Кримського “Сторінки з історії Криму та кримських татар”, куди входять такі статті – “Татари” (історично-лінгвістичні зауваження щодо походження цієї назви); “Кримське ханство” (короткий огляд його історії з додатком “Хронологічної таблиці кримських ханів”); “Чуфут-кале” (розвідка про історію цього міста за докараїмських часів, коли воно під ім’ям Кирк-ер, було резиденцією ханів); “Про долю українських полонянників у Кримському ханстві”. З цих чотирьох заміток найважливішою є, розуміється, “Кримське ханство”. Хоч невеличкий розмір цієї розвідки (4 ст.) не дозволяє вимагати від неї вичерпності теми, однак незрозумілим здається те, що весь зміст її торкається лише зовнішне-політичних обставин та династичних змін Кримського ханства, – внутрішньому – економічному й соціальному життю Кримського ханства не присвячено жодного рядка. Це тим більш дивно, що (не кажучи вже про неможливість за наших часів обмежуватися лише хронологічно-фактичною “історією”) давно відомі праці Ф.Ф. Лашкова (“Исторический очерк крымско-татарского землевладения”, Симф., 1897; “Сельская община в Крымском ханстве”, Симф., 1887; “Архивные данные о бейлыках в Крымском ханстве” в “Трудах VI арх. с’езда в Одессе”, 1889 р.) і Блюменфельда (“Крымско-татарское землевладение”. Од., 1888) автор не тільки не використав, але навіть не згадав у переліку літератури питання. Йому ж належить дуже цікава стаття: “Література кримських татар”, що охоплює історію кримське-татарської літератури від найстаріших часів Золотої орди та ханства Гіреїв аж до початків нової татарської літератури в XIX ст. (“Терджиман” Ісм. Гаспринського й його коло), початків татарського театру в Криму (1901 р.), молодих письменницьких сил у Криму після 1905 року та літератури за радянських часів, зокрема творчості наймолодшого письменницького покоління. Ця стаття, що є, як зазначає автор, поширеною редакцією його ж статті в т. 41 “Энци. Слов. Рус. Библиогр. Инст. Гранат”, вельми корисна силою зібраного в ній фактичного матеріалу й, без сумніву, є найповнішим оглядом кримсько-татарської літератури, що доведено аж до сьогодні, що зазначає автор у кінці статті в “Бібліографічних вказівках”. Проте слід зауважити, що метод викладу не виходить за межі формально-реєстраційних констатацій літературних явищ без глибшої

соціальної аналізи їх та навіть соціологічної класифікації періодів і напрямків розвитку кримсько-татарської літератури (періодизація, встановлена автором, суто хронологічна – формального характеру). Очевидно, глибокі студії над кримсько-татарською літературою зможуть виявити соціальний ґрунт ріжних течій і явищ цієї літератури та належно висвітлити їх. До статті додано “Антологію з кримськотатарських поетів” Осм. Акчокракли (де є переклади українською мовою віршів хана Газі Гірея, Хильмі Кримчака, Осм. Акчокракли, Абдульгаффар Шейх-Заде, Хюс. Шаміль Тохтар-Газі, Хасан-мурзи Чергієва, Бекір Чобан-заде, Афуз Омер Самі), що є цінною вкладкою в нашу перекладну літературу. Крім того ак. А.Є. Кримському належить стаття “До історії теперішніх 25% татарської людности Криму”, де він коротенько з’ясовує причину того, що татарське населення в Криму протягом півтора сторіч втратило своє питоме значіння, посідаючи нині лише чвертину всієї людности Криму, а саме: великі еміграції татар з Криму у 1792 р. та у 1860 р. Проте автор зовсім обминає увагою соціально-економічні причини абсолютного й відносного зменшення кількості татарської людности в Криму (у 1897 р. – 186.212 чол. або 34,1 %, у 1921 р. – 184.568 чол. або 25,7 %, у 1926 р. – 179.094 чол. або 25,1 %; див. “Крим – Путеводитель”, Симф., 1928 р., ст. 233). Щодо числа української людности в Криму – 11 %, то в цьому можна сміливо сумніватися, знаючи, як офіційна й “наукова” статистика охоче прираховує українське населення Криму до графи “русские” (див. “Крым – Путевод.”, ст. 232 і 233; С.А. Усов “Историко-экономические очерки Крыма”, Симф., 1925, ст. 29; “Весь Крым”, Симф. 1926 р., ст. 39). Без сумніву, українського населення в Криму значно більше (“Весь Крым” налічує українців – 45.700 чол., а “Крым. Путевод.” – 74.405) і лише недоліки статистики і недостатня увага до культосвітнього обслуговування українського населення в Криму (яке тим самим примушується русифікуватися) знижує цей статистичний показник.

Велике місце в збірнику посідають низка статей Ол. Оглоблінна під загальним заголовком “Петрик – ханський гетьман України”; “Петрикове повстання”, “Мазепа й Петрик”, “Ще до історії Петрика – на припочатку XVIII ст.”, “Петрик і Орлик”, а також його стаття, що стоїть трохи окремо – “Вірші смоленського

шляхтича Н. Поплонського на честь перекопського бея 1691 р.”. Автор, переглянувши питання про так званий рух і повстання Петрика 1691–93 р.р. проти Мазепи та російської окупації Гетьманщини, на підставі аналізу старих відомостей та використання новознайдених ним звісток, приходять до висновку, що Петрик був зв’язаний з старшинською опозицією проти Мазепи (переважно В. Кочубеєм), а можливо й з самим гетьманом, діючи в Криму насамперед, як їхній агент, а потім одержавши від хана гетьманат, він намагався спертися на нижчі шари українського населення, що й відштовхнуло від нього старшину. Петрик висунув цілком виразний програм політично-військового бльоку України з Кримом та об’єднання всієї України (право- й лівобережної та частини Слобідської України) в незалежну державу – “Княжество Малоросійське”, повторюючи тим невдалу спробу П. Дорошенка та будучи попередником у цьому ділі П. Орлика. Автор наводить факти, що дають можливість припустити участь Петрика і в дипломатичних пересправах Орлика (1710–1711 р.) і лише мир 1713 р. поміж Росією та Туреччиною поклав край їхній політичній акції. Крім друкованих матеріалів, автор використав архівалії Московського Дрєвлєсховища. Польські та турецькі архіви для цього питання ще напевно дадуть багацько нового. Тому аж ніяк не можна погодитися з твердженням автора, що “безперечно знайти щось надзвичайне для нашої теми в закордонних архівосховищах навряд чи можливо. Але, безумовно, дещо цікаве може бути в архівах французьких та особливо архівах антитурецької коаліції та турецьких” (ст. 78). Звертаємо увагу автора на турецькі архіви.

К. Харлампович у статті “Листування запорозьких козаків із султаном” з’ясовує обставини виникнення цього відомого листування, що без сумніву є апокрифічним твором, політичним памфлетом кінця XVII ст. Автор приходять до висновку про польсько-московське походження цього листування. До статті додано замітку М. Левченка “Запорозький лист у літературній обробці Ст. Руданського”.

До цієї кримсько-гетьманщицької групи статтів належить і публікація Л. Окиншевича “Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму”. Цей діаріуш, без сумніву, потребує ще детального вивчення й освітлення, бо коротеньке авторове передне

слово є поки що лише вступною орієнтуючою читача заміткою. Цікава стаття Якуба Кемалє “Арабський суфійський рукопис XIII в.в. в Криму знайдений і чи не в Криму писаний”, – цей рукопис “Книга лямпадок у справі суфійства” належить Абу-Бакр Ібн-Юсоф аль Хасан аль Васитій і написаний у Криму десь між 1234–1284 р.р. Ця знахідка – велике відкриття для історії культури Золотої Орди. Сподіватимемося на швидке опрацювання й видання Я. Кемалєм цього рукопису.

Нарешті, треба згадати величеньку статтю Арс. Маркевича “З культурної минувшини Криму”, яка в найменшій мірі стосується до татарського Криму, бо вся вона складається з біографічних заміток щодо російських діячів у Криму в XIX ст., а саме: “Діячі Криму на початку XIX в.”, “Пушкін у Криму”. “Декабристи й Крим”, “Містики в Криму”, “О.С. Таранов Білозеров”, “А.Я. Фабр”. Не можна сказати, щоб ці уривчасті біографічно-довідкові нариси не було об’єднано якоюсь загальною думкою, – це картина російського дворянсько-поміщицького культуртрегерства в “стране важной и запущенной” (ст. 112) – в татарському Криму. Автор міцно стоїть на ґрунті ідеї побідоносного й культуроносного російського імперіялізму, – татарське населення Криму в цих нарисах він згадує лише, щоб підкреслити корисну діяльність російських урядовців і поселенців для татарського Криму і вдячність до них з боку татар (sic!) (ст. ст. 108,109,126,133 і т. ін.), хоч шокроку самі матеріали, помимо волі автора, свідчать за люту боротьбу поміж татарським населенням і російськими колонізаторами та про повільне зрощування татарського мурзачества з російським дворянством для експлуатації тубільної й переселеної людности Криму. Не дивно, що автор, виступаючи, як апологет “видатних людей того часу” (ст. 108), сумує, що “на жаль” (sic!) забуто нині “клясичну” назву Криму “Тавридою” (та прикметника від цього “тавричеський”), що було “повернено (sic!) цій країні по тому, як її прилучено до Росії” (ст. 115). Зазначаючи це, автор однак не раз вживає цієї застарілої термінології часів “побідоносної” Катерини II та Потьомкіна Тавричеського. Відмічаючи, що ці біографічні замітки можуть бути корисними для дослідника, як довідкові матеріали, гадаємо, що в такій формі й з таким освітленням вони, без сумніву, дуже спізнилися виходом у світ (1930 р.), бо наявно вони

підходять найкраще до стилю якогось провінційного кримського видання за дореволюційних часів.

У цілому збірник відограє своє значіння, як перша книжка (очевидно, з серії таких же), що висвітлює історію татарського Криму та зв'язків його з Україною. Радимо не обмежуватися лише часами Кримського ханства (1420–1783 р.р.), до чого помічається тенденція (за винятком статті ак. А.Є. Кримського про “Літературу Кримських татар”), а також висвітлювати історію татарської людности поміж 1783–1917 р., культурно-національний та революційний рух серед кримських татар та, особливо, сучасний стан, господарче й культурне будівництво Кримської Авт. СРР.

**У. БОДАНИНСКИЙ. “АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ
И ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ
ИЗУЧЕНИЕ ТАТАР В КРЫМУ”**

[рецензия]

Ця брошура, що видана Державним палацем-музеєм татарської культури у Бахчисараї, містить в собі стислий огляд наявного стану вивчення пам'яток татарської культури в Криму та перспектив щодо цього. Дослідження матеріальної культури кримських татар провадиться переважно Бахчисарайським музеєм, хоча останніми часами звертають на це діло свою увагу також Тавричеське Т-во історії, археології та етнографії, Т-во для вивчення Криму, Кримський пед. інститут, як і окремі приїжджі дослідники. До 1924 р. Бахчисарайський музей провадив описання пам'ятників татарської культури XIV–XVI ст. ст. у Чуфут-Кале, Салачику, Ескі-Юрті, Улакли, Ходжа-Сала. З 1924 року почалися плянові досліди старовинностей Ескі-Криму, що продовжувалися і в наступні роки – 1925, 1926, 1928, давши цінні наслідки (між іншим, досліджено рештки медресе Ескі-Криму). У 1924 ж році розпочалися розкопи татарського кладовища XIV ст. “Кирк-Азізлер” в Ескі-Юрті. 1928 р. і 1929 р. розкопи провадилися в старому печерному місті Чуфут-Кале (Кирк-Єр), коли було досліджено рештки мечету 1346 р. та руїни ханського палацу і знайдено візантійські мармурові капітелі V в. Всі ці розкопи дали дуже важливі матеріали для історії татарської культури та для вивчення економіки й соціології татарського улуса в Криму з другої половини XIII і початку XIV ст. Одних написів на каменях знайдено, зкопійовано й досліджено понад 120. У 1930 р. продовжувалися розкопи в Старому Криму.

Одночасно Бахчисарайський музей провадив з 1925 р. етнографічні вивчення татарського населення Криму в галузях фольклору й звичаїв, народньої музики, збирання рукописних матеріалів, вивчення тамт, дослідження житлових татарських будівель (цікаво порівняти техніку будування їх з українською хатою) та національного одягу, що зберігся донині лише в східній частині Криму та гірних місцевостях. Особливу увагу музей звертає на

дослідження ремесництв та кустарно-художньої татарської промисловости, яка за часи царизму занепала й зникає. Зокрема вивчалоя виробництво тканин, особливо з вовни, вишиванки, яких зібрано чудові зразки, золотарське виробництво, деревообробництво. Треба зауважити, що за старих часів цехове виробництво в татарському Криму було досить міцне (нараховують біля 50 окремих цехів).

З року на рік ця дослідницька робота Бахчисарайського музею розгортається. Останніми часами почали збирати й вивчати речові матеріали до історії революційного руху серед татар ; а також і ширші матеріали щодо історії соціально-економічних рухів серед тюркських народів взагалі й серед кримських татар зокрема. Дуже позитивним явищем є те, що цими роботами здебільшого керують вже татарські вчені (при великій участі російських дослідників) й до цього діла все більше додає своїх сил молода татарська радянська трудова інтелігенція. На жаль, українські дослідники поки що в цих дослідках не беруть жадної участі і тому докладна бібліографія зачеплених питань, що її наведено в цій книжці, не може відмітити прізвищ українських дослідників.

А. РАЕВСКИЙ. “МУСАВАТСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО НА ВЕРСАЛЬСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ”

[рецензия]

Названу збірку документів видано Азербайджанським державним науково-дослідчим інститутом, як повідомлення Інституту історії партії ім. С. Шаумяна при ЦК АКП(б). Складається вона з вступної статті А. Раєвського під загальною назвою всієї книжки та сьоми документів – звітів №№ 1, 3, 7, 8, 9, 10 і 11, голови мусаватської азербайджанської делегації, що була на Версальській конференції за період з початку березня до середини грудня 1919.

А. Раєвський, що зібрав і впорядкував цю збірку документів, цілком справедливо у своєму вступному слові підкреслює, важливість певного тлумачення справжніх мотивів Англії, що окупувала в листопаді 1918 р. Закавказзя, – а саме: 1) її бажання мати захисний бар'єр проти просякнення більшовизму з півночі через Кавказ у Персію та Месопотамію й далі; 2) її намір захопити бакинську нафту; 3) її задум утворити з Закавказзя майбутній плацдарм для білогвардійської Росії. В цілому це визначало обернення Закавказзя на англійську колонію. Помилковим упослідженням офіційних англійських версій і тому наявним ухилом в бік приховування ролі англійського імперіялізму була думка С. Сефа, що обстоював у 1928 році той погляд, що Англія не намагалася обернути Азербайджан на свою колонію, що англійська інтервенція на Закавказзя була лише перенесенням боротьби Англії й Німеччини на цю територію і що Англія зовсім не передбачала майбутньої небезпеки з боку білогвардійської Росії. А. Раєвський цілком справедливо викриває хибність такого погляду і доводить його безпідставність (ст. 6–7). Що ж до самих мусаватистів, які під час турецької окупації (червень-листопад 1918 р.) переконалися, що Туреччина не хоче й не може сприяти утворенню незалежного буржуазно-демократичного Азербайджану, які навіть по різному ставилися до турецької окупації в залежності від свого класового стану (поміщики-мусаватисти рішуче обстоювали

турецьку владу, що гарантувала б їм їхні мастки, буржуазія ж мусаватистська не бачила для себе жодної користи від блоку з аграрною Туреччиною, – то вони за англійської влади втратили будьяку ініціативу й шукали лише опікуна – велику державу, яка згодилася б захищати Азербайджан, як свою колонію з мандатом на неї від Ліги Націй (ст. 8).

Ця думка й була провідною метою мусаватистської делегації, що 8 січня 1919 р. виїхала на Версальську конференцію, але три з половиною місяці примушена була чекати у Стамбулі, аби Франція дозволила їм їхати до Парижу. Цій делегації мусаватисти надавали надзвичайної ваги, бо на чолі її став сам голова Азербайджанського парламенту – Алі Мардан-бек Топчибашев. Але Англія не виявляла одразу своїх прихованих намірів, Франція, очевидно, не була зацікавленою ні в чому іншому, крім пая в експлуатації бакінської нафти, – доводилося мусаватистам мріяти навіть про Італію, як важливу протекторку (ст. 9, ст. 45–47). Також не порадувала мусаватистів і позиція ПАСШ, що теж цікавилися нафтою (Standard Oil Co намагалася навіть вивести бакінську нафту з під англійського догляду і безпосередньо зв'язатися з нею; про це див. А Раєвський “Английская интервенция и мусаватское правительство”, Баку. 1927 р.”), але ухилялися від протекторату над Азербайджаном. Мусаватисти ж з своїм нафтовим приданим шукали міцного мар'яжу з солідною державою.

У серпні 1919 р. англійське військо покинуло Азербайджан і взагалі Закавказзя. Перелякані відсутністю захисту з боку імперіалістів, делегації закавказьких націонал-буржуазних партій Азербайджану, Грузії, Вірменії звернулися до Верховної ради Версальської конференції, уклінне прохаючи залишити англійське військо на Закавказзі доти. ”поки незалежність зазначених республік не буде з'ясовано й визнано” (ст. 11, 57). У вересні 1919 р. азербайджанська делегація прийшла до висновку, що треба просити Англію взяти на себе на деякий час керування Азербайджаном і, за її згодою, провести надання їй мандату від Ліги Націй (ст. 12, 51). Такій орієнтації мусаватистів сприяло те, що на чолі англійського уряду став тоді замість “обережного” Бальфура “відважний” імперіаліст Керзон. Ведення переговорів з мусаватистами Англія доручила індійським мусульманам і особливо делегації від Персії, яка на той час була окупована англійським

військом, і уряд шаха фактично виконував розпорядження англійських радників. В наслідок переговорів 29. X. – 1. XI. було складено Азербайджано-Перського договору, що прокладав шлях до об'єднання Азербайджану з Персією і ставив Азербайджан в таку ж залежність від Англії, в якій була й Персія (ст. 13–14, 86–89). Обернення Азербайджану в такий спосіб на колонію Англії мусаватисти вважали своїм великим успіхом і щасливою подією. Логічним наслідком цього акту при дальшому успіху Червоної армії, що розгромила білогвардійців, було вирішення у січні 1920 р. Верховної Ради за пропозицією Керзона відрядити “для захисту Закавказзя від більшовиків” 200-тисячну експедиційну армію (ст. 16). Але ні цей захід, якого англічани так у цілому й не виконали, ні спроби разом з грузинськими меншовиками утворити єдиний фронт проти Червоної армії, не врятували мусаватистів, – 28 квітня 1920 р. вони здали владу Азербайджанській комуністичній партії.

У матеріалах рецензованої книжки видано всі звіти мусаватистської делегації, що збереглися в Аздержархиві, – решта можливо загинула, принаймні її не було у розпорядженні дослідника. Але й те, що є, дає досить повну і яскраву картину блукань мусаватистів – репрезентантів націоналістичної тюркської буржуазії – манівцями прислужництва буржуазії імперіалістичних держав і боротьби з пролетарською революцією. Видано лише звіт, без додатків до них, – але додано до тексту документів відповідний пояснювальний апарат, що свідчить за уважну працю редактора його. З окремих моментів у цих документах притягають до себе увагу: боротьба в Парижі поміж представниками “единой неделимой” білогвардійської Росії і “делегациями” новонароджених урядів національних республік (ст. 37–38, 40, 44, 50, 53, 60, 61, 79–80), спроби, республік-лімітрофів координувати свої дипломатичні виступи та налагодити зносини (ст. 43, 65, 71); відомості за турецькі й вірменські справи і за взаємини грузинської та азербайджанської делегацій з вірменською (ст. 60, 64, 96), завидки азербайджанської делегації, що вона не розпоряджає для вечірок такою трупкою, як українська (ст. 74), надзвичайно характерні ремствования за дозвіл комерційної діяльності за кордоном ріжним особам з боку міністерства торгівлі й промисловості (“в особенности бывает обидно, когда в таких ролах являются лица,

ничего общего с Азербайджаном не имеющие. Уж если дается возможность обогащения, то давайте, это коренным азербайджанцам”... ст. 91); характерне визнання, що Нобель “признает себя должником нашим” (цебто мусаватистів – ст. 100) і т. ін.

Видання цієї книжки, без сумніву, збагачує наявну наукову радянську літературу, що висвітлює шляхи революції, якими народилися братські східні республіки СРСР.

М. КУЛИЕВ. “ОКТЯБРЬ И ТЮРКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА”

[рецензия]

Цілком справедливо редакція зазначає, що ця робота “є майже єдиною спробою систематичного огляду новішого періоду історії азербайджанської-тюркської літератури, написаного марксистом”.

Автор зазначає, що він описує переважно ті зрушення, що викликав Жовтень у тюркській літературі. “Старої літературної спадщини – пише він – я торкнувся побіжно і оскільки це в деякій мірі висвітлює розвиток сучасних літературних течій” (ст. 3). Але ж треба одразу зауважити, що фактично огляду післяжовтневої пролетарської тюркської літератури присвячено меншу частину книжки (ст. 43–70), все ж що є перед тим, – є стислим оглядом попереднього розвитку азербайджанської літератури, починаючи з кінця XV ст. аж до націоналістичних мусаватських творів 1918–1919 р.р. включно.

Книжку розподілено на невеличкі розділи, за яким послідовно ми й переглянемо її зміст.

За найстарішу тюркську літературу кажуть два перші розділи – “Про джерела” і “Суфізм”, – останній торкається власне впливу перських містиків Сааді, Фірдоусі, Нізамі, Хафіза, Омар Хайяма на тюркську літературу. Автор вважає, що суфійська течія в філософії і літературі була спробою затушкувати класові протиріччя й затулити злидні нижчих шарів суспільства. Треба сказати, що вплив перського суфізму на найранішу азербайджанську літературу автор так і не виявив, отже цей важливий розділ, що мусив би показати залежність старої тюркської літератури від перських класичних джерел, так і залишився напівштучною вставкою в текст огляду. Цілком справедливо автор починає азербайджанську літературу з Фузулі (для нас неясно, чому автор вживає прізвище Фізулі, а не Фузулі, як звичайно?), а його попередника – Несімі одсуває на другий плян. Це виправдується високою художньою майстерністю Фузулі й тим, що його можна вважати тюркським поетом (за мовою більше, ніж інших старих

письменників, що писали чудернацькою, на наш погляд, мішаниною з перських і арабських слів із турецькими дієсловами. Але ж що до соціальної характеристики, так Фузулі й Несімі, як і Неф'ї (поета XVII ст.), – автор залишає побажати далеко глибшої й яснішої аналізи їхніх творів (не кажемо вже за їх біографії, бо старі складачі літературних оглядів – “тезкереї шуара” – не залишали для своїх нащадків майже нічого, крім бундючної фразеології). Вплив такої літературно-критичної манери помічається щодо старих поетів і у нашого автора (див. ст. 5–6). Цілком не урівноважено й не стало він характеризує Фузулі, “як переконаного ідеаліста” (в філософському розумінні), і разом з тим, як захисника пригноблених; називає його віруючим мусульманином і разом з тим протестантом проти фанатизму релігійних обрядів і аскетизму. Несімі за автором – суфіст-містик і разом з тим впертий еретик. Неф'ї, за автором, виглядає, як майже революційний сатирик, що в своїх касидах викривав розклад феодального турецького суспільства. Годі й казати, що такий підход до освітлення тюркської літератури XV–XVII ст. тхне занадто одвертою модернізацією – виправданням “права на існування” старих поетів з погляду сучасности. Розуміється, клясової марксівської аналізи в такому підході ще зовсім нема, – вивчення старої тюркської літератури в цьому напрямі ще залишається завданням нашого часу. Слід було б автору, що спеціально характеризує “Лейлі ве Меджнун”, газелі й касиди Фузулі, згадати також і за його чудовий “Діван” турецьких віршів. Яснішими у викладі є постаті поетів – Вакіфа й Відаді (XVIII ст.) та особливо Закіра (почат. XIX ст.), що репрезентували упадочну ідеологію тюркських феодалів, яких вже почала притискувати матеріально новонароджена тюркська буржуазія. Проте знову необґрунтованою здається, наприклад, характеристика Відаді, як містика-суфіста і разом з тим народника (ст. 7). Старих придворних поетів автор минає мовчанкою, – проти чого не заперечуємо.

До розділу “Епоха народжуючоїся буржуазії” потрапив відомий драматург Фаталі Ахундов, автор багатьох комедій, написаних мовою, близького до азербайджанської народної та ініціатор переходу на латинську абетку. Полемізуючи з тими, хто вважає Ахундова дворянським письменником, автор приходить до протилежного висновку, що він був “виразником ідей передової, рево-

люційної буржуазії XIX в. і своєю діяльністю утворив цілу епоху” (ст. 13). Видатне значення Ахундова відзначено збудуванням йому за радянських часів пам’ятника в м. Баку. Великий розділ (ст. 14–38) “Дожовтнева література” складається з менших нарисів – “Народницький напрям”, “Творчість народників реалістичного напрямку”, “Буржуазно-націоналістичний напрям”, “Про вплив турецької літератури”, “Революційно-демократичний напрям у азербайджанській літературі”. До групи народників, що писали під впливом Михайловського й Лаврова, віднесено Гасан-бека-Зардабі (організатор газети “Кандчі” – селянин), Ахвердова – автора сатиричних оповідань з побуту тюркського міщанства (тюркський Чехов), Джаліл Мамед Кулі-заде – автора антирелігійної комедії “Олюляр”, Абдуллу Шаїка, Наджаф-бека Везірова. Хоча з них Ахвердов і Шаїк донині продовжують свою літературну діяльність, проте, як зазначає автор, їм не вдалося у своїх творах за останні роки вийти з рямок своїх народницьких уявлень, щодо селянства й інтелігенції (“Під тінню дерева” Ахвердова та “Ільдрим” Шаїка). У зв’язку з зростом, на початку XX ст. тюркської буржуазії, виникає буржуазно-націоналістична течія, до якої автор відносить групу, що гуртувалася навкруги журналу “Феюзат” (благо) Алі-бека Гусейн-заде, це: Гусейн Джавід, Самед Мансур, Джафар Джаббарлі та інші. Вони йдучи за теорією “мистецтво для мистецтва”, у романтичному запалі одкидають сучасні сюжети, народню мову й імітують старі взірці арабо-фарсизованої поезії, досягаючи проте в окремих творах високої формальної техніки (напр. “Ібліс” Гусейн Джавіда). На таких настроях, без сумніву, відбивалися пантюркістські ідеї й вплив націонал-консерваторів з інтелігенції Стамбулу. До третьої – революційно-демократичної течії автор відносить Сеїда (член соціалістичної партії “Гумет”, відомий п’есою “Мідяні копальні”, де змальовано страйковий рух робітників), Сабіра що брав активну участь у сатиричному журналі “Молла Насреддин”, зазнавши не раз утисків за свої революційні твори. Справедливо його називають тюркським Некрасовим. За радянської влади йому в Баку поставлено пам’ятника. До цієї ж групи до деякої міри відноситься й поет Хаді.

Встановивши два спеціальні розділи – про тюркського критика дореволюційних часів Кочарлінського та про представників націонал-шовіністичного й упадочного напрямку років мусави-

тистів і інтервенції, автор переходить до розділу “Післяжовтнева література”, що складається з оглядів – “Зародження пролетарської літератури”, “На підйомі”, “Попутники”. За відбудовного періоду радянської влади в Азербайджані починається нова доба розвитку тюркської літератури, – висувається вперед письменницький радянський молодняк – поети: Сулейман Рустам, Фовзі, Мюшфік, Сулейман, Аріф, Ельмас Ільдрим, Рафілі; прозаїк – Назарлі. Вони, перейшовши здебільшого на нову тематику, потроху оволодівають технікою художньої майстерності. 1929–30 р.р. позначилися істотним переламом у творчості пролетписменників Азербайджану: “від примітивних агіток пролетарський молодняк переходить до відображення суспільних зрушень і тюркської сучасності!” (ст. 48). У цьому відношенні характерні останні твори найвидатнішого поета Азербайджану Сулеймана, а також Рагіма, Мюшфіка, Хафіза, Рафілі, а особливо впливового в Азербайджані турецького поета-комуніста – Назім Хікмета, який вперше запровадив у тюркську поезію форму вільного вірша. В цьому за ним пішли – Рафілі, Фарук, Екрем. Тематика цих тюркських поетів вже зовсім нова й актуальна, це – боротьба проти мусаватизму, мул та шейхів, боротьба за індустріялізацію й п’ятирічку, боротьба за колективізацію села, пропаганда соц-магання й т. ін. Недостатньо розгорнулася прозаїчна творчість. Крім згаданого Назарлі, азербайджанська література має таких повістарів – Абуль Гасана, Мехті Гусейн-Заде. Теми їх творів: боротьба чесної радянської інтелігенції з шкідниками; комсомольці на хлібозаготівлях перемагають кулацький опір; цькування бюрократами висуванки й її нарешті перемога й т. ін. Останніми часами лави письменників все частіше поповнюються робітниками й батраками, як ось – робітник Зохран, батрак Велієв, Рагімов Сулейман. Проте в частині сучасних тюркських письменників помічається блукання й правоухилістські настрої, що здебільшого виступають під національним прапором. Так відійшов з лав пролетписменників з 1927 р. Ельмас Ільдрим, що почав друкувати націонал-шовіністичні твори у кемалістському “Хайят” і мусаватистському “Сні Кавказіє”; Фовзі одверто почав оспівувати дрібних крамарів і т. ін. Пролетписменники й марксієвська літературна критика Азербайджану ведуть рішучу боротьбу з такими хитаннями й проявами клясово ворожої ідеології.

Особливе місце займають так звані “попутники” у тюркській літературі – Сеїд Гусейн, Джафар Джаббарлі, Санілі. У їхніх творах велику увагу присвячено питанню розкріпачення тюркської жінки (напр. “Донька Гіляна” С. Гусейна). П’еса Джаббарлі “Севіль”, що мала величезний успіх на сцені, змальовує боротьбу тюркської жінки за своє розкріпачення на фоні норівів фальшивого світу іттіхадистів (пантюркісти-націоналісти) та вільного життя трудящих. Такий же великий успіх мала драма того ж письменника “Наречена вогню”, сюжетом якої є, повстання у ІХ ст. Ельхана проти династії Аббасидів. Хоч ця п’еса міцно вдає по релігійних забобонах, однак її не можна назвати цілком революційним твором через романтичність всієї трактовки й надмірну рефлексію її героїв. Своєрідна творчість поета Санілі, що пише сугоселянською мовою й виключно на селянські теми. Хоч він приймає революцію й оспівує комуну в селі, але ця комуну у нього виглядає індустріалізованим кулацьким раєм. Також “по-заклясовою єдністю” виглядає село й у іншого поета Хіммет Алі-Заде. Останніми часами намагається йти в ногу з пролетлітературою й Гусейн Джавід (його п’еса “Князь”).

У заключному розділі “Наші завдання” автор відмічає: відсутність кваліфікованої марксівської літературної критики в Азербайджані, що одчиняє ворота для переспівів теорії Переверзева й Воронського: потребу підсилення ідеологічної витриманості й технічної підготованості пролетписьменників; потребу боротьби з дрібнобуржуазною тематикою У всякому разі перспективи азербайджанської пролетлітератури обіцяють її буйний розквіт у найближчому майбутньому.

В цілому рецензована книжка, при деяких зовнішніх недоліках (нерівний уривчатий виклад, невитриманість подеколи характеристик, поверховість окремих оглядів), може бути дуже корисною читачеві, що не знає тюркської мови, для ознайомлення з сучасним станом літератури АЗСРР. Основне завдання книжка, що зазначено у назві її, – показати революційний вплив Жовтня на тюркську літературу, шляхи її переходу від старих тем і форм на нові радянські рейки, – це завдання, гадаємо, автор виконав. Тим ціннішою вона є при загальній обмеженості критичних джерел для вивчення історії й сучасного стану тюркської літератури СРСР.

“ВЕСТНИК НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ТАТАРОВЕДЕНИЯ”

[рецензия]

Цей дуже цікавий за змістом збірник присвячено 40-річчю наукової діяльності голови Наукового Товариства Татарознавства у Казані проф. М.М. Фірсова, що відзначено на вступній сторінці й додатком портрета ювіляра. Тому й починається він статтею Є. Чернишева “Проф. Н.Н. Фирсов, как историк Поволжья”, де характеризується наукова и педагогічна діяльність його, як вченого й професора з 1888 р. Казанського Університету. Цілком справедливо визначаються послуги М.М. Фірсова для вивчення історії Поволжя, особливо нацменшостей цієї території та соціальних рухів серед цих, як також і взагалі історії соціальних рухів у Росії; притім відмічається його опозиційне ставлення до царського уряду й реакційних кіл, за що не раз він зазнавав утисків, та висвітлюється його корисну громадську діяльність, що особливо буйно розгорнулася після Жовтневої Революції. Треба все ж таки зауважити, що автор обминає питання про методологічну оцінку праць проф. М.М. Фірсова, які не виходять за межі народницько-ліберальної трактовки історичних явищ. Між тим це треба було б зробити, щоб висвітлити цінність праць ювілянта для нашого часу й потребу марксівської переробки тих великих історичних скарбів, що він зібрав. До цієї статті додано список праць М.М. Фірсова у 191 назві.

Далі вміщено три замітки: 1) “Азиатская роскошь” ак. В.В. Бартольда, де критикується цей традиційний вислів; 2) “Китайская “па-дзы” в старо-турецком толковании на арабский Коран” ак. О.М. Самойловича, де з’ясовується значіння тюркського терміну “байза” – вірительна дощечка, як модифікації хінського “пай-дзи”, за даними анонімного старо-турецького тefsіру (тлумачення на Коран), що його знайшов Валідов у Бухарі і що можна віднести до VIII–IX ст. з пізнішими впливами; 3) “Из культурной жизни Татареспублики” І. Бороздіна – що згадує про перші кроки Наукового Товариства Татарознавства у 1923 р.

Потім йдуть статті присвяченні соціальним рухам серед місцевого населення. Проф. Г.С. Губайдулін в розвідці – “Несколько слов об участии татар в народных движениях XVII века” досить грубовно й, головне, клясово аналізує факти, висвітлює: участь татарів у “смутні” та в разинівщині. Він приходить до висновку, що “в смуте татарский народ выступил не как один определенный народ, а как отдельные классы” (ст. 41) і що “хотя татарское служилое сословие и было оппозиционно настроено по отношению к московскому правительству, но когда поднялось восстание против рабовладельцев вообще (Разинівщина В.Д.), то оно не могло выступить на стороне своих классовых врагов, желающих установить в России казачью вольность” (ст. 44), – тому татарські феодали брали участь так у обранні Михайла Романова, як і у приборканні руху Разіна. С. Бикбулатов у статті “Башкирские восстания и татары” на підставі раніш видрукованих праць робить зводку відомостей що до цього питання. Автор характеризує ставлення російського уряду до підкорених у війні казанських татарів і до “мирно” приєднаних башкирів у XVI–XVIII ст., змальовує татарську еміграцію в башкирські степи, з’ясовує прагнення російської влади захопити їх для встановлення безпосереднього економічного зв’язку з Середньою Азією. Торкаючися башкирських повстань, автор приходить до висновку, що “основной причиной башкирских восстаний являлся, как известно, захват башкирских земель русскими колонистами и вообще постепенное превращение страны в русскую колонию” (ст. 76), – під таким аспектом він розглядає: повстання Сейта (1676–1680 р.), Алдаро-Кучюмовське повстання (1708 р.), повстання Кильмяк-Абиза (1734–1737 р.р.) останнє зворушення 1755 р. Татари брали участь у всіх цих рухах. Але щодо висвітлення ролі в них окремих клясів башкирського населення, автор залишає в читачі бажання глибших і ясніших пояснень. Так, щодо руху 1676–80 і 1708 р. він одверто пише, “что касается отношения отдельных татарских классов к этим востаниям, то чтонибудь определенное в этом отношении сказать мы не в состоянии” (ст. 80). Щодо руху 30-х р.р. XVIII ст. позиція автора цілком виразна: “мы находим все классы общества сплоченными вокруг общего им дела за отстояние самобытности и политической независимости” (ст. 82); “одним словом восстания 30-х годов были

общешашкирскими восстаниями за отстояние, вернее говоря, восстановление политической самобытности, организаторами которых являлась, как и раньше, башкирская аристократия” (ст. 83). Отже автор намагається притушкувати ролю башкирських феодалів, малюючи національну “бідність” башкирів. Що до татарів, автор займає іншу позицію: “татарский служилый класс не только перестает быть в рядах восставших, но прилагает все свои усилия к подавлению мятежей” (ст. 83); “вообще зажиточные слои татарско-мещерянского общества не отказались оказать Неплюеву свои услуги и проявить свою верность” (ст. 86). Факти, що їх наводить автор (ст. 85), переконливо свідчать за ту гостру клясову боротьбу, що точилася серед самих повстанців поміж старшиною й поспільством, – це примушує автора нарешті висловити думку, що вчасники повстання – татари буди з нижчих шарів населення (ст. 87) “участников настоящего восстания (1755 р.) почти везде мы находим состоящими из “черного”, ясачного сословия, в лице его низшего слоя” (ст. 86). До речі слід відмітити, що повстання Сеїта не тільки виникло одночасно з інтервенцією турко-татарів на Україну за часів П. Дорошенка й взяттям ними від росіян Чигирин, але й було зв’язано з нею, бо з боку клерикалів велася широка агітація за відновлення незалежного надволзького ханства за допомогою Туреччини (див. ст. 79).

Решта статей різноманітною характеру, але їх цілком присвячено питанням історії татарсько-казанської культури. Так, М.Г. Худяков у цікавій статті “Татарская Казань в рисунках XVI столетия”, – аналізуючи виображення будов на мініатюрах Лицевого Літописного Зводу XVI ст. й на картині “Апотеоз взяття Казані”, приходять до висновку, що ці виображення відповідають характеру й типам татарських будівель того часу й тому для нас є дорогоцінними ілюстративними джерелами. Він намічає два шляхи впливу на розвиток татарської архітектури: на техніку дерев’яних будов з Китаю й Монголії, а на техніку цегляних – з Персії через Хорезм. Притім залишається місце й для оригінальної татарської творчості (високі шатрові покриття). Автор визнає, що “татарское зодчество имеет ярко выраженное классовое происхождение... мы имеем дело не с крестьянским искусством, а с произведениями городских и сельских богачей-баев, которые являлись

проводниками иноземных и вообще культурных влияний в народные массы... Как татарские баи были связаны прочными нитями с миром среднеазиатского и дальше восточною торгового капитала, так и татарское зодчество было соединено с тем же миром. Классовый характер татарского зодчества выясняется совершенно определенно, и главное значение в создании татарской архитектуры имела не крестьянская, а купеческая среда” (ст. 60). Стаття ця, без сумніву, має велике значення для вивчення історії татарської архітектури взагалі, бо автор намалював також аналогії поміж казансько- й кримсько-татарськими архітектурними явищами. Алі Рахім в статті “Проект составления толкового словаря татарского языка 100 лет тому назад” змальовує обставини загибелі проекту проф. Ердмана у 1829 р. щодо складання й видання повного словника татарських говірок Надвожжя й Уралу. Н.К. Мухіджинов подає в статті “Проекты организации средней школы европейского типа для татар в XIX в.” – архівні матеріали для історії народної освіти серед татарів, що він зібрав протягом свого трьохмісячного наукового відрядження. Автор з’ясовує спроби шкільних реформ казанських татарів на підставі потреб і прагнень татарської торговельної буржуазії: потім подає відомості за проекти: Джан-Гусейна (1818 р.); Ібрагіма Ахмерова (Чистопільський проект 1820 р.); Пятова (1816 р.). Міністерства Внутрішніх справ (1820–27 р.р.); Радлова (1873 р.). Стаття й особливо матеріали дуже цінні для висвітлення історії освіти у татарів. Джемаль Валіді у статті “Турок – филолог о татарском языке” подає свої зауваження до “Великого турецького словника” Усейн-Казім Кадрі. Насамперед, він критично розглядає передмову до цього словника, що посідає 99 ст., бувше власно цілою історико-культурною розвідкою, і відмічає великі помилки: недостатню обізнаність з чувашською мовою, помилкове залічення башкирської мови до угрофінських мов, помилкові твердження автора про культурний занепад Туркестану й тенденційні його твердження що до сучасного татарського правопису. Рецензент рішуче підкреслює нездатність методу складання довідкового словника за системою пнів та показує низку помилок, що припустив автор через своє захоплення арабістикою, недостатнє знання татарських мов та недотриманість вживаної ним пневої системи. Далі відзначається низку помилок щодо походження слів, низку

хиб щодо правопису турецьких і татарських слів, недоліки й помилки щодо перекладу й тлумачення окремих татарських слів, невитриманість у вживанні де-яких перських і арабських слів та власних імен і, нарешті, бездарну техніку словника. Висновок рецензії щодо татарської частини цього словника в цілому незадовільний.

Далі П. Дульський подав біографічну замітку – “Казанський каллиграф Али Махмудов” до якої додано сторінку перських віршів писаних Махмудовим, як взірець начерку “Насх – Таалік”. П. Корнілов у замітці “Термез и Сарай” подав деякі декоративно-художні паралелі в старій архітектурі цих міст (додано ілюстрації). Н. Воробйов подає невеличку розвідку “Ткачество у глазовских татар”, до якої додано малюнок і схему ткацького варстату. В. Егерев подав замітку “Метки на печных изразцах XVIII в.” які були досить розповсюджені серед татарів. Збірник закінчується бібліографічними оглядами: “Библиографию по тобольским татарам” на 113 назв подала І. Струкова; “Матеріали для библиографии по крымским и литовским татарам” подав Алі Рахім. Остання бібліографічна зводка, не претендуючи на повноту, подає матеріали за історію, археологію, етнографію, мистецтво, музику, тощо кримських татарів та окремо про литовських татарів. Нарешті, подано “Обзор деятельности Научного О-ва Татароведения” за р.р. 1923–1929. “Отчет о деятельности Науч. О-ва татароведения за период с 1 янв. 1928 г. по 11 окт. 1929 г.”, та протокол № 39 звітнього зібрання цього товариства 3.XI. 1929 р. Ці відомості свідчать за широку наукову роботу, що її розгорнуло Товариство Татарознавства. Нині це товариство об’єдналося з Товариством вивчення Татарстану, передавши останньому свою бібліотеку й археографічну комісію.

Розглядаючи цей збірник вже в цілому, доводиться відмітити поруч з безсумнівною важливістю й цікавістю поданих в ньому статей та матеріалів, такі недоліки: 1) ріжноманітність матеріалу, хоч вони переважно стосуються татарів та їхньої культури, надає збірнику строкатого вигляду: тут є й соціальна історія, й мистецтво й матеріальна культура, й етнографія, й лінгвістика, й бібліографія й біографічні матеріали й різні інші замітки, що загалом надає збірнику вигляду механічного сполучення розмаїтих щодо змісту, наукового підходу й значення матеріалів; 2) збірнику

бракує інтересу до сучасного стану татарських народів, – в основному він має історично-археологічний напрямок; для товариства, що ставить на меті собі наукове татарознавство слід було б відгукатися на актуальні проблеми сучасности; 3) хоч в де-яких статтях і помітно намагання авторів іти в своїх дослідженнях шляхом марксівської методології, але здебільшого статті стоять осторонь від завдань застосування цієї методології до вивчення минулого й сучасности татарських народів.

Хоч це й дуже зменшує наукову цінність поданих матеріалів, але новина й цікавість робить ознайомлення з ними необхідним для кожного сходознавця, що вивчає татарські народи СРСР. У цьому полягає безсумнівне значення видань Наукового Т-ва Татарознавства у Казані.

**“АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ТЮРКСКИЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕАТР”.**
“ГАСТРОЛЬНАЯ ПОЕЗДКА ПО СССР”

[рецензия]

Минулого року Азербайджанський державний тюркський художній театр вирушив у гастрольну подорож по СРСР (Москва, Ленінград, Казань, Самара та інші). Ця гастроль мала завданням показати пролетарським масам братських союзних республік культурні досягнення радянського Азербайджану в театральному мистецтві. Важкий, але в результаті переможний шлях тюркського театру від старих до сучасних за змістом і формами вистав висвітлено у вступній статті голови ЦВК СРСР т. Мусабекова – “Революция и тюркский театр”. Він підкреслює, що Азербайджанський тюркський театр повною мірою можна вважати дитиною революції. Царизм не давав за свого часу можливості його розвитку, хоча вже років 50 тому серед учителів і школярів заклалися перші аматорські тюркські трупки. Мусульманське духівництво й буржуазія рішуче виступили проти них: актора з голеними вусами вони оголошували ренегатом ісламу, вчиняли йому бойкот; про утворення кадрів актрис за таких умов навіть не доводилося й мріяти, – жіночі ролі звичайно виконували чоловіки. Для того, щоб відчинити для жінок можливість сценічної діяльності треба було, щоб радянський уряд Азербайджану особливим декретом заборонив виступи чоловіків у жіночих ролях. З перших своїх кроків після Пролетарської Революції тюркський театр мусив прискореним темпом утворити кваліфіковані акторські кадри замість аматорів, подбати за радянський репертуар замість старого релігійно-історичного, перейти від примітивів до зразків світової драматургії. Всі ці перепони тюркський театр блискуче подолав. Серед його гастрольного репертуару бачимо, так європейські твори – “Гамлет” (у своєрідній східній трактовці), “Загмук” Анатолія Глібова, “Людина, що сміється” за відповідним романом Віктора Гюго, як і твори місцевих тюркських письменників. Серед них насамперед треба згадати про п’єсу “Гаджі Кара” піонера тюркського театру азербайджанського

письменника Мірза Фетх-Алі Ахундова (1811–78 рр.), широко відомого за перекладами своїх творів російською, турецькою, персидською, вірменською та декількома європейськими мовами. Згаданий твір присвячено змалюванню занепадницького побуту східних феодалів і зросту активності тюркської буржуазії середини ХІХ ст. Другий твір – “Невіста вогню” сучасного тюркського письменника Джафара Джабар-заде Джаббарлі (завідателя літературної частини Азерб. театру) оповідає за повстання Ельхана Бабека проти феодалів і мусульманського фанатизму. В основу покладено дійсний епізод кінця ІХ ст., коли іслам заковував своїми ланцюгами Азербайджан, а тюркські феодали використовували зброю магометанської релігії для зміцнення свого класового панування. У процесі боротьби Ельхан дійшов до повної одмови від богів, пророків, власности, всього тодішнього укладу життя, боровся проти насильства феодалів і за ідею рівенства й братерства людей, вільний шлюб і т. ін. На деякий час йому пощастило утворити вільну державу, але потім його розгромили феодали й фанатики. Замість – “жити з Кораном у руках” він вибрав – “умерти під прапором свободи”. Інша п’еса того ж автора – “Севіль” малює шлях тюркської жінки, що бореться за своє розкріпачення, переконливо й яскраво показуючи весь її шлях од темряви до волі. Остання гастрольна п’еса “Намус” (честь) письменника Шірван-заде змальовує трагічні наслідки від існування в тюркській родині забобонних звичаїв старих адатів (народне право). Наведений репертуар, висока майстерність постановок (про що в певній мірі свідчать численні фотографії у тексті книжки) все це доказ успіхів Азербайджанського тюркського театру, що став міцним знаряддям культурної революції на радянському сході і шляхом до культурного наближення одна до одної братерських радянських республік.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до кн. Рефіка Халіда “Ятик Еміне”. Х.–К., 1931]

Три перших-десятиріччя ХХ в. відзначилися в Туреччині великими революційними зрушеннями всередині країни й важкими військово-політичними подіями й вдарями, що зазнала вона від імперіалістичних держав і своїх сусідів. Вже за часів “кривавого султана” Абд-уль-Хаміда II (1876–1909, внутрішні й зовнішні взаємини так загострилися, що вийти з них можливо стало лише шляхом збройних переворотів. Самодержавне урядування Абд-уль-Хаміда віддавало Туреччину в цілковиту економічну залежність від капіталістичних європейських держав – Франції, Германії, Англії: державними прибутками її розпоряджалася Рада управи в справах оттоманського боргу, кредитово-фінансова система була в руках Оттоманського банку, залізниці й промислові підприємства засновувалися чужоземцями порядком концесій, європейські торговці в Туреччині користувалися великими привілеями на праві капітуляцій (спеціальних султанських законів про пільги, що надавалися в Туреччині чужоземцям). З другого боку європейські держави поволі шматували Туреччину, одриваючи одну за другою її провінції (Росія після війни 1877–78 р., Англія 1882 р. оволоділа Єгиптом, Болгарія 1885 р. – Румелією, автономія Криту р. 1884). В таких обставинах турецька буржуазія природно настроювалась революційно – проти султанського самодержавства за парламентарно-демократичні форми державного ладу й за реформи, та націоналістично – проти панування в Туреччині європейського капіталу, за розвиток власного національного капіталу. Підпільні турецькі революційні організації на конгресі в Парижі р. 1907 об’єдналися до спільної дії, в наслідок чого в липні 1908 р. спалахнуло в Македонії так зване “повстання младотурків”, що закінчилося насамперед конституційним обмеженням влади султана, а після невдалої його спроби зробити контрреволюційний наскок і зовсім його скинули (1909 р.). Младотурецька партія “Іттіхад ве тераккі” (Єдність і

поступ) почала керувати країною. Але уряди європейських держав вирішили скористуватися важким переломним моментом в житті Туреччини: у 1908 р. Австрія анексувала Боснію й Герцеговіну, потім їй оголосила війну Італія й захопила Тріполі, за нею спілка балканських держав – Сербія, Болгарія, Чорногорія, Греція у жорстокій війні (1912–1913 р.р.) розгромили Туреччину й захопили майже всю територію Туреччини в Європі. Партія “Іт-тіхад ве тераккі” не спромоглася розв’язати ні зовнішньої проблеми – оборони Туреччини від розподілу, – ні внутрішньої – боротьби за вирощування власного капіталу. Нарешті, в наслідок невдалої для Туреччини участі у світовій війні на боці Германо-Австро-Болгарської спілки, ця керівна партія втратила весь свій колишній авторитет навіть серед буржуазних шарів турецької людности, а країна стояла на краю цілковитої ліквідації: її південні частини – Аравію, Сірію, Палестину, Месопотамію відокремлено в “незалежні” держави (фактично – розподілено поміж Англією й Францією), Греція під проводом Англії зробила інтервенцію в Анатолію, захопивши Смірну й інші частини узбережжя, в Стамбулі розпоряджалися, англійське й французьке окупаційне військо. Але пляни імперіялістів зазнали поразки. Велике Національне Зібрання, що репрезентувало турецьку середню й дрібну національну буржуазію, зібравшись у Ангорі у квітні 1920 р. оголосило боротьбу проти Севрського договору, що руйнував країну. Навкруги нього, під проводом вождя закладеної 1919 р. нової партії “Қуа-мілліе” (національна сила) Газі Мустафа Кемаль паші, гуртуються всі національно-революційні сили. Турецька народня республіка завдає протягом жорстокої війни 1921–22 р. Греції повної поразки й очищає від інтервентів Стамбул і все узбережжя Анатолії. Для європейських капіталістичних держав Туреччина кемалістів виступила як зовсім нова несподівана сила, на яку доводиться мимоволі зважати. Турецьку республіку ці держави визнали, але для європейських капіталістів зовсім неприйнятним є шлях кемалістів до незалежного економічного розвитку Туреччини, тобто без експлуатації її з боку чужоземного капіталу. Нині турецька буржуазія намагається вирішити цю проблему, хитаючися під тиском європейського капіталу зовні й під своїми внутрішніми економічними й соціальними протиріччями.

Нова турецька література відбиває послідовно всі ці етапи життя й розвитку суспільства Туреччини. За часів султанату панувала “клясична” арабізована література аристократичних кіл її – письменство старих форм, двірських сюжетів і “високої” мови, яку могла розуміти лише освічена людина. Разом із зростанням турецької буржуазії й націоналістичної буржуазної інтелігенції турецька література з другої половини XIX ст. рішуче повертає на шлях “танзімату” (реформи), йдучи в науку до європейських поетів і белетристів, переважно французів, наближаючи теми й мову свою до середнього буржуазно-інтелігентського рівня. Але потрібна була младотурецька, а потім кемалістська революція, щоб цей напрямок переміг старі традиції і наблизив сучасну турецьку літературу до тих форм, які ми звикли вважати “народницькими” (наближення мови лексикою й формами до народньо-селянської, можливе уникання “інтелігентської” термінології, навіть певне преклонство перед “народньою стихією” й “народньою чистотою й самобутністю”). Якщо перші турецькі новелісти, борючися з стародревньою арабістикою, кидалися в другий бік і, не маючи твердого свого ґрунту під ногами, по рабському запозичували стильову форму, технічні засоби й навіть занадто часто сюжети з сучасного європейського письменства, то потроху й це друге збочення усунулося творчою працею. Сили буржуазно-демократичної революції, патос турецького національного відродження вимагали свого художнього усвідомлення.

Одним з найталановитіших репрезентантів цієї, так би мовити, “народницької” течії сучасної турецької літератури є Рефік Халід. Рефік Халід народився р. 1888 в Стамбулі в родині скарбника міністерства фінансів. Він не дістав закінченої освіти: насамперед вчився вдома (гувернантка), а потім в т. зв. султанській школі в Галата Сарай, але ж незабаром покинув її, ставши на посаду в міністерстві фінансів. Це також швидко набридло йому і, тільки склавши іспита на вищу школу права, він покинув службу й почав мандрувати по Анатолії. Його школою стало саме життя. Тому й сам Рефік за себе каже, що він не вчився писати, а був самоуком у цьому ділі. Анатолія дала найліпший матеріал для його творчости й життя тамтешнього люду найбільше відбилося в його творах. Зробивши потім недовгу подорож по Європі й повернувшись до Стамбулу, Рефік почав співробітни-

чати в журналі “Багатство наук”, як перекладчик, коректор, ко-респондент тощо, потроху переходячи від журналістики до красного письменства. Працюючи потім в журналі “Майбутній світанок” і заснувавши 1908 р. літературний гурток, Рефік гаряче поринув у письменницьке життя. За нього він каже, що письменницька молодь ще не знала напевне, що й як робити, без кінця засідала й сперечалася, більше мріючи й будуючи пляни, ніж працюючи. Потроху життя й події війн і революції розвіяли цей гурток: частина загинула, інші покинули письменство, по-сівши державні посади, – залишилося лише чотири найвитриманіших, а серед них Рефік Халід. Правда, за цей час він не дав ще великих творів, – це найчастіше – літературні портрети його друзів, що він малював з надзвичайним гумором. Він робив спробу нарешті заснувати власну газету “Останні новини”, але ж вона припинилася на 15-му номері. Тоді він почав працювати вкупі з Ахмедом Ісміном в його газеті “Голос нації”, вміщуючи там сатиричні твори, в яких він висміював побутові вади й зловживання діячів младотурецької партії “Єдність і поступ”. Кілька таких сатиричних оповідань, що він вмістив під псевдонімом “Їжак” в журналах “Перо” та “Натовп”, він видрукував окремою книжкою під назвою “Їжакові розмови”. В наслідок цього младотурецький уряд примусив Рефіка мовчати, заборонивши ті газети, де він друкувався. Коли його друга Ахмеда Іхсана призначено в дирекцію муніципалітету, Рефік дістав там посаду секретаря. Але незабаром уряд заслав його до Сінопу. Через деякий час його амнестували й він вже з Біледжику повернувся до Стамбулу, почав брати участь у младотурецькому русі, співробітничавши в “Новому журналі”. В роки замирення після всесвітньої війни Рефік почав брати активну участь в політичному житті Туреччини, ставши одним з членів ради партії “Воля й згода”. Одночасно він працював, як головний редактор газети “Ранок”, вміщуючи тут свої політичні статті, які були для багатьох діячів дуже неприємні. Нарешті, він дістав посаду директора пошт і телеграфу. Коли його партія відійшла від участі у владі, Рефік видавав гумористичний журнал “Ай, дідок”. Коли ж Стамбульський уряд упав і влада перейшла до анатолійської національної партії кемалістів, Рефік примушений був покинути Стамбул і виїхати до Сирії. Нині він живе у Бейруті.

“Народні оповідання”, “Серед таємниць Стамбулу” й інші твори Рефік Халіда мають широку популярність. Сюжети бере він з глибини життя мас, трактує їх реалістично, мова його літературна, але близька до щиронародної.

Оповідання, що подається нижче, взято з його збірки “Народні оповідання”.

Соковитими рисами автор подає нам зворотні боки тієї окремішності, своєрідності анатолійського життя, на яку попередні турецькі письменники “високого стилю” зовсім не звертали уваги, і яку в фалшованому виді подавалося читачеві в європейських романах з “екзотикою”. В цьому незаперечна сила Рефік Халіда і його високе значення, – не дарма переклади його творів починають промикуватися в світовий літературний обшар¹. Але слабим його місцем є те, що він, будучи у полоні своїх народницьких настроїв і переконань, не може піти далі загальногуманітаристичної критики гніту, свавілля й бездарности турецької адміністрації, далі безцільного співчуття стражданням і темряві народу. Він не може через це відчувати пульсу соціальної боротьби й тих клясових творчих рушійних сил, що дійсно можуть вивести Туреччину з закутків колоніального виснажування, або націоналістичної замкнености. Все ж таки, відбиваючи у своїх творах ці постійні шукання революційної (хоч на перших кроках може й мрійної, утопічної) думки, жорстоку й в’їдливу критику буття свого народу, він був цілком ворожим для султанського режиму, небезпечним для младотурецького й небажаним для кемалістського. Тому не дивно, що зовнішньо “революційний” кемалізм і Рефік Халід не змогли порозумітися й останньому довелось шукати притулку поза межами своєї батьківщини.

¹ Є російський переклад п’яти інших оповідань його “Раз на рік”, “Старий бугай”, “Буланый вісюк”, “Сердитий Умер”, “Жарт” (бібліотека “Огонек”, № 252, Моск, 1927).

ПЕРЕДМОВА

[до кн. Омера Сейфеддіна “Оповідання”. Х., 1932]

Сучасна турецька література не лише для широких мас радянського громадянства, а й для фахівців-літературознавців – мало відома. Це пояснюється відсутністю перекладів і невеликим поширенням знання турецької мови. Тим часом інтерес до турецького красного письменства, особливо з того часу, коли воно, одкинувши старі традиційні східні форми, пішло за ліпшими зразками західньо-європейської літератури, значно зростає. Тому післяреволюційну Туреччину найприсутніше для всіх побачити в дзеркалі її красного письменства. Найпростіший шлях до цього – переклади творів видатніших турецьких письменників (з відповідними поясненнями до них), бо ці твори послідовно відбивають увесь процес соціальних змін і культурного розвитку Туреччини до її сучасного стану.

Один із видатніших турецьких новелістів новішого часу, що його твори користуються в Туреччині великою популярністю – Омер-Сейф-Еддін. Він наш сучасник: йому довелося працювати в момент великих і важких зламів у житті своєї країни та брати в багатьох із них безпосередню участь (народився в 1884 – помер у 1920 році). Отже ці обставини громадського життя Туреччини і участь у ньому поклали певний відбиток і на творчість О. Сейф-Еддіна.

Туреччина в кінці XIX і на самому початку XX сторіччя стогнала під подвійним тягарем: тиранського самодержавного режиму “кривавого султана” Абд-уль-Хаміда II (1876–1909 р.р.) в середині країни та тиском зовні на Туреччину з боку капіталістичних європейських держав, що прагнули до найповнішої експлуатації її. Здавалося, що Туреччина ніколи не зможе піднятися з того глибокого господарчого й культурного занепаду, в якому вона перебувала через панування султанського самодержавства: фінанси, банки, залізниці, промислові підприємства, все економічне життя держави було в руках капіталістів Франції, Німеччини,

Англії; в урядових і адміністративних органах керувало неосвічене паразитарне дворянство – паші, беї, які визискували докраю бідне турецьке село; службовці всіх установ – поспіль хабарники, ледарі; освіта – майже виключно в руках реакційного духівництва, що рішуче боролось проти просякнення до Туреччини європейської науки, охороняючи своє панування над трудящими масами і для того обстоюючи й пропагуючи мохаммеданську релігію і коран, як основу життя й знання. Європейські імперіялістичні держави чекали лише слушного моменту, щоб зліквідувати Туреччину, як державу, розподіливши її обширну територію поміж себе, як нові колонії. Такий розподіл Туреччини вже були по-троху розпочали в кінці XIX сторіччя. Остаточний розподіл її, здавалося, наближувався швидким темпом. За таких внутрішніх і зовнішніх умов турецька буржуазія й буржуазна інтелігенція, щоб боронитися, висунули програму боротьби за усталення національно-державної незалежності Туреччини від натиску європейських держав та боротьби за реформи в середині країни, в першу чергу за обмеження влади султана конституцією та за встановлення парляментарно-демократичного режиму. Підпільні турецькі буржуазно-революційні організації, об'єднавшись для цього в партію “Іттіхад ве тераккі” (“Єдність і поступ”), учинили 1908 року повстання проти султанського самодержавства (так звана “молодотурецька революція”), що закінчилося їх повною перемогою над султаном і запровадженням конституції, що обмежувала монархію. Але ж “молодотурецька” партія, провадячи суто буржуазну націоналістичну політику, не могла задовольнити ні широких мас біднішого турецького селянства, бо жадним способом не поліпшила його злиденного визискуваного становища, ні численних нацменшостей Туреччини, які вона по-старому обмежувала й утискала. Ілюзії перших місяців після “молодотурецької революції” у дрібнобуржуазних шарах населення швидко розвіялися, надії на партію “молодотурків”, що багачько обіцяла й майже нічого не зробила для економічного піднесення й соціального реформування країни, рушилися, – отже “молодотурки” швидко загубили свій вплив на маси. З другого боку, європейська буржуазія аж ніяк не могла припустити, щоб реформована Туреччина вийшла з-під повної покори європейським капіталістам і стала на шлях бодай буржуазного поступу. Нацьковані імперія-

лістичними державами Сербія, Болгарія, Чорногорія та Греція у жорстокій так званій “Балканській війні” (1912–1913 р.) розгромили турецьку армію і захопили майже всі володіння Туреччини, що були в Європі. Незабаром участь Туреччини за проводом молодотурків у світовій війні (1914–1918 р.) на боці Німецько-австрійсько-болгарської спілки закінчилася повним розгромом Туреччини державами Антанти, окупацією Стамбулу й Смірни англійським, французьким і грецьким військом та фльотою і відокремленням рід Туреччини всіх її південних провінцій – Арабії, Палестини, Іраку, Сирії, що склали зовнішньо “незалежні” держави, а по суті – нові колонії європейського імперіялізму. З програмою одстояти від зазіхань імперіялістів власні турецькі землі – територію Малої Азії – виступила на сцену в 1919 році нова націоналістично-буржуазна турецька партія “Қуа-мілліе” (“національна сила”) за проводом Кемаль паші, що заступила здискредитовану вщент невдачами молодотурецьку партію і, використавши у своїх інтересах масове селянське повстання проти європейської інтервенції, збройно спромоглася оборонити незалежність Туреччини в формі буржуазно-демократичної республіки. Але в Туреччині нашого дня, що почала тепер швидко розвиватися, зростає вже пролетаріят, який бере провід над біднішим селянством і керує поглибленням революційного руху.

Омер Сейф-Еддін помер у найтяжчі роки життя сучасної Туреччини – напередодні масового зрушення в ній селянства, але він був самовидцем і учасником боротьби за обмеження й повалення султанату, за політичне й культурне реформування країни, був учасником важких для Туреччини війн початку нашого століття. Можна сказати, що він стояв у самому стрижні політичного й культурного життя своєї батьківщини.

Народився він у м. Гюнані в родині полковника турецького війська – Омер-бея, нижчу освіту він дістав в Едірне, а 19 років він уже закінчив вищу військову школу в Стамбулі. Ще за часів свого дитинства й юнацтва О. Сейф-Еддін виявив велику охоту і здібності до літератури. Він із захопленням читав народні оповідання, класичну поезію “диванів”, твори найвидатніших турецьких письменників. У своїх спогадах він пізніше оповідав про те, як він вивчав напам’ять цілі сторінки з твору Кемаль-бея “Лист каяття”, як він захоплювався творами Екрем-бея, Фікрета, Халід-

Зія, Хусейн Джагіда, Ревфіка. Роман Халід-Зія “Записки мерця” йому особливо сподобався: цю книжку він захоплено прочитав за одну ніч і потім вважав, що на південному Сході немає ліпшого роману. Але він гадав, що всіх цих авторів ще далеко не можна назвати національними турецькими письменниками, бо мова їх дуже відрізняється від народньо-турецької, вона надто засмічена запозиченнями з інших мов і літератур – арабської, перської тощо, а через те й не досить зрозуміла для турецьких народніх мас, хоч зовнішньо високо майстерна. Під впливом читання їх він і сам почав писати вірші.

Розпочавши свою військову службу в м. Ізмірі (Смірні), він здружився там з молодими письменниками – Шехаб-Еддін Сулейманом та Бега-Тевфіком. Од останнього він удосконалив свої знання французької мови, надрукувавши потім декілька віршів і нарисів в одному з паризьких журналів під псевдонімом “Первіз” (“Щасливий”). Одночасно він почав уміщувати в місцевих газетах свої оповідання, вірші тощо. Уже в цей період свого юнацтва (20 років) він перший із одним-двома своїми товаришами підніс у літературі голос за відродження суто народньої турецької мови.

Незабаром десь у 1903 році він переїхав на службу в Румелію (колишня європейська частина Туреччини), перебуваючи у військових частинах у Монастирі (в Македонії), в Салоніках і нарешті на кордоні Болгарії, – тут йому довелося вести сувору й напружену боротьбу з четами повстанців. Це загартувало його й дало йому матеріял для багатьох його оповідань із військового життя.

Після “молодотурецької революції” 1908 року О. Сейф-Еддін не залишив військової служби, але ще напруженіше, вкупі з журналом “Тендж Калемлер” (“Молоді пір’я”), що його видавав гурт буржуазно-революційної письменницької молоді, вів боротьбу за реформування турецької літератури на ґрунті народньої мови. Живучи потім у Стамбулі, він писав у часописах, що їх видавав його приятель Бега-Тевфік. Тоді ж він видрукував і свої переклади віршів Катюля Мендеса, що викликали дуже прихильні рецензії, висунувши О. Сейф-Еддіна на видатне місце в тодішньому літературному житті Туреччини. Ім’я О. Сейф-Еддіна з цього часу стало широко відоме.

Під час Балканської війни в 1912 році він був на болгарсько-му, а потім на грецькому фронті, мужньо боронив від греків кріпость Яніну, алеж нарешті потрапив у полон до греків, де й пробув рік – до кінця війни. Повернувшись після замирення до Стамбулу, він залишив військову службу, обняв посаду викладача літератури й філософії в колишній “Султаніє”² і цілком віддався красному письменству. Тоді ж він увійшов і до заснованого при університеті “Товариства вивчення мови”. З цього часу його твори почали раз-у-раз з’являтися в часописах Стамбулу, Ізміру тощо.

Кілька років минуло в такій напруженій, творчій роботі. Алеж захворівши після світової війни на якусь хронічну виснажливу хворобу, якої не могли ні визначити лікарі, ні перебороти ліки (гадають, що то була дуже рідка “перлямутрова хвороба”), він помер 8 березня 1920 року, ще в розквіті своєї літературної творчості, ще сподіваючися дати найбільші й найкращі свої твори.

Крім великої кількості дрібних оповідань із турецького життя, перекладів із французької мови та спеціальної публіцистичної розвідки – “Думка про туркізм у дитячій школі”, О. Сейф-Еддін не залишив після себе більших розміром творів. Але це не зменшує його видатного значення для розвитку нової турецької літератури. Головна його послуга та, що він один із перших став на шлях рішучої боротьби за відродження турецької літератури на ґрунті суто народньої мови. Сейф-Еддін висловлювався в тому розумінні, що дійсно національною турецька література може стати, лише перейшовши на народню мову, бо тоді вона буде зрозумілою для широких мас і всі зможуть ознайомитися з її технічними досягненнями, – це виведе турецьку літературу з тісних закутків обслуговування фахівців і високоосвіченої арабізованої верхівки турецької інтелігенції. Щоб ці його культурно-політичні переконання не залишались лише на словах, а й утілювалися в життя, О. Сейф-Еддін уперто й багацько працював. Для себе він уважав за корисніше життя працюючої мурашки, ніж ледачої ситої серпневої мухи. Тому перше, що вражає читача творів О. Сейф-Еддіна, – це простота його мови й стилю, обмежене користування звиклими арабськими літературними термінами й формами, а навпаки – прагнення вживати суто народній лексикон, фразеологію, прислів’я, навіть місцеві вульгарні звороти

тощо. Щодо цього, можна, як позитивну рису, відзначити ще й той факт, що, одкидаючи старі схоластичні арабізовані форми турецької літератури, О. Сейф-Еддін уникнув небезпеки опинитися в полоні протилежного ухилу – захоплення формами й лексикою, запозиченою з європейської, переважно французької літератури: хоч не можна одкидати деякого впливу на нього жанру сучасної європейської журнальної новелі. Але цей вплив не перейшов у нього нормальних меж застосування формальних запозичень із техніки європейської літератури до свого власного, суто турецького матеріялу. Через те його твори залишаються, як зразки модерної турецької літератури, однаково приступними для кожного письменого турка. Способи й техніку літератури буржуазних країн О. Сейф-Еддін вдало пересадив на свій турецький ґрунт.

Новіший історик турецької літератури Ісмаїль Хабіб у своїй “Тюрк теджедюд едебіяті таріхі” (“Історія найновішої турецької літератури”) характеризує О. Сейф-Еддіна, як подвійного борця за турецьку націю: з одного боку він із зброєю в руках воював з ворогами, з другого він своїм пером виступав проти теркібщиків (схоластів) за нову турецьку літературу. «Мистецтво О. Сейф-Еддіна, – каже Хабіб, – не величне, але ясне й просте. В його оповіданнях нема ані вишуканої форми Ревфік Халіда, ані глибини внутрішнього змісту Якуба Кадрі. В своїх оповіданнях він не ускладняв сюжету, але розгортав одну якунебудь маленьку тему. Його справжня сила в умінні художньо оповісти окремий факт. Він майстер зробити дрібне оповідання видатним, а не розробляти велике оповідання. Він майстер насамперед техніки оповідання. Ця його здібність запровадила в турецьку літературу “Тюзель тюркче”.³ Отже він писав оповідання не для того, щоб писати їх, а щоб вплинути на реформу мови й на запровадження в літературу цього “Тюзельтюркче”. Захист цієї мови він провадив власним пером, власним прикладом... Якщо він і не дав через передчасну смерть жадного запроєктованого великого твору, все таки його вплив залишився надто яскравим».

Відомий турецький критик і приятель Сейф-Еддіна Алі Джаніб, згадуючи його через кілька років у своєму некролозі в журналі “Хайят” (“Життя”) за 1927 р., свідчив, що в особі О. Сейф-Еддіна турецька література мала найоригінальнішого й найсвоєріднішого свого представника, значіння якого за ці сім

років після його смерті в жадній мірі не зменшилося. Взагалі турецька критика вважала, що в особі О. Сейф-Еддіна турецьке письменство мало одного з своїх найплодучіших і найоригінальніших прозаїків, особливістю якого є крім того його незрівняний гумор і радісне, оптимістичне сприймання життя. Цю його любов до життя, його замилювання до картин буденного побуту відзначають усі його сучасники. О. Сейф-Еддін надзвичайно добре спостерігає людей, їх почуття, звички, забобони. Він дуже влучно підмічає все смішне в людському житті й майстерно сміливими дотепними рисами малює це в своїх невеликих новелях. Цю його властивість – сміятися, шуткувати з усього (і в житті, і у творах) – дехто вважав за ненормальність. Навіть він сам визнавав, що в цьому він ухиляється від звичайної людської норми. Згаданий Алі Джаніб оповідає про такі характерні випадки з життя цього письменника. Коли він був командиром одної прикордонної частини, то велике сміховисько вчинив він тим, що власноручно подрізав у містечку всім півням хвосты, приказуючи: “Так не годиться! Надто великі!” Другий випадок трапився, коли О. Сейф-Еддін був у Салоніках. Міське самоврядування заповзялося винищити силу бездвірних диких собак по місту. Але ніщо не допомагало. Тоді О. Сейф-Еддін глузливо порадив міському голові: “Не треба труїти собак – це не допоможе. Ліпше роздайте їх по дворах, тоді вони й сами загинуть, і насіння від них не залишиться”.

Його постійний гумор, блискучі жарти над хибами соціально-го ладу й побуту сучасної йому Туреччини, при його чудовій народній мові, яскравій, гострій, гнучкій, лаконічній, ставлять його ім'я нарівні з кращими сатириками й Гумористами всесвіту. Годі було б у нього шукати соціальної глибини – викриття клясових протиріч, рушійних сил сучасного турецького суспільства. Вийшовши з лав молодотурецької буржуазної інтелігенції й увесь час ішовши в передових шеренгах турецького буржуазно-націоналістичного руху, О. Сейф-Еддін не вийшов у своїх писаннях за межі світогляду, програми й інтересів турецької буржуазії докемалістських часів. З цього погляду його оповідання відіграють ролю яскравих літературних документів для характеристики ідеології провідних шарів турецької поступової буржуазної інтелігенції двох перших десятиріч XX століття. Всі оповідання, що

друкуються тут (за винятком останнього – “Капітуляція”, що наведено для характеристики військово-патріотичних писань О. Сейф-Еддіна), взято з його відомої збірки оповідань “Гізлі Мабед” (“Таємний храм”) надрукованої в Стамбулі 1926 року. Тут ми побачимо неприховане глузування з європейців, що уявляють собі сучасну Туреччину за фантастичними описами П’єра Льоті (“Таємний храм”), риси з побуту стамбульського люмпенпролетаріату (“Час спогадів”), дрібних спекулянтів (“Кресало”, “Верблюд”), націоналістичної турецької, єгипетської й черкеської інтелігенції (“Винахід”, “Вплив пояса”), картини з провінційального життя (“Замовлення від жабок”) та з міщанських норівів і (“Милостиня”) і нарешті чудову антирелігійну мініатюру про злодія, що розіграв воскресіння святого (“Диво”), та соціально-саатиричну фантазію (“Вода, яку п’є кожна людина”).

Дрібні сюжети й неглибока розробка їх не зменшують для нас значення цих блискучих літературних віддзеркалень життя Туреччини новішого часу, особливо, якщо не забувати їх величезного впливу в самій Туреччині для формування її сучасної літератури.

БІБЛОГРАФІЯ

Ismail Habib, “Türk tecedüt edebiyatı tarihi”, Istanbul, 1925, стор. 637–638.

Ismail Hikmet, “Türk edebiyatı tarihi” г. IV, Baqi, 1926 р. стор. 120–128.

“Hayat”, Istanbul, 1927 р., № 15, стор. 9–12.

В. Дубровський, “Омер Сейф-Еддін” (“Східний Світ”), 1929 р. № 1–2, ст. 317–329.

В. Дубровський, “Омер Сейф-Еддін” (“Червоний Шлях”), 1930 р. № 2, ст. 27–39.

ЯКУБ КАДРІ ТА ЙОГО РОМАН “НУР БАБА”¹

Якуб Кадрі – один із найвидатніших сучасних письменників Туреччини. Бувши за років перед світовою війною малопомітним, серед іншої письменницької молоді, початківцем², він за часів національно-визвольної боротьби Туреччини проти європейського імперіалізму висунувся в перші шереги турецької літератури, посівши помітне місце в русі кемалістського радикалізму, та навіть набув ширшої за національні рамки популярності, про що свідчать переклади його творів європейськими мовами³. Біографія його щільно пов’язана з народженням і життям нової Туреччини.

Народився Якуб Кадрі 14 березня 1889 р. (1305 р. гіджри) у м. Каїрі в родині Абдуль-Кадрі-бея, що походив з фамілії Кара-Осман дворянського роду м. Магніси⁴. Отже, раннє дитинство його минуло в арабській країні, що, можливо, позначилося пізніше почасти й на його літературній манері широко вживати в своїх творах арабської лексики. Там же в Каїрі він почав був відвідувати школу. Але незабаром батько його переїхав до Магні-

¹ За сумлінну допомогу в перекладі вважаю за свій обов’язок висловити щиру подяку лекторові східних мов Українського технікуму сходознавства т. А.Т. Сафарову та за деякі консультації в тлумаченні незрозумілих місць і слів – лекторові турецької мови Українського науководослідного інституту сходознавства Наїме-Сулейман ханим-ефенді.

² Досить згадати, що в книжці В. Гордлевського “Очерки по новой османской литературе” (М. 1912) про нього в двох рядках згадано тільки, що його оповідання пройняті песимізмом. Критик пояснює це можливістю спадковости, бо батько письменника кінчив життя божевіллям (ст. 144). На це ж, очевидно, натякає й А. Кримський в ст. “Тюркские литературы” (Энци. Сл. Граната т. 41. М. 1932, ст. 360).

³ Згадаємо хоч би й переклади німецькою мовою Frau Zeineb “Türkische Erzähler” К. Франка, Мюнх. 1920, та збірник кого новель, що їх переклав Г. Дуда, Ляйпціг 1923.

⁴ Магніса – кол. Магнезія – в 33 км на північний схід від Смірни.

си, – і через те Якубові Кадрі довелося початкову освіту здобувати з 8 до 14 років у Магнісі, а потім у Смірні, куди одвіз його батько. Гімназії в Смірні він не закінчив, бо незабаром знов примушений був з родиною повернутись до Каїру. Але в цей період його юнацтва він читав з величезним захопленням турецьких письменників XIX ст. (Ахмед Мідхат, Наджі, Екрем, Абдулхакк Хамід, Халід Зія), що відбиваючи світогляд новонародженої турецької буржуазії, безперечно, мали певний вплив на формування літературних смаків раннього періоду його творчости. Його приятелювання на шкільній лаві з Шехабеддіном Сулейманом, згодом так само помітним письменником, відіграло пізніше певну роль в літературному напрямку Якуба Кадрі.

Перебування Якуба Кадрі вдруге в Каїрі, що тривало до року молодотурецького перевороту (1908), власне одвідування тамтешньої французької місіонерської школи, надало новий напрямок його інтелектуальним інтересам. Достатня обізнаність з французькою мовою, вплив згаданої його каїрської школи, нарешті, раніш вихований смак до ранньобуржуазних творів турецької літератури – дали йому можливість захопитися творами письменників капіталістичної Франції – Бурже, Фльобера, Мопасана, А. Доде, Е. Золя, а від них легко перейти й до соціологів – яскравого ідеаліста Густава Лебона, що його працю (“Психологія натовпу”) він навіть почав перекладати, та Макса Нордау. Це джерело духовного озброєння Якуба Кадрі не було чимсь вийнятковим у готуванні кадрів турецької інтелігенції початку XX століття: молода турецька буржуазія щільно пов’язана торгівлею й фінансами з міцною французькою буржуазією, природно, виховувала свої культурні кадри, запозичаючи в неї ідеологічне знаряддя, що вона його викувала. Зрозумілим по суті, хоч трохи незвичайним для турецької буржуазної молоді того часу доповненням до визначених рамок читацької зацікавлености є захоплення Якуба Кадрі дуже популярним тоді в Європі й характерним представником течії буржуазного індивідуалізму – Г. Ібсеном⁵. Не закінчивши власне жадної школи, ба навіть учившись в школі формально незадовільно, Якуб Кадрі отож здобув

⁵ Див. Г. Плеханов. Сочинения, том. 14, “Генрих Ибсен”, стор. 193–237.

освіту й сформував свій світогляд переважно, як автодидакт, використавши для цього найновіші зразки європейської буржуазної думки.

Переїзд 20-річного Якуба Кадрі після молодотурецької революції 1908 р. (1324 р. гіджри) до Істанбулу, де він ніколи перше не бував, безперечно свідчить про його бажання взяти участь у будівництві нової буржуазної Туреччини та прилучитися до її громадського літературного руху. Незабаром, за рекомендацією свого шкільного товариша Шехабеддіна Сулеймана він пристав до літературного товариства “Феджрі Атї” (Майбутній світанок), що репрезентувало новаторський письменницький табір так званих “Бугюнкїлер” (Сучасні письменники), який протиставляв себе, ведучи запеклу боротьбу, всім письменникам старої генерації – так званим “Дюнкїлер” (Письменники вчорашнього дня). Цей нечисленний гурток, згуртований біля журналу “Серветі фюнун” (Багатство наук), незабаром розклався, і року не проіснувавши, але все таки він був першим кроком до розгортання новішого, суто буржуазного періоду турецької літератури. Якуб Кадрі, що був активним учасником цього гуртка, надрукувавши в цей час свої перші оповідання, після ліквідації гуртка працював у різних газетах та часописах Істанбулу: в журналі “Ребаб” (Лютня) Шехабеддін Сулеймана, виступаючи, як критик проти Раїф Неджет бея, що полемізував з “Ребабом”, потім у газетах “Сабах” (Ранок), “Ікдам” (Поступ), де він пізніше був за голову редакції; він був також один час головою редакції “Пейям” (Новини), писав і в студентському журналі “Дергях” (Обитель). Широку славу дала йому збірка його оповідань під назвою (за першим оповіданням) “Бір серенджам” (Наслідок), що вийшла 1914 року. Врешті, захопившись ідеями пантюркізму (течія, що її основоположником і основним ідеологом можна вважати Зія Гьок Альпа), він за світової війни співробітничав у “Сні Меджмуа” (Новому журналі). Тим самим Якуб Кадрі опинився в стрижні войовничого націоналізму турецької буржуазії. Через те не дивно, що за часів англо-французької окупації Істанбулу Якуб Кадрі не пішов за поміркованою угодівською течією, яка гуртувалася навкруги султанату й тодішнього меджлісу, обстоюючи ціною поступу європейському імперіалізові збереження збанкротілої влади молодотурків, а виїхав до Анadolу, де тоді народжувався

національно-визвольний рух. Там він написав, спільно з відомою письменницею кемалісткою Халіде Едіб-ханім, твір під назвою “Ізмірден Бурсая” (З Ізміру до Бурси). Далі ще гучнішої слави він набув, коли почав друкувати в газеті “Акшам” (Вечір) уривки з свого нового роману “Нур Баба” (ім’я героя цього роману). Це були часи, коли кемалісти ще не наважувалися рішуче вдарити на клерикально-реакційну течію, не насмілювалися розгромити чернецькі, мусулманські кубла і секуляризувати їхні землі й величезні скарби, здерті протягом сторіч з анадолійського селянства, – але коли назріла вже і дедалі ясніше усвідомлювалася доконечна потреба цього радикального кроку для успіху буржуазно-націоналістичного руху. Через ті досить одверті викриття паразитарного й розпусного існування одного з чернечьких орденів – бекташівців, що є в цьому романі, зчинилось величезне обурення консервативних кіл, шалене цькування автора за “антиморальність” і “антипатріотизм”. Справа дійшла того, що під тиском галасливих протестів консерваторів навіть видали урядову заборону цього роману. Правда, не надовго, бо після невеликих авторових виправлень його таки дозволили надрукувати. Роман цей дуже швидко розійшовся. 1923 року його надрукували вже другим виданням. Незабаром цей роман був перероблений на сценарій для кінофільму, що його й демонстрували в кіні під назвою “Богаз ічі Есрарі” (“Таємниці Богаз ічі”)⁶. Тепер Якуб Кадрі працює в Анкарі, як член меджлісу, видатний кемалістський діяч і письменник, нещодавно (1931 р.) заснувавши, новий журнал “Кадро” (Кадри)⁷, якого він видає і є першим членом редколегії. Навкруги цього журналу і почасти біля офіційної газети “Хакімієті міліє” (Влада народу) гуртується нова течія кемалізму, що найодвертіше й найзавзятіше бореться з настроями капітулянтства перед чужоземним капіталом⁸.

Щоб певніше схарактеризувати літературний стиль і погляди Якуба Кадрі, розглянемо тематику, стиль і соціальну спрямованість його творів, зокрема його роману “Нур Баба”. Від перших літературних спроб, як ось “Розмова чорноволосого чужоземця з

⁶ Богаз ічі – Золотий ріг (Загока в Істанбулі).

⁷ Kadro. – № 1. – Ankara, 1931, ст. 48.

⁸ Див. про це статтю Ю. Тішанського “Турецкое перепутье” (“Известия ЦИК СССР” 26. III. 1932).

світлоокою дівчиною”, що являє собою мало змістовний, хоч і з поетичним надхненням уривок у прозі, Якуб Кадрі легко перейшов до сюжетних побутових оповідань, що зразки їх уже маємо в його збірці “Бір серенджам” (1914). Перше з оповідань у цій збірці з тією самою назвою подає переказ цікавої харемної події, що відбувається в Каїрі. Дуже яскравим з побутового погляду є інше оповідання “Шапка”, щось подібне до сюжету, якого, на думку дослідника Гахтмана, не можна відшукати в європейській літературі, через специфічні умови життя й психології Сходу. Юнак Фаділь з своєю нареченою італійкою виходить на прогулянку по місту і одягає фетрову шляпу свого швагра, хоч тесть і застерігає його про небезпечність такого новаторського вчинку. У трамваї мусулмани недобррозичливо дивляться на Фаділя й перешіптуються, потім вони починають переслідувати Фаділя тихою вулицею, лають його і, коли Фаділь, не втримавшись, дає одному з хуліганів ляпаса, то зчиняється колотнеча, під час якої Фаділя смертельно ранять. Інше оповідання – “Бір терджумеїхаль” (“Біографія”) ще гостріше протестує проти тупого фанатизму й забобонів. Це історія загибелі бідолахи Неджет ефенді – непрактичного мрійника-вченого, що жив у якомусь маленькому містечку Анатолу. Його всі ображають, переслідують. Коли він заснував був школу за модерною програмою, в якій були співи, фізкультура і французька мова, то якісь фанатики її спалили, як ворожу божому закону. Після революції, коли Неджет ефенді втручається в політичну боротьбу, реакційні кола нацьковують на нього несвідомий натовп, що громить його дім. Неджет ефенді тікає й ховається в хлібні, але натовп гукає знадвору: “Хто любить аллаха, хай б’є його!...” – пекар, під впливом фанатизму, виливає Неджетові ефенді на голову макітру гарячого тіста. Неджет умирає опечений. Третє оповідання, що видається з цієї збірки, – “Неббаш” (Злодій трупів) змальовує огидну постать напівбожевільного машталіра Мехмеда, що ночує на кладовищі і вночі розкопує могили, щоб грабувати мертвяків. Гахтман, порівнюючи майстерність Якуба Кадрі в цих оповіданнях, щодо виображення елементів звірчости в людській природі, з майстерністю Е. Золя, надає навіть переваги за легкість переказу Якубові Кадрі. Наявним протиріччям до цих майстерних реалістичних оповідань у цій збірці є декілька невиразних мрійних нарисів за старими

взірцями перської й турецької літератури фєвдального періоду про весну, зірки тощо. Не зважаючи на ці окремі, з літературного погляду епігонські, суто формалістичні, стилістичні спроби, щодо основних його оповідань Гахтман знайшов за можливе так високо оцінити майстерність Якуба Кадрі: “Наочністю й переконливістю викладу він дуже близький до Фльобера й Мопасана. Я вважаю Кадрі за найкращого майстра серед модерних турецьких оповідачів: він прилучається до тих небагатьох, що їх називають геніальними”⁹. Отже, для характеристики Якуба Кадрі, як письменника; дуже важливою ця його свіжа оригінальність вибору сюжету з життя своєї країни, що не наслідуює ні аристократичної містики чи пригодницької авантурности старої турецької літератури, ні голого запозичення й переносу на турецький ґрунт європейської тематики, що так часто траплялося в турецькому письменстві перехідного часу. До того ж додамо, що свій сюжет Якуб Кадрі розробляє під кутом зору викриття побутових пережитків і гуманістичного протесту проти них, себто боротьби за буржуазний прогрес країни.

Критики відзначають ще й іншу важливу позитивну рису оповідань Якуба Кадрі – насиченість їх побутовим місцевим матеріалом щодо вибору тематики, нарису персонажів, мови їх тощо. Ріхард Гартман, вважаючи його за дуже видатного побутописця турецького світу, особливо анадолійського, зауважив, що “щодо обстановки і людей в Анадолу, то з його маленьких історій можна більше навчитися, ніж з будь-яких просторих подорожніх записів”¹⁰. Це визнають і сами турки. Публіцист Гусейн Рахмі так оцінює цей бік творчості Якуба Кадрі: Його “Тесадоф” (Зустріч) являє собою багате джерело для етнографічного дослідження, поки в нас нема систематичного описання; багато що ґрунтується, очевидно, на докладних студіях тощо. Книжка чудово вводить у спосіб думок і спосіб мови середніх і нижчих класів¹¹. Ця друга важлива риса творчості Якуба Кадрі – насиченість місцевим побутовим матеріалом – дає можливість вбачати у його

⁹ От. Nachtmann “Die türk. Lit. XX Jahrh”. ст. 25.

¹⁰ Welt d. Isl. V, 281 (стаття R. Hartmann’a, – цит. за Mart. Hartmann “Dichter d. Neuen Türkei” В. 1919, ст. 59).

¹¹ Гюсейн Рахмі “Неполітичні листи”. Цитовано за М. Hartmann’ом op. cit. ст. 60.

писаннях момент народницького напрямку, що цілком природно для нього, як представника націоналістичної буржуазної інтелігенції Туреччини.

На високому рівні стоїть так само й стилістична майстерність Якуба Кадрі. Історик турецької літератури Ісмаїль Хабіб так оцінює формальні досягнення прози оповідань Якуба Кадрі: він – “поет турецької прози, майстер, що перетворює прозу в вірші й музику, що обертає риму віршів і ритм музики на прозу; він далеко посунув уперед нашу прозу”... і т. д. І. Хабіб особливо відзначає, як зразок прозаїчної мовної майстерности Якуба Кадрі, його оповідання “Істімдат” (Прохання допомогти), надруковане в журналі “Серветі фюнун” (Багатство наук), як відповідь на пропаганду гуртка журналу “Тендж калемлер” (Молоді пір’я), що обстоював теорію “ені лісан” (нової мови), себто поновлення турецької мови, заміною в ній призвичаєних літературним ужитком арабських і перських слів і зворотів щиро народньою турецькою лексикою й фразеологією. І. Хабіб каже, що це невеличке оповідання було вершиною, якої досяг Якуб Кадрі на терені турецької прози, бо воно довело, що не тільки в метрованих поезах є ритм, а й у реченнях¹². Але ми на це можемо зауважити, що Якуб Кадрі, посідаючи виразну позицію захисту й збереження клясичних арабізованих форм турецької літературної мови і провадячи її послідовно на практиці аж до часів своєї кемалістської діяльності (прикладом збереження арабізованої мови може бути і роман “Нур Баба”), тим самим став у табір ворожий запровадженню в турецьку літературу мови турецьких народніх мас (каба тюркчэ), тим самим він обстоював пережитки фєвдальних літературних форм і об’єктивно виконував ролю реакційну в мовному культурному процесі. Цей бік його творчости можна пояснювати не так його каїрським походженням і вихованням, його оточенням аристократичної родини, як прагненням панівної верхівки турецької буржуазії (в особі її інтелігентських представників) зберегти свою зверхність над трудящими масами, стояти не тільки економічно, але й інтелектуально над ними, одним із засобів до чого може бути мова привілейованих кіл, опанувати яку можна, тільки довго навчаючись у школі, що потребує неабияких коштів. Протест Якуба Кадрі проти того, що “новоя-

¹² Ism. Habib “Türk tec. ed. tar”. 1925 ст. 632.

зичники” (енілісанджілер) “спрощують” літературну арабо-персизовану турецьку мову і наближають її тим самим до розуміння широких турецьких мас, є ніщо інше, як захист буржуазною інтелігенцією захоплених нею ідеологічних позицій.

Тут ми неминуче мусимо перейти до питання про Якуба Кадрі, як літературного критика. Його біограф Сулейман Саїб¹³ вважає, що він не тільки видатний художник, але й видатний критик. Підставою для цього є його літературна дискусія з “новоязичниками”, найбільше з Парвізом (псевдонім Емера Сейфеддіна) на захист старих арабізованих форм мови. Мартин Гартман, цілком справедливо не погоджуючися з такою оцінкою Якуба Кадрі Сулейманом Саїбом, і вважаючи саме цю реакційну позицію Якуба Кадрі за його провал, неспроможність і бездарність, як критика, намагається проте пояснити це браком критичного смаку, теоретичної його нерозсудливості через недостатню освіту. Взагалі ж для Мартина Гартмана “незрозуміло, як така видатна, обдарована в літературних справах людина може виявляти таку велику теоретичну помилковість міркувань”. Ці тлумачення, розуміється, – помилкове ідеалістичне пояснення. Коріння реакційної позиції Якуба Кадрі в мовному питанні легко відшукати в загальних настановленнях турецької буржуазії в культурному процесі. “Новоязичники” свого часу жорстоко погромили Якуба Кадрі. Найдужче глузував з нього Емер Сейфеддін, що іронічно завжди величав його “Kağa Osmanzade Jakup Kadri” (підкреслюючи тим аристократичність його походження), “складач” тощо. Особливо гостро він викрив позицію Я. Кадрі в своїй статі “Нова мова й брудні напади”¹⁴.

Якуб Кадрі відповідав на цю полеміку. В дуже цікавій для характеристики його поглядів статті “Негаїч” (“Наслідки”), надрукованої в журналі “Ребаб” 1328 р. (1912 р.)¹⁵, він так намагався поглузувати з “новоязичників” і може переконати їх: “Нове” продають... За скільки?...Як? Не знаю, але продають. Хіба ми не бачили два роки об’яву в газетах? “Нова мова”, “Нова думка”,

¹³ Біографія в “New Sali Milli” (Новий національний альманах) на 1914 р. Цит. за Mart. Hartmann, op. cit ст. 58.

¹⁴ “Єні лісан ве чіркін тааррузлар” в журналі “Тендж калемлер” № 24/5 ст. 42; цит. за стат. М. Гартмана.

¹⁵ Цит. за Ism. Hikmet’ “Türk edeb. tar.” В. 1926, ч. IV, ст. 33.

“Нове життя”... Далі, підкресливши, що все нове має нас оздоблювати й радувати, Якуб Кадрі зазначає, що запровадити нову мову далеко трудніше, ніж європейську одягу тощо, наводить приклади невдалих, на його думку, мовних новотворів і робить такий висновок: “Облишмо шуткувати! Невже все це правда? Чи справді в нашій країні є такі, що в них знайшлося досить сміливості, щоб одкинути свою мову, знявши її, як чобіт, і відкрити, вигадати нову мову? Невже серед нас трапляються такі дурні, що плутають чоботи з мовою? Якщо такі люди справді є і якщо їх думку всі визнають, то я певний, що ми станемо віч-на-віч з усенароднім лихом. Зникнуть властивості нашої мови, себто зникнуть властивості нашої душі. Панове, ви не смійтеся, бо побачите, що одного разу нарід може вчинити якраз цю новину. Тому, що темна сила, яку називають народом, завжди всюди має нахил до дурости, підтримує недоумство й вихоує брудного звіра, що його звемо нерозумом. Він не знає, що мова нації то душа нації. Кожне слово має незнищені основи в глибині нашої істоти і ті риси, що їх вирізьблено в наших думках і почуттях мовою, є природні, послідовні й слушні. Хіба не треба для зміни нашої мови, щоб ми самі змінилися? Та хоч би й змінився наш спосіб думати й відчувати, що виявлявся роками й сторіччями, але ж ми османці й наша мова – османська. Вони ж бажають, щоб ми були джагатайцями й говорили джагатайською. Ні!.. Це неможливо!.. Нещаслива новина!..” Згадавши далі про спроби запровадити замість абстрактних термінів, запозичених з арабської, новотвори з закінченням на “джі”, переважно від турецьких пнів, Якуб Кадрі переходить до характеристики своїх опонентів – захисників “нової мови” (ені тюркчє): “Це є дивний гатунок наслідувачів, що об’явилися в нашій країні разом з оголошенням війни, і що є механічні ляльки, яких не можна називати людьми. Вони базикають, але їхні слова нікому незрозумілі... За майстерні цим лялькам є школи, які османський уряд заснував, щоб стати на шлях поступу... Твори їх друкуються по закутках Істанбулу... Пишуть вони, викрадаючи, що можна, в батьків та запозичаючися в сучасних ідей... Найвища слава їх – бути редактором 2 – 3-тижневої газети”. Далі Я. Кадрі просить читачів пробачити йому гострий тон, але в ньому кипить божевільна ненависть проти цих вчинків, що “принижують цінність і силу літератури”. Він підкреслює

істотно ріжницю поміж літературою, що залежить від надхнення, і іншими галузями науки й освіти. Статті на газетних шпальтах, що їх понаписували “новоязичники” аж ніяк не можуть бути літературними взірцями й дороговказами. “Хіба не шкода витрачати свій дорогоцінний час на такі фейлетони на цьому безглуздому й неправдивому шляху, що його називають теж “літературою?” – нарешті закінчує звертанням до знавців і прихильників літератури свою статтю Я. Кадрі.

Отже, вся ця стаття його досить, як бачимо, виразно характеризує його консервативну позицію в мовному питанні. Даремно Ісмаїл Хабіб за декілька років після того в своєму курсі нової турецької літератури намагався виправдати перед радикальною кемалістською інтелігенцією цю реакційну вихватку Я. Кадрі тим, що в згаданому творі “Істімдат”, в якому Я. Кадрі так само виступав проти “новоязичників” і захищав старі літературні канони, він сам найменше вжив арабсько-перських зворотів і тим несвідомо дав взірець, як треба справді літературно писати. Мовляв, “його розум вів його до загибелі, але його душа знайшла собі прямиий шлях”, – отже, “як це чудово, коли душа (себто художній інстинкт) одділяється від розуму!..” – робить послідовно ідеалістичний висновок Ісмаїл Хабіб¹⁶.

Отже, художня творчість Якуба Кадрі, схарактеризована наведеними даними, аж ніяк не виходить, як і його опоненти, за межі світогляду турецької буржуазної інтелігенції сучасної Туреччини і він є видатний і впливовий її літературний виразник. Через те уважне й критичне ознайомлення з його найголовнішими творами (одним з яких є його роман “Нур Баба”), що разом є й видатніші твори найновішої турецької літератури, може бути одним із шляхів вивчення буржуазної дійсності Туреччини наших днів і передбачення тих шляхів, якими вона простує до пролетарської революції, яка лише може остаточно розв’язати проблему широнародньої турецької мови.

Фабула роману “Нур Баба” дуже нескладна. Шейх (керівник) чернецького монастиря (текке) ордену бекташівців, на ім’я Нур Баба, поволі втягнув до свого монастиря молоду й багату жінку Нігяр-ханім і, висмоктавши її красу, силу й кишеню, як це раніш робив і з іншими жінками, покинув її, захопившись іншою. Крім

¹⁶ Ism. Habib, op. cit. ст 632.

цієї головної інтриги, бачимо додаткову рівнобіжну – ревності тітки Нігяр – Зіби-ханім, що перед тим була довгий час коханкою Нур Баби, і нарешті, переконавшись, що Нур Баба до неї не повернеться, назавжди покинула текке Нур Баби. На дальшому пляні – змальовується постать Меджіда, що кохає Нігяр, хоче її видерти з рук Нур Баби, але це йому не щастить і він залишає Нігяр напризволяще. Місце дії – Істанбул і околиці Богаз Ічі (Золотого рогу), час дій – роки перед світовою війною після молодотурецького перевороту (1908–1914 р.р.). Сила роману не тільки в незвичайному виборі сюжету (паразитичне життя шейха дервішського монастиря, що, як павук, висисає свої жертви), не тільки в драматичному розгортанні психології дійових осіб (до цього Я. Кадрі великий майстер), а в тій жахливій картині розпусти, пиятики, незвичайного морального занепаду, юродства, що доходить до божевілья, в яких потопала Туреччина молодотурецького режиму, що під поверховим блиском європейської буржуазної цивілізації зберегла й культивувала всі реакційні і найганебніші пережитки свого февдального середньовіччя. Одним із цих пережитків були численні чернецькі організації, що володіли величезними маєтками, скарбами, майном, тягли соки з трудящого люду, задурюючи його догмами ісламу й містиком таємних вірнавчань, що користувалися щирою й широкою підтримкою султанату, аристократії й буржуазії і були аж до ліквідації їх 1924 року дуже серйозною перепорою на шляху Туреччини до розвитку. Написана зовнішньо в спокійних, ніби об’єктивних тонах художником-спостерігачем, ця картина була гострою сатирою, глибоким протестом проти цих реакційних пережитків. Глибоко правдива, бо Якуб Кадрі сам деякий час був членом ордену бекташістів, ця картина мала величезне агітаційне значення, – не дарма їй вчинили такий шалений опір реакційні кола, – переконливо доводячи читача до думки про кончу потребу ліквідувати релігійну темряву й секуляризувати майно. В цьому антирелігійному характері роману, безперечно, його величезне громадське значення для кемалістської Туреччини. Не буде помилкою сказати, що деякою мірою цей твір прислужився кемалізові, щоб у боротьбі з клерикалізмом привернути громадську думку дрібної буржуазії на свій бік, що легше було тоді пере-
могти його.

Не можна тут так само забувати про суто літературну цінність цього твору. Написаний досить нерівним, як де нервовим, стилем, мовою ще досить засміченою клясичною арабо-перською термінологією, роман цей так гостро змальовує протиріччя людської психіки¹⁷, так контрастно і zarazом реалістично розгортає події, що навряд чи можна згадати попередників йому в клясичній турецькій літературі періоду безоглядного копіювання західно-європейських взірців. Це цілком оригінальний твір турецького красного письменства, що до того ж подає не абиякий побутовий матеріал, що характеризує звичаї і культові відправи бекташівців.

Щоб ясніше зрозуміти цю специфічну тематику роману й історично-політичну роль в Туреччині бекташизму, треба подати короткі відомості про цей чернецький орден “Бек-таші”, що є одною з галузей дуже поширеної на Сході релігійної містичної течії, так званого суфізму, початки якого накреслилися вже в перші сторіччя існування ісламу.

Власне ні літерально, ні змістом Коран ніде не санкціонує чернецтва. Дуже утилітарний і раціоналістичний, як релігія, що вийшла з торговельно-капіталістичних верств, Іслам найменше міг би давати підпори для містики. Але клясове розшарування, що поглибилося серед мусулманської маси вже в першому ж сторіччі гіджри, висунуло потребу доповнити реалістичну ідеологію Корану (ідеологія торговельної буржуазії) містичною ідеологією, що абстрагувала б віруючого від матеріяльних інтересів і клясової боротьби і тим затушкувала б класові суперечності та давала б ілюзію поєднання гнобителів і пригноблених в єдиному прагненні позаклясового спасіння на шляху містичної релігії, рятуючи тим матеріяльні інтереси і владу панівної кляси¹⁸.

Що це так, можна впевнитися хоч би з навчань відомого суфійського шейха Шарані (помер 1565 р.), що, посилаючись на незносні податки й утиски османського уряду та улемів на трудяще населення, які робили життя нестерпним, переконував останнє,

¹⁷ А. Крымський називає цей роман “психологічно-побутовим” (Энци. сл. Гранат, т. 41, ст. 360).

¹⁸ М. Рейснер “Коран и его социальная идеология”, “Красн. Новь”, 1926, № 9, ст. 161; перший мусулманський монастир виник у Сирії в половині VIII ст. (див. А. Крымский “История Персии, ее литерат. и дервиш. теософии”, ч. II, М. 1906 ст. 51).

що тільки в суфійському аскетизмі й відмовленні від матеріяльного світу нема втрати дібр, якраз навпаки¹⁹. Характерне й те, що поспільне поширення суфізму у XII–XIII столітті припадає саме на період загострення клясової боротьби під час розкладу сельджуцької держави й навали монголів²⁰.

Отже вже в першому й другому сторіччі гіджри появились перші мусулманські містичні громади, члени яких – “суфії” (як дехто вважає, від цупкої вовняної одежі – суф); спочатку аскетів у арабів називали “загід”; близько половини VIII ст. з’явився термін – “суфі” – сірячник, одягнений у вовняну тканину, бо “хірка” – дрантя з вовни відогравало в них чималу символічну роль (А. Крымский. “Истор. Персии”, т. 2, М. 1906. ст. 52–53). Спочатку вони мало відрізнялися від інших муслімів, збираючися лише для спеціальних релігійних молінь. Поширились і зміцнилися суфійські громади вже пізнішого часу. Особливого розвитку суфіїство досягло в Персії, де для цього були відповідні соціальні передумови: 1) після того як завоювали Персію мусулмани, вона переживала період важкого національного пригноблення, – через те не дивно, що це привело до шукання порятунку в містичному одреченні від тлінного світу; 2) в Персії іслам охопив в основному людність усіх клясів, отже містична надклясова оболонка суфізму була надто здатна, як ідеологічна форма для панівної верхівки тодішнього перського суспільства. Суфійська теорія набула в Персії яскравих рис науки про любов, як основну силу світу, що всіх примиряє й об’єднує, та пантеїстичного уявлення про тотожність світу й людей з божеством. Широко ці ідеї виявилися в клясичних, переважно перських поетів-містиків (Санаї, Аттара, Джелаладдін Румі, Са’ді, Хафіза, Джамі²¹). Від персів ці ідеї перейшли й до турків, коли сельджуки завоювали Іран і

¹⁹ А. Крымский “Истор. Персии, ее литер. и дервиш-филос.” т. 2. М. 1906, ст. 80. Докладніше про нього див. А.Э. Шмидт – “Абд-ал-Ваххаб-аш-Ша’раній й его книга “Рассыпанных жемчужин”, Спб. 1914, особл. про його погляди на суфіїство – ст. ст. 139–208.

²⁰ Ibid. ст. 83–84. Поширення суфіїства серед турецьких народніх мас А. Кримський ідеалістично пояснює тим, що Османська держава з моменту свого заснування (1300) одразу підкорилася в розумовому відношенні перській літературі й науці (Ib. ст. 86).

²¹ М. Рейснер, *op. cit.*, ст. 162; про перський суфізм і поетів-містиків див. С. Бертельс “Очерк истор. перс. литер.” Л. 1928, ст. 50–67.

Анадолу. Суфійські громади набули характеру численних струнко організованих, усталених організацій – напівчернецьких, напівсвітських, що відогравали величезну ролу не тільки в культурному, але й економічному (манастирі з великими маєтками) і політичному житті країни. В період найбільшого поширення суфізму на Близькому Сході (XI–XVI ст.ст.) окремих суфійських організацій було близько 31, з яких найважливішими за впливом, кількістю членів та майновими накопиченнями вважають “кадіріє”, “ріфає”, “юнісіє”, “шазіліє”, “саадіє”, “накшбенді”, “мевлеві”, “бекташі”, “кадрі”, “хальветі”, “руфа”, “календері”, “гайдері”, “ахі”, “німетуллахі” тощо²².

Орден “Бекташі” за суфійською побожною легендою засновано в XIV столітті. Заснування ордену “Бекташі” ця легенда приписує особистій діяльності містичного фундатора цієї секти Хаджі Бекташ Велі, що ніби був хоросанський перс, походженням з Нішапуру, що був начебто учнем відомого шейха Ахмеда Єсеві (помер 1167 р.) і, повернувшись з хаджа (прощі) до Мекки, він ніби оселився в Кайсаріє, де незабаром уславився, як шейх; що ніби османський емір Орхан, засновуючи 1329 р. яничарське військо, попросив його поблагословити це військо (це зробило Бекташа духовним шефом яничарів) і що, нарешті, він помер 738 р. гіджри (1337 р.)²³.

Але все це легендарне оповідання підлягає сумніву вже тільки через те, що ця дата його смерті є ніщо інше, як числове визначення суми літер слова “Бекташіє”. Крім того наявна непов’язаність часу життя Бекташа, якщо він був учнем Ахм. Єсевія (XII ст.), з часом заснування яничарського війська, що трапилося в першій половині XIV ст.²⁴. Отже, це дає підстави проф. Менцелєві і Шредерові вважати, що несумнівний зв’язок бекташівців з яничарами

²² Joz. Hammer “Des osman. Reiches Staatverfassubg und Staatverwaltung”, Th. II, Wien, 1815, ст. 406, А. Крымский “Ист. Перс.” т. 2, Спб. 1906, ст. 84.

²³ А. Крымський “Історія Туреччини та її письменства”, т. 2, в. 2. Письм. XIV–XV в. К. 1927, ст. 70–71; Hammer, op. cit., ст. 407; ці погляди довгий час були непохитні в орієнталістиці (див. сл. “Дервиши” в Енци. слов. Брокгауз–Ефрон).

²⁴ А. Крымский “История Турции и ее литературы”, т. I, М. 1916, ст. 19–20.

дав привід за пізніших часів для штучного побудування цієї легенди. Цікава здогадка сучасного дослідника Г. Якоба, що справжнім фундатором цього ордену був так званий “другий пір” (другий старшина) його “Балім Баба”, що помер 922 року гіджри (1516 р.) і який, до речі, згадується в одному місці роману “Нур Баба” під ім’ям “Балім-Султан”. У всякому разі, облишивши ці дрібниці²⁵, можемо твердо констатувати, що справжня дервішівська організація під цим ім’ям почала існувати в Анатолу тільки з початку XVI століття. Але релігійний рух, що породив її і бекташівські теорії віронавчання, розуміється, набагато раніший часом і був далеко поширений поза межами самого ордену серед мас анадольського населення. Групи населення в Анатолу й Курдистані, що їх називають звичайно кизил-башами, і в Ірані так звані алі-алахі, – по суті своїх ідей – справжні бекташівці, тільки не об’єднані в орденську організацію²⁶.

Професор Кепрулю-Заде Махмед Фуад у своїй праці “Джерела бекташизму”, вважаючи, що всі попередні дослідники бекташизму орудували неповними відомостями про релігійний рух серед тюрків в Ірані й Анатолу і через те багато в чому помилялися, намагається розглядати походження й розвиток бекташівського руху в нерозлучному зв’язку з іншими течіями – попередніми й одночасними. Він раз-у-раз навмисне підкреслює, що тюркські племена в VII столітті гіджри відіграли дуже видатну роль в еретичному русі серед мусулманства²⁷. Тюрки огузи, що найбільше просунулися на Захід і за часів Сасанидів були вже в околицях Хорасану, а в перші віки гіджри вдиралися в Хорасан, Трансоксанію, Іран і мали щільний зв’язок з місцевими утопічно-комуністичними повстаннями (напр. Абу-Мосліма, Аль-Муканаа, Мобайїда, Рафі бен Лейта та інш.), були носіями еретичних анти-іслямських ідей. Кепрулю-Заде відзначає, як несумнівний факт, різке подobenство між алтайськими шаманами й ранніми народними турецькими “баба” = поети – маги – батьки (напр. Борак Баба, що жив у палаці монголів Ірану); це свідчить, на його думку, про тривале переживання первісних релігійних традицій

²⁵ Про них докладніше див. G. Jakob “Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-orden der Bektaschis” В. 1908 р., ст. 2–3.

²⁶ Tschudi “Bektash” – стаття в Епз. d. Isl. I, ст. 720.

²⁷ Prof. Keprulu Zade “L’orig. du bekt.” ст. 6 і 8.

турецьких племен у ранніх антиісламських єретичних рухах на Близькому Сході. Це можна довести, наприклад, ще й тим, що звичай виконувати “зікр” і “семаа” (містичний танок) у ордену “есеївів”, – першого, що набув поширення серед тюрків, – скопійовано так само в тюркських шаманів²⁸. Широке притягнення жінок до участі в релігійних церемоніях цих сект, що ніяк неприпустиме за ісламською ортодоксією, має так само ґрунт у рівноправному становищі жінок серед номадних тюркських племен. Природно, що на місце старої ідеї божества – Гьок-Танґрі поставлено пророка Алі (надзвичайне поширення алевітизму в цих сектах). Ось ці суто тюркські релігійні течії, сполучаючися з суфізмом, на той час уже поширеним у ісламському світі, здалися для утворення таких братств, як “календеріє”, “хайдеріє”, а особливо “абдалан” або “джеваліке”, що був дуже поширений у турецьких країнах до XI ст. гіджри, (XVIII ст.) і, починаючи вже з VI ст. гіджри (XIII ст.), породив багацько відгалужків, одним з найвидатніших з яких був “календеріє”²⁹. Близькість орденів “календеріє” й “хайдеріє” до ордену “бекташі” безсумнівна, – їх навіть часто сплутують старовинні письменники.

Не випадкове явище є поява й поширення тюркських “бабів” (батьків, предків, наставників) і релігійних ідей їхніх орденів по Анadolу одночасно із вдертям сюди сельджуків і зформуванням тут їхньої держави. Не зважаючи на міцну сунітську традицію міст і на те, що підтримують її, як офіційну доктрину, і сельджуки, і османи та тимуриди, – повстанські заворушення й напливи кочових тюрків завжди підтримували існування єретичних течій³⁰.

Ці погляди професора Кепрюлю-Заде, при всій їх гострій націоналістичній спрямованості, висувають дуже цікаву й не безпідставну думку про вірування й культові відправи тюрків-номадів середньовіччя, як складову частину суфістичного руху, крім підкреслюваних ранішими дослідниками елементів його, як ось: теорій неоплатонізму й гностицизму, переданих через арабську філософію; організації первісного християнства, індійського буддизму й перської містичної лірики. Проте, аж ніяк не можна переоцінювати значення цих тюрків-номадів, як соціальної

²⁸ Ibid., ст. 10–11.

²⁹ Ibid., ст. 12.

³⁰ Ibid., ст. 13.

сили, що підпирала й була носієм суфістичного руху. Подібно до того, як у Західній Європі за середньовіччя соціальною силою, що виявлялася в утопійно-комуністичних рухах, були переважно професійні організації ремісників по містах³¹, так і середньовічний еретичний рух в Анadolу спирався переважно не на номадів, а насамперед на ремісничі організації. Увесь містично-комуністичний рух, що широко охопив Анadolу в VII ст. гіджри (XIV ст.) (пригадаймо таких великих суфіїв, як Ібн-і-Арабі, Авгад-еддін-Кермані, Мухіеддін-і-Дженді, Садеддін-і-Фергані, Джелаледдін-і-Румі – всі в Конії; Фахреддін-і-Ірані в Токаті, Неджмеддін-і-Дайе в Кайсаріє) і що панував у її містах аж до IX століття гіджри, – підтримували не верхні шари суспільства, а насамперед дрібнобуржуазні корпорації міст, зі якими йшло й селянство, і напівкочові племена, хоч не можна одкидати й еміграції до Анadolу дєрвішів з Туркестану, Бухари, Хорезму, Ірану, услід за монгольською навалою. Досить згадати про корпорацію “Фютюввет” (лицарство), ширше відому під ім’ям “ахі”, дуже впливову по містах Анadolу між VII–IX ст. гіджри (XIV–XVI ст.), але вже наявну за часів сельджукидів, яка, нема сумніву, виросла в лоні професійних об’єднань міст. Ібн-Батута на початку XIV століття бачив по всіх містах Анadolу такі цехові братства, – вони особливо поширились після монгольської навали. Дуже до речі тут пригадати й думку Масіньона про те, що такі корпорації ремісників, що міцно уgruntувалися по індустрійних центрах Близького Сходу й Середньої Азії, були пов’язані між собою тривалим зв’язком і постійним взаємообміном місіонерів містично-комуністичної пропаганди³². Суфійський рух в Анadolу за тих часів мав революційний характер. Найславетнішим утопійно-комуністичним повстанням, вчиненим під проводом “бабів” на платформі судійських доктрин, було повстання 637 р. гіджри (1240 р.) Баби Ісхака з Анadolу за підтримкою місцевої людности й зайшлих кочових тюркських племен проти влади сельджукидів. За короткий час маси зворушеного населення під проводом Баби Ісхака, якого вважали за месію, або принаймні за пророка

³¹ Див. про це К. Кавтський “Предшественники новейшего социализма”, т. I. М. 1919.

³² Кеprюлю-Заде, *op. cit.*, ст. 16. А. Кримський, “Ист. Тур.” т. 2, в. 2, ст. 79, 85.

(“Баба Ресуль-Алаг”), перемогли султанське військо й захопили Малатію, Токаг і Амасію. Лише після довгої впертої боротьби сельджуки спромоглися вгамувати цей рух. Але ідеї цього руху, що спонукали маси на повстання, після поразки його набувши абстрактних містичних форм, надовго пережили в пам’яті і обрядах прихованих сект, як от кизилбаші й інші, Бабу Ісхака (і в пізніших рухах Бедреддіна Семавні та в XVII столітті в околиця Делі-Ормана)³³.

На підставі визначення такого міцного коріння тюркського суфізму і, особливо бекташізму, в глибині первісних тюркських орд, професор Кепрюлю-Заде, не погоджуючися з Якубом про час і обставини виникнення бекташівського ордену, подає нові, що він їх зібрав, відомості щодо цього за двома фрагментами з книги Афлакї. З’ясується, що Хаджі Бекташ був сучасник Мевляна (Джелаледдіна Румі), до якого в нього була антипатія, і що Баба Ісхак (Баба Ресуль-Алаг) був шейхбекташа, про що навіть збереглася певна легендарна традиція в бекташістів³⁴. Все це дозволяє визначити певну наступність і спорідненість поміж ранньою пропагандою і рухом бабів, організацією бекташівців і повстанням Баби Ісхака. Після монгольської навали сектанти почали більш-менш вільно пропагувати й організовуватися, – і одним з таких видатних організаторів був Хаджі Бекташ Велі – прямий спадкоємець Баби Ісхака³⁵. Кепрюлю-Заде вважає Хаджі Бекташа історичною фігурою і навіть, спираючись на відомий йому рукопис “Макалят” (ізреченій) Хаджі Бекташа в турецькому (з арабської) перекладі Кятїба-оглу, вважає й цю книжку без сумніву автентичною в первісному арабському тексті для Хаджі Бекташа³⁶. Погоджуючися з тим, що посвята Хаджі Бекташем яничарського війська є легенда, Кепрюлю-Заде однак вважає за потрібне підкреслити, що бекташі, як і “ахі”, відігравали видат-

³³ Кепрюлю-Заде, *op. cit.*, ст. 18–20.

³⁴ Кепрюлю-Заде, *op. cit.*, ст. 21.

³⁵ Кепрюлю-Заде, *op. cit.*, ст. 22.

³⁶ Кепрюлю-Заде, *op. cit.*, ст. 23; дивним здається, коли зважити ці дані, твердження ак. А. Кримського, що “приятель поета Ашика (1271–1332) шейх Хаджі Бекташ, патрон яничарського війська, написав про суфійство турецькою прозою трактат близько 1330 р.” (Енци. сл. Гранат, т. 41. М. 1932. “Тюркск. литературы”. ст. 344).

ну роллю в корпорації яничарів і, носячи в XV столітті ім'я “Абдалані-Рум”, були інтимно пов'язані з заснуванням Османської імперії. Отже, в цьому твердженні Кепрюлю-заде не міг утриматися, щоб не підкреслити приємний для нього націоналістичний момент. У всякому разі несумнівний факт, що орден бекташистів відігравав видатну політичну і досить помітну економічну роллю в житті Османської імперії, Дійсно, в політичне життя бекташівці втручалися через корпус яничарів, яких просто називали “дітьми Хаджі Бекташа” (“хаджі бекташ огуллари”)³⁷. Кожна чота яничарів мала свого духівника з бекташівців, а в казармах завжди жив уповноважений представник цього ордену (векіль). Через те в численних повстаннях яничарів їхні духовні керівники – бекташівці були прямими учасниками й підбурювачами. Розуміється, такий стан був несумісний з тенденціями народження буржуазно-правової централізованої держави і це було причиною знищення яничарів 1826 р., що вчинив султан Махмуд II, і погрому вкупі з ним ордену бекташистів, декого з яких покарано на горло, а здебільшого заслано з Істанбулу, а їхні монастирі (дергяхи) в столиці зачинено, або зовсім поруйновано³⁸. Економічна міць бекташівського ордену, що перед тим спиралася на власність, на численні землі, будівлі, капітали й інше майно, була 1826 р. досить таки підірвана, і хоч цей орден тоді не загинув остаточно і проіснував ще сторіччя, але ніколи вже не досяг попереднього впливу й блиску. Секуляризувавши церковне майно й ліквідувавши монастирі, кемалістський уряд 1924 р. остаточно зліквідував цей клерикальний пережиток турецького середньовіччя.

Щоб переконатися, які міцні економічні організації, що цілком нагадують християнські монастирі., були ці бекташівські дергяхи, досить прочитати сучасне описання одного з ліквідованого текке в повіті (каза) Мевджур в Анadolу, вміщене в “Журналі міністерства освіти Туреччини” (за 1926 р.).

Це текке було центром селища на 1.400 душ. Щороку його одвідувало десятки тисяч прочан, що йшли сюди в “хадж”. Щоб дати їм притулок, бекташівці під час світової війни почали з евакафних (орендових за землю) сум будувати величезний готель

³⁷ Кепрюлю-Заде, *op. Cit.*, ст. 24, 25.

³⁸ Tschudi “Bektash” (*Enz. D. Isl.*, т. I. ст. 721).

(мюсаферхане) вартістю 100.000 лір, хоч їм у цьому перешкоджала тамтешня конкурентна чернецька організація Джемальаддіна Челебі. В той же час місцева людність не мала землі й бідувала, бо ремесло (тканина килимів і халей) серед них мало поширене, – єдиним прибутком було обтісування амулетів з еркіубського каменю на замовлення текке, з продажу яких, очевидно, більше заробляла текке, ніж сами майстри. Околичне населення, хоч здебільшого й письменне, було під величезним впливом цього текке і всіх забобонів, які воно породило про силу всяких святих місць, див тощо.

Саме оточення текке свідчить про сите, спокійне, розкішне життя: сила дерев, зелені, чудові будови з банями в сельджукськом стилі, з джерелами й струмками, що весь час течуть.

Автор статті пише, що йому здавалося все це “скоріше мастком, ніж чернецькою установою”. Тим то урядові органи й вирішили, після ліквідації дергяха в листопаді 1341 р. (1923) й конфіскації його майна, організувати тут зразкову сільськогосподарську школу. Що цей дергях був не так місцем молитов, як господарською установою, видно з переліку його майна за описом: худоби в дергяху – 105, а на його фермах Кютюкдже, Кая, Кизил-юз, Гліджик – 576 голів, ґрунтів – ріллі, садів, городів, сіножатів, лісу – всього 4.478 дьонюмів³⁹; будівель – 400 крамниць, 4 парових млини, 4 водяні млини; килимів, халей, подушок 461, 979 різних речей передано, як музейні, в бібліотеку в Анкарі і т. ін. Сам настоятель цього дергяха – Саліх-Ніязі-баба, коли зліквідували це його “духовне” підприємство, переїхав до Анкари і, як личить; справжньому сучасному турецькому буржуа, зробився там власником готелю й бере активну участь в організації товариства літунів.

Щоб зрозуміти в багатьох місцях роман “Нур Баба”, треба з’ясувати філософсько-містичні теорії бекташівського ордену у зв’язку з навчаннями про світ та людину суфізму взагалі. В основному суфійська філософія й обрядова практика являють собою своєрідне сполучення в різних варіантах теорій пантеїзму, містичної неоплатонічної теософії й християнсько-ісламського аскетизму (можливо, що сама назва “суфії” походить від грецького

³⁹ Дьонюм – 919 кв. метрів.

“sofos” – “мудрий”, як це вважає Мерк⁴⁰), За вченням суфіїв є лише єдина первісна абсолютна сутність (хакк – істина – бог; зат-і мутляк), що розлита в усьому, що існує, як єдність у множенстві (останнє, себто світ, має уявне існування), і таким способом породила світ матеріальний (алем-і шехадет) і світ духовний (алем-і гайб). Людина є найкращий і найближчий до абсолютної сутності її прояв, хоч і відділений від неї тими шарами світів, що пройшов дух людини, відлучившись від абсолюту. Мета втілення абсолюту в матеріальний світ і особливо в людину – самопізнання. Але дух людини (нафхе), одірваний від абсолюту, відчуває потребу повернутись для, об’єднання з абсолютним – містичне відчуття розлуки (“ферак” або “геджран”) і любови до останнього (ашк). Щоб душа людини могла повернутися до абсолюту, потрібні насамперед “шаріат”, себто сумлінно виконувати культові закони ісламу, і, потім “тарикат” (шлях) – шлях містичного вдосконалення, щоб одірватися від усього матеріального, який подасть справжнє знання (тасаввуф). Людина тарикату мусить насамперед відмовитися від усіх своїх звичайних насолод (таджрид – відлучення), приборкати свою тваринницьку душу (рухі хайвані), припинити свої прагнення (хава) й зворушення (газаб), свої норози (ахляк). Коротко кажучи, людина мусить відмовитися цілком від свого “я”, власної волі, ототожнивши себе і весь світ з абсолютним, розтопившись в спогляданні його (моракане). Наслідком довгих містичних ексерсисів через різні ступені (маназіль) пізнання (мааріфат) душа людини може так наблизитися до абсолюту, що зливається з ним (тавхїд, ітїхад – поєднання), і така людина стає – пізнавшою (аріф)⁴¹.

За клясичними філософами суфізму (Хамадані, Мохамед ібн-Насир, Нур Еддін Абд-Еррахман Джамі, Сохраверді, Ібн-

⁴⁰ Проти чого категорично заперечує А. Кримський. (“Ист. Перс.”, т. 2, ст. 55–56), хоч не може забути про глибокий вплив грецької неоплатонічної філософії (Іб., ст. 60–62) до повної тотожності ідей і навіть філософської термінології (проти такої паралелі “суфі” і “sofoi” див. також сл. “суфізм” в Енци. сл. Брокг.-Єфр т. 63, ст. 129–134). Природніше вважати арабську семасіологію слова “sofoi”, як вульгарне тлумачення незрозумілого грецького слова; тим більше, що турки вимовляють це слово не як “суфі”, а як “софу”, себто ближче до грецької вимови слова.

⁴¹ Стисло й опукло теорія суфізму викладена в В.А. Жуковського “Человек и познание у персидских мистиков”. Спб. 1895, ст. 2–30.

Хальдун) все людство поділяється в основному на три групи: 1) звичайні люди, що живуть тільки тваринним життям; 2) кращі, що мають деякі вищі знання й на тому світі поєднуються з богом, 3) найкращі, що досягли знання повної істини⁴². Щоб визначити різні категорії суфійського вдосконалення для різних стадій святости, іслямські містики виробили дуже складні й детальні класифікації, що мають варіації за різними авторами. За Сохраверді й Джами суфії поділяються на дві основні класи: 1) до першої вищої належить декілька пророків, що їх визнає іслям, і 4.000 святих (евлія), що живуть на землі приховано від людства; 2) до другої класи – 6 категорій (починаючи од вищої до нижчої святости): а) “мутесеввіф” – що завжди прагне досягнути стадії суфія (мекам); б) “меляметі” – люди святого життя, але що не досягла або манкують досягненням стадії “мекам” суфія; в) “загід”, що зрозуміли щастя вищого життя, але не мають таємного бачення істини; г) “факіри” – жebraки, що добровільно відмовилися од усього матеріального й прагнуть лише раю; ґ) “хадім” – ті миряни, що служать факірами (всі суфії мусять бути факірами); д) “обед”, що мають земні багатства, але розуміють їх тлінність і служать факірами (“убудіет” – служба)⁴³. Вищу ієрархію “святих” (евлія) класифікується так само: серед них є 300 вибраних святих (ах’яр), ще вище – 40 “довершених” (абдал), ще вище – 7 “чистих” (“ебрар”), над ними – 4 “колони”, як чотири сторони світу (“утад”); ще вище – три в стадії “мекам” – “накіб”, а нагорі ієрархії – “бігун” (“кутуб”) або “гаввас” (“вища допомога”), що керує всім світом⁴⁴. Така струнка розроблена класифікація, очевидно, відповідала реальній суворій ієрархії, що існувала в суфійських організаціях.

Вищі категорії власне суфіїв досягали в моменти екстатичних випадків (“халь” або “джезб”) стану містичного поєднання з абсолютном, (“вєсл”), себто вищого знання й святости. Наблизитися до бога таким способом можна не раціональним пізнанням (акил – розум), а шляхом любови (ашк). Звичайно суфії нараховують чотири ступені наближення до абсолюту: 1) шаріат – виконання правил ісляму, 2) тарикат – вивчення таємниць суфізму, і відповідні екзерсиси; 3) мааріфат – досягнення істинного пізнан-

⁴² M. Blochet “Etud. s. l’ésot mus.” (Jour. Asiat. 1902. T. XIX, ст. 494–498).

⁴³ M. Blochet op. cit. ст. 507–528.

⁴⁴ Ibid. ст. 529–531; див. також А. Шмидт. op. cit. ст. 207–208.

ня, коли суфій стає над релігією; 4) хакікат – ототожнення з абсолютном, коли за життя суфій потопає в небутті (фена)⁴⁵. Сами правила екзерсисів (“зікр”) бувають досить вдосконалені й складні – мають щось із 20 обов’язкових заходів для цього⁴⁶. Такі суфії звичайно ставали керівниками інших молодших ступенем суфіїв, що ще йшли шляхом пізнання й вдосконалення (“сулюк”). Вони були, як правило, старшинами й віронавчателами в монастирях чи в суфійських окремих осередках і мали титул: у індусів – “пір”, у персів – “шейх”⁴⁷, у арабів – “мюршід” і в турків – “баба”, і в них на послушенстві були члени суфійської пастви (мюріди).

Найкращим шляхом до поєднання з абсолютном є містична любов (ашк), відображенням якої на землі є статеве кохання, а матеріальним еквівалентом містичного екстазу (халь) – напиття вином (“месті”). Тому й свідком (шахід) існування бога на землі для людини є його кохана або друг (“машука”, “махбуба”, “дуст”, “яр”)⁴⁸. Через те, що до того ж для вищих ступенів суфіїв, що, за їх навчанням, перебували вже поза добром і злом, не обов’язково було додержувати звичайних правил шаріату й моральних норм, розпуста й пияцтво були широко вживані в суфіїв.

Навіть регулярні культові зібрання (напр. “мухаббе” – “вечері любови” у бекташівців у залі зібрань – “майдан одаси”), що починалися побожними співами, обрядовою роздачею присутнім хліба, вина й сиру, закінчувалися пияцтвом і масовим статевим єднанням. Величезні маєтки суфійських монастирів (дергях, текіє, текке) та щедрі пожертви і внески на “мухаббе” прочан давали шейхам широку можливість провадити розкішне й розпусне життя. Як цими “тайними вечереями” (мухаббе – грец. *ύραση*) та іншими обрядами, так і трьома своїми основними заповідями одрікання (від майна, від родини й від власної волі) суфії, і особливо бекташівці, так нагадують первісні християнські громади, що їх можна вважати прямими спадкоємцями цих останніх.

Бекташівці вірили у 12 головних святих (імамів), в 14 мучеників, що загинули з пророком Алі; дуже шанували могили членів своїх товариств, особливо шейхів і святих; сповідалися своїм

⁴⁵ А. Крымский. “Ист. Перс.”, т. 2, ст. 89–94.

⁴⁶ Восточн. сборн. кн. П. Петр. 1916. ст. 136–140.

⁴⁷ M. Blochet op. cit Journ. As., 1902. т. XX, ст. 80.

⁴⁸ Суфійську термінологію в перському варіанті див. Мірза-Джафар “Грам. перс. языка”, вид. 2 М, 1901, ст. 328–329.

бабам у гріхах, частина їх жила в целібаті; широко в їхніх віруваннях визнавалася містика чисел (пітагорейська), особливо числа 4; вірили вони й у переселення та воскресіння душ, у святу воду тощо. На чолі їхнього ордену стояв головний “пір” (челебі), що жив у найстарішому монастирі бекташівців (піреві), що між Кіршегіром і Кайсаріє.

Орденська одежа їхня здебільшого складалася з білої мантиї та білої з кількох смуг (звичайно дванадцяти – “терк”) зшитой шапки (сіккэ), навкруги якої баби носили ще й зелений тюрбан. На шию вішали кам’яний амулет (теслім таш). Іноді до цього додавалося подвійну сокиру й ціпок. Бекташівці, що не одружувалися, мали ковтку в вусі⁴⁹.

Для розуміння побутової сторони життя бекташівців напередодні їхньої ліквідації і їхніх культових відправ роман “Нур Баба”, що його написав автор-самовидець, дає надзвичайно багато кольоритних рис. Пригадаємо хоч би соковиті малюнки бекташівських тайних вечірок “мухаббе” (у першому ж розділі, крім того розд. 4-й, розд. 6-й і 7-й, розд. 11-й); описання традицій шейхівського спадкоємства (розд. 2); характеристику деревіша Чинарі, Лятіф-баби та Афіфе ханім (розд. 6-й, 7-й та інш.); описання релігійно-містичних малюнків у кімнаті Нур Баби (розд. 7-й); надзвичайно цікаве описання посвяти прозелітів у бекташівський орден, що нагадує християнське хрищення (розд. 7-й); переказ змісту народніх тюркських співів бекташівців (розд. 7-й); описання кладовища бекташівського дер-гяха (розд. 10-й), – все це не абиякий матеріал для розуміння й висвітлення побуту темних закутків Туреччини днів перебудови її на буржуазну республіку. Але основна сила роману “Нур Баба”, як ми вже зазначали, не в цьому, а в тому величезному й гострому протесті проти клерикально-релігійних пережитків середньовіччя в економіці, побуті й ідеології Туреччини ХХ століття, що його оголосив Якуб Кадрі цим своїм твором, який відіграв певну несумнівну роллю літературної зброї в боротьбі кемалізму з внутрішніми реакційними силами.

Всі ці важливі причини спонукують потребу познайомити радянського українського читача з цим видатним твором сучасної турецької літератури в повному його перекладі.

18/IV 1932 р.

⁴⁹ Tschudi, “Bektasch” (Enz. d. Isl., т. I, ст. 721).

Проф. Василь Дубровський

Україна й Крим В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

Prof. V. Dubrowskyj

Ukraine and the Crimea in historical relations

УКРАЇНА Й КРИМ В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

Ця розвідка є доповіддю автора на II Українському Сходознавчому З'їзді в день 2-го листопаду 1929 року в м. Харкові. Як антимарксистську її недоцільно було в СССР друкувати...

“...З цього загального історико-географічного огляду вже накреслюється важливе значення Криму, як південного ключа до України, а також і татарського чинника з'окрема для розуміння процесу української історіографії...”

проф. Василь Дубровський

ЗМІСТ

	сторн.
1. Загальний історично-географічний огляд	5
2. Найважливіші моменти історичних зустрічей України й Криму	6
3. Під владою Російської Імперії	13
4. Революція в Криму	15
5. Жерела до дослідження	19
6. Наукове розроблення історії татарського Криму	27
7. Примітки	31
8. Видання Укр. Суходолового, Морського та Океанічного Інститутів	41

TABLE OF CONTENTS

1. General historical-geographical survey	5
2. The most consequential moments in historical contacts of Ukraina and the Crimea	6
3. Under demination of Russian Empire	13
4. Revolution in the Crimea	15
5. Origins for study	19
6. Scientific treatment of the history of the tatar Crimea	27
7. Annotations	31
8. Publications of the Ukrainian Land-Sea- and Ocean-Institutes	41

Загальний історично-географічний огляд

Найближча до України східня країна, як у минулому так і тепер, є Крим /Таврида/. Звичайно, східною країною він є не своєю географічною ситуацією, а через те, що з XIII ст. тут посіли східні татарські племена, що опанували на той час також і український степ і навіть на сторіччя зробили від себе залежними деякі українські землі [1].

Таким чином, якщо казати про історичні взаємини України з Кримом в аспекті суто-сходознавчому, то треба починати огляд з цього саме часу – з середини XIII ст. і казати про Крим татарсько-турецький, як найближчого східнього сусіда України протягом 700 років (у 1924 році кінчилося якраз 700 р. з дня бійки українських князів з татарами біля р. Калки).

Україна й Крим мають найліпші шляхи сполучення, які можна тільки собі уявити. Є добрий суходільний шлях, бо північна частина Криму є власне продовженням українського степу й сполучається з останнім смугою землі, т.зв. Перекопом [2].

Є також і водяний шлях – від вустів головніших українських річок – Дніпра, Буга, Дністра й Дону морським узбережжям дуже недалеко приплисти до важливіших осередків Криму. Над східною частиною України – басейном Дону й Азовським морем Крим цілком панує, а відносно басейну Дніпра – він має всі вигоди добре влаштованої й захищеної самою природою (вузька смуга Перекопу) стратегічної й торговельної бази [3].

Південна частина Криму з його захисною смугою й комплексом підтропічної природи, цілком відмінна від північної його частини, а тим самим і від України. Південна частина – це вже клопоть Малої Азії, що примхою геологічних сил приліпився до краю України. Тому ми бачимо, що в минулому через ці свої властивості, Крим завжди був форпостом, для народів сходу й заходу, що вступали в зносини з Україною. З заходу сюди сунули античні греки, римляни, середньовічні греки – візантійці, генуезці і т. інш. аж до Кримської кампанії 1854 р., коли цей півострів використало англо-франко-італійське військо, та до західно-європейської інтервенції 1918–1920 рр. з Денікінщиною та Врангельщиною. Не менше Кримом користалися й східні народи, особливо тюрко-татари, що мали тут свою державу під зверх-

ністю Туреччини протягом трьох сторіччів (1475–1772 рр.). З часу заснування тут автономного Кримського ханства все політичне, економічне й побутово-культурне життя України ускладнюється цим новим чинником. Через кримського хана також провадяться здебільшого зносини наші з Туреччиною. Для останньої Крим також був базою для панування над південним українським степом та річковими виходами з нього (згадаємо Очаків та Азов). Можна гадати, що до знищення автономії України в значній мірі спричинилася оця безвихідність України у XVII–XVIII ст. до моря. Знову ж таки – відкриття цих шляхів після російської окупації Криму у 1772 р. викликало надзвичайно швидкий господарчий зріст України й залюднення всього причорноморського півдня українським населенням.

З цього загального історично-географічного огляду вже накреслюється важливе значення Криму, як південного ключа до України, а також і татарського чинника з'окрема для розуміння процесу української історії. Але ж досі ці україно-татарські історичні взаємини наша наукова традиція уявляла собі переважно під аспектом трьох моментів: 1) літописного оповідання про татарську навалу XIII ст., як страшну кару Божу, коли несподівано на наші землі накинулися кочові татарські орди, які все нищили на своєму шляху, плюндрували міста, брали полон-ясир та грошову дань і т. інш. 2) легендарно-епічної боротьби козаків з татарами у XVI–XVII ст., яка була в народніх думках [4], белетристиці й історичних досліджах опоетизована, як героїчна боротьба авангарду українського суспільства зі степовими дикунами, ворогами християнської віри й людности; хоч під цими ідеологічними на шаруваннями яскраво видно, економічний двигун цієї боротьби проти татарської держави, як незносної перешкоди для української колонізації степу; 3) традиційного погляду російської імперіалістичної думки про акт знищення Кримської держави, а саме: татари, як некультурний, нижчий за росіян, нарід мусив пасти перед тиском російської могутности й культури, що принесла на береги Понта Евксінського всі плоди цивілізації [5].

Очевидно, з такого погляду, татари, після своєї поразки, як інородці, що долею призначені для угноєння ґрунту для російського імперіалізму, не заслуговували вже на більшу увагу, як одверте глузування й насмішку [6].

Отже, ці три моменти: страшений переляк від ірраціональної перемоги татар XIII ст., романтика суходільної й морської боротьби XVI–XVII ст., що недалеко відходила від звичайного пірацтва й розбою, й нарешті, апофеоз побідного російського імперіялізму, – це три основних проміння в освітленні яких наша історіографія уявляла собі наші історичні взаємини з кримськими татарами.

2. Найважливіші моменти історичних зустрічей України й Криму

Історичну послідовність зміни народів на терені Криму більш менш в загальних рисах ми знаємо. Після занепаду античної еллінської колонізації, тут біля 250 р. з'являються готи, потім у 376 р. гуни, у VII ст. панують хозари, у 1016 р. закріплюються візантійські греки, у 1050 р. з'являються кипчаки, а у 1237 р. татаро-монголи. Заснування в Криму венеційських та генуезьких колоній у XIII ст. недовготривалий епізод (1260–1454 рр.). У тому ж XIII ст. тут міцно оселяються татари, які відділившись від Золотої орди, в 1427–28 р. засновують тут свою феодальну державу ханів з роду Хаджі-Девлет-Герая, фундатора цієї держави. Насамперед їх столицею був Ескі-Крим, а з початку XV в. аж до знищення їх держави у XVIII ст. – Бахчисарай. Під верховенство Отоманської Порти Кримсько-татарська держава попадає у 1475 р. в наслідок чого хани перебувають данниками султана до 1777 р., потім шість років вони були під верховенством Російської імперії. Нарешті, Кримська держава втрачає свою незалежність у 1783 р. й інкорпорується до Російської імперії [7]. У 1920 р. відновлюється автономія Криму в формі Кримської Автономної Соціалістичної Советської Республіки, що входить до складу РСФСР [8].

Розподілити історію татарського Криму на певні періоди можемо поки що лише за формальними ознаками (через те, що аналізи економічно-суспільного розвитку татарського Криму поки що нема), а саме: 1) від початку розселення татар в Криму у XIII ст. й заснування їх держави до підкорення Порти у 1475 р.; 2) турецький період між 1475–1777 р., 3) період пригноблення Криму Російською імперією між 1777–1783 – 1917 р., 1920 р., 4) татарський Крим, як советська республіка.

Отже простежимо найголовніші факти з історичного життя татарського Криму переважно під аспектом його взаємин з українською людністю й її урядництвами. Це за наведеною хронологізацією можливо легко зробити тому, що в основі вона збігається зі змінами в житті України: 1) до середини XIII ст. – Київська Україна-Русь; 2) з середини XIII ст. до ХІІІ ст. включно період литовської орієнтації України; 3) з кінця ХVІ в. до кінця ХVІІІ в. період боротьби України за автономію з Польщею й Росією; 4) майже одночасно з Кримом Україна підпадає під гніт Російської Імперії; 5) майже одночасно входить до складу СРСР, як окрема республіка.

Першу зустріч українських племен в наших степах з татарськими племенами треба віднести на VII–VIII–IX ст., коли нашим міцним східним сусідом була тюркізована держава хозар [9]. Не лише політичні й економічні (дань, торгівля) зносини зав'язалися між Україною й цією державою, але й культурно-побутові запозичення. Акад. М. Грушевський надає великої ваги для спокійного життя наших предків в ці сторіччя захисному значенню Хазарії, яка стримувала до X ст. натиск дальших східних тюркських племен [10].

На жаль, археологія й історія Хазарії настільки мало ще вивчена, що будь-що певне намалювати у стосунках її з Україною ще досить важко. Доводиться більше догадуватися про значення найголовніших фактів із цієї доби історії, як напр., про місце й мету побудування візантійсько-хозарської фортеці – Саркелу, на лівому березі Дону (біля ст. Цимлянської [11]). Але ж межі хозарсько-тюркської осілості, місця безпосереднього стику з українцями, запозичення з галузі матеріальної культури, – все це потребує дальшого, більш глибокого дослідження [12]. Міграція у IX ст. угрів через українські степи не обійшлася для тих і других без наслідків, як в лексичному матеріалі, так мабуть і в інших відношеннях [13]. Одного разу наша літописна повість навіть згадує: “Идоша Угре мимо Киев горою, еже ся зоветь нине Угорское, и пришедше к Днепру сташа вежами” [14]. Знову ж таки історія матеріальної культури і щодо цього народу й його ваги для України далеко ще не сказала свого останнього слова.

У кінці IX ст. печеніги прoderлися через Хозарську державу, тим розруйнувавши її (але ж ім'я Хазарії залишається ще до ча-

сів генуезьких колоній в Криму, до XV ст.), витиснули угрів, а самі осіли між Доном та Дунаєм на наших степах. На півночі вони тісно стикалися з українськими племенами, на сході вслід за ними сунули узи-торки [15]. Що ж ми знаємо за їх культурне сусідство з нами? Традиція вважає їх за постійних степових харцизяк, що грабують наші каравани на торговельних шляхах, убивають Святослава тощо. Літопис під 920 р. згадує, що Ігор воює з печенігами та про інші легендарні епізоди боротьби з ними в X ст. (особливо Володимира I), ймовірно, що під їх натиском українське населення степів відсувається трохи на північ до лісостепу й на захід за р. Бог [16]. Пізніше у XI ст. їх місце в наших степах заступили угри-тюрки й половці (кумани, кіпчаки) [17].

Вказівку на боротьбу з кіпчаками-половцями і про великі спустошення від них у 1068 р. і 1093 рр. наш народній переказ зберіг у формі легенд про “шолудивого Буняку” (половецький хан Боняк к. XI ст. [18]. Перманентна боротьба з половцями заповнює віднині весь час аж до остаточної перемоги тюрко-татарських орд в XIII ст. (похід наш 1103 р., напади половців 1105–1110 рр., наші походи 1111 р. і 1116 р., боротьба 1130 р., оборона Києва у 1161 р., напади 1149, 1153 р., 1155 р., 1169 р., 1170 р., 1171 р., 1177 р., 1179 р., 1184–1194 р. – боротьба з ханом Кончаком і т.ін. [19].

Перша збройна сутичка української державности з татарською у 1222–1223 р. на Калці кінчилася, як відомо, поразкою наших сил [20]. У 1239–1240 р., татарам навіть не робили опору, принаймні, цей опір Бату-хану був незначним. Ця несподівана катастрофа, що ліквідувала всю попередню українську державно-політичну систему, абсолютно досі не з’ясована як слід. Історична традиція міцно тримається формул переляканих записів наших тогочасних літописів. Між тим технічні (пригадаємо вживання вже половцями у XII ст. якогось вогнестрільного приладдя – 1185 р.) [22] та соціальні причини цього звороту потребують якнайпильнішої уваги. Про турецьку колонізацію не лише степів, але й лісостепного району за цей час є досить численні звістки (торки на Переяславщині у 1080 р., торки з печенігами у 1103 р., турпії на Переяславщині у 1150 р., також коці, капичи, берендичи, торки, печеніги при Мономаху, назви сел – В. і М. Каратулі від каракалпаків, Печеніги, Козари, Торське В. і М. Половецьке,

Куманівка, Баруч, Баришівка, Біла Вежа на верхів'ї Остра, Хозарське городище в сусідстві Донця, нарешті половецьке місто Шарукань-Харків; половці на службі у руському війську [23]. Культурно-побутові запозичення і шлюби між українським та татарським населенням за таких і умов неминучі (пригадаємо руські імена у половців) [24]. Але ж що дає нам у вивченні цього питання фольклор та історія матеріальної культури? Культурна взаємодія цих двох чинників полегшувалася тим, що українці за ці сторіччя мали й мешкали в деяких містах Причорномор'я – Тмутаракань, Руське село біля вустя Дона, відомі поселення русинів у Криму, де знайшли їх письмена у IX ст., та їх колонію у Солхаті в другій половині XIII ст., Олеше біля вустя Дніпра і недалеко від нього місто Молса, оселі на низовині Дунаю, зокрема м. Берлад (=Бирлата) [25]. Під час зимовки татар у 1223 р. в наших степах вони вперше, громлячи половців, увійшли в Крим і погромили м. Судак. Коли Бату-хан у 1242 р. повернувся з Угорщини і заснував на нижній Волзі м. Сарай (біля теп. Царева), – це був мабуть період розселення татар в причорноморських степах, зокрема в кримських. Стабілізується такий стан з того часу, як Кіпчацька Золота Орда стала незалежною державою (після 1264 р.). Під впливом магометан Туркестану, звідки вона приходила, татари наших степів теж стають магометанами [26].

Боротьба Данила Галицького з татарами між; 1253–1264 р. (з Куремесою, Бурундаєм та з т.зв. “татарськими людьми” [27] малює надзвичайно цікаву картину революційного впливу татарської інтервенції на українське людство, – можна сказати, що ця інтервенція розборкала ті соціальні сили в середині політично-державної системи Київської України-Руси, що зруйнували її. Політична залежність України від татар, хоч вона й була не такою тяжкою й безпосередньою, як то було для Оксько-волзьких князівств, руйнацькі рейди татар по Україні (згадаємо, напр. похід Тула-Бухи та Ногая на Волинь і Галичину у 1286 р.) [28] і ще більше, ніж раніш, дали себе знати для української культури й розвою. Можна вважати, що з цих часів починається доба особливо міцного запозичення нашим населенням татарських побутових дрібниць, слів, фольклору, кров'яного мішення, тощо. Татарофобія, чи татарофілія – стають головним чинником в житті українського степу. Татарське питання домінує над всіма ин-

шими. Нищучи міську культуру пануючих верств України, татарщина щось давала для нижчого загалу людности. Але ж що саме? Історична традиція з часів київського Сінопсіса, захоплюючися літописними звітками про руйнацьку діяльність татар і перебільшуючи їх, не бачила жодної позитивної риси в їх впливові на нашу культуру. Українська історіографія новіших часів, захоплюючися захистом тези про те, що Україна не була цілком спустошеною татарами, обминула все ж таки це основне питання мовчки [29]. Може забуття цієї важливої проблеми трапилося від того, що пізніші події, а особливо повне усунення державного Криму з політичного обрію у к. XVIII ст. (коли якраз почала розгортатися наша історіографія), затушеввали, принизили значення цього моменту. Але ж це значіння яскраво видно хоч би з констатацій ак. М. Грушевського, який вважаючи татарство руйнінським, шкідливим чинником, все ж таки відзначає: "...для нижчих верств людности татарська зверхність сама по собі не була страшна... татари мали охоту опікуватися в своїх інтересах сею людністю... татари, змагаючи до ослаблення сили князів, підтримували рух громад проти князівської влади та переводили їх в безпосередню залежність від себе... Таким чином до початків анархії в Орді, до останньої чверти XVIII ст. обставини життя на Подніпров'ї для людности селянської, та й маломіської, під татарською зверхністю могли бути в дечім ще ліпші, ніж де инде" [30]. Ось цей факт революційного звороту під впливом татарської інтервенції, їх жорстокий терор щодо українських князів та бояр і, навпаки, приязні відносини між ними та поспільством мусило чимсь пояснюватися і мати певні великі наслідки. Це головний момент у взаєминах між Україною і кримсько-золотоординськими татарами за перший період історії останніх. На жаль, він розроблений і освітлений ще зовсім недостатньо.

З того часу, як литовська влада в XIV ст. опанувала Україною, стосунки з кримськими татарами для неї стають важливим чинником в боротьбі її з Польщею й Москвою [31]. Співка з Кримом в певній мірі гарантує перемогу в війні. Довір'я Криму та його допомоги шукають всі сусіди: Польща, Литва, Москва (напр. угода Казимира Польського у 1356 р., з Кримом) [32]. Також мусили дуже рахуватися з татарами і венеціянські, а головне генуезькі колонії на Чорноморсько-Азовському узбережжі (татари

громили їх у 1299, 1308, 1322, 1327, 1338 і 1395 рр. (особливо після війни з татарами між 1343–45 рр. генуезьці примушені були навіть з 1381 р. прийняти татарську зверхність, платити дань, складати угоди з ними.

У другій половині XV ст. настає переломний момент у 1453 р. Магомет II бере Константинопіль, а у 1454 р. робить військову демонстрацію біля Кафи; одночасно починає формуватися окрема кримсько-татарська держава Менглі Герая; влітку 1475 р. турки захоплюють Кафу й нищать всі західно-європейські колонії в Криму та в той же рік султан підкоряє собі хана, як васала. Правда, сепаратистичні тенденції Кримської орди помічалися вже у XIV ст. – згадаємо Ногая (1300 р.), Мамаю в 1370-х рр., хана Тімур-Кутлука (1397–98 р.), Тімур-хана (1406–1410 рр.).

“Таким чином з кінцем XIV в. разом з ослабленням волзької орди й упадком татарської державної організації, Крим, скріпленний уже тоді значно татарською колонізацією, здобуває дуже важне місце в політичному житті татар, стає осібним центром їх державного життя...” [33]. Літописні традиції кримська й литовська вперто підкреслюють зв’язки Менглі-Герасвського батька Хаджи-Гирея з Литвою, а його діда Таш-Тімура активно підтримував Вітовт, який втручався також в боротьбу Тохтамиша й Тімурленка, вчинивши два великі походи в степи у 1398 і 1399 р. [34] та взагалі впливав на зміни на ханських престолах. Наш літопис вважає навіть Хаджи-Герая ставлеником Вітовта (1426–27 р.), а пізніше вдруге ставлеником Сігізмунда Кейстутовича (1440 р.) [35]. Отже зв’язки Татарії з Литвою-Україною в кінці XIV поч. XV в. дуже тісні: їх політика щодо сусідніх держав тісно переплітається. Це стосується навіть Золотої Орди. Ягайло є спільник Мамаю в його боротьбі з Москвою (Куликово 1380 р.), при чому ця спілка з татарами триває досить довго (згадаємо лист Тохтамиша до Ягайла у 1392–3 р. [36]. Захист собі Тохтамиш знаходить у Києві [37]¹, який переїздив Чорномором у 1421 р., відзначив, що татари, які мешкали по течії нижнього Дніпра, визнавали зверхність Вітовта [38]. Татари масами емігрували до Вітовта. Але погром Вітовта у 1399 р. військом Темір-Кутлука й Ідики трохи спинив цей татарофільський агресивний період в житті Литви-України. Проте на самому стикові з татарською

¹ Пропущено: Quillebert de Lannay.

країною Литва-Польща має на початку XV в. замки: в Білгороді (Акерман), що його збудував Редігольд, Чорний Город на Дністровім лимані, Каравул на нижнім Дністрі і Качибей (нині Одеса) [39]. Вітовт підтримує Джемаль-ед-діна, як претендента на ханство після Тохтамиша, потім також Бетсу Булана, Єремферіді, Девлет-Бірді, Улу-Магомета. Татари були постійними спільниками Свитригайла в його боротьбі з Ягайлом і Зигмонтом [40]. Таким чином за півтора сторіччя після першої зустрічі татари з цілком чужого інгредієнту стали важливим, цілком визнаним, свідомим і бажаним чинником життя й політики Східньої Європи, особливо України. Їх силу визнавали всі сусіди, але не було вже того напівмістичного переляку й оскаженілої зненависти, як то бачили ми в літописах XIII ст. Литовський літописець Длугош не знаходить вже слів, як тільки вихвалити Хаджі-Герая, татарського царя. У другій половині XV ст. орієнтація політична міняється: хан кримський Менглі-Герай зав'язує дружні зносини з Москвою (посольство до в.кн. Івана III у 1474 р.). Підтримка Туреччини, якої хан кримський стає васалом та знищення Золотої Орди, дуже високо піднесли авторитет Криму. Але в той же час укладення спілки Литви з ханом золотоординським Ахматом, ворогом Менглі-Герая, порушило традиційні добрі стосунки між Кримом і Литвою-Україною (збройна сутичка 1480 р.) [41]. Це спричинилося до походу Менглі-Герая у 1482 р. на Київ і погрому цього міста [42]. Потім бачимо погром Поділля у 1485–87 р., напад 1488 р., похід татар на Київщину у 1489 р., великий похід їх у 1490 р. на Волинь і аж до Люблина, напад 1493–4 р. на Волинь і Поділля, страшний похід турків і татар у 1498 р. на Галичину, похід у 1500 р. синів Менглі-Герая на Київщину, Волинь, Белзщину, Холмщину, наїзди татар у 1502–03 р., 1505 р. і т. д. [43]. “Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території ані дорівнювали інтенсивністю своєю руїним наслідкам сеї нової грози” [44]. Причини такого лиха М. Грушевський бачить у помилковій зовнішній політиці Казимира і Олександра, за що він їх дуже лає, але ж глибші внутрішні економічні коріння зміни ласки на ворожнечу, яка не припиняється від особистої зміни керівників Литви й Криму, залишається нез'ясованою. Між тим недарма ж Менглі-Герай збудував в кінці XV ст. Очаків і тим самим міцно

замкнув торговельний шлях України-Литви по Дніпру. Так потрохи забувся період згоди XIV ст. поч. XV і почалася доба перманентної боротьби за степи й Чорне море, властиво за торговельні шляхи по цих степах до Чорного моря. Ця доба збігається з періодом підвладности Крима турецькому султанові і вся зона уквітчана легендарними спогадами часу народження української козаччини.

Ні в якій мірі все ж таки ми не можемо сказати, що в цей період боротьба України з Кримом (що була одним з окремих пунктів загальноєвропейської боротьби з турецько-мусульманським сходом) призвела до взаємної озброєної ізоляції. Навпаки, зміцнення кримськотатарської держави й залюднення України викликає між ними постійний і дуже жвавий економічний обмін. На деякий час головний транзитний шлях з Європи на Близький Схід і навпаки, проходить через Україну і Крим. Наявно усталюються такі артерії сполучення: 1-ша, кримсько-дніпровська – через Перекіп, Таванський брід, Олеш'є, Черкаси, Канів, Київ [45]; 2-га, Муравським шляхом від Перекопу через верхов'є р. Самари до Путивля й Брянську; 3-я, з Києва до Білгорода (Акерману) [46], що на вусті Дністра. Останній шлях в'язав з турецько-татарським Причорномор'ям переважно західню Україну, де від цього сполучення значно зростають такі міста як Львів та Кам'янець [47]. Міцна й досить численна вірменська колонія в середньовічному Кам'янці – найліпший доказ того, що це був визначний пункт торгівлі з Близьким Сходом [48].

Далі на захід ці шляхи зв'язали Київ і Львів через Люблін і Краків з Західньою Європою [49], а на схід через Подесенне з Москвою [49a]. Протекційна політика литовсько-польської влади що до охорони інтересів свого купецтва надавала останньому можливість таким чином бути посередником між сходом і заходом [50]. Цьому, без сумніву, дуже сприяло замкнення в XV ст. Чорного моря для безпосередньої західноєвропейської торгівлі. Україна – в літеральному сенсі – заповнюється різним крамом східнього походження: шовкові тканини – оксамит різних кольорів і золототканний, камка, бурска, кухтерь, тафта, різне коріння, килими, вироби: шкіряні, металеві, бавовняні; черевики, саф'ян, сідла, узди, шафран, перець, імбир, цинамон, мушкатний горіх, ладан, мигдаль, рихі, сіль, вино і т. інш. [51]. Наш письменник

середини XVI ст. Михайло Литвин каже, що найзвичайніший шлях. з чорноморської Кафи є на Київ через Перекоп і Тавань і що ним везуть всякий східній крам “з Азії, Персії, Індії, Арабії, Сирії на північ в Московщину, Псков, Новгород, Швецію і Данію” [52]. В свою чергу Західня Європа через Україну транспортувала на схід: мануфактуру (ріжні сукна, бархат, парча і атлас), полотна, покривала вовняні; взуття, папір, вироби з криці та заліза, шкла, оселедці, вино і т.інш. [53]. До цього треба додати товари й місцевого походження: риба, воли, шкіри, лій, віск, мед, лісовий крам, збіжжя, невільники [54], а з Московщини хутра тощо. Волоська торгівля не могла робити великої конкуренції, бо вона йшла також через західньо-українські міста, московський же безпосередній обмін зі сходом, що йшов через Волгу й Каспійське море, природньо, не зачіпав торгівлі через Україну з Близький сходом. Отже в цей період економічні зв’язки України з Кримом були найтіснішими, а це відповідним робом відбивалося в політиці й культурі цих двох країн.

XVI сторіччя – це класичний період боротьби Польщі, Москви й українського козацтва за володіння степом. Досить перелічити найголовніші факти: погром Київів: у 1482 р., похід на Поділля та Галичину у 1509 р. походи під Київ 1510 і 1511 рр., походи на Сіверщину з 1513 і 1515 рр., похід на Галичину в 1516 р., похід 1517 р. на Поділля й Волинь, погром земель Волинських, Львівських, Белзьких, Люблинських в 1519 р., сутичка р. 1520 і похід на Київське Полісся р. 1521, великий похід на Волинь, Галичину р. 1524, похід на Волинь, Велзьку та Люблинську землі р. 1525, похід на Полісся р. 1527 і т. д. аж до мирної згоди з Польщею хана р. 1540, потім напади рр. 1541–1545, похід на Поділля р. 1575, на полудневу Волинь – 1577, під Острог р. 1578, похід р. 1594 на Покуте й Галичину, похід Мехмед-Герая р. 1612 на Поділля, похід на Україну хана р. 1614, потім на Поділля й Волинь р. 1615, похід на Україну р. 1623 [55]. Треба згадати й за відпорні наскоки на татар з боку польського війська та козацького населення: крім звичайних напівграбіжницьких нападів на турецькі й татарські караван, маємо – руйнацію Б. Глинським р. 1493 кріпости Очакова, напад козаків р. 1502–3, похід 1816 р. Лянцкоронського, похід Дашковича р. 1523 на Крим та спустошення ним останнього, похід р. 1528 під Очаків, походи в степ Берната,

Претвича, напад козацький на Очаків р. 1538, спустошення околиць Білгороду й Тягині, пограбування Очакова р. 1545, великий похід Дм. Вишневецького на кримські улуси р. 1556 та облога його на Хортиці р. 1557, похід Ружинського р. 1576 на Аслан городок, того ж року на Тягиню, боротьба з татарами у 1594 р. Гр. Лободи, взяття Наливайком у р. 1595 Тегині, напади морем в 1601 і 1602, 1605 р., 1606 р. на Парекоп 1608, потім р. 1609, особливо треба відзначити великі й сміливі морські походи рр. 1613–1620, зокрема славетне здобуття Сагайдачним Кафи р. 1616, потім так звану Хотинську війну з турками й татарами р. 1621, де козацтво відіграло велику роль, похід їх на Перекіп р. 1623, похід на Кафу р. 1624 та службу козаків у Шагін Герая і Мехмед Герая проти турків [56].

Для нас зовсім не цікаво, хто перший нападав, чи хто від кого боронився, а також хто був дикуном, а хто культурним чинником (ми відкинемо ці застарілі підходи нашої історіографії). Ця збройна-грабницька постійна боротьба козаків з татарами цілком була в дусі авантурно-розбишацьких особливостей життя того часу, коли розкладається феодальне суспільство, але ж централізовані торговельні монархії не настільки ще міцні, щоб приборкати своє неслухняне рицарство, особливо на своїх околицях. Можна нагадати, що за тих часів Європа теж не далеко пішла від “диких” татар та козаків, маючи свої кадри Raub-Ritter’ства. Звернімо лише увагу на той факт, що активна боротьба татар з українцями припадає на момент найбільшої активності, агресивності Турецької Імперії й Польського королівства, які поширювали свої кордони, втягуючи у свій економічний коловорот нові країни, нові шляхи, нові маси людности. Природньо, що в своїх конкурентних сутичках Польща використовувала, як могла, своїх підданців – українських козаків, а Порта – свого васала – кримського хана. Самі ж вони – Туреччина і Польща – розпочинали безпосередню боротьбу лише в моменти особливого загострення відносин, – вони вважали за ліпше, використовувати для цього сили своїх колоній.

Отже досить було кримцям посваритися з Портою, а українцям з Польщею, як вони, цебто українські козаки й татари виступали природними спільниками. Перший випадок такої спілки бачимо у 1694 р. за часів боротьби Шагін-Герая з Туреччиною [57].

Цього одного факту було б досить, щоб перекинути традиційне уявлення, що боротьба українських козаків зі сходом, зокрема з татарами, і навпаки, випливала від мотивів національної або віросповідної лютости тих і других. Так же легко, як у 1624 р. магометане – татари з гяурами – козаками били своїх же магометан – турків та Білгородську орду, трохи пізніше християне-козаки з басурманами – татарами не раз вщент били поляків і росіян. Зміна козацької політики насамперед відбилася в тому, що свою не аби яку військову силу вони орієнтують вже не проти Криму, як природньо, гадалося б, а проти Туреччини, спочатку при пасивності, а потім навіть з підтримкою хана. Це примусило Туреччину озброювати вустя Дніпра кріпостями, як Польща озброювала від козаків свої кордони. Національність і релігія обох країн залишались ті ж самі, але ж стосунки їх змінилися радикально.

Отже зміну орієнтації поміж Україною та Кримом на початку XVII ст. з ворожої на помірковану, а потім і зовсім на повний альянс після Б. Хмельницького, треба шукати в інших підставах. На жаль, нерозробленість цього питання і засміченість його літописними упередженнями дають поки що можливість лише припущення про надприродню ворожнечу у XVI ст., як наслідок колоніального стану України й Криму у відношенні до двох великих конкурентних держав: Порти й Польщі. Але ж у компанії 1625 р. Польщі вже доводилося золотом і дипломатією розруйнувати так несподівано виниклу спілку козаків і татар [58].

Походи татар у 1626 р. на Галичину й Белзчину та вдруге під Білу Церкву та поразка їх Хмельницьким і Дорошенком [59], похід козаків р. 1628 на Аслан Кермен, а потім прорив їх у Крим через Перекоп до Бахчисараю на захист Шагін-Герая проти Кантеміра, а потім облога ними Кафи [60], потім другий їх Кримський похід 1628 р. [61], похід р. 1629 на море проти турків і у Крим втретє, коли козаків дуже погромлено [62], похід восени того ж року Девлет-Гірая на західню Україну [63], похід козаків на море р. 1630 [64], сутички р. 1633 [65], похід на море р. 1635, напад і погром татар Кантеміра в р. 1636 [66], і знову погром кримців р. 1637 [67] – все це були вже в дуже ускладненій обстановці хитання козаків то на бік спілки з Кримом, то знову до боротьби з татарами. Але ж проти поляків ні Павлюк [68], ні

Гуня [69] не жадають ні від кого іншого допомоги, як від татар Криму. Це були дуже загрозливі симптоми, які не зрозумів польський уряд. Чекаючи в 40-х рр. XVII ст. війни з Туреччиною й цілком сподіваючися в цьому напрямі на діяльну підтримку собі з боку українських козаків, борючися з наскоками татар [70], польський уряд не врахував власної політики козаків і татар.

З Богд. Хмельницького починається досить довгий період щільної татарофільської політики нової держави українських гетьманів. Можна без перебільшення сказати, що утворення її було в значній мірі ділом дипломатії й зброї наших східних сусідів – Порти й Криму. Про ролі військової підтримки татар для Б. Хмельницького, Ів. Виговського, Опари, П. Дорошенка (що розгорнув великий план об'єднання всієї України під протекторатом Туреччини 1665–1668 рр. (Юр. Хмельницького, Петрика і, навіть, Мазепи в кінці його життя – більш менш відомі з праць Костомарова, Соловійова, М. Грушевського й інш. Про це також доповідалося нами на 1-му З'їзді сходознавців УНСР в 1928 [71]. Нарешті, козачину на Правобережжі, де особливо гостро точилась боротьба, було витовчено, а лівобережна Україна оформилася у вигляді держави васальної до Росії, як Крим був васальним до Туреччини, зі смугою напівнезалежної буферної – Запорізької Республіки поміж ними.

Нас можуть цікавити не тільки й не стільки факти й зміни військово-політичної боротьби, як також і переважно культурні взаємини України й Криму за цей час. Не лише запозичення маси слів й побутових особливостей, а навіть значніші у важливіших сферах подobenства між устрієм татарського Криму і козацької України давно вже впадали дослідникам у вічі, але мало досліджувалися. Досить міцною в свій час була теорія про татарське походження козаків навіть з боку племінного. (Сенковський, Хартахай, Костомаров, Куліш, Любавський, Яблоновський) [72]. М. Грушевський цілком справедливо заперечуючи думці, що всі козаки крові татарського походження, не може все ж таки одкинути цих подobenств цих двох народів в їх політичному устрої й культурному житті. Справді, військово-територіяльний устрій козаків і татар дуже подібний, що не дивно, бо на Україну цей устрій прийшов з Запоріжжя, яке військовій техніці природньо вчилося в татар [73]. Чи досить нами вивчено й ураховано вплив

турецько-татарської культури на Україну через Запоріжжя? Чи вивчено, оскільки наша система посад – гетьман, обозний (арабаджи), бунчужний, осавул, писар (дефтердар), суддя (валі), і їх функції відповідають таким же у турків та татар? Якраз нерозробленість цього питання щодо останніх заважають встановити тут щось остаточно певне. Між тим це подобенство не випадкове і свідчить за велике значіння туркофільської орієнтації України за тих часів. Справді, чому ці важливі посади не називалися по московському (воєводи і т. д.), по німецькому (генерали і т. д.) польському і т.інш., а саме за татарсько-турецьким взірцем? Отже значить у XVII ст. татарський вплив на Україні переважав, наші предки були у сфері міцного впливу культури Криму. Тут нічого нема дивного, бо за тих часів ціла низка дрібних держав була під турецько-татарським впливом – навіть християнських і не тюркського походження (Семіградьє, Молдавія, Валахія). Всі вони разом з Кримом, Запоріжжям, Гетьманщиною, Донським військом, Калмицькою ордою, Кубанським військом тощо – утворювали буферну прослойку між Турецькою Імперією та її супротивниками – Австрією, Польщею і Росією. Вони були так би мовити не ізольованими одне від одного, а разом стояли на самому фронті боротьби Європи з Близький Сходом і тому були під впливом двох цих культур. Міжнародня ситуація України від цих держав трохи різниться лише її більшою географічною зв'язаністю з Польщею й Росією, а тому природньо, й більшою залежністю.

Поки переважала сила турецька, а татари глибоко проходили по Україні і вглиб Польщі й Московії, очевидно, татарський вплив мусив формувати життя українське. Коли ж турецька державна система занепала, а Росія рішуче перейшла на німецьку виучку й зв'язалася економічно з Західною Європою, остаточна перемога її над татаризованою Україною, Кримом і навіть Туреччиною була вже передрішеною. Замість бунчужних у нас й Криму, мусили стати на команду генерал-майори, а замість писарів – керувати управлінням статські совітники.

3. Під владою Російської імперії

Період перебування Криму під владою Російської Імперії (1783–1917) [74] – це доба повільного нищення культури й добробуту татарського населення, доба його позаправного стану, як

іногородців, доба масової еміграції татар з Криму [75]. Досить зазначити, що за XIX ст. татарське населення в Криму через еміграцію до Туреччини, Болгарії та Румунії зменшилося на 60 %. Кількість вакуфних ґрунтів за той же час скоротилася, дякуючи політиці царату, з 300.000 десятин до 83.000 дес. Всякі комерційні зносини татарського населення з Туреччиною були страшенно обтяжені ріжними паспортними труднощами. Татарському населенню нічого не залишалося крім хліборобської малопожиточної праці, а через це поступового господарчого занепаду і злиднів.

Проте цей економічний занепад стосувався переважно татарського селянства, ремісників, дрібних торговців, що втрачали свої землі (не маючи часто на них формених документів, яких вимагали російські судові установи), капітали й ринки збуту під тиском російського торговельного й аграрного капіталів. Татарська аристократія – мурзачество, навпаки використовувала цей момент, зрощуючися з російським дворянством. Так наприкінці царювання Катерини II накопичилося вже понад 12.000 справ про кримських татар, що домагалися запису до стану російських дворян [76].

Розшарування татарського народу й блок мурзачества з дворянством проявляються в цей момент з найвищою силою. Спроби російського уряду так-сяк врегулювати татарське землеволодіння, зокрема селянське (Комісія сенатора Лопухіна 1802/3 р.) не мали позитивних наслідків із зрозумілих причин – збезземелення трудящої татарської людности продовжувалося протягом XIX ст. швидкими кроками [77].

На жахливе становище татарського селянства, утворене внаслідок цього, вже звертали увагу в другій половині XIX ст., характеризуючи його в такий спосіб: “Татары собенно обращают на себя внимание своею бедностью: не имея ни собственной, ни надельной земли, вытесняемые отовсюду пришлыми владельцами и обществами новых поселенцев немцев и русских, они не знают, где им принютиться, и потому поселяются на землях первого соглашающегося их принять, подчиняясь всем его непомерным требованиям, отбывая за клочек земли повинности натурою и деньгами и проживая в оплачиваемой же избе, которая не удовлетворяет самым необходимым требованиям гигиены” [78].

Ставлення російського уряду до татарської культури не можна назвати інакше, як дикунським. У 1833 р. за розпорядженням тавричеського губернатора у мусульманського духовенства й татарського населення Криму було одібрано й спалено всі (цеб-то тисячі!) старовинні рукописи, як “вредные для них (татар!) и общаго спокойствия”, а також “несогласные ни с законом ни с правилами благоразумия” [79]. Міністерства внутрішніх справ та освіти рішуче борються за зменшення татарських шкіл та проти спроб самого населення реформувати їх з духовних на цивільні. Уряд одверто боїться, щоб, татарське населення не стало освіченим. Як правило за татарськими школами приставляють доглядати попів. Татарські пам’ятки культури, як от залізні двері Бахчисарайського Палацу, псуються наліплюванням на них царських орлів, або зовсім руйнуються [80]. Замість цього російські окупанти будують пам’ятки своєї гнобительської діяльності. Нібито на глузд з татарської людности, в Бахчисараї, колишній їхній столиці, у 1913 р. ставлять монумент на пам’ять про 300-ліття дому Романових. А перед тим 8.IV.1883 р. урочисто відсвяткували 100-річчя “присоединения Крима”.

Не дивлячися на те, що маніфестом з 8.IV.1783 р. Катерина II оголосила татарському населенню Крима обіцянку за себе й своїх спадкоємців “...содержать их наравне с природными нашими подданными и защищать их лица, имущества, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно”, – [81] не дивлячись на це, уряд цілком неприховано й свідомо притискував волю релігійного життя татарського населення. Вже в 1788 р. губ. Коховський переводить ціле слідство з арештами й трусами лише за те, що татари, з якоїсь нагоди, почали молитися в неуставні за шаріятом дні. Нарешті він переарештував все мусульманське духовництво Евпаторійського та Перекопського повітів, випоров у Симферополі їх канчуками й вислав з Криму до Кременчука, Харкова і т. інш. [82]. Протягом понад сторіччя уряд, не без успіху, намагався зробити татарське духовництво малописьменним і слухняним знярядям своєї політики. Шейхів-манахів, що у 1823 р. приїхали з Туреччини до Криму з релігійною метою, обставили розшуком і примусили повернутися якнайшвидче додому [83]. Татарам-прочанам до Мекки урядовці за директивами з центру майже не давали паш-

портів і тим не випускали їх з Криму, або мордували їх на карантинах та таможнях [84]. Кожна молитва арабською чи турецькою мовою, що потрапляла з-за кордону до Крима, викликала побоювання, що це повстанська прокламація, заарештовувалася і нищилася. Цьому сприяло, звичайно, незнання урядовцями мови місцевого татарського населення. Особливо загострилося ставлення за часів Кримської кампанії. В цей час багацько татарського населення було виселено з Криму на північ, у внутрішні губернії, щоб вони не повернулися на батьківщину, кримські кордони й шляхи до них пильно охоронялися озброєною вартою [85].

Коли ж, не дивлячися на всі ці утиски, поширення революційного руху охопило й татар Криму, особливо після младотурецького перевороту, то розшуки, труси й арешти жандармерією стали звиклим явищем для новонародженої ще нечисленної татарської ліберально-народницької й революційної інтелігенції. За одержання з Стамбула газет, як “Теариф-Мусульмін”, чи журналу “Тааруфуль-муслімін” загрожували утиски [86]. Навіть місцева Карасубазарська газетка “Крим-Седаси” вважалася небезпечною і була поставлена під цензуру попа [87]. Урядові органи охоче користуються доносами, ренегатством, провокацією для боротьби з татарським національно-визвольним рухом і культурним підйомом населення [88]. Всі культурно-освітні організації, що утворювалися серед татар, урядові органи швидко ліквідували, а діячів їх висилали або пригноблювали якось інакше. У кожній дрібниці жандарі бачили небезпеку пропаганди панісламітських чи пантюркіських ідей і порушення інтересів “єдиної, неділимої”. Для ідеологічного одурманення татарського населення уряд засновує в Криму й щедро субсидіює місцеві філії чорносотенних організацій, як “Союз рус. народа”, “Союз Михаила Архангела” тощо [89]. Особливо загострюється ця підозрілість і утиски татарської освіти й інтелігенції під час світової війни, коли Туреччина стала одверто на бік Німеччини. Тоді татарські націоналістичні й інтелігентські кола під керівництвом Гаспринського з його газетою “Терджіман” мріяли про розгром Рос. Імперії та прилучення в наслідок цього Криму під протекторат Туреччини. Менша частина інтелігенції, що гуртувалася біля газети “Ватанхадемі” Медієва та Айвазова, вела соціалістичну пропаганду с.-рівського характеру [90].

4. Революція в Криму

Шляхи, якими Крим прийшов до форми советської республіки, були досить важкі й багато в чому нагадують, такий же тернистий шлях України від національно-демократичних змагань до “пролетарської революції”.

Лютнева революція 1917 р. відчинила двері татарському національно-революційному рухові, який йде по шляху демократичних реформ. 25 березня 1917 року вже відбувається у Симферополі 3'їзд представників мусульманського населення Криму, який обрав Виконавчий Комітет, усунув старий склад Духовної управи та націоналізував вакуфні ґрунти, солідаризувався з гаслами Рос. Тимчасового Уряду (керівники Муфтії Челебі Челебієв, Джафер Сейдамет). У квітні всюди татарське населення організує місцеві виконавчі комітети, а при Ц.В.К. організуються Центральні Комісії – по справах дух. правління, вакуфного майна, народ. освіти, бюджету, статистики. Цьому татарському урядові довелося провадити боротьбу на два фронти: проти реакційно-монархічних кол татарського населення (мурзаки, духівництво), які у вересні склали контрреволюційну “Спілку Улема” і проти імперіялістичних пережитків російських кол серед тих органів, що керувалися останніми (земські і міські управи, губ. і міські громад. Комітети тощо). Боротьба велася за татаризацію школи й за організацію окремих татарських військових частин. І того і другого татарський уряд домігся без опору, – військові частини було організовано явочним порядком. Кримсько-татарська національна революція йшла в формах цілком подібних до українських, – не дурно кадецькі “Южные Ведомости” підкреслювали, що татари пішли по стопах українців [91]. Але причина такої аналогії, звичайно, не в запозиченнях, а в одноманітності соціальних формацій, що уклалися в цих двох країнах. Цікаво також і те, що жодний виступ татарських нац-революціонерів не залишався без підтримки українців, а також і в 3'їзді Народів у серпні 1917 р. у Києві, що організувала Центральна Рада, делегати від Татарського Криму взяли участь. Російський Тимчасовий Уряд 1917 року не змінив принципів і методів ставлення державного апарату Російської Імперії до кримськотатарського населення й його національних змагань. Продовжуючи зовнішню й внутрішню політику царату, він в особі своїх Симферопільських

комісарів заарештовує муфтія Челебієва (а також командира татарського батальйону Шабарова); обвинувачуючи його в державній зраді, починає проти нього карну справу; нарешті, мобілізує його в москалі. Таке ставлення цілком нагадує пручання того ж таки Тимчасового Уряду проти найменшої поступки національної автономії України.

З'їзд делегатів кримськотатарських органів 24–25.VII.1917 р. вступив вже, як і Укр. Центр. Рада, в конфлікт з агентами Тимчасового Уряду і тим останнім. Це прискорило постановку питання про територіальну автономію Крима й про скликання Кримськотатарського парламенту – Курултая. На Делегатському з'їзді 1–2.X. в Симферополі вже накреслився розкол між націоналістами, що обстоювали інтереси дрібнобуржуазного Криму, й тими, хто висував на чільне місце потреби робітничо-селянського татарського населення (Велі Ібрагімов) [92]. Курултай було призначено скликати 24 листопада (не відбувся), бо вже перед цією датою трапилася Жовтнева Революція в Росії. В той час провідні татарські націонал-революційні організації вже одверто висловилися проти жовтневої революції, але намагалися ще знайти погодження зі своїми кримськими більшовиками. Проте вже 31 жовтня більшовики покинули засідання Кримського револ. Штабу, бо більшість штабу не прийняла їхніх пропозицій. Хоч об'єктивно позиція штабу переставала бути революційною, але зближення його з кадецькими колами не могло відбутися через протиріччя націоналізму одних й великодержавства других. Таким чином перехід татарських націоналістів на позиції, ворожі російському більшевизму цілком подібний аналогічній еволюції українських національних партій. Приклад Укр. Центр. Ради, яка на початку листопада оголосила УНР, підштовхнув мусульманський Виконком на відповідну декларацію принципу “Крим для кримців”. Але Крим націоналістами розумівся, як Таврическа губ., – тому в цей час виник конфлікт за три північних повіти цієї губернії, які Укр. Центр. Рада приєднала до УНР. Майже в один день відкрилися – 23.XI. – Тавричеський Губ. З'їзд Рад і 24. XI. Губерн. З'їзд Земств і міст. Меншовистське – есерівське засилля в тому й другому призвело до утворення угодовської Ради Народніх представників. 28.XI. урочисто святкують день відкриття Всерос. Установчих Зборів, 7.XII. декларують нейтралітет у

зв'язку з ультиматумом большевицького СНК до Укр. Центр. Ради, одночасно заявивши про потребу боротьби з більшовиками в Криму. В січні 1918 р. одвертий розрив між націоналістами й більшовиками, потім заворушення алуштинських татар, нарешті, окупація Криму, в квітні 1918 р. німцями й українськими військами [93]. Татарський націоналізм зазнав по суті жорстокої політичної поразки.

За перший період існування Радвлади в Криму (Республіка Тавриди з середини січня 1918 р. до 22–24.IV.) керівники татарського націоналістичного руху поховалися по селах, провадили протирадянську агітацію серед татарського селянства, готуючися до повстання [94]. Джафер Сейдамет, що втік у січні до Туреччини й склав там договора про протекторат Туреччини над незалежним Кримом [95], як тільки у квітні німецьке військо окупувало Крим, повернувся з групою турецьких офіцерів до Криму і за постановою відродженого татарського парламенту став в 18 травня прем'єр-міністром, але з 5.XI німці передали урядування генералу Сулькевичу (литовський татарин), який легше, ніж Дж. Сейдамет міг досягнути погодження й компромісу між татарською й російською буржуазією Криму [96]. Уряд Сулькевича, відограючи цілком одверто роллю ширми для німецького військового командування, що носилося тоді навіть з думкою утворити тут самостійну німецьку державу з німецьких колоністів (Schwarzmeergebiet) нарешті докотився до того, що за ініціативою свого міністра чужоземних справ Дж. Сейдамета запропонував Німеччині взяти офіційно протекторат над “незалежним Кримом”, як шляхом для Німеччини до Індії [97]. Суперечки між урядом Сулькевича й урядами УНР–УД, які розгортали програму приєднання Криму до України, що привело нарешті до оголошення митної війни між цими двома державами, ледві не кінчилися інкорпорацією Криму до України, як би не трапився розгром німців на Заході, що примусив їх спішно евакуювати Крим. Уряд Сулькевича, не маючи жодного підпертя в середині Криму, крім нечисленної групи татарської буржуазії, примушеній був податися в демісію й передати владу в руки земських діячів на чолі з С. Кримом [98]. Втративши за часів влади кадетів та франко-англійської інтвервенції керівну позицію, татарські націоналісти – мілли фірковці – борються за збереження

хоча-б своєї культурно-національної автономії, але чим далі їх становище погіршується, – сили зростаючої в Криму великодержавної російської реакції не можуть терпіти навіть обмеженої лойяльної татарської автономії, – у лютому 1919 р. татарський парламент та його органи підпадають під військовий трус та арешти (Челебієва, напр.), а потім 23 серпня 1919 р. за декілька днів до відкриття поширеного засідання татарського парламенту, офіцерський загін розгромив цю татарську директорію й редакцію її органу “Міллет” [99]. Не зважаючи на таку науку, міліфірковці підчас недовгого існування совлади в Криму вдруге (Кримська ССР, 15.IV–24.VI.1919 р.), провадили агітацію серед татарського селянства, знову намагаючися дістатися до влади [100]. Але чим далі вони втрачали довір’я не тільки серед селянства, а навіть інтелігенції. Друга половина 1919 року і майже весь 1920 р. період денікінщини та врангелевщини в Криму була моментом повної придухи татарської автономії генеральським чоботом. Показова спроба Врангеля спертися на татарське населення обіцянкою деякої релігійно-вакуфної та освітньої автономії (З’їзд татарських представників 5–18.V. в Симферополі) не пішла далі пустих балачок [101].

Татарський націоналізм, проголосивши гасло автономії, а потім і незалежності Криму, йшов тим же шляхом, що й Укр. Центральна Рада УНР. Одсування на другий плян реакційної сили мурзаків і улемів, гостра й повсякчасна боротьба з наростанням революції, одверто консервативний програм внутрішньої політики, а тому й швидка втрата будь-якої соціальної бази серед трудящих, зокрема підпертя з боку татарського селянства, націоналістичні ілюзії якого швидко розвіялися, договори з російськими кадетами й плазування перед інтервентами й добровольчеською армією, і, нарешті, безславна загибель, – шлях принципово-тотожній і навіть подібний у деталях.

Найменше могла бути прихильною до татарської національної автономії добровольчеська армія й її уряд. Татарський парламент і його органи в лютому 1919 р. підпадають під військовий трус, арешти, а потім і ліквідацію в серпні 1919 р. [102].

Після перебудови Криму в Кримську Автономну Советську Соціалістичну Республіку у 1920 р. почався останній, найновіший період під’яремного існування татарського Криму.

Стосунки України з Кримом, за період поневолення останнього Росією, звичайно, не могли мати державно-політичних форм. Дві однаково пригноблені російським імперіялізмом національності й країни були позбавлені цього. Проте господарчі, побутові й культурні стосунки тривають й навіть кріпнуть. Заселення українською людністю в кінці XVIII ст. – початку XIX ст. причорноморських і приозівських степів, колонізація нею навіть північної степової частини Криму ще щільніше стулило український і татарський народи географічно, економічно й побутово. Українські чумаки везуть в кінці XVIII ст. і поч. XIX ст. (аж до побудування залізниці) рибу, сіль і інші продукти безпосередньо з Криму. Останній живив український хліб, залізо, ліс, тощо. Хоч це питання мало досліджено, можна гадати, що ініціатива в цьому економічному звороті належала українцям, які використовували для цього сухопутні й річні шляхи.

Нарешті, не можу не згадати, що за доби наростання революційних вибухових сил в перше десятиріччя XX ст., ми маємо надзвичайно яскраве явище культурного контакту між українською інтелігенцією й кримськими масами, що виявилось у відомих творах М. Коцюбинського “В путах шайтана” “На камені”, і “Під мінаретами”.

В першому оповіданні “В путах шайтана”, що його письменник написав у Чернігові у 1899 р., яскраво намальовано протиріччя між абстрактними пориваннями татарських націоналістів та тими економічними лабетами – “путами шайтана”, – в які затягнув російський капітал татарську дрібну буржуазію. Але ж у художньому малюнку Коцюбинського нема жодної краплини звичайного для російської міщанської інтелігенції того часу презирства до інородців чи в ліпшому разі байдужості або слинявого сентименталізму. Вдумливим оком громадянина [103] він глибоко поринув у життя татар, зрозумів його трагічне протиріччя й співчутливо його відобразив, хоч [не] міг ще вказати виходу з цього становища – шляху для правдивого розв’язання національної проблеми татар Криму.

Друге оповідання 1902 р. (написано в Чернігові) – “На камені” – майстерно малює природу Крима й побут татар-старовірів глухого закутку. У селі, що ледве животіє на дикій кам’янистій землі, де гостро борються за кожну краплину води з струмка,

розгортається колізія між забобонами пращурів та палким коханням Алі й Фатьме. Фабула обривається трагічною загибеллю їх обох, але ця фізична загибель змальована письменником в такий спосіб, що моральна перемога залишається на їх боці, а не на боці старовірів. Дрібний побутовий епізод письменник перетворив своїм талантом на формулу національного життя, освітливши його з погляду принципової боротьби з реакційними силами.

Трете оповідання “Під минаретами”, написане ним там же у 1904 р., розгортає перед нами ще ширшу перспективу. Чудово він змальовує зовнішню картину життя старого татарського міста – Бахчисараю, побут і звичаї кав’ярень, юродства дервишів, прикуте забобонами життя татарської жінки, і саме найцікавіше – боротьбу прогресивного невеличкого гурту младотатарів з реакційними колами свого суспільства. Письменник показує всі ті труднощі, які доводиться переборювати молодій революційній течії національно-культурного відродження, але, як і представники її Джіяфер, Рустем і прозеліт Бекір, він вірить в її неминучу перемогу. Те, що для російського освіченого громадянства було замкненим, невідомим нецікавим заворушенням серед напівдикунських інородців, те чим цікавилися лише по службовому обов’язку жандарі й інші представники гнобительської влади царату, а саме – коріння національно-революційного руху серед татар – правдиво й з високим майстерством виображено українським письменником. Ця співзвучність і ця можливість культурного контакту інтелігенції двох народів – українського і татарського, як рівних з рівним, що яскраво реалізувалося у згаданих творах М. Коцюбинського, – це все не випадок, а певний прояв старої культурної історичної близькості двох сусідніх народів, їх однаково пригнобленого стану за царату, їх подібного шляху до визволення й відродження (лише в ріжних масштабах і ситуаціях). Стоячи у джерел українського революційного руху, М. Коцюбинський не міг не зрозуміти аналогічного процесу серед татарського населення. Він зрозумів і глибоко чутливо й правдиво його висвітлив. В цьому невмируща вага цих творів і передчуття братерського єднання обох народів українського й татарського [104].

Отже бачимо, що це сталося в той час, коли життя татарських мас – те, що робилося “під минаретами”, ще найменше цікавило

кваліфікованого російського письменника з Петербургу чи Москви, який розглядав і знав Крим, лише як курорт для літнього відпочинку, флірту, або як туберкульозний санаторій. Ні Чехов, ні Горький, ніхто інший, що там довго жили не використали свого талану на захист художнім словом прав татарської людности вільно будувати своє господарське й культурне життя. Лише українському письменникові – революціонерові М. Коцюбинському страждання татарського народу були такі співзвучні й зрозумілі, як і своєї пригнобленої національності.

Не можна сказати, щоб російська література зовсім обминула своєю увагою Крим. Але підхід її до Криму – типово колоніальний. Татарське населення розглядається лише як частина кримського пейзажу². Як би нині хтось почав описувати свою подорож по Криму, це було б досить нудно й непотрібно. Але незабаром же після приєднання Криму рос. література вивчає його, як нову свою колонію. Записки мандрівників ось головне, що дає тоді рос. література що до Криму. Рос. торговельний капітал для асиміляції Криму потребував практичного вивчення його [105].

Історія кримськотатарського народу має багацько спільних рис з історією українського народу: це не лише в збіганню хронологічному періодів життя й розвитку двох народів, а й по соціально-політичних формах їх існування:

1) І той і другий нарід довгий час не знав зовсім незалежного існування; форми ж залежності були подібні – кримській орді, залежній від Золотої, відповідає розпорошена Україна, підлегла Литві; розбійно-кочовому побуту татарів відповідає такий же побут українських козаків; автономії кримського хана під протекторатом Оттоманської Імперії відповідає автономія української Гетьманщини під зверхністю Російської Імперії, автономія їх касується одночасно; одночасно й однаково вони перебувають під тиском Рос. Імперії й, одночасно переживши майже однакову соц.-політичну еволюцію, вони приходять після періоду визвольних змагань до окупації большевиками і до сучасних форм советських республік; різниця між ними лише в територіяльних масштабах подій і кількості вчасників.

2) Не лише зовнішні, але й внутрішні аналогії соціально-економічних форм можна було б навести: бачимо, як тут і там

² Пропущено: сприймається лише як об'єкт спостережень і дії.

напівнатуральне господарство ускладнюється просякненням торговельного капіталу з Москви, Польщі, Туреччини, як народжуються феодальні форми, найкращим виразником яких є подобенство військово-ториторіяльного поділу Кримської орди й козацької Гетьманщини, як нарешті, слабкий національний український капітал падає під тиском могутнього московського, як майже одночасно зростають нові народні сили, народжується новонаціональна інтелігенція й починається культурно-освітній і національний рух, як він перетворюється в революційний і як, нарешті, зворушуються й повстають народні маси.

Отже Європейська країна – Україна й східня країна – Крим жили й живуть, як два близнеці, один біля одного, бо їх зв'язала географічна й історична доля. Але притім роля їх взаємно була відмінною: якщо для турецько-татарських орд Україна була форпостом Європи, то для України – татарський Крим був і є форпостом Близьного Сходу. Від зміцнення й поліпшення культурних і економічних взаємин між ними залежало й залежить в значній мірі успіх обох країн, їх народів і розвиток наших зв'язків зі сходом.

5. Жерела для дослідження

Після загального огляду історичних подій і моментів, – коли етапи життя українського народу ув'язуються з життям сусідньої татарської держави доцільно було б оглянути, якими жерелами розпоряджає нині наша наука для вивчення згаданих питань, що вже зроблено й які перспективи в надалі в цьому напрямі. Одразу треба зазначити, що архівні жерела до історії Криму за часів перед добою російського панування майже всі загинули. Ханський архів в Бахчисараї згорів чи був просто знищений у 1736 р. російським військом під час захоплення Бахчисараю Мініхом. Останній епічно рапортує про це так: “Мы полную викторию получили, но в то время наши люди в таком были сердце, что никак невозможно их было удержать, чтоб в Бахчисарае и в ханских палатах огня не подложили, от чего четверть города и ханские палаты, кроме кладбища и бань, сгорели...” [106]. Рештки цього архіву, що збереглися якимсь чудом, розшукав серед справ Симферопольського Губ. архіву у 1886 р. проф. В.Д. Смірнов у вигляді 124 зошиток татарською мовою, опрацьованих у шкіру (описи

майна окремих ханів під час їх смерті). Ці кази-ескерські дефтери є невеличкою решткою ханського архіву. В них збереглися копії різних офіційних документів, цілком чи в вкорочених витягах, сплошною серією з половини XVI ст. аж до кінця існування ханства. Найбільше тут рез??? (нрзб... Ю.К.) судових процесів по цивільних і карних справах та дільчих актів спадщини. Є також тестаменти, нотаріяльні записи, урядові розпорядження щодо добровпорядкування, фінансів, будівельні кошториси, подвірні переписи населення з зазначенням прибутковости майна, про рабів і т. інш. Це дорогоцінне жерело для вивчення внутрішньої соціальної історії Кримського ханства. Нині ці зшитки чекають на своїх дослідників у Ленінградській Публічній бібліотеці [107]. Ріжні літописи й інші рукописи було позбирано й знищено, як ми вже згадували, у 1833 р. Отже при такому ставленні до татарської документальної спадщини могли зберегтися на руках у місцевого, населення лише поодинокі документи, які через те набувають для нас особливої ваги. А що такі окремі документи можна знайти, свідчить, напр. вишукання Андрієвським у 1839 р. двох цикавих актів: ярлика Сахіб-Гірея з 1550 р. татарською мовою та судового вироку XVII ст. в одній земельній справі кримських мешканців турецькою мовою [108]. Але ж, серед архівних фондів Криму не збереглося також нічого за часів завойовання росіянами Криму (1770–1783 р.), і лише починаючи з 1784 р., маємо більш менш повні фонди місцевих російських урядових органів [109], в яких татарське життя відбивалося вже не безпосередньо. Для кінця XVIII ст. і XIX ст. це дорогоцінне к досить повне джерело. Тут ми маємо, крім різних урядових заходів що до керування Кримом, такі виняткові матеріали, як камеральній опис Криму 1784 р., складений Ігельстромом [110], описання дач Тавричеського Краю 1802 р., випадково збереглися й від приватніх осіб зступили деякі ханські ярлики XVI–XVIII ст., та султанські фірмани XVIII ст., а також є караїмський рукопис з оповіданням Рабія Захарії – самовидця подій, часів останнього кримського хана Шагін Гірея [111]. Вже подавно було видрукувано “Описание дел Тавричеського Исторического Архива” А.И. Сіницького [112]. Проте їх досі мало використували, – може через те, що це переважно фонди XIX ст., а до останнього часу у істориків майже не було смаку до цієї, доби.

Як відомо, український державний архів, який міг би дати дуже багачко відомостей щодо зносин наших з Кримом і Туреччиною, загинув у 1708 р. під час руйнації Меншиковим Батурина [113], в обставинах дуже подібних, до знищення архіву Бахчисарайського. Отже доводиться для вивчення історії татарського Криму й взаємин з ним звертатися до Московських архівних фондів, що зберегли багачко цінних матеріялів. Це власне іде мова про збірки документів з 1474 до 1785 р. колишнього Кримського двора, які переховалися в Архіві Міністерства Закордонних Справ, – оригінальні посольські книги й грамоти що до зносин Москівщини, а потім Росії з Кримом, починаючи з XV аж до приєднання Криму у XVIII ст. Найстарішим фондом там треба визнати ті книжки, одпуски російських послів до Криму, списки приказні посольські, списки грамот, та грамоти шертні, присильні й ярлики за часів Івана III, Василя IV та Івана IV, реєстр яких попав до архівного опису, що його було складено десь біля 1562 р. – 1575 р. і який зберігсь де нашого часу [114]. (Його видрукувано в I т. “Актів Археограф. Експедиції”, № 289). Кримські справи й грамоти займали за цим описом ящики – 12, 36, 37, 70, 86, 101, 104, 218, 230, 135 і 139-й – власне не так багачко. Проте це найстаріші й дуже важливі документи. З них кримські книги за часів, Івана III з 1474 до 1505 р. видав у 1884 р. Г. Карпов [115]. За решту – документи часу Василя III та Івана IV – невідомо, чи зберіглися вони (здається ні). [116]

Крім того, в тому ж архіві Міністерства Закордон. Справ збереглися значні кількосно й видатні з наукового боку, як першоджерела, різні посольські справи й документи за три сторіччя, починаючи з XVI і кінчаючи XVIII ст. включно. До них є такі сім описів:

1) № 173 “Реєстр делам Крымского двора, учиненный действ. стат. сов. Н. Бантыш-Каменским в 1808 г.”

2) № 174 “Реєстр крымским делам, присланным из Коллегии Иностранных дел в 1828 г.”,

3) № 175 “Реєстр Крымским делам, доставленным из С. Петербурга в 1837 г.”

4) № 176 “Реєстр крымским грамотам” (по-над десяток лише грамот, що з них частину було відшукано у 1747 р. у м. Валуйках)

5) № 177 “Реєстр шертным грамотам крымских ханов, записям их послов и другим постановлениям, с крымскими татарами бывшим сочиненный в 1808 г. в канцелярии советником А. Малиновским”.

6) № 178 “Реєстр крымским грамотам в подлинниках”.

7) № 179 “Реєстр подлинным шертным грамотам по сношениям крымских ханов с Росиею, составленный кн. М.А. Оболенским” [117].

Що ж є них і в якій мірі нині ми маємо в розпорядженні науки? За згаданим описом № 178 всі оригінальні кримські грамоти татарською мовою видрукував у 1864 р. акад. В.В. Веллямінов-Зернов у “Материалах для истории Крымского ханства”. Перегляду їх нема й тому вони залишилися для наших істориків неприступними.

Реєстр № 177, як також і самі шертні грамоти у перекладах російською мовою видрукував Ф.А. ЛАШКОВ у “Известиях Таврической учен. Архив. Комиссии” (№№ 9–12) під назвою “Памятники дипломатич. сношений Крымского ханства с Московским госуд. в XVI–XVII вв.” Отже вони можуть бути без мовних перешкод використані кожним.

Проф. БЕРЕЖКОВ визнає, що найважливішим щодо змісту справ є опис № 173, [118] який складається з трьох частин:

1) “Реєстр I-Крымского двора старых лет делам, в книгах содержащимся с 1474 по 1696 год”, (82 книжки).

2) “Реєстр II-Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся, с 1579 по 1700 год”,

3) “Реєстр III-Крымского двора новых лет делам с 1700 по 1779 г.”

Ці три реєстри видав Ф.Ф. ЛАШКОВ [119]. В першому з них, що містить в собі – 82 книжки, зустрічаємо (навіть в реєстрі, в самих документах напевно буде значно більше!) багацько цікавих моментів, що стосуються до україно-татарських взаємин, напр., у 1515–16 р. № X. 2 – про напад багатиря Гирея царевича на російські України; з 1585–88 р. № 16. IV і V – про спільний виступ Криму й Росії проти Польщі; з 1588–94 р. № 18. III – про перемогу татар над поляками; з 1591–93 р. № 19. V – про припинення козацьких нападів на Азов; з 1667–68 р. № 46 і з 1669–72 р. № 49. VIII – про спілку з Польщею; там же № 49. XI – списки з грамот різних польських вельмож до Кримського хана; з 1670–

71 р. № 52. IX – вимога Росії, щоб Крим не допомагав гетьману Петру Дорошенкові проти польського короля; там же № 52. XVI – вимога Росії, аби Крим повернув своє військо з Польщі; з 1671–85 р. № 56. III – вимога Криму, щоб Росія не захищала козаків; там же № 56: II – лист гетьмана Ів. Самойловича до царя Федора Олексієвича про розмежування турецьких земель; з 1672–74 р. № 58. V – грамота до запорозького гетьмана Ів. Сірка про розшук винних в убивстві кримського гонця; з 1678–82 р. № 60. I – про розбій черкасами російських і кримських послів; там же № 60. V – про теж; там же № 60. VI – повідомлення до гетьмана Ів. Самойловича про кримські справи; з 1679–80 р. № 61. II. вимога Криму, щоб Росія не захищала козаків, і видача зрадника П. Дорошенка; там же № 61. IV – про кримські справи повідомлення до гетьмана Ів. Сірка; там же № 61. V. – про розбій черкасами кримських і російських послів; з 1682–83 р. № 71. III – повідомлення гетьмана Ів. Самойловича, що кримський хан вимагає у нього 10.000 козаків на допомогу проти Угорщини; з 1683–84 р. № 73. VIII – про перемогу татар над поляками та про шкоди від запорізьких козаків; з 1683–86 р. № 77. IV – лист від гетьмана Ів. Самойловича про приїзд до нього гонця від кримського хана; з 1686–1687 р. № 78. I і II – про обиди татарам від козаків і про припинення татарами війни проти поляків.

У другому реєстрі, що охоплює значну кількість стовпців за 1579–1700 р.р. зустрічаємо ще більш цікаві відомості: у 1618 р. прохання Москви до Хана допомогти проти поляків, що взяли вже Смоленське (1618 № 5); запорізькі козаки захопили під Єльцом російських і кримських послів і жадають грошей “на упоминки” (1618 р. № 4); черкаси взяли в полон кримського гонця (1620 р. № 8); запорізьці перехопили татарські грамоти у Молочних Вод (1625 р. № 16); татари погромили Дніпровських козаків (1628 р. № 6); полонення татарських посланців литовськими козаками (1642 р. № II); напад татар на Білгород і інші українські міста (1648 р. № 4); листування польських вельмож з ханом про спільний напад і розділ Московщини та лист Б. Хмельницького до калги Кримського зі згодою йти проти Росії (1651 р. № 9); листи Яна Казіміра до Іслям Гирея з закликом спільно йти проти Росії (1653 р. № 18); про напад запорозьких козаків на Крим і ногайські улуси (1657 р. № 12); вимога Криму, щоб Росія не

приєднувала до себе дніпровських козаків (1658 р. № 7); Росія прохає хана не допомогати зрадникам черкасам (1659 р. № 2); про Конотопську бійку та грабунки татар (1659 р. № 7, 8, 9); допити татар, яких надіслав Юр. Хмельницький (1661 р. № 4); пояснення Шереметова про обставини Конотопської поразки (1661 р. № 4); вимоги хана, щоб Росія повернула Польщі Україну й відповідь з Москви проти цього (1661 р. № 5 і б); вимоги Криму, щоб Росія не пригноблювала Дніпровських козаків (1664 р. № б); вимоги хана вдруге, щоб Москва повернула Польщі Україну й відповідь (1664–65 р. № 4 і 5); копія листа Ів. Брюховецького до хана з пропозицією останньому помиритися з Москвою (1664 р. без №); убивство черкасами гетьмана Дорошенка посла Лодигенського (1667 р. № 13); вимога Москви, щоб хан не допомагав Дорошенкові для нападу на Польщу (1672 р. № 11); грамота запорізькому кошовому з наказом всюди нападати на татар (1672 р. № 15); грамоту хану надсилається через Запоріжжя (1677 р. № 23); про успіх війська Ромодановського проти татар (1677 р. № 2); відрядження харківського полковника Донця з його полком в Оскол проти татар (1678 р. № 22); листування з Самойловичем за Дорошенка (1679 р. № 5); пропозиція Криму, щоб Росія відмовилася від Києва й України (1679 р. № 7); козаки пограбували у Молочних Вод послів Пазухіна й Долгова (1680 р. № 11, 13, 14); подарки хану, щоб він згодився, аби Дніпро залишився за Росією (1680 р. № 16); відповідь хана, що Дніпро буде кордоном, а Київ з повітом буде за Росією, листування з цього приводу з Самойловичем (1680 р. № 4); листування з гетьманом про замирення з Кримом (1682 р. № 12 і 13, 1681 р. № 13, 25); багацько іншого листування з Самойловичем в кримських справах (1682 р. № 11, 15, № 38; 1685 № 14, 1485 № 22, № 27, 1686 р. № 15, № 16, 1687 р. № 2); вимога хана, щоб Самойлович дав 10.000 козаків проти угорського короля й відповідь Самойловича (1683 р. № 7); вимога Москви, щоб хан заборонив Чигиринському полковнику заселювати правобічну Україну (1684 р. № 1); встановлення з Москви до Запоріжжя пошти (1686 р. № 10); листування з запорізькими про навалу татар на Україну (1686 р. № 17); маніфест про війну з Кримом за напади татар на українські міста (1687 р. № 1); похід Голіцина й Мазепи проти татар (1689 р. без №); листування про Петрика й листування з Мазепою (1692 р. № 1,

№ 4); листування з Мазепою в кримських справах (1698 р. № 2); статейний список судді Гадяцького полку Вас. Велецького, якого було командировано до Кримського хана з грамотою Петра 1-го (1699 р. № 1). Таким чином ми бачимо, що навіть з того, що можна відзначити по заголовках стовпців (а ще більше з невизначеного в заголовках серед звичайних “ізветов”, “статейних списков” то що), тут сила матеріялів для дослідника на тему про Україну й Крим, при чому чим далі до кінця XVII ст., то ці матеріяли становляться все ряснішими. Особливо це треба відзначити щодо часів гетьмана Самойловича й Мазепи.

Третій реєстр менший за другий, але також дуже цікавий. Тут ми знаходимо: скарги хана на грабунки з боку запоріжців (1700 р. без №); листи Девлет-Гирея до Мазепи у відповідь на привітання з приводу замирення з Туреччиною (1701 р. № 1); грамота Петра 1-го Скоропадському з дозволом українцям їздити до Криму з крамом, за винятком запорожців (1715 р. № 1); Скоропадський прохає щоб написали хану, аби той утримав запорожців від набігів (1726 р. № 2); Каптан Гирей оповіщає київського воєводу, що запорозьких козаків, що оселилися в Чигирині не буде передано Росії (1715 р. № 3); листи Каптан Гирея до запорозького кошового про огляд Ахмет-Агою, де живуть козаки й що вони збудували (1730 р. № 2); доручення ген. Кейту вибрати з малорос. старшини кого-небудь для заняття посади рос. агента в Криму (1741 р. № 1, теж 1748 р. № 1); повідомлення з української лінії про кримські справи (1746 р. без №); листи гетьмана Розумовського про обиди українцям від татар (1754 р. № 2, 1755 р. № 1, 1756 р. № 1, про теж 1758 р. № 5); описання м. Бахчисарая Манштейном (1737 р. без №); журнал поруч. Ол. Нікіфорова про перебування своє у Бахчисарай (1744 р. без №); доповідь Катерині II про кримських татар, їх претензії та небезпеку від них (1763 р. № 4); Записка про родство кримських ханів Міллера (1768–1775); крім того треба згадати, що в тому ж Москов. Арх. Мін. Закорд. Справ є значна кількість матеріялів за р.р. 1745–1774 серед листування з Білгородською канцелярією про кримські справи. Окремі справи, що в цікаві для історії Криму й його зносин з Україною можна надібати в таких Архівах: 1) Харківському Центр. Історичному т.зв. Фонд Малорос. Колегії Черніг. і Полтав. відділів архів Коша Січи Запорізької; 2) в Архіві Міністерства Юстиції в Москов-

ському древлесховищі, 3) напевно, в Одеському Крайовому архіві, 4) в Полтавському краєвому архіві (фонд Рєпнина), 5) в Чернігівському Крайовому архіві (фонд військових справ часів війн з Туреччиною), 6) в Московському Архіві Головного Штабу [120]. Окремі збірки турецько-татарських документів: 1) невелика колекція ханських ярликів й т.інш. в Ленінградській Публ. Бібл. (кол. Фірковича, колекції Кепена), 2) колекція копій – фіксіміле з ханський ярликів і інших документів турецькою мовою і з рос. перекладом в Бібл. Ленінградського Університету (колекція Григор'єва), 3) ханські ярлики й султанські фірмани, що переховувалися в архіві тавричеського дворянства, 4) документи татарською мовою в Одеському Істор.-Археол. музеї (кол. Одеськ. Общ. Ист. и Древн.); 5) збірку кримсько-татарських і турецьких документів в архіві Коша Січі Запорізької, який переховувався в Харківському Центральному архіві давніх актів і був кудись вивезений большевиками у 1941 р. (опис справ цього архіву було видано під редакцією М. Горбаня Укрцентрархівом).

Окремі татарські дипломатичні документи розпорошено всюди, напр.: грамоти Менгутимура (1270-ті р.р.) і Узбека (біля 1313) [121], листи Менгли-Герая [122]. Можна згадати ще й за написи на речових пам'ятниках (див. Борзенко, Негри, ДОМБРОВСЬКИЙ, КУЗЬМИН – “Бахчисарайские арабские и турецкие надписи”, вид. Одеськ. Общ. Ист. Древн. 1849 р. ст. 49).

Серед жерел для нас певне важливе місце посідають турецькі історики минулого (хоч це вже не першоджерела). В.Д. СМІРНОВ згадує таких істориків: 1) Сейїд-Мухамед-Ризу (помер у 1756 р.) та його твір, написаний і 1737 р. – “Сім планет у відомостях про татарських царів”, що видано було у 1832 р. в Казані проф. Казем-Беком [123] “Assebu-sseyar fi ahbari muluk tatar” (інакше цей твір називають: історик ВАСИФ-ЕФЕНДИ називає “Tarihi Gazan”; АХМЕД ХАНІФ ЗАДЕ – називає це “Історією дома Чингизів” – “Tarihi al Djingiz”). Риза довів цей свій твір до часів Менгли-Герая II, цебто до 1737 р. В.Д. СМІРНОВ каже, що “...это сочинение по богатству и разнообразию своего содержания превосходит все, что только у нас было под руками по части турецких источников для истории Крымского ханства; это, можно сказать, есть энциклопедический сборник по части крымско-татарской старины” [124].

2) рукописна історія Кримського ханства, яку В.Д. СМІРНОВ називає “Краткая Історія”, була написана в к. XVIII ст. (може у 1795 р. ОСМАН-АГОЮ), яка є скороченим викладом “Семи Планет”. Уривки з неї переклав і видав А. НЕГРІ [125]. Рукопис Негрі мав 257 ст.

3) твір без назви ДЕРВІШ МУХАМЕД-ГЕРАЙ-БЕНА-МУБАРЕК-ГЕРАЙ ЧИНГІЗІ, який був племінником Сеадет-Герай-хана і жив в кінці XVII ст. поч. XVIII ст., охоплює 1683–1703 р.р. і дає багацько внутрішніх подробиць (переховується у Віденській бібліотеці № 86);

4) ХАЛІМ ГЕРАЯ “Рожевий куц ханів” (“Gülbenichanan”),

5) чотири великі фоліанти (понад 1200 стор. історії турка ФУНДУКЛУ (“Funduklulu tarihi”), який довго був при султанському дворі і міг знати багацько таємного і важливого, жив він в к. XVII – поч. XVIII ст. Його історія охоплює відомості за Оттоманську імперію й Кримське ханство між 1655–1720 р. (Віденська бібліотека № МХТ 343 -а-а, там же історія Веджиги-ефенди (“Tarihi vedjili” № 83).

6) твір турецького історика ХУСЕЙНА-ГЕЗАР-ФЕНА – “Пояснююча доповідь про устава османської династії” (“Telhis elbijan fi kavanin al Osman” де 9-та глава присвячена “устанам кримських ханів” (“Kavaninchananı Krum”), цеб-то коротко пояснює систему внутрішнього устрою кримського ханства. (Бібл. Учебн. Відд. Мін. Закорд. Справ № 357), автор помер у 1691 р. [126]

Крім того:

7) “Хулясе-Іхтібар” – (“Сок достопримечательности”) – РЕСМІ-АХМЕД-ЕФЕНДІ – турецького міністра закордон. справ, – це записки його про війну між Росією й Туреччиною між 1769–1776 р. Тут є досить згадок і за Крим (два рукоп. прим. в бібліотеці Ленінградського Університету) [127].

8) АБУЛЬГАЗІ БАГАДУР-ХАН – “Родословная история о татарах” 1762 р. т. I–II. рос. переклад [128].

Крім того слід відзначити історичні рукописи іншими мовами, напр.: рукопис караїма РАБІ-АЗАРІЯ сина Іллі про події, що трапилися в Криму за часів царювання Шагін-Герей-хана [129]. До цієї групи треба віднести “Описание Черного моря и Татарии”, яке склав домініканець ЕМІДІО ДОРТЕЛІ Д’АСКОЛІ, префект Кафи й Татарії і яке було видано у 1634 р. [130].

Я вже не згадую за “Полное собрание рус. летописей”, за літописи українські, литовські, польські. Досі видано такі збірники жерельних матеріялів щодо історії татарського Криму:

1) В.В. ВЕЛЬЯМИНОВА-ЗЕРНОВА – “Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные из Моск. Главн. Арх. Минист. Иностр. Дел.” Спб. 1864. (документи зкопіював Фейз-ХАНОВ?). Документи подано татарською мовою без перекладу.

2) В.Д. СМЕРНОВА – “Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, Россия и Крыма”. Спб. 1881.

3) Г.Ф. КАРПОВА – “Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою Ордами и Турцией”, т. I – 1474–1505 (Имп. Рус. Ист. Общ. сборн. т. ХLI Спб. 1884 р.), що власне є публікацією посольських книг Крымских № 1 і 2 і Ногайских № 1 Архіву Мініст. Закорд. Справ.

4) В. ТИЗЕНГАУЗЕН – “Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды”, т. I, Извлечения из сочинений арабских”. Спб. 1884, мітить крім того де-що до історії Кримської орди.

5) є де-які відомості за Крим у збірнику “Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XVI в. собранные В.А. УЛЯНИЦКИМ” М. 1887, ст. VII, 244 (Чтен. Моск. Общес. ист. др. 1887 р. т. III.)

6) Книга посольской метрики в кн. Литовского вид. Моск. Об. Ист. Др. 1843 р. кн. I–II.

7) ЛАЖОВА Ф. – “Материалы для истории второй турецкой войны 1787–1792 г.г. [131].

8) 39 №№ “Дипломатического приложения” – грамот турецких і татарських за р.р. 1474–1531 р., що додано до “Истории дипломат. собрания дел, происходивших между российскими вел. князьми и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 г. [132]

9) Серед рукописів Решетіловського архіву [133].

10) у “Сборнику Муханова” №№ 22–26 що до початкових зносин з Крымом за литовською метрикою.

11) ДОГЕЛЬ “Дипломатический кодекс материалов о России и Польще” т. III “Отношения Польши к козакам, Крыму, Турции” [134].

12) “Статейный список стольника Вас. Тяпкина и дьяка Ник. Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчи-

сарайського договору” Одес. 1850 ст. VI + 284 (III том “Зап. Одес. Общ. Ист. и Др.” (також статейні списки 1587–88 р., що їх видав Ф. ЛАШКОВ. [135].

13) Багацько відомостей за Крим зустрінемо в “Актах, относящихся к истор. Южн. и Зап. Рос.” т.т. 14 (охоплюють 1361–1678 р.) Спб. 1863–1884 р.р.

14) В окремих томах “Сборников” Рос. Ист. Общ., яких вийшло понад 130 є також звістки за Крим.

15) Про першу турецьку війну й Крим є де-що в паперах Панина [136].

Мемуаристи и мандрівники різних часів і народів також де-що можуть дати для нас. Згадаємо лише за:

1) ЖАН-ДАЛЬ-ЛЮК – “Описание перекопских и ногайских татар” [137].

2) МАНШТЕЙН – “Описание Бахчисарайского дворца” [138] а також “Записки Манштейна о России 1727–1744 р.” Спб. 1875.

2а) БОПЛАН – “Описание Украины” – є розділ про татар.

3) Описание Крыма “Маргина Броневського” [139].

4) Щоденник МІНІХА про походи його на Крим (1683–1727), Одеса 1860 та “Записки” його [140].

5) Щоденник ДОЛГОРУКОВА 1773 р. [141].

6) Записки ЕНГЕЛЬГАРДА за р.р. 1766–1836 (Моск. 1867 р.) [142]

7) “Путешествия венец. МАРКА ПОЛО в XIII ст.

8) “Путешествие по Крыму акад. ПАЛЛАСА в 1793 и 1794 годах” [144]

9) Подорож по Крыму АСФЕЛЬДА. [145]

10) Подорож через Крим у 1829–30 р. ЖАНА БЕССЕ. [146].

11) Подорож по Крыму ВОЛОД. БРОНЕВСЬКОГО у 1822 році [147].

12) Подорож БРУННЕРА через Стамбул до Криму у 1831 р. [148].

13) Подорож графа де-КАСТРА [149].

14) Подорож КЛЯРКА [150].

15) подорож КОЛЕБРУКА [151].

16) Подорож Анатолія Демідова у 1837 р. [152]

17) Подорож ДЮБУА де МОНПЕРЕ [153].

18) Подорож ГРІМА [154].

19) Подорож Gutrie Maria в Крим у 1795–1796 р. [155]

20) Подорож Мері ХОЛДЕРНЕС до Криму [156], яка прожила там з 1816 до 1820 р.

21) Подорож у 1825 р. ЯГЕРА і ЛІХАЧОВА до Криму [157].

22) Подорож КАЧКОВСЬКОГО до Криму [158].

23) Подорож до Криму ІВАНА МУРАВЬОВА-АПОСТОЛА в 1820 р. [159].

24) Подорож через Крим і Бесарабію П. СУМАРОКОВА у 1799 р. [160].

25) ВОЛОД. БРОНЕВСЬКОГО – “Обозрение Южного берега Тавриды в 1815 г.” Тула. 1822 ст. 192 [161].

26) КЛЕЕМАН НИК. – “Путешествие из Вены в Белград и Нов. Килию, також в земли” буджатских и ногайских татар и во весь Крым і т.д. Спб. 1783 ст. 4 + 250. [162].

27) КРАВЕН МАР. – “Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 г. ...” Мос. 1795 ст. VIII + 524. [163]

28) ПАВ. СУМАРОКОВ – “Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду по Высоч. повел.” Спб. 1803 г. I ст. 226, ч. 2, ст. 244 [164].

29) САФОНОВ – “Записка о том, сколько я помню о Крымском и турецком походах 1796 г.” Одес. 1836.

30) ИВ. КУРИЛОВ – “К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством. Путевой журнал сек.-майора Матвея Миронова в командировку его к Крымскому хану в 1755 г.” [165].

31) “Путешествие в полуденную Россию в письмах, изданных ВЛАД. ИЗМАЙЛОВЫМ, ч. I–IV. М. 1802 р. [166].

32) “Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию... и т.д. в 1836 и 1837 г.г. Н.С. ВСЕВОЛОЖСКОГО” т. I–II. М., 1839 р. [167].

33) VANZETTI TITUS – “Excursion en Crimée, faite dans l’automne de l’année 1835, Odes. 1856.

34) WEBSTER I. – “Travels Through the Grimea, Turkey and Egypt, performed during the years 1825–1828” v. I. Lond. 1830.

35) ALEXANDER capitaine JAMES EDWARD – “Travels to the seat of Warin the Erst, through Russia and the Crimea in 1828”, vol. I–II, Lond. 1830.

36) WOENZEL I. von – “Aantee keningen gehouden op cene Reise door Turkeyen, Natolien de Krim en Russland in de Jaaren 1784–89”, t. I–II, Const. 1791–1794.

37) GAMBA – “Voyage dans la Russie meridionale particulièrement dans les provinces situées au delà du Caucase 1820–24”, Par. 1826.

38) HENDERSON E. – “Biblical researches and travels in Russia including a tour in the Crimea”. Lond. 1826.

39) GOEBEL Fr. – “Reise in die Steppen des südlichen Russlands”, t. I–II, Dorpat. 1837.

40) VITSEN N. – “Nord en Oost Tartaryen behelzende eene beschrijving von verscheidene Gewesten”. t. I–II, Amsterd. 1785.

41) KOHL I.G. – “Reisen in Südrussland”, t. I–II, Dresd. 1841.

42) LYALL R. – “Travels in Russia, the Krimea, Caucasus and Georgia”, v. I–II Lond. 1825.

43) МАРМОН РАГУЗСКИЙ – “Путешествие в Венгрию, Трансильванию, Ю. Россию, по Крыму”, пер. з франц. Т. 1–4, М. 1840;

44) NARUSZEWICZ Adam – “Tauryka... Diaryusz”, Warsz. 1787 i 1805.

45) POTOCKI Jean – “Memoire sur un nouveau periple du Pont Euxin”, Vienne, 1796.

46) REUILLY I. – “Voyage en Crimée et sur les bords des la Mèr Noire”, Paris, 1806; англійський переклад є.

47) SPENCER E. – “Travels in Circasaia, Krim, Tartary... etc. in 1836”, Lond. 1837, v. I–II.

48) STRUVE – “Reise eines jungen Russen von Wien über Jassy in die Krim”, Gotha, 1801, французький переклад є.

49) VITBOUT DE MARIGNY – “Voyage en Circassie fait en 1818”, Brux. 1821.

50) ШИШКИНА – “Заметки рус. путешественницы по России в 1845 р.” т. 1–2, Петерб. 1848;

51) SCHLATTER – “Bruchstücke aus einigen Reisen nach dem südlichen Russland in 1822–28”, Gallen. 1830.

52) KING I. – “Bamerkungen über Russland und die Krimm”, Leipz. 1788.

53) Kosmeli – “Rhapsodische Briefe auf einer Reise in die Krim und Turkei”, Halle, 1815.

54) CHEVALIER I. – “Voyage de la Propontida du Pont Euxin”, t. I–II, Paris, 1800; aussi – “RESATILI – Propontiden”, t. I–III, Stokholm, 1802 – є німецький переклад.

55) SCHLEGEL – “Reisebemerkingen über Weissrussland, Kleinrussland, Ukraine, die Krimme”... etc. Meiningen, 1832.

56) TOTT – “Memoires sur le Turcs et les Tartares”, t. I–III, Amsterd. 1785.

57) THOUMANN M. – “Descriptions de la Crimée”, Strasburg, 1786.

58) CANALE M.G. – “Della Crimea”, Genow, 1855, t. I–III.

59) LAGORIO F. – “Abregé historique des révolutions et du commerce de la Tauride”, Od. 1830.

Можна також згадати й про листування сучасників, що може дати багацько цікавих відомостей, як напр., листування Катерини II з Йосипом II, або листи запорізького кошового Сірка до Хана Кримського [168], листи Лизавети Гревен [169]; а також 6 том. із фоліо ордерів кн. ПОТЬОМКІНА, “Описание Таврической области” 1806 р. та “Описание Крыма ген.-пор. бар. ИГЕЛЬСТРОМА” 1783 р. (“Регистр разным письмам, изъясняющим состояние Крымского полуострова и какое было в оном течение дел земских с 16 авг. 1783 до июня 1784 г.”), про які згадує А. СКАЛЬКОВСЬКИЙ (“Занятие Крыма в 1783 г.” – “Ж.М.Н.Пр.” 1841 г. IV, отд. II) і т. інш.

Взагалі перелічити всі окремі публікації уривків, документів, відомостей або рефератів з джерел було б дуже довго. За більш детальними довідками треба звернутися до досить повних покажчиків літератури Г. ГЕННАДІ й АРС. МАРКЕВИЧА [170]. Найповнішу ж з бібліографічного боку збірку літератури про Крим містить в собі бібліотека небіжчика БЕРТЬЕ де-ля ГАРДА, яку у 1923 р. М.О. Тихий, перевіз з Ялти до Симферополя в Центральний Музей Тавриди.

6. Наукове розроблення історії татарського Криму.

Література історична про Татарський Крим не дуже численна. Проте це не було б бідою, якби вона не була, крім того вона є здебільшого застарілою, непевною й незадовільною з погляду вимог методів сучасної історичної науки. Це доводиться сказати про такі найраніші праці, як Адама НАРУШЕВИЧА “Taurika czyli wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krumu do naszych czasów”, Wars. MDCCLXXXVII / 16 книга твору SESTRENCEWICZ DE BOHUSZ – “Histoire de la Tauride”; CASTELNAU – “Essai sur l’histoire de la Nouvelle Russie”, P. 1727,

t. III; LANGLES – “Notice chronologique des Khans de Crimée”; HAMMER-PURGSTALL – “Geschichte der Chane der Krim unter osmanischen Herrschaft. Aus türkische³”.

Відомості про татарський Крим можна знайти й у працях загальнішого характеру, як ось DEGUIGTES – “Histoire générale de Huns, des Turcs, des Mongols...” ets. Paris 1747; HOTWORTH – “History of the Mongols”. Лондон 1880 р. (II т. розд. 7, ст. 448–626 містить історію кримської орди); дуже мало за Крим відомостей в ZINKEISEN – “Geschichte des Osmanischen Reiches”, Gotha 1857 р.

З цих авторів найбільш уваги слід дати працям ГАМЕРА й ГОВОРДЗА, бо вони в де-якій мірі використали невідомі раніш для європейської історичної науки східні, переважно турецькі, жерела; проте некритичне ставлення їх до своїх жерел, фактичні помилки примушують бути до них обережними (як це довів В.Д. СМІРНОВ [174]).

Решта згаданих творів не має вже нині наукового значіння, а лише історіографічне.

Серед таких творів треба згадати й:

1) BARKER (W. Burkhardt) – “A short historical account of the Crimea, from the earliest ages and during the Russian occupation, com. from the best authorities”, London, 1855, pp. XVI + 236.

2) CANALE MICHELE – “Della Crimea, del suo commercio e da suoi dominatori, delle origini finiai di nostri commentatori storici”, Genova 1861, v. 3.

3) GRANT ANTHONI – “An historical sketch of the Crimea” Lond. 1855, p. 116.

4) MILNER F. – “The Crimea: its ancient and modern history: the Khans, the sultans and the Czars, With sketcher of the scenery and people. Anthor of the Baltic... London, 1855.

5) ТЕР-АБРАМОВ – “История Крыма с географическими и учеными исследованиями”. Феодос. 1865.

Без сумніву, найбільш капітальними творами загального характеру в праці В.Д. СМІРНОВА: 1) “Крымское ханство под верховенством Оттоман. Порты до нач. XVIII” Спб. 1887 ст. XXXV + 718; 2) “Крымское ханство под верховенством Оттоман. Порты в XVIII ст.” Од. 1889 ст. 252. Великі, детально пророблені праці,

³ Quellen zusammengetragen, mit der Zugabe eines Gasels Schahin-Gerais. Als Anhang zur Geschichte des Osmanischen Reiches”, 1852.

де вичерпно, й систематично і критично подано за турецько-татарськими жерелами історію татарського Криму. Але ж будучи добрим довідником для формально-політичного боку історії й книжками, які насамперед треба простудіювати, ці твори мають дві основних хиби: 1) вони цілком ігнорують західньо-європейські жерела, що відзначив акад. М. ГРУШЕВСЬКИЙ [175], 2) оминають внутрішню економічну й соціальну історію татарської держави, що відзначив сам автор [176].

Спорадичні згадки за татарський Крим, звичайно є в загальних історичних курсах, починаючи від КАРАМЗІНА до ПОКРОВСЬКОГО, але ж найбільше відомостей за це є в “Історії Росії” С.М. СОЛОВЙОВА, в працях КОСТОМАРОВА за добу гетьманщини та у “Історії України-Руси” М. ГРУШЕВСЬКОГО, де є перша спроба події татарського Криму ув’язати з історичним процесом життя укр. народу

Окремі книжки, брошури й дрібні статті розглянути нема можливості (радімо звернутися до бібліографічних покажчиків А. МАРКЕВИЧА та ГЕНАДІ); але ж серед них треба відзначити де-які твори чи групи статтів. В напрямі вивчення Криму й публікації дослідів про нього особливо відзначимо “Одеське Т-во Історії й Старовинностей” (див. його I–XXXIII т.т. Записок) та “Таврическу Губ. Вчену Архівну Комісію” (див. 57 т.т. її “Известий”) [177]. Менше дало в цьому напрямі в своїх “Чтеніях” Московське Т-во Істор. і Старовинностей”. Тут треба насамперед відзначити праці, що стосуються вивчення внутрішньої історії татарського Криму, це є праці Ф.Ф. Лашкова, – 1) “Исторический очерк крымско-татарского землевладения” [178], и до нього додаток – “Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения” Симфероп. 1897, документи якої збірки охоплюють період з 1630 до 1806 р., 2) “Сельская община в Крымском ханстве” Симфер. 1887, 3) “Архивные данные о бейлыках в Крымском ханстве [179] і інш. [180].

До цієї ж групи належить і праця БЛЮМЕНФЕЛЬДА – “Крымско-татарское землевладение” (Историко-юридич. очерк) Одесса 1888. Корисними можуть бути праці БЕРЕЗІНА, серед яких особливо згадаємо за “Тарханья грамоты Крымских ханов” [181].

Окрему групу складають статті КОЛЛІ, які висвітлюють, переважно на підставі генуезьких жерел, занепад генуезьких колоній

та формування Кримського ханства в серед. XV в. Це статті: “Хаджи-Герей хан и его политика”. [182] “Падение Каффы” [183], “Падение Каффы 1474–1775 г.” [184], “Христофоро Ди-Негро, последний консул Сольдаи”, [185] “Исторические документы о падении Кафы” [186].

До цієї ж групи можна віднести й більш стару працю Н. МУР-ЗАКЕВИЧА – “История геноузских поселений в Крыму” Одеса. 1837 р. та статтю ВОЛКОВА “Четыре года Каффы” [187].

Велика монографія зі збіркою документів а присвячена останнім часам незалежності Криму – ДУБРОВИН – “Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения” т.т. I–IV. 1775–1782 р. Спб. 1885 р.

З решти статтів треба згадати: Хартахая – “Историч. судьба Крымских татар” [188]; “Историко-археологический очерк Крыма” А.С. БАШКИРОВА [189] “Очерк истории Тавриды” А.І. МАРКЕВИЧА [190], БЕРЕЖКОВА – “Русские пленники в Крыму” [191]; КАНЕВСЬКОГО – “Очерк поселения ногайцев в Крымском полуострове в XVIII в.” [192]; КАРПОВА – “Отношения московского государства к Крыму и Турции в 1508–1517г.” [193], МУХЛИНСЬКОГО – “О происхождении и состоянии литовских татар” Спб. 1857, ШАРКОВ – “История Крыма”, Симфер. 1883; АНДРІЄВСЬКОГО – “Комисия 1749 г. о претензиях татар и запорожцев”, Київ 1894; “Литовские упоминки татарским ордам” М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО [194]; ВОСТОКОВА – “К истории первого Крымского похода” [195]; САВЕЛОВА – “Из истории сношений Москвы с Крымом при ц. Мих. Федор.” Посольство С.И. Тарбеева в Крым 1626–1628 г. [196]; В.ОСТЕРМАНА – (Т. Мундта) – “Крым – Гирей, союзник Фридриха Великого” [197], пр. Ф. ПЕТРУНЯ – “Нове про татарську старовину Бозько – Дністрянського степу”, [198] “Ханські ярлыки на українські землі” [199].

Особливу нашу увагу повинні притягати ногайські татари – північна степова орда, яка була автономною одиницею в складі Кримського ханства, що дало підставу гр. П.І. Паніну, скласти у 1769 р. проект політичного відсепарування ногайців від Криму. Про нагайців писав ДЕГУРОВ (“De la civilisation des Tatars Nogais, dans le midi de la Russie Européenne...” etc. Charcow 1816 – 8 р.р. 122), заслуживши похвалу А. Скальковського (“труд

этот, основанный на верных фактах, вполне достоин похвалы” (А. СКАЛЬКОВСКИЙ – “О ногайских татарах, живущих в Таврической губ.”, – “Ж. М. Н. Пр.” 1843, XI–XII). Менонист КОРНИС – “Краткий обзор положения ногайских татар”... і т. д. (“Телескоп”, XXXIII, 1836 р. № 1–3). Г.И.А. – “Путевые, заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уезда в 1836 г.” (“Листки Имп. Общ. Сельск. хоз. юж. Рос.” 1840 р., № 4, 5 і 6).

Нарешті треба також згадати за провідники по Криму:

1) MONTANDON С.Н. – “Guide du voyageur en Crimée...” Odessa, 1834, 4 + 384.

2) АФАНАСЬЕВ Д. – “Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям” Никол. 1855.

3) Путеводитель южного берега Крыма. Од. 1865, ст. 51.

4) СЕМЕНТОВСКИЙ Ник. – “Южный берег Крыма”, Спб. 1847, ст. 148.

5) ШЕВЕЛЕВ ЕГОР – “Заметки для путешественников по Крыму”. Одесса 1847. ст. 24.

6) ШТАКЕЛЬБЕРГ – “Путеводитель. Описание Крыма в 3-х частях”, Спб. 1858 ст. 87.

7) ЛЕБЕДЕВ – “Путеводитель по Крыму” М. 1875;

8) КАГАНОВИЧ – “Новейший путеводитель по Крыму на 1912 г.” Од. 1912 р. його ж на 1913 г. Евпатор.

9) ФЕЙГІНА – “Путеводитель по Крыму” М. 1885,

10) КОНДОРАКИ – “Новый обстоятельный путеводитель по Крыму”, М. 1885;

11) МОСКВИЧ – “Путеводитель по Крыму” (є декілько видань – 1888, 1889, 1894, 1895, 1896, 1901, 1909 р. та ін.);

12) ФИЛИППОВ С. – “По Крыму”. М. 1889;

13) СОСНОГОРОВ – “Путеводитель по Крыму” (декілько видань в Одесі – 1871 р., 1874 р., 1880 р., 1889 р.);

14) БУГОСЛАВСКИЙ – “Южный берег Крыма” Черн. 1909 р.;

15) Г.П. – “Спутник по Крыму” М. 1898;

16) ГЕЙМАН – “Спутник проезжего” Феод. 1911;

17) ИГНАТОВ – “Петербург-Москва-Крым”. Пет. 1901;

18) М.Е.Л. – “Путеводитель по Крыму” Од. 1874;

19) Мин. внутр. дел. “От Москвы до южного берега Крыма”, Петерб. 1861;

20) МОСКВИЧ – “Иллюстр. путеводитель по Крыму” Од. 1897 (перевідавався до 1912 р. включно);

21) РАИСОВ – “Новый иллюстрированный путеводитель по Крыму и Кавказу” Од. 1910;

22) СОСНОГОРОВ и КАРАУЛОВ – “Путеводитель по Крыму” Симфер. 1906;

23) ШИНБЕРГ – “Ялта в кармане” Од. 1900; також путівники ПАРСЬКОГО (за 1902–1910 р.р.), ПЬЯНКОВА (за 1888–1897 р.р.) ПУТНИКА-ЛЕНДЕРА (за 1897–1914 р.р.) і т.ін.

Отже ця путівна література різнорівнева по формі й якості остільки численна, що треба було б спеціальну розвідку, щоб простудіювати її, – вона важлива тим, що саме вона створювала масове уявлення про Крим і про його тубільне населення. Тому не надаючи їй майже жодного наукового значіння урахуємо її великий практичний вплив за своїх часів [200].

За радянських часів бачимо появлення в світ декількох довідкових видань, вже значно вищої наукової якості, а саме: “Крым. Путеводитель” (три видання Кримдержвидаву під редактурую “Крымск. общ. естествоисп. и любит. природы”), “Весь Крым” ювілейний збірник Крим ЦВК’у, Симфер. 1926 р.; С.А. УСОВ – “Историко-экономические очерки Крыма” Симф.; Н.В. ДЕН. – “Крым” ГИЗ, 1930 р. і т.ін.

У кінці 20-х. р.р. ХХ ст. в справі вивчення татарського Криму було помітно наявне піднесення, так з боку вчених самого Криму, з’окрема й татар – дослідників, як і дослідників з інших союзних республік. У Криму з 1924 р. що року провадилися великі археологічні розкопки (Ескі Крим, Чуфут-Кале, Ескі-Юрта та інш.), розшукувалися епіграфічні й рукописні жерела, збиралися матеріали етнографічного характеру що до фольклору та матеріальної культури татар [201]. У наукове. користування вводиться сила нових відомостей і з’ясовується, що татарська культура не така бідна, як гадали раніш, що ще безліч залишилося пам’яток із збереження й вивчення яких можна її дослідити. Головним осередком цих дослідів став молодий Бахчисарайський музей татарської культури [202]. Замість колишньої “Тавричеської Архівної Комісії” організувалося “Тавричеське Т-во Історії, археології й етнографії”, яке щороку, починаючи з 1927 р., випускало по тому своїх записок. Також цікаві статті знаходимо в “Известиях

Крымского Педагогического Института” [203]. У Москві засновалося “Наукове Т-во вивчення Криму” й почав виходити спеціальний орган “Крым” [204].

Українських дослідників цікавили переважно теми історичного характеру (українські вчені майже не брали участі в археологічних і етнографічних дослідженнях в Криму) що до тих складних політичних пересправ, що точилися поміж Гетьманщиною з одного боку та Кримським ханством і Туреччиною з другого у XVII–X–III ст. Згадаємо серію статей О. ОГЛОБЛІНА, що присвячена повстанню Петрика в кінці XVII ст. та його зв’язків з кримським ханом [205]. Цінною вкладкою в діло вивчення татарського Криму є загальний огляд кримсько-татарської літератури, що його написав ак. А. КРИМСЬКИЙ [206]. Спробу визначити де-які запозичення образів українською літературою від стосунків нашої країни з татарами Криму зробив був АЙЗЕНШТОК І. в статті “Шляхи засвоєння Сходу в українській літературі” [207]. Загалом інтерес сучасних українських дослідників до вивчення минувшини й матеріальної культури татарського Криму, без сумніву, останніми роками помітно зростає [208] і, очевидно, від цього в недовгому часі мали б бути позитивні наукові наслідки, якби не стався погром української культури за доби “сталінських п’ятирічок”.

Отже з наведеного огляду можемо констатувати: 1) виключне значіння України в минулому й сучасності татарського Криму, як також і України для нього; 2) недостатню розробку питань історичних відносин цих двох країн, особливо що до економічної й культурної історії їх; 3) недостатню вивченість і публікацію навіть жерел до цих питань. Потреба посиленої розробки цих питань впливав з цього з достатньою переконливістю.

Примітки

1) До речі – московська наукова асоціація сходознавства мабуть не вважала Крим за східну країну, бо у її виданні “Библиография Востока, вып. I. История”. Моск. 1928 розділа про Крим зовсім нема. Декілька статтів та книжок про Крим можна випадково розшукати у десятому розділі з невиразною назвою “Черноморье”.

2. Не дивно, що цей Кримський степ заселено у великій мірі українською людністю. За статистикою (офіційною!) 1897 р. у Криму було 62679 чол. українців, причому у Евпаторійському повіті було 21,2 %

української людності серед загальної кількості населення, у Перекопському – 22 %, у Керчі – 16,1 %, у Федосійському повіті – 11,5 %, у Севастополі – 13,1 % (Див. “Укр. народ в его прошлом и настоящем”, Спб. 1916, т. II, ст. 389). Ріжні автори та навіть офіційні видання дають протирічні числа сучасної кількості українців у Криму – 45.700 чол. або 14,2 % (“Весь Крым”, вид. Крым. ЦВК’у Симф. 1926 р.), 77.405 чол. (“Крым. Путеводитель”, Симф., ст. 241), 77.405 або 10,8 % Н.В. ДЕН – “Крым” ГИЗ, М. 1930, ст. 26). Взагалі існує у дослідників тенденція зараховувати українців до графи “русские” (див. С.А. УСОВ – “Историко-экономические очерки Крыма”, Симф., 1925, ст. 29; М.Ф. БУНЕГИН – “Революция и гражд. война в Крыму”, Крым. издат., 1927, ст. 8–9).

3. Винятково важливу стратегічну ситуацій Криму оцінили вже давно. В одному; старому описанні Криму (XVIII ст.) читаємо: “Счастливое положение сего полуострова натура не только всем полезным открыла и украсила, но и укрепила так, что весьма с малым числом войск прикрывает он не малую часть полуденных границ Рос. Империи. Приступ же для покушающагося завладеть сею обширною крепостию самой натурою устроеною столько для него труден, сколько невозможно подобную ей руками человеческими сделать” (“Салгир”, 1900 р; № 78, стаття – “Старое описание Крыма”).

4. Про це див. И. ЄРОФЕЕВ – “Крым в малорусской народной поэзии XVI–XVII в.в. преимущественно в думах” (“Изв. Тавр. Уч. Арх. Ком.” № 42 ст. 73–87).

5. Ось, наприклад, що писав А. СКАЛЬКОВСЬКИЙ в статті “Занятие Крыма в 1783 г.” (“Ж.М.Н.Пр.” 1841 р., IV, отд. II, ст. 1–44): Крым “еще недавно тому с небольшим полвека был отечеством и убежищем толпы мусульманских хищников” (ст. 2); “Россия должна была для собственной безопасности одним ударом уничтожить логовище хищников, терзавших столько лет полуденные и восточные ее области” (ст. 4); після завойовання Крим “сделался теперь увеселительным садом Великой и Новой России” (ст. 3).

6. Російський імперіялізм, починаючи у XVIII ст. рішучий наступ на Крим, утворив зазначену теорію про потребу для Росії з метою самозахисту знищити окремішність Крима, як антикультурної державної організації. Доказом цьому є анонімний рукопис часів турецької війни 1736–1740 р. – “Картина или краткое известие о российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине X века и почти непрерывно чрез восемь лет продолжавшихся”, який мав виразний апологетичний характер на захист жагерливості російського капіталізму й уряду (Моск. Військ.-Истор. Арх. Катал. Бендера, т. III, № 18094). Автор цього твору, після тенденційного огляду історії взаємин Росії з Кримом, приходить до такого висновку: “Заключение. Как то уже по истории довольно

ясно показано, что в продолжении восьми сот лет татары никогда мирных своих с Россією договоров не содержали и завсегда оные нарушали, когда только видели быть из того их пользу; следовательно и впред в том на их веру полагаться не можно, да и не должно... Остался один только Крым и подвластные ему татары, от которых Риссія уже с двесте тому лет как ограждает в разные разореніи претерпевает, особливо Малоросія, и конечно на менее того как она претерпевала от казанских татар... Из чего довольно видится, сколь нужно есть принять добрые меры противу сих наших вечных неприятелей, даба одинажды навсегда привести себя от них в безопасность и тем доставить отечеству своему надежной покой”. Але це довелося реалізувати вже не Мініху, а діячам другої половини XVIII ст. В тон цій записці цілком потрапляв автор патріотичної брошури, написаної через 100 років після того (В.В.Ш. “По поводу сто летнего юбилея присоединения Крыма”, Симф. 1883): “Празднование 100 летнего юбилея присоединения Крыма есть праздник не местный, а общегосударственный” (ст. 1); автор твердо переконаний, що приєднання Крыму позбавило Росію татарських грабунків і руйнацій (ст. 23). Таким чином традиція цієї політичної ідеології Російської імперії тягнеться через все XVIII і XIX ст.

7. Див. “The encyclopaedia Britannica” v. VII p. 450.

8. Чому саме Кр. АСРР входить за конституцією ССРСР до складу РСФСР, а не до УССР, з якою її найбільше сполучають географічні, історичні й економічні умови, можна пояснити лише прагненням більшовиків максимально знесилити Україну.

9. М. ГРУШЕВСЬКИЙ – “Іст. Укр.-Руси”, т. I, ст. 226–243.

10. Тамо ж, ст. 230.

11. Тамо ж, ст. 231.

12. Див. про новіші здобутки археології на цих теренах цікаву книжку В. БАЛЛЮД, “Приволжские Помпеи”.

13. Тамо ж, ст. 234.

14. Іпат. ст. 14.

15. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. I, ст. 236.

16. Тамо ж, ст. 237–238.

17. Тамо ж, т. II, ст. 54–56.

18. Тамо ж, II, 83.

19. Тамо ж, II, 103–106, 179–180, 210–215.

20. Тамо ж, II, ст. 240–243.

21. Тамо ж, II ст. 249–253.

22. Тамо ж, II, ст. 212.

23. Тамо ж, II, ст. 347–348.

24. Тамо ж, II, ст. 506–520.

25. Про тюркські племена у нас див. тамо ж, II, ст. 526–551.

26. Література про монгольсько-татарську міграцію див. М. ГРУШЕВСЬКИЙ, цит. праця II, ст. 583–585.
27. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця III, ст. 83–90.
28. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. III, 102–104.
29. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. III ст., 144, і дальші.
30. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. III, ст. 159.
31. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. IV, 38–39.
32. Тамо ж, ст. 43.
33. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. IV, 306.
34. Тамо ж, ст. 307.
35. Тамо ж, ст. 309.
36. БОЛЕНСКИЙ и ГРИГОРЬЕВ – “Ярлык хана Золотой Орды Тохтомыша к польському королю Ягайлу от 1392–3 г.” М.–К. 1850 р.
37. М. ГРУШЕВСЬКИЙ, т. IV, ст. 314.
38. “Зап. Одес. Общ. ист.”, т. III.
39. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. IV, ст. 316.
40. Тамо ж, ст. 307–308.
41. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. IV, 324–325.
42. Тамо ж, ст. 326.
43. Тамо ж, ст. 328–334.
44. Тамо ж, ст. 334.
45. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця VI, ст. 9.
46. Тамо ж, ст. 10.
47. Тамо ж, ст. 39–48.
48. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. V, ст. 251–254.
49. Тамо ж, т. VI, ст. 29 і наступні.
- 49а. Тамо ж, т. VI, ст. 13.
50. Тамо ж, т. VI, ст. 17.
51. Тамо ж, т. VI, ст. 15–16, 61, 65, 70–71.
52. Тамо ж, т. VI, ст. 13.
53. Тамо ж, т. VI, ст. 65–69.
54. Тамо ж, т. VI, ст. 67, 18–22.
55. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. VII, в тексті.
56. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. VII, в тексті.
57. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. VII, ст. 515–517.
58. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. VII, ст. 540.
59. М. ГРУШЕВСЬКИЙ, т. VIII, ч. I, ст. 30 і 36.
60. Тамо ж, ст. 46–49.
61. Тамо ж, ст. 55–60.
62. Тамо ж, ст. 65–67.
63. Тамо ж, ст. 69.
64. Тамо ж, ст. 121–122.
65. Тамо ж, ст. 205–206.

66. Тамо ж, ст. 236–237 і дальші.

67. Тамо ж, ст. 242–243.

68. Тамо ж, ст. 261.

69. Тамо ж, ст. 288.

70. Див. про це М. Грушевський цит. праця, т. VIII, ч. 2, ст. 315–340.

71. Див. “Східн. Світ” 1928, № 5; ст. 173–175.

72. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Цит. праця, т. VII, ст. 71–72.

73. Навіть на початку XIX ст. ген. м. МАЄВСЬКИЙ в своїй праці – “Эскиз военной истории с турками” (Катал. Бендера, т. III, № 18096) свідчить, що подobenство військового устрою козаків до турецько-татарського дуже допомагає козакам у війні з турецькою кавалерією. Низку цікавих історичних спостережень і висновків наводить Л. ЛЬВОВ у брошурі – “Отношения между Запорожьем и Крымом”, Одес. 1895 р. (“Что касается Крыма, то в поступках и словах козаков, в особенности запорожцев, видно совершенно ясное сознание того, что самое существование козачества обусловлено только существованием Крымского ханства”, – ст. 6 і ст. 59; “Политические интересы Запорожья и Крымского ханства были связаны настолько тесно, что в течение своей истории Запорожье становилось к Крыму попеременно в положение врага, союзника, и подданого. В этом отношении оно только продолжало политику населения южных русских княжеств, всегда, склонных пользоваться силами степных кочевников против поляков”, – ст. 9; “Завоевание Крыма турками переменяло направление крымской политики и усилило фанатизм татар”, – ст. 9; між тим спільний похід на Крим Мехмед-Гірея та Ост. Дашкевича у 1521 р. (Соловьев, V, 382) і свідощтво Яна Юзефовича, що кримці в своїх внутрішніх усобицях користувалися допомогою козаків (“Сборн. летоп., относ. к ист. южн. и запад. Руси”, К. 1888, ст. 113) доводить “факт существования у современников убеждения з возможности союза татар с их всегдашними врагами”, ст. 11; найкращим доказом останньої думки був факт підданства запорожців ханові в 1709–1734 рр. – “Этот факт опровергает, во-первых, мнение о непримиримой, фанатическое ненависти с обеих сторон; во-вторых, взгляд на запорожцев, как на военный орден – авангард северного населения в борьбе с Крымом”, – ст. 17; “непосредственное соседство русского и татарского племени, несмотря на многовековую борьбу, все время продолжало действовать сближавшим образом. Самая борьба не развила здесь фанатической ненависти к иноверцам”, ст. 60.

74. Дата 1783 р. – офіційна. Фактично російське військо захопило Крим вже у 1771 р. під час походу В. Долгорукова. Патріотичний дослідник М. КАРСЬКИЙ так характеризує вчинки цього полководця: “Армия сего полководца, подобно урагану пронеслась по всей Тавриде, от Перекопа до Керчи, сея на своем пути ужас, смерть и разрушение. В прах обращены были крепости и лучшие города и селения, а дымящиеся

развалины покрылись трупами татар и опекавших их турок” (“Салгир”, 1900 р., № 99, ст. “Суворов в Крымском ханстве”).

Цікаво, що сучасник Мухамед Неджаті ефенді у своїх записках визнав, що татари з Шагін-Гіреєм на чолі відмовилися воювати вкупі з турками проти росіян, передали останнім Перекоп і, навіть, що татари нападали самі на турок (“Рус. Стар.” 1894, березень, ст. 113–134; квітень, ст. 179–208, травень, ст. 144–169). Очевидно керівні шари татарського суспільства бачили користь у приєднанні до Росії.

75. Див. АРСЛАН КРИЧИНСЬКИЙ – “Очерки русской политики на окраинах. Часть I-ая, К истории религиозных притеснений Крымских татар. Приложение: секретные документы”. Изд. Союза мусульманской трудовой интел. Баку, 1919.

У цій книжці використано, лише 46 справ з канцелярії таємного столу Тавричеського Губернатора за період з 1788 р. до 1919 р. включно, при чому на XVIII ст. припадає лише одна справа, на XIX ст. – чотирнадцять, і XX ст. – тридцять одна, Все це одне свідчить за те, що надзвичайно цікаві фонди для вивчення історії Криму у XVIII–XX ст. автором цієї книжки зачеплено лише дуже поверхово. Документи, з яких переважно складається книжка, дуже цікаві, але наведено їх без достатньої акуратності. Вступна частина скоріше публіцистична ніж історична.

76. “Салгир”, 1900 р. № 203, ст. “Былое”.

77. “Салгир”, 1900 р. № 97, ст. “К прошлому Тавриды”. Про це ж див. у цікавих “Записках Д.Б. МЕРТВОГО” (“Рус. Арх.” 1867 № 8 і 9; особл. ст. 183 і наступні); а також А.С. ТОРНАУ – “О праве собственности по мусульманскому законодательству” (1882 р.), ст. 41–42; цей автор зазначав, що для середини XIX ст.: “экономическое положение татар-арендаторов представляется весьма шатким и печальным” (ст. 101), причому у 1882 р. безземельних татар у Криму було 25.000 або 45 % всього татарського сільського населення (ст. 102).

78. “Новорос. Телеграф” 1887 р. № 3846 і 3847; цит. по Н.ТОРНАУ “О праве собствен. по мусульманск. законод.” Ст. 105.

79. А. КРИЧИНСКИЙ, цит. праця, ст. 34–35.

Дополн. ст. 128. Лист муфтія Сеіт Джеліль Ефенді Тавричеському губернатору 11.I.1833 р. № 69.

“Недавно узнал я, что некторыя магом. духовные и простые грамотные татары имеют у себя разныя в рукописи книги и тетради, доставшиися им от предков их, кои вели оные до присоединения Крыма к Российской державе, и ныне те, кои имеют рукописи сии в своих руках, по закоренелым своим правам, толкуют оные простым татарам превратно, а сии по невежеству своему, оставаясь в сильном заблуждении рассеивают между собою разные толки, – почему я обстоятельство сие предложил рассуждению Тавричеського магометанского Духовного

Правления, которое определением своим в 9 день сего генваря мес. заключило: для прекращения могущаго от невежества мулл и простых татар какого-либо неприятного случая, отобрать у всех магометан, как духовных так и простых татар все книги и тетради, кои вели их предки, как до присоединения Крыма к Рос. Державе, так и после того, оставив у них только те, кои относятся к магометанским законам и религии, каковое предложение Магом. Правление от имени своего предоставило мне привести в надлежащее исполнение”...

Зібрав ці рукописи Кади Ескер. 7.XII.1833 р. Мін. Вн. Дел № 109 запропонувало таврическому губернатору разом з муфтієм – “разобрать рукописи и те из них, кои окажутся почему-либо заслуживающими внимания, доставить ко мне на рассмотрение; остальные же уничтожить, как полагает и муфтий” (ст. 124).

80. Ф. ДОМБРОВСКИЙ – “Дворец крымских ханов в Бахчисарае”. 1863;

“Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду”. Спб. 1803, ст. 41.

МУРАВЬЕВ-АПОСТОЛ – “Путешествие по Тавриде”. 1923, ст. 141.

CASTELNAU – “Essai sur l’histoire de la Nouv. Russie”, P. 1727, t. III.

ГЕРНГРОСС (Всеволодский). – “Ханский дворец в Бахчисарае”. – “Старые годы”. 1912, апрель, ст. 30.

81. Н.С.З. № 15708 і підтвердження тамо ж № 15798. “Извест. Тавр. Уч. Арх. Ком.” № 42, ст. 88–90.

82. КРИЧИНСКИЙ, цит. праця, ст. 5–11.

83. Тамо ж, стор. 12–15.

84. Тамо ж, ст. 24–30.

85. Тамо ж, стор. 19–20. Додаток ст. 68–81.

86. Тамо ж, ст. 21–23.

87. Тамо ж, ст. 48–49, 21.

88. Тамо ж, ст. 36–37 і інш.

89. Тамо ж, ст. 46.

90. В. ЄЛАГІН – “Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы”. (“Нов. восток”, № 5, ст. 191–192).

91. Органи татарської демокр. думки – “Крим аджаги”, “Аріфа”, “Міллет” Айвазова, “Голос татар” Баданінського і Чапчакчі.

92. Пізніше – голова ЦК Кримської АССР; розстріляний за наказом з Москви.

93. Про все це В. ЄЛАГІН – “Националистические иллюзии крымских татар революционные годы” (“Нов. Вост.” № 5, ст. 190–216).

94. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 140–141;

БОЧАГОВ, цит. праця, ст. 50.

95. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 158.

96. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 164–169.

97. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 170–180.
 БОЧАГОВ, цит. праця, ст. 51–52.
98. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 180–184.
99. Арс. КРИЧИНСЬКИЙ – цит. праця, ст. 56–58.
 БУНЕГІН, цит. праця, ст. 224–230.
100. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 261–262.
101. БУНЕГІН, цит. праця, ст. 314–315.
- 101а. Про програм іх, див. БОЧАГОВ, цит. праця, ст. 87–100.
102. КРИЧИНСЬКИЙ, цит. праця, ст. 56–58
- Генерал А.І. ДЕНІКІН пише в своїх “Очерках русской смуты”, (т. V ст. “В Крыму мы столкнулись с менее серьезным вопросом – татарским. Там с приходом Добровольцев воскресли враждебные русской национальной идее татарский парламент “Курултай”; и правительство (“Директория” в период немецкой оккупации стремившиеся к “восстановлению в Крыму татарского владычества” (см. т. III, гл. VI). Они не отказались от своих “державных” прав... Курултай и Директория были упразднены административным распоряжением, и континентальные уезды Крыма включены на общем основании в состав Таврической губ.”).
103. КОЦЮБИНСЬКИЙ належав, до Революції України.
104. Доводиться лише пошкодувати, що ці твори М. КОЦЮБИНСЬКОГО досі не видано татарською мовою.
105. З творів російської художньої літератури про Крим можна вказати: БОБРОВ СЕМЕН – “Таврида или мой летний день в Таврическом Херсонесе. Лирико-эпическое песнотворение”. Николаев, 1798, стр. 278.
- БОРОЗДНА Ив. – “Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма, письма в стихах гр. В.П.З.... у”. М. 1836.
- КОСТОМАРОВ Н. – “Эллины Тавриды”. Ист. др. в 5 д. Спб. 1884.
- МУРАВЬЕВ А.Н. – “Таврида”. Сборн. стихотворений. М. 1827.
- МАРКОВ С.Л. “Очерки Крыма. Картины крымской жизни, природы и истории”, Изд. 2-ое. Спб. 1884.
- НЕМИРОВИЧ-ДАНЧЕНКО В.И. – “Крымские повести” М. 1889.
- ШУФ Вл. – “Крымские стихотворения”, М. 1890, 2-ое изд. Спб. 1898.
- ЙОГО-Ж – “Могила Азиса”, Крымские легенда к рассказы, Спб. 1895, изд. 2-ое, Спб, 1897.
- КАФТАРЕВ – “Мои мечты”, Стих. 1832 (Бахч. дворец 12, Чатырдах 24).
- М. МЕРКЛИ – “Стих”, М. 1837 (“Тебе знаком ли край Тавриды”, 14).
- Н. ЛЮБИМОВ – “Стих.” М. 1842 (“Восп. близ Бахчисарая” 64, “К Таврде” 86–67).

ЗАЙЦЕВСКИЙ С. – “Вечер в Тавриде” (“Невск. альманах” 1828, 312).

НОРОВ – “Таврида” (Од. Альман. 1831, 192).

МАРЧЕНКО – (Т. Ч. “Путевые заметки”, Спб., вип. I; изд. 2, 1853, “Тени пришлого” – Крым Гурзуф).

ГАН С.А. – “Джелалледин. Крымская быль” (БдЧт. 1838, т. 30 – и в Соч.).

Ї ж – “Напрасный Дар”. 1842.

ЗАЙЦЕВСКИЙ С. – “Учан су”, “Вечер в Тавриде” та інш. (Див. зб.: “Поэты Пушкинской Пору” М. 1919, стр. 107 та далі).

МУРАВЬЕВ-АПОСТОЛ И.М. – “Путешествие по Тавриде в 1820 г.” Спб. 1823.

ФОН-ЛИЗАНДЕР – “Запорожцы”, Поэма в 2 ч. М. 1840 (?).

ПУШКИН. – “Желание” (... “берега веселые Салгира”), “Бахчисарайский фонтан” (пейзажное обрамление), “Путешествие Онегина” (Отд. Строфы).

ГРИБОЕДОВ – “Письма” (путевые заметки).

Ал. ТОЛСТОЙ – “Крымские очерки” (“Форос” і под.).

ВЕНЕДИКТОВ – “Путевые заметки и впечатления” (Алупка, Массандра, Оріанда, Чатир Даг та др.).

ГОРЬКИЙ – “Мой спутник” и др.

СЕРГЕЕВ-ЦЕНСКИЙ – Полное собрание соч.

КУПРИН – “Лестригоны” (Балаклава) та ін.

ВЕРЕСАЕВ – “В тупике” (феодосийский край во время гражданской войны).

МАРКС – “Легенды Крыма”.

М. ВОЛОШИН – “Стихотворения” (“Коктебель”, “Феодосия”).

МАЙКОВ Ан. – “Воспомин.” Севастополь.

ПОЛОНСКИЙ – “Путевые впечатления”.

БУНИН – Отдельн. стихотворения I т.

ВЛАД. БРОНЕВСКИЙ – “Обозрение южного берега Тавриды, в 1815 году” Тула 1822. ст. 192.

За цю бібліографічну довідку приношу щирю подяку ак. О.І. Білецькому.

106. СОЛОВЬЕВ – “История Рос.”, кн. 4, ст. 1344.

107. Акад. В.В.БАРТОЛЬД – “Хранение документов в государствах мусульманского Востока”. Архивные курсы. I, ст. 74.

В.Д. СМИРНОВ – “Крымское ханство до XVIII в.” Ст. XXXIII–XXXIV.

108. “Ж.М.Н.Пр.”, 1839 р., № 3, ч. XXI, отд. VII, ст. 39–44.

109. ИКОННИКОВ – “Опыт русск. историографии”, т. I, кн. 2, Доп. ст. CCLXIII.

110. “Изв. Таврич. учен. Арх. Комиссии”, № 2, 3, 4, 6, 7 і 8.

111. ИКОННИКОВ, цит. праця, ст. CCLXIV.

112. “Известия Таврич. учен. Арх. Комиссии”, №№ 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17.
113. “Східній Світ”, № 5, ст. 176.
114. “Извест. Таврич. Учен. Арх. Комиссии”, № 19, ст. 93–100 в статті М. БЕРЕЖКОВА – “Крымские дела в старом царском архиве XVI в. на основании современной архивной описи”.
115. “Сборн. И. Рус. Ист. Общ.” т. XLI, Спб. 1884 “Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и ногайскою ордами и с Турциею” т. I.
116. Див. згад. стат. БЕРЕЖКОВА ст. 97. Ці книжки були у наявності в другій половині XVI ст.
117. ТАМО Ж, ст. 90–91. Всього в Моск. арх. Мін. Закорд. Справ нараховують Крымських статейних списків 1474–1695 р. № 1–82, кримських справ 1574–1797 р.р. 207 в’язок кримських грамот 1474–1797 р. – 207 в’язок; крім того кримські шертні грамоти 1474–1692 і 1623–1628 рр.
118. ТАМО Ж, ст. 91.
119. Див. його “Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 г. учиненный д. с.с. Н. Бантыш-Каменским в 1808 г.”, в “Известия Таврич. учен. Арх. Ком.” №№ 14, 15, 16, 17, 18.
120. Описание дел Секрет. повытья Моск. отд. общ. архива Главного Штаба Вип. I. М. 1890; вып. II Спб. 1891; вип. III Спб. 1892.
121. Собр. гос. грам. и договор. II, ст. 5 і 9.
122. “Акти Зап. Р.” II, ч. 6.
123. Уривка з неї видано КАЗЕМ-БЕКОВОМ “Ж.М.Н.П.”, 1835 р. ч. VI; повністю видано КАЗЕМ-БЕКОВОМ в перекладі у Казані 1832 р. “Риза Мухаммед-Сейид” – История крымских ханов”, 1466–1717, ст. XXX + 344.
124. В.Д. СМЕРНОВ, цит. праця, ст. XIV.
125. “Зап. Одес. Общ. ист. и др.”, т. I, ст. 379–392.
126. Згадки про цих турецьких істориків беру з передмови В.Д. СМЕРНОВА до “Крым. ханства до XVIII в.” ст. IX–XXIV.
127. “Сок достопримечательного. Записки Ресми-Ахмед-ефендия, турецкого министра иностр. дел. о сущности и начале и важнейших событиях войны, происходившей между Высокой Портой к Россией от 1182 по 1190 год гиджры (1769–1776)”. Переклад див. “Библиотека для чтения” т. I Спб, 1842 ст. 33–110 – Собр. соч. СЕНКОВСКОГО т. VI ст. 234–344 Спб, 1859.
128. А ТАКОЖ: 1) ABULGASI BANADUR CHANI – “Historia Mongolorum et Tartarorum”, Kaz. 1825; 2) його ж “Histoire généalogique de tartares...” Leyde
129. Временник Моск. Общ. Ист. и Др. кн. 24. М. 1855 ст. 101–134. “События, случившиеся в Крыму в царств. Шагин-Гирей-хана”.
130. Рос. перекл. 1902 р. Одеса.

131. “Изв. Тавр. Учен. Арх. Ком.” № 9, ст. 71–88, № 10, ст. 79–106, № 11, стор. 75–81.
132. “Зап. Одес. Общ. Ист. Др.” т. V, ст. 267–419.
133. “Рус. Архів”, 1865 р., ст. 805–851.
134. “Журн. Мин. Нар. Просв.”, 1842 г., № 11, 1843 № 6.
135. “Статейный список Моск. посланника в Крым Ивана Судакова в 1587 и 1588 г.”, Симфер. 1891; “Статейн. список Моск. посл. в Крым Семена Безобразова в 1594 г.”, Симфероп. 1892.
136. “Рус. Архів”, 1873 р., кн. 3, ст. 426–482.
137. “Зап. Одес. Общ. ист. и др.”, т. XI, ст. 467.
138. “Отеч. зап.”, 1824 г., ч. 19, № 31, ст. 75–84.
139. “Зап. Одес. Общ. Ист. Др.” т. VI, ст. 333–365.
140. “Зап. иностр. о России XVIII в.”, т. 2, Спб, 1874, изд. Шубинским.
141. “Зап. Одеск. Общ. Истор. И др.” т. VIII, ст. 182–187.
142. ENGELHARDT MOR. un. PARROT FRIEDR. – “Reise in die Krym und die Kaukasus”. Berlin 1815. Bd. I–II.
143. Изд. Авг. Бюрокм, пер. с нем. Шенякина, М. 1863 р.
144. “Зап. Одес. Общ. Ист. и Др.” т. III, ст. 62–208.; т. III, ст. 35–92.
145. ASFELD – “Haslam-Gherai, Sultan de Crimée, ou voyage et souvenirs du duc de Richelieu, president du conseil des ministres racueil sur des témoignages authentiques, ou l’on a mêlé plusieurs fragments des Mémoires inédits de cet homme célèbre, avec des notes explicatives, un Résumé de l’histoire de Crimée...”, Paris, 1827.
146. BESSE JEAN CHARLESS – “Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople en 1829 et 1830”, Paris 1838, pp. 464.
147. Wl. BRONEWSKI – “Podróż do Tauryki”. Wilno 1828.
148. BRUNNER SAM. – “Ausflug über Konstantinopel nach Taurien im Sommer 1831”. Gallen und Bern. 1833. Перекл. “Библи. д. чтен.”, т. 18.
149. CASTRES le Comte de – “Relation d’un Voyage sur le bord Septentrional de la mer d’Azoff et en Crimée... etc. Paris. 1826, p. 381.
150. CLARKE EDOUARD DANIEL – “Voyage en Russia, en Tartarie et en Turaue”, Paris 1813, v.v. 1–2.
151. COLEBROOKE EDW. – “Journal of two visits to the Crimea, in the autumns of 1854 and 1855, with remarks on the campaign”. London 1856, pp. IV + 216.
152. DEMIDOFF ANATOLE – “Esquisse d’un voyage dans la Russie Méridionale et la Crimée”. Paris 1838, pag. 102.
- Є переклад майже на всі європ. мови. Рос. переклад 1853 р., Москва, А. ДЕМИДОВ “Путешествие в южн. Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г.” ст. 343.
153. DUBOIS DE MONTREPEUX FRED. – “Voyage autour du Caucase chez les Tcherkasses et les Avkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie,

et en Crimée, avec un atlas géographique, archeologique, geologique”, Paris, 1839 – 0 %, v. VI. До Криму стосується т.т. 5 і 6.

154. GRIMM AUG. THEOD. – “Wanderungen nach Südosten. I-er Teil. die Taurische Halbinsel, Berlin, 1855, pp. 233,

155. GUTHRIE M. – “A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida or Crimea”... etc. 1802, pp. XXIV + 446.

156. HOLDERNESS M. – “Journey from Riga to the Crimea, with some account of the Colonists of new Russia”, Lond. 1823 pp. VIII + 316.

157. JAGER B. – “Reise von St. Petersburg in die Krim”... etc. Lpzg., 1830.

158. KACZKOWSKI C. – “Dzeiennik podroży do Krymu”, Wars. 1829.

159. MURAWIEW APOSROL I. de – “Reise durch Taurien im Jahre 1820”. Berlin 1825, p. VI + 249. “Путешествие по Тавриде в 1820 г.” Спб. 1823.

160. SOUMAROKOFF – “Reise durch die Krimm und Bessarabien im Jahre 1799”, Leipzig, 1802 p.p. 230. “Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим описанием всех тех мест”. Моск. 1800; ст.ст. 6 + 238.

161. Його характеристика татар (ст. 186); вiщує велике економічне значіння Криму, особливо, коли прокладуть шляхи (ст. 190–192). Теж нім. мовою – BRONIEWSKY WLAD. – “Blicke auf die südliche Küste Tauriens im Jahre 1845”, Ptsb., 1825 p.

162. Описання подорожи Клеємана заслуговує особливої уваги своєю безсторонністю, уважністю та силою важливих відомостей; напр.: описання ханської столиці – Ковшана (ст. 56–60), виїзду хана (ст. 61); описання ногайської Татарії (ст. 71–73); описання Бахчисараю (ст. 104–106); характеристика татар (ст. 152, 199), характеристика мурзачества (ст. 57, 202, 214), описання ногайців (ст. 216) особливо цінний розділ XXI “О коммерции малой Татарии и соседотвенных земель” (ст. 239–245), де автор, як купець, робить пильні спостереження; є додаткові довідки про міри та грошову систему з Криму. Ориг. KLEEMAN – “Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova... durch die Nogai-Tartaren in die Krim”, Wien 1773; KLEEMAN N. – “Tagbuch der Reisen”, Prag 1783.

163. Цікаво відмітити в записках М. КРАВЕН: описання ханського палацу в Бахчисараї (ст. 286–288), а особливо її мрії про те, щоб в Криму були англійські фабрики та запроваджено було торгівлю з Англією (ст. 304–305); очевидно, ця чарівна авантюристка, що баламутила серця російським офіцерам, розумілася на завданнях англійського промислового й торговельного капіталу.

164. У цих записках зажерливе обличчя російського аграрія й капіталіста виступає дуже яскраво. Віщуючи в апологетичному захопленні, що під російським пануванням Крим “...в восторге радости воспоет

счастливые свои дни” (ст. 134), Сумароков сумує, що в Криму нема фабрик, нема поліпшень в сільському господарстві (ст. 166), і цінично радить – “главнейшим бы благом было для Тавриды, когда бы татары совсем оную оставили”, – щоб їх перевести або в степи Криму, або ще далі в степи Оренбурської губ. (ст. 167–168); а землі південного узбережжя роздати невеликими участками (ст. 170); уважно перелічує скільки й яких товарів може дати Крим (ст. 173–399), вважаючи, що це складає суму біля – 3.500.000 крб. (ст. 179). Не дивно, що такий ласий шматок для російського капіталу він опоетизовує з надхненням – “какая из губерний с ней (с Тавридой сравниться может?... Таврида есть пространной ароматной сад, кладовая сокровищ и приветливая, притом надежная служница Империи” (ст. 180).

165. “Київ. Стар.” 1885 р., № 2, ст. 339–356.

166. Сама подорож відбулася у 1799 р.; автор займається питанням чорноморської комерції (ч. II, ст. 186–187); татари, як частина обстанови (ст. 125, 175); вважає, що Катерина II ошчасливила Крим, його завоювавши (ст. 198–199); переконаний, що “сия земля может обогатить Россию” (торгівлею) (ст. 256).

167. Автор твердо стоїть на думці, що Крим був кублом хижаків-татар і що завойовання його було “Одно из величайших благодеений Екатерины” (ст. 24). Його описання татар (ст. 29); надія на успіхи кримського виноградарства (ст. 45–46); оцінка важливого значіння Криму для російської торгівлі і туга, що туди не припливає в достатній мірі російський капітал, без якого кволо зростають промисловість і хліборобство (ст. 83–84). При цій нагоді застерегаю читача проти пустих і бездарних “Путевых записок по многим рос. губерниям 1820 г.” ГАВР. ГЕРАКОВА, Пгр. 1828 р. та його ж “Продолжения путевых записок по многим рос. губерниям 1820 и нач. 1821 г.” Пгр. 1830 р.

168. “Переписка Екатерины Вел. с Герм. Императором Иосифом II. 1774–1790 г.” (“Рус. Архив” 1880 г., т. I, ст. 210–372; особливо ст. 356–372.

169. GRAVEN ELISABETH – “A journey through the Crimea to Constantinop. etc... written in the years 1786” Vienna, 1800 p. 463; в пер. на нім.

170. Г. ГЕННАДИ – “Список сочинений о Крыме” (“Зап. Одес. Общ. Ист. и др.” т. VI, ст. 623–646); застарів, бо був складений у 1860 р., “Taurica”. Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврич. губ. вообще. – Сост. АРС. МАРКЕВИЧ», Симфер. 1894 (Відбитка з “Зап. Тавр. Уч. Арх. Комис.”).

171. Теж рос. мовою “Таврикия или известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма и его жителей до наших времен. Адама Нарушевича”, Киев 1788 г., в друк. Київської Академії.

172. BRUNSWICK – 1800 р. I–II т.т. друге вид. 1824 р. рос. переклад “История о Таврии Сестренцевича Богуша”. Спб. 1806.
173. Додаток до “Voyage du Bengale a Pétersbourg”, Paris, An. Z (1802) t. II, p. 218–409; t. III. pag. 325–492.
174. В.Д. СМІРНОВ – “Крымское ханство под верх. Отт. II. до Нач. XVIII в.”, стор. VI–VIII.
175. М. ГРУШЕВСЬКИЙ – Ист. Укр.-Руси, т. IV, ст. 320, прим. 3 й інш.
176. Цит. праця, ст. XXXII–XXXIII.
177. Більшість статтів з цих період. видань внесено до покажчика Маркевича.
178. “Изв. Таврич. Учен. Архивн. Комисс.” №№ 21–26.
179. “Труды VI Археол. С’езда в Одес.”, т. IV. Одесса 1889, ст. 96–110.
180. “Шагин Гирей – последний крымский хан” (Киев. Стар. 1886 р., сентябрь); “Статист. сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г.” (“Зап. Одес. Общ. Ист. и Др., т. XIV); “Материалы, для истории 2-ой турец. войны 1787–1791” Симфероп. 1890 й інш.
181. “Зап. Одес. Общ. Ист. Др.” т. VIII, ст. 1–23.
182. “Извест. Таврич. Учен. Арх. Ком.”, 1915, № 50.
183. ТАМО Ж, 1918 р. № 54.
184. ТАМО Ж, 1918 р., № 55.
185. “Изв. Уч. Арх. Ком.”, № 38, ст. 1–28.
186. “Изв. Тавр. Уч. Арх. Ком.”, № 45, ст. 1–18.
187. “Зап. Одес. Общ. Ист. Др.” т. VIII, ст. 109–144.
188. “Вестн. Европы”, 1866 р., № 2, ст. 181–236; 1867 р. № 6, ст. 149–174.
189. Крым. Путеводитель. Симфер., 1914 р., ст. 156–283.
190. Крым. Путеводитель. Крымиздат. Симфер. 1923 р., ст. 172–228.
191. “Труды VI Археолог. с’езда в Крыму”, II, ст. 342–372.
192. “Журн. Минист. Внутр. Дел”, 1845 р. № 53 і 54.
193. “Москов. Универс. Извест.”, 1865, № 4.
194. “Извест. Тавр. Уч. Арх. Ком.”, № 28, ст. 1–18.
195. “Киев. Стар.” 1886 р., кн. 2 ст. 267–278.
196. “Изв. Тавр. Уч. Арх. Ком.”, № 39, ст. 1–105.
197. “Изв. Тавр. Уч. Арх. Ком.”, № 43, ст. 1–87.
198. “Східний Світ”, т. 6, ст. 165–175.
199. “Східний Світ”, т. 2, ст. 170–187.
200. Серед такої довідкової та наукової популярної літератури ще згадаємо: ВАСІЮКОВ – “Крым и горные татары”, Спб. 1904; АНДРИЕВСКИЙ – “Крым и крымские татары”, К. 1892; ЗЕНКЕВИЧ – “Настоящее и прошедшее Крыма”, Керчь, 189; ТЕР-АБРАШЬЯН – “История Крыма”, ч. 1–2, Феод. 1865; УМАНСКИЙ – “История Таврического полуострова”,

Од.1869; УМАНЕЦ – “Истор. расск. о Крыме”, 1887; КУЛАКОВСКИЙ – “Прошлое Тавриды”, К. 1914; і т. інш. подібних.

201. З фольклору згадаємо, напр. такі праці – В.И. ФИЛОНЕНКО – “Загадки крымских татар”, Симф. 1926 р.; КОНЧЕВСКИЙ – “Песни Крымских татар”, Мос. 1925; Б.А. КУФТИН – “Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова”, М. 1925 р.

202. Про ці досліді див. У. БОДАНИНСКИЙ – “Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму”, Симфер. 1930 р.

203. Кн. I, Симфер. 1927 р.

204. №№ 1–6 за 1926–1927 і 1928 р.

205. Це: “Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року”, “Мазепа й Петрик”, “Ще до історії Петрика – на припочатку XVIII в.”, “Петрик і Орлик”, – друкувалися у виданнях ВУАН – “Ювіл. збірн. на пошану ак. Багалія”, К. 1927; у “Записк. Іст.-Філ. відділу”, кн. 19, 23, 25; потім укупі в збірнику “Студії з Криму” К. 1930 р. – виданому Філол. катедрою ВУАН.

206. Ак. А. КРИМСЬКИЙ – “Література Кримських татар” у згаданому збірнику “Студії з Криму”, ст. 165–191; тамо ж і інші його цікаві замітки до історії татарського Криму.

207. “Східній Світ”, № 2, ст. 193–204.

208. Згадаємо напр., про Бозьку археологічну експедицію, що розкопувала у 1930 р. м. Ак-Мечет.

ПРОФ. В. ДУБРОВСЬКИЙ

ТУРЕЧЧИНА

МІЖ МОЛОТОМ І КОВАЛОМ

PROF. V. DUBROVSKYJ

TURKEY

BETWEEN DEVIL AND DEEP SEA

ТУРЕЧЧИНА МІЖ МОЛОТОМ І КОВАЛОМ¹

Одним з найскладніших міжнародних питань післявоєнного часу є розв'язання гостро поставлених претензій Советського Союзу до Туреччини. Ця проблема не є безпосереднім результатом війни (бо Туреччина дотримала підчас неї свого нейтралітету), але вона щільно зв'язана з тим основним вислідом війни, що перемога Советів над Німеччиною і її союзниками настільки порушила рівновагу сил в Європі на користь Советів, до дала їм відвагу висувати такі максимальні вимоги, на які раніше ніколи б не насмілилася царська Росія.

Питання про турецькі протоки – Босфор і Дарданели – стало міжнародно-політичною вагівницею для унаочнення питомої ваги сил сходу і заходу Європи лише з кінцем XVIII ст., коли Російська імперія відвоювала у Туреччини північне узбережжя Чорного моря. Катерина II, опанувавши всю Велику Україну, вже тоді ясно визначила, як програму своєї чорноморсько-балканської політики, – здійснити мрію московських царів: вигнати турків з Константинополя, посісти цей “другий Рим” а володіння “третього Риму” (Москви). Суперник Росії Наполеон Бонапарте, що високо цинив Стамбул, як вихідну позицію для завойовання світової гегемонії, і в молоді свої роки намагався загрозувати йому з Єгипту, – так і загинув навіть не почавши вимріяного походу на схід, бо бракувало йому для цього фльоти.

З XIX і на початку XX ст. Турецька Імперія, втрачаючи свої нетурецькі окраїни, слабшала і зменшувалася. 1803 р. вона відступила Росії Аджаристан; 1812 року – Басарабію; 1820 р. від неї відділилася Греція; на Берлінському конгресі 1878 р. відділено було від неї Боснію, Сербію, Болгарію, Румунію, а область Карса віддано Росії; після Балканської війни і війни з Італією Туреччина, втратила на Лондонському конгресі Триполітанію, Албанію,

¹ Розділ 1–7 цієї статті було надруковано в газеті “На чужині”, Ч. 4. 25, 26 і 27 з 10, 17 і 24 листопада 1946 р.

Румелію, а до того ж і Єгипет був з 1882 р. вже не в її володінню. В посіданню Туреччини, в Європі залишилася лише невелика територія біля Стамбулу та Галіполійський півострів, – і то лише тому, що західноєвропейські держави, що на них мала вплив Англія, не допустили Росію до захоплення Стамбулу з протоками.

Перша світова війна, в якій Туреччина воювала на боці Німеччини, на думку цієї останньої, мала довести до опанування нею всього комплексу країн на осі Берлін-Бізанціум-Багдад, в тому числі і принадних чорноморських проток. Наскільки німецьке панування з тих проток було загрозило для життєвих інтересів Англії, на Близькому Сході, видно з того, що Аліянти не пошкодували тоді втратити в даремних атаках на укріпленні німцями Дарданели 130-тис. солдатів і багато великих військових кораблів. Англія навіть згоджувалася вже дозволити Росії окупувати Стамбул і Босфор, щоб тільки витиснути звідти німців, але революція в Росії перешкодила тому проекту. Зате заломлення Німеччини в 1918 р. дало можливість Англії опанувати своєю фльотою не лише протоки й Стамбул, але і все Чорне море. Розпалюючи в Росії громадянську війну, Англія готувалася навіть вже зовсім зліквідувати Турецьку імперію, а її територією поділитися з Францією, Італією і Грецією (таємний договір Сайкс-Піко). Але турецькі патріоти з партії “Куваті-міліє” керовані генералом Кемаль-пашею, повстали на захист незалежності і неподільності турецької етнографічної території що охоплює Анатолу (Малу Азію) і Стамбул з Едерне (Адріанопіль). Советська Росія, бажаючи, щоб протоки радше були з руках слабкої Туреччини, ніж міцної Англії, підтримала озброєнням і фінансово рух Кемаль-паша (акція Фрунзе). Тому турки спромоглися розбити на р. Сакарія трьохсоттисячну грецьку армію, спрямовану Англією в Малу Азію для здійснення її плянів. За мировим трактатом в Лозанні 1923 р. повсталла нова республіканська і суто-національна Туреччина, до складу якої увійшли також протоки і Стамбул, хоч столицю її було перенесено в Анкару, в центр Анатолу.

В липні 1923 р. західні держави з участю Японії склали договір в Montreux. Цим договором визнавалася непорушна власність Туреччини на протоки. Дозволялася вільна плавба протоками для торговельних кораблів причорноморських держав – Туреччини, Росії, Болгарії та Румунії; дозволялося цим державам посилати

під час миру через ці протоки і військові кораблі, але з певними обмеженнями їх кількості й типу; під час війни військові кораблі воюючих держав не мали права пропливати протоками, щоб не порушити неутралітету Туреччини і не втягнути її в небезпеку збройного конфлікту. Військові кораблі інших держав мали право пропливати протоками лише з дозволу турецького уряду, бо на нього, замість міжнародного комітету, було перенесено в 1936 р. обов'язок доглядати за дотриманням того договору. Практично кажучи, це визначало, що протоки було знеутралізовано і для Англії і для Советів.

Після закінчення громадянської війни, большевики, бачучи надзвичайну слабкість Росії, провадили в міжнародній політиці тактику миру. Вони налагоджували, ціною важких зусиль і економічних жертв, задовільні взаємини з “капіталістичними” державами, пропагували повне роззброєння всіх націй, склали договори з сусідами про взаємний ненапад тощо. В 1935 р. Совети уклали з Туреччиною двадцятирічний договір дружби і тим вони зобов'язували Туреччину гарантувати їм зачинені двері в протоках в разі агресивних намірів поза чорноморських держав проти ССРСР. Для Туреччини підтримка ССРСР була тоді вигідна, бо це зміцнювало її незалежність супроти західних сусідів і гарантувало безпеку чорноморсько-кавказького тилу. “Дружба” поміж ССРСР і Туреччиною була така міцна, що червона Москва ніяк не допоминалася області Карсу, яку вона передала Туреччині за Берестейським договором 1918 р., хоч цей трактат вона проголосила в кінці того ж року нечинним. Москва, не “гнівалася”, коли турецька адміністрація і суди карали на горло комуністичних агітаторів, що їх висилав до Туреччини Комінтерн; вона “полум'яно вітала” національні реформи Кемалю і для підтримки буржуазного прогресу Туреччини висилала туди свої машини, фахівців і сирівець. Готуючися до другої світової війни, вона навіть відрядила туди самого Ворошилова, щоб він “допоміг” Туреччині укріпити Дарданели. Але з всього цього не було бажаних для Москви наслідків.

3

З початком другої світової війни Туреччина проголосила свій повний нейтралітет. Вона намагалася забезпечити себе з усіх боків: 19 жовтня 1939 р. вона склала п'ятнадцятирічний військовий союз з Англією і Францією; 18 червня 1941 р. підписала з Німеч-

чиною пакт ненападу на 2 роки; а ще перед тим теж пакт ненападу з Советським Союзом. Але неутралітет було легко дотримати, поки війна тривала лише в Середній і Західній Європі і Совети теж залишалися неутральні. Коли ж 1941 р. німці опанували Балкани, Егейське море, а потім захопили також і все північне Причорномор'я з Кримом включно і прагнули заволодіти й Кавказом, – то лавірувати між Сцілою і Харібдою стало для турецького уряду надто тяжко. В 1941–42 р.р. Німеччина і Італія вживали всяких заходів, щоби примусити Туреччину вступити в війну на їх боці. Фон-Папен діяв в Анкарі в той час, як на турецько-болгарському кордоні концентрувалися міцні німецькі війська, щоби примусити Туреччину до слухняности, а потім через її територію ударити обхідним маневром в тил Закавказзя, захопити Баку і перерізати ірано-каспійський шлях постачання советських армій Аліянтами. Зі свого боку Англія і Сполучені Штати приклали немало зусиль, щоби затримати Туреччину в стані неутралітету засобами дипломатичними і економічними та зконцентрованням також мільйонових армій в Сирії, Іраку, Палестині, а так само й окупацією всього Ірану на спілку зі Советським Союзом.

Після поразки німців під Сталінградом і успішної офензиви Аліянтів в Африці, помітною стала зворотна акція: Аліянти все намагалися спонукати Туреччину виступити на їх боці проти Німеччини, але в той час фон-Папен, навпаки, прагнув затримати Туреччину в стані неутралітету. Туреччина як найкраще використала залицання обох суперників, щоб удосконалити озброєння своєї армії та здобути різні економічні вигоди. В 1942 р. Туреччина попередила Англію, що договір з нею на довіз хромової руди, дуже важливої для продукування крицевих панцерів, не буде продовжений після закінчення його терміну в січня 1943 р. Зате вона мала, вивозити весь видобуток цієї руди до Німеччини. Дня 18 квітня 1943 р. Туреччина підписала з Німеччиною новий договір на обмін крамом терміном до 1.V.1944 р. Аліянтом коштувало великих зусиль, щоб паралізувати це постачання Німеччини турецьким “стратегічним” сирівцем.

На нараді в Казаблянка в січні 1943 р. президент Рузвельт і прем'єр Черчіль домовилися, щоб притягнути Туреччину до ближчого співробітництва з Аліянтами. Дня 30–31 січня того ж року Черчіль зустрівся з президентом Туреччини Ісметом Іньоною

на терені Туреччини, де вони порозумілися щодо тодішнього європейського становища і щодо воєнних проблем, зокрема було домовлено щодо матеріальної допомоги Туреччині з боку Англії і Сполучених Штатів для зміцнення її оборонної спроможності і для підтримки її, коли б на неї було нападено після закінчення світової війни. Черчіль запевняв тоді Туреччину в добрій волі Советської Росії. Наскільки далеко в майбутнє заглядали ці державні мужі вже тоді, в момент початку наступу советів на Середню Європу і Балкани, – видно з того, що в березні–квітні того ж року відбулися спільні наради представників генеральних штабів обох сторін. Дня 2 серпня 1944 р. Туреччина перервала дипломатичні і торговельні зносини з Німеччиною, хоч до кінця війни так і не зріклася свого неутралітету і не припустила транспортування протоками військових матеріалів від Аліантів до Советів, бо це порушило б її неутралітет. Між тим в 1944 р. було вивезено з Туреччини до Англії 90 тисяч тонн хромової руди. Таким чином, з 1943 р. Туреччина ще міцніше зв'язалася з переможними західними Аліантами.

4

Після закінчення другої світової війни почався передбачений Аліантами натиск Советів на Туреччину. Вже в березні 1945 р. Молотов попередив Туреччину, що советський уряд не бажає продовжувати свій двадцятирічний договір дружби з Туреччиною, якого термін закінчувався того ж року, а також не думає продовжувати пакту про ненапад. На Потсдамській конференції в серпні 1945 р. було ухвалено, що кожен з учасників цієї конференції мав подати Туреччині свої пропозиції щодо зміни договору про протоки в Montreux. При тім советський посол в Анкарі Виноградов попередив Туреччину 22 червня 1946 р., що, перед складанням будьякого нового договору поміж ними, треба буде обговорити не лише питання про Дарданели і про повну ревізію договору в Montreux але й про повернення Советському Союзові території з містами – Карсом, Ардаганом, Артвіном і Олтою, що колись належали Російській імперії і що їх було передано в 1918 р. Туреччині; про передачу Советам опірних пунктів в протоках і про передачу Греції забраної Болгарією Тракії.

Одночасно, починаючи з лютого 1946 р., московська преса і радіо змінили свій раніше дружній до Туреччини тон на агресив-

ний. Початком атаки було те, що двом грузинським історикам було дозволено виступити в грузинській газеті в Тбілісі з одвертою вимогою передачі Туреччиною Грузинській ССРеспубліці всього Лазістану і Трапезунду з прилеглим узбережжям. Так само армянський католикос Грегор IV висунув постулат приєднання до Вірменської ССР всієї території Вірменії, як вона номінально існувала в 1918–1921 р., тобто тої частини вірменської етнографічної території, що нині перебуває під турецькою зверхністю (Ван, Бітлісі, Ерзрум). Разом це складає всю східню Анadolу, точно четвертину території сучасної Туреччини. Ці вимоги передрукували советські офіціози: “Правда”, “Известія” та “Красная Звезда”. Такі надмірні зазіхання Советів до неутральної Туреччини відкинув на початку січня 1946 р. міністер-президент її Шюкрю-Сарадж-Оглу на тій підставі, що на запотребованій території живе всього 50 тисяч грузинських втікачів, а головною масою населення є 1.750.000 турків. Плебісцит, який було переведено тут після першої світової війни, довів, що переважна більшість, населення висловилося за приєднання до Туреччини. Одночасно турецький міністер закордонних справ, Гасан Сака пояснив засади турецької зовнішньої політики в той спосіб, що Туреччина не має жадних зазіхань на чужі землі, але не віддасть ніякої своєї частини. Цим він нагадав всьому світові відому передвоєнну декларацію Сталіна. Проте Туреччина згідна була зробити можливі уступки, щоб Совети дали їй святий спокій.

В середині січня радіо з Анкари передавало звіт про одного єрусалімського кореспондента про те, що заступник советського комісара закордонних справ Вишинський і міністер закордонних справ Туреччини Гасан Сака зустрілися в Анкарі на трьохденній цілком таємній розмові, під час якої Гасан Сака мав запропонувати відступлення Советам Карса і Ардагану під умовою, що Совети не будуть порушувати ніяких претензій на Босфор і Дарданели та на провінції колишньої Грузії.

Щодо Дарданел, то 8 серпня 1946 р., за 48 годин до закінчення терміну подання пропозиції про зміни договору в Montreux, советський уряд передав Туреччині свої пропозиції. Захист Дарданел мають перебрати надалі спільно Советський Союз і Туреччина і скласти новий статут користування протоками. Від нині торговельним кораблям всіх країн вільно пропливати протоки, а

військовим кораблям – лише чорноморських держав (Туреччини, Советського Союзу, Румунії і Болгарії); кораблі інших держав не мають права пропливати протоками. Порядок управління протоками мають встановити лише Туреччина з іншими чорноморськими державами. Таким чином протоки були б цілком зачинені для збройних сил західних держав, юридично і практично, бо Совети, одержавши право дбати про їх оборону, несумнівно використали б це своє право в максимальній мірі. Советський уряд переслав текст своєї ноти до Туреччини лише Англії і Сполученим Штатам, цілком ігноруючи Францію, бо остання не брала участі в Потсдамській конференції.

Такий гострий виступ Советів здавався тим серйознішим, що одночасно з цим, з процесі післявоєнних переговорів, ССРСР виявив по багатьох моментах одверте бажання стати твердою ногою з теплого Середземному морі. Совети зажадали собі бази на островах Додеканезу, потім заявили претензії на передачу під їх опіку італійської колонії Тріполітанії. За повідомленням швейцарських газет Совети встигли під час війни придбати вже солідний пакет акцій Суецького каналу. Одержавши в Юго-Славії та Албанії вихід до Адріатицького моря, Совети своїм активним тиском на справи Грузії також виявили апетит і до опанування Егейським морем. Одночасно інспірацією і підтримкою повстання в Азербайджані проти Іраку, вони засвідчили свій певний намір прямувати до Перської затоки, а пенетрацією в Арабські країни – і до Арабістану та Африки. Становище на Близькому Сході стало таким скомплікованим і гострим, як ніколи раніше.

5

До того треба взяти на увагу і сучасний внутрішній стан Туреччини, який дає комуністам зручні умови для розкладової “революційної” дії і примушує турецький уряд задумуватися про внутрішні небезпеки в разі сутички з Советами. Туреччина – це переважно хліборобська країна. З 19 мільйонів її населення – 15 мільйонів занято в сільському господарстві. Але з них 5 мільйонів не мають зовсім землі і працюють як батраки, а багато селян є малоземельних. Тому Національні Збори Туреччини ухвалили недавно закон про обмеження землевладіння максимум з 1200 моргів і про наділ землею безземельних і малоземельних селян. Для подолання аграрної кризи запроваджено щорічну

підготовку 3.000 вчителів для народніх і сільсько-господарських шкіл на 90 % неписьменного населення. Нарешті Туреччина намагається перейти до демократичних форм політичного життя. Досі там існувала єдина партія “Народня-республіканська”, яка була тотожня з урядом. Президент республіки був разом з тим головою цієї партії, прем’єр-міністер – його заступником, а міністер внутрішніх справ – її генеральним секретарем. Наявність в парламенті декількох безпартійних “незалежних” депутатів не могла замінити відсутність легальної урядової опозиції.

Спроба в 1930 р. штучним способом утворити таку опозиційну “ліберальну” партію не мала успіху. Наслідком безконтрольного монопартійного режиму було бюрократичне заокостеніння життя і жахлива корупція службовців. Урядовий апарат перестав бути слугою народу, а переродився в панівну верству над народом. Поки в Європі панували монопартійні теорії, лад в турецькому суспільстві здавався стійким. Але водночас з заламанням держав Осі і міцним подувом демократичного вітру з заходу, збудилося незадоволення турецьким урядом в середині турецьких мас. Большевики негайно використали це для своїх розкладових махінацій, опановуючи опозиційний рух в своїх інтересах. Советська преса почала картати “болячки” турецького суспільства. В 1945 р. внутрішнє становище Туреччини настільки загострилося, що довелося навіть “вичистити” кількох депутатів-членів урядової партії та заборонити в Стамбулі просоветські газети. Патріотичні кола в свою чергу влаштували демонстрацію для підтримки уряду Ісмета Іньоню; студенти розгромили редакцію газети “Тан” – під гаслом “Теть комуністів!” Активна опозиція почала напівконспіративно оформлюватися: Нурі Демір-ага утворив “Партію національного відродження”, а в 1946 р. экс-депутат, экс-міністер і экс-член народно-республіканської партії Джелал Бейяр організував впливову “Демократичну партію”.

Ставало ясным, що для врятування Туреччини від політичного заломання з середини, – треба дати легальний вихід громадським силам, доки вони не пішли шляхом стихійного бунту проти уряду. Тому Ісмет Іньоню, бажаючи вибити ґрунт з-під ніг опозиціонерів, скликав надзвичайний з’їзд своєї партії і провів 10.V.1946 р. низку ухвал про демократичні реформи: встановлене пряме, рівне і тайне голосування; дозволено існування і діяльність партій

різних напрямків за винятком лише таких, що мають керівні центри поза Туреччиною; відокремлено функції президента від функцій Голови Народно-республіканської партії; пом'якшено пресову цензуру; зрівняно в громадських правах нетурецьке населення з турецьким тощо. Ці міроприємства забезпечили Туреччині перехід від тотальної системи до демократичної: в новому складі парламенту урядова Народно-Республіканська партія одержала 396 мандатів, опозиційна демократична партія – 62, незалежні депутати – 7. Але небезпеку большевицької пропаганди цим не усунуено, лише послаблено: в підпіллі продовжує діяти т. зв. “Соціалістична селянсько-робітничка партія”, керована агентом Комінтерну Шефік Хусну, якого напередодні виборів було заарештовано.

6

Турецький уряд, спираючися на патріотичну підтримку більшості населення в конфлікті з Советами мужньо і гідно підняв рукавичку, кинуту йому Молотовим. Прем'єр-міністр Реджеп Пекер доповів парламентові про позицію уряду в справі советських домагань і одержав підтримку всіх депутатів. Устійнено, що турецька зовнішня політика ґрунтується на засадах національної незалежності і неподільності території держави, а також на симпатії до Англії, Сполучених Штатів, Франції, Греції та Арабських країн. Туреччина обстоює своє суверенне право самооборони власної території. Вона згідна переговорювати з Аліянтами та іншими зацікавленими державами щодо ревізії договору в Montreux (за станом з 1936 р.). Тоді саме, 36.VIII. 1946 р., міністер закордонних справ Туреччини Гасан Сака, в порозумінні з дружніми урядами Англії та Сполучених Штатів, відхилив советські пропозиції. Водночас турецький уряд висловив думку, що Советам треба було б вбачати безпеку Чорного моря скорше в відновленні дружніх відносин з міцною Туреччиною, ніж прагненні далеко вперед висунутої позиції в Дарданелах. Вимога сумісного захисту проток і обмеження управління ними лише до чорноморських країн відхиляється. Туреччина стоїть міцно на тому, що “бажати змінити форму захисту проток, в той момент, коли всі нації прагнуть заснувати еру миру і безпеки, значить – таким поступованням зріктися суті і мети Об'єднаних Націй”.

Одночасно з Туреччиною Англія і Сполучені Штати надіслали Советському урядові ноти про заперечення ними советських вимог, які спрямовані не на змінення умов договору в Montreux, а на укладання цілком нового договору, що порушував би суверенні права уряду Туреччини. В ноті Сполучених Штатів зазначено: “На думку нашого уряду, форма управління протоками зачіпас не лише чорноморські держави, але також і інші держави, включаючи і Сполучені Штати. Тому уряд Сполучених Штатів не може погодитися з думкою Советського Союзу, що режим проток стосується лише чорноморських держав. За твердим переконанням уряду Сполучених Штатів, Туреччина і надалі повинна залишатися в першу чергу відповідальною за захист проток, якщо б протоки стали об’єктом нападу або загрози нападу, то наявність такого становища визначала б загрозу міжнародній безпеці. Це було б явною причиною для втручання з боку Комітету Безпеки Об’єднаних Націй”. Це звучало явною пересторогою Советам не наважуватися на збройну загрозу протокам. Наприкінці нота Сполучених Штатів закидала Советам їх неляльне ставлення в цьому випадку до Об’єднаних Націй: “Знаменно, що нота Советського уряду не містить жадної згадки про Об’єднані Нації. Між тим в статуті Об’єднаних Націй зазначено: “Ні один член не має в міжнародних стосунках вживати погроз, або що більше – виступати силою проти територіяльної недоторканости або політичної незалежности якоїбудь держави, або щобудь такого вчинити, що було б незгідне з основними засадами Об’єднаних Націй”. До цього треба нагадати, що в промові президента Трумана 26.X.1945 р. в день свята фльоти, було проголошено, що “всі нації мають користуватися свободою морів”.

Тотожною до американської була й нота британського уряду з 21.VIII.1946 р. Франція обмежилася нотою, що не має пропозицій щодо зміни існуючого договору в Montreux. В напрямку підтримки політики західніх великодержав відгукнулася світова преса, яка почала гаряче дебатовати тему про протоки й Туреччину.

Советський уряд новою нотою до Туреччини з 24.IX.1946 зробив спробу розпочати з нею безпосередню дискусію на поставлену тему, бажаючи, очевидно, полагодити свій “інтерес” безпосередньо з Туреччиною, за взірцем того, як він раніше “полагодив” деякі справи з Іраном. Можливо, що Совети хотіли спокусити

Туреччину різними обіцянкам. Не дурно турецький кабінет міністрів засідав три дні без перерви, обговорюючи це питання. Туреччина все ж таки відкинула советський маневр безпосередніх пертрактацій. Одночасно, 3.X.1946 р. Сполучені Штати і Англія надіслали Советам ноти про своє ставлення до лукавого кроку Москви. Американська нота твердить, що захист Дарданелл є, як і раніше завданням Туреччини. Але якщо на протоки буде зроблений напад, або буде загроза нападу, – Комітет Безпеки Об'єднаних Націй вживе належних заходів. Сполучені Штати настоюють, що советсько-турецькі переговори повинні обмежуватися лише обміном думок, як це передбачено Потсдамським договором. Сполучені Штати готові взяти участь в конференції сігнатарних держав щодо ревізії договору в Montreux. Ту саме позицію підтримала і Англія. Поінформовані аліантські кола думали, що ці повідомлення засвідчили, що обмін думок поміж чотирма великими державами і Туреччиною можна вважати вичерпаним; і наступним кроком було б скликання конференції для дослідження питання про ревізію договору в Montreux.

Ніби, для скріплення рішучості Туреччини захищати свої протоки, фельдмаршал Чакмак, кандидат на президента від демократичної партії, висловився на пресовій конференції, що Дарданели є безумовно турецькою власністю. А прем'єр-міністр Реджеп Пекер, характеризував напрямні сучасної турецької політики з таких п'ятих пунктах: 1) збереження суверенних прав турецької нації та територіяльної цілості її батьківщини; 2) довір'я та вірність друзям і союзникам – Англії та Сполученим Штатам; 3) міцне спертя на Об'єднані Нації; 4) в рямцях тих обов'язків дружба з усіма сусідами, а особливо відновлення глибокої дружби і взаємного довір'я з Советським Союзом, згідно з традицією, що утворилася після турецької війни за незалежність; 5) відновлення нормальних зв'язків з рештою світу.

Реджеп Пекер висловив притім своє задоволення тими нотами, ще їх Британія і Сполучені Штати надіслали незадовго перед тим до Советів. Туреччина, – пояснив він, – не може прийняти советські вимоги “спільного захисту”, тому що цим внесено цілком нове питання, що “порушує, суверенне право Туреччини і не узгоджується з Потсдамськими рішеннями минулого року й з самою конференцією в Montreux.

7

Таким чином: дипломатична боротьба “великих світу” на вимоги Туреччини продовжується з посиленою активністю. Крім політичних і економічних аргументів, ставляться на кон і військові. Ніби у відповідь на концентрацію советських військ на кавказько-турецькому кордоні та евакуації звідти підсоветського цивільного населення, – Англія посилила свої гарнізони в Іраку, біля Хайфи. А супроти якихось приготувань Советів в Криму, Одесі і на Балканах, – військові кораблі Сполучених Штатів в квітні 1946 р., вперше після 1930 р., проплили крізь Дарданели в Стамбул. Серед них був великий лінійний корабель “Міссурі”, на якому представники уряду Японії підписали в 1945 р. в затоці Токіо акт капітуляції. Це могло бути, символічним натяком. Формальною причиною цієї візити було перевезення до Туреччини тлінних останків Турецького посла в Сполучених Штатах Махмеда Мунір Ертегуна. Президент Г. Труман в промові в день американської армії, в квітні 1946 р., пояснив цей рейд своєї фльоти одвертіше: “Народи Близького і Середнього Сходу ослабі самі, щоб протистояти міцній агресії. Тому Сполучені Штати мають обов’язок і право втручатися сюди і захищати суверенітет і цілість тутешніх націй”. Це особливо стосується Туреччини, з якою Совети пірвали договір дружби в листопаді 1945 р. і розпочали суперечки за Дарданели, Карс та ін. Коли в кінці літа 1946 р. на Чорному морі, знову запахло порохом, Сполучені Штати рішили вдруге відрядити в турецькі води один з найбільших американських літаконосів “Rendalf”. Американський міністер морської фльоти заявив, що, “наявність американських кораблів на Середземному морі має на меті охорону американських інтересів і піддержку американської політики в тому просторі”.

Те, що американські політичні кола з найвищим інтересом ставляться до турецької проблеми і не схильні занедбати її – видно з лаконічної, але багато-значної статті В. Ліпмана в “New York Herald Tribune” з 11.X.1946 р. під назвою – “Справжнє діло”, – в якій він, порівнюючи конфлікт за турецькі протоки з всіма іншими численними пунктами суперечок Сполучених Штатів з Советами, твердить, що саме Туреччина є пунктом, де конфлікт мусить розв’язуватися в першу чергу, перед всякими іншими територіяльними, економічними, атомово-бомбними та іншими суперечками. Це тому, що, як образиво висловлюється В. Ліп-

ман, – “Туреччина подібна до брами, яку можна відчиняти на оба боки: і на північ до життєвих центрів Советського Союзу, і на південь – до Середземного моря, Середнього Сходу, Індії та Африки, тоб-то це є “нападна і захистна позиція найвищої стратегічної важливості. Той, хто володіє нею, добре захищає себе, і, навпаки, загрожує своєму ворогові. В жадному іншому місці, навіть на Далекому Сході, мілітарні сили обох сторін (наземна – Советів і повітряно-морська – Аліянтів) не можуть проявити себе ефективніше і повніше, як саме тут. Для заспокоєння тих, хто боїться одверто оцінювати реальний стан змагання світових сил, В. Ліпман додає, що обопільні прагнення суперників неутралізувати Туреччину в спосіб переговорів є практична і необхідна справа, бо “тут життєві інтереси обох сторін є безпосередньо в небезпеці” і тут обі сторони можуть застосувати їх власну форму сили проти іншого з рішальним ефектом”. Великий ризик сутички в цьому місці і величина ставок при виникненні боротьби спонукують узгіднити, що важливо при щирих відносинах”. В. Ліпманом сказано все, що треба, – настільки ж одверто і мужньо, наскільки й коректно й спокійно.

8

Після рішучої відмови уряду Туреччини від советських пропозицій восени 1946 р., Москва не наважилася форсувати свої пляни радикальнішими методами: вона обмежилася поки що рямцями дипломатичної дискусії. 13 листопаду 1946 р. британське міністерство чужоземних справ оголосило про одержання ним третьої советської ноти в дарданельському питанні. В той час, як перша московська нота пропонувала ґрунтовну ревізію договору в Montreux, а друге була відповіддю на англійське заперечення проти того, щоб Дарданели поставити під контроль виключно чорноморських держав, – третя нота, як видно з висловлювань поіформованих британських кіл, домагалася й далі мілітарних опорних пунктів в Дардаленах. За повідомленням агенції AP, один представник англійського уряду заявив, що хоч Совети не відкидають британської пропозиції про скликання міжнародної конференції в цьому питанні, але підкреслюють, що проти безпосередніх переговорів з Туреччиною не може бути висунено жадних поважних заперечень. Дальший обмін думок відкладався на час конференції міністрів чужоземних справ у Лондоні.

Справді, в той момент Советам не залишалося нічого робити іншого, як затягувати переговори, бо вони ні самі не могли ще розпочати власними силами агресії в чорноморському обшарі, як також не находили і підходящих там сателітів для виконання своїх плянів проти Туреччини так, як вони почали це робити проти Греції. Авантюра з “автономним Азербайджаном”, суміжним з Туреччиною, приходила тоді вже до кінця; 11 грудня 1946 р. Тебріз було занято військами Ірану, а 13 грудня азербайджанські “вожді” підкорились тегеранському урядові. Советський посол примушений був обмежитися лише повідомленням до іранського прем'єр-міністра, що атака іранською армією Азербайджану протирічить договору поміж Іраном і Советами. Спроби Советів закинути партизанські загони на терени східної Туреччини кінчилися повним винищенням цих “повстанців” турецькими збройними силами. На намагання Советів вчинити в Туреччині заколот “грецьким методом”, використавши для цього ту частину західного кордону Туреччини, що межує з балканськими сателітами Советів, турецький уряд відповів такими рішучими проти-заходами, що ліквідували цю акцію в корені. 17 грудня 1946 р. турецький уряд оголосив стан облоги в області Стамбулу і в північних і західних дистриктах, що на прикордонні з Болгарією і Грецією. Було притім пояснено, що справа йде про “очишувальну акцію дрібного масштабу”, яку треба розглядати, як пересторогу від небезпечних заколотів. В рямцях цієї акції були розв'язані деякі ліві партії, як наприклад: “Соціалістична партія”, “Соціалістична Селянська Партія” і “Професійний Союз”, тому що вони підтримували незадоволення и прагнули де порушення господарської і соціальної системи Туреччини (відомо, що в Туреччині большевики не організували власної комуністичної партії, а позашивалися в ліво-радикальні угруповання). При цьому було заарештовано 44 особи і припинено деякі газети і журнали. Отже, і через західню щілину не вдалося Советам застромити свого пальця в нутро Туреччини. З цього вони повинні були зрозуміти, що Туреччина – держава, що значно міцніша за Грецію.

9

Дальші актуальні міжнародні події, особливо підготовка до Московської конференції для укладання мирного договору з Німеччиною, затулили перед світовою аудиторією на деякий час

турецько-дарданельську проблему, та й самі Совети почали сильніше натискувати на іншу, слабішу педаль в своїй середземно-морській грі – на Грецію. Між тим це зовсім не визначало, що Туреччина перестала бути ареною боротьби найбільших світових сил. Адже, вона є природнім бастионом, що захищав такі важливі для американської і англійської індустрії та транспорту нафтові джерела Середнього Сходу (Іран, Ірак, Саудова Арабія тощо), що містить в собі основні світові резерви цієї могутньої рідини. Кінець 1946 – початок 1947 р. принесли дальші швидкі успіхи Сполучених Штатів і Англії, при участі Голяндії і Франції, в ділі експлуатації цих джерел. Передбачено величезну розбудову устаткування цих нафтових підприємств і збільшення здобичи ближчим часом в декілька разів. В 270 км. від Абадану, в області Лалі, було відшукано нові джерела нафти, що, за повідомленням “Anglo-Iranian Oil-Co” є найбагатішими в Ірані, а можливо й у всьому світі. Спеціалісти оцінили видатну спроможність цих джерел в 1 мільйон тонн. Тому є несумнівним, що як Аліанти істотно зацікавлені в міцній, спокійній і недоторканій Туреччині, так і їх противник є зацікавлений в зовсім протилежному. Саме через це, з весни 1947 р., Сполучені Штати виступили з великим пляном підтримки тих обох країв, що охороняють підступ до Серед земного моря з північного сходу.

10

В момент, здавалося, цілком безнадійних пертрактацій на московській мирній конференції, Президент США Гаррі Труман, очевидно виконуючи домовлення Сполучених Штатів і Англії з урядом Туреччини ще в січні 1943 р. (див. вище § 3), виступив 12 березня 1947 р. перед обома палатами Конгресу з програмовою промовою і з пропозицією про надання Греції і Туреччині допомоги в розмірі 400 мільйонів доларів з тим, щоб реалізувати цю позику не пізніше 30 червня цього ж року. Названа сума є грандіозною для цих, порівняно, невеликих країн. Треба притім пригадати, що Москва теж домагалася у США позики, – спочатку 6-мільярдової, потім все меншої, скотившись, нарешті, до всього 25 мільйонною, – але не одержала, з цілком зрозумілих причин. З наміченої суми позики Туреччина мала б одержати 150 млн. За іншим одночасно внесеним законопроектом, подібні кредити мали б одержати й інші європейські та позаєвропейські

країни – Данія, Норвегія, Угорщина, Румунія, Австрія, Італія, Іран, Сирія, Ліван, Палестина та ін. Мета цих всіх позик – підтримка в зазначених країнах демократичного режиму і заховання тим їх від можливого советського диктату. Але основну гостроту в дискусіях навкруг цієї світової проблеми збудила згадане в першу чергу позика Туреччині та Греції, сполучена з пропозицією відрядженні до цих країн американського цивільного і військового персоналу.

Цим актом Сполучені Штати: 1) вийшли рішуче з стану самоізоляції на Західній півкулі, відмовившись від своєї традиційної доктрини Монрое, та приступили до керування всією світовою політикою; 2) перебрали на себе від Англії основний тягар охорони Середземного моря і Близького Сходу в інтересах всіх зацікавлених держав; 3) одверто визнали поділ Світу на ворожі сфери – большевицьку і демократичну; 4) пов'язали турецьку проблему з всією світовою політикою, зробивши її одним з основних вузлів останньої. Таке є генеральне значення перспективної пропозиції Г. Трумана. Деталі пропозиції і перебіг дискусії навкруги неї підтверджують думку про виняткову вагу цього кроку Президента США.

Цю позику Туреччина мала б використати переважно на підсилення своєї мілітарної організації і поповнення свого озброєння, особливо важкого. В свою чергу і Англія зобов'язалася подати Туреччині фінансову допомогу, а також забезпечити озброєння і персонал для розвитку турецьких військових сил.

В згаданій своїй промові, що набула вже ваги історичного, переломного моменту, Президент Г. Труман так оцінив значення цієї позики для Туреччини: “Якщо Греція буде примушеною потрапити під контроль озброєної меншости, то це мало б негайні і тяжкі наслідки для сусідньої Туреччини. Смута і заворушення могли б легко поширитися на весь Близький Схід. Якщо ми в цей вирішальний час не допоможемо Греції і Туреччині, то наслідок на Заході і на Сході буде далекосяглим. Ми повинні діяти негайно і рішуче”. Подати ж руку допомоги цим zagrożеним двом країнам Президент США вирішив, виходячи а засад своєї зовнішньої політики, що їх він характеризував 12 березня такими знаменними словами: “Одна з найважливіших цілей закордонної політики Сполучених Штатів – це створення відносин, серед

яких ми й інші нації були б в стані вести життя вільне від насилля. Одначе, ми досягнемо нашу мету щойно тоді, коли ми захочемо допомогти вільним народам задержати свободу правління та національну інтегральність супроти намагань, які хоче накинути їм тоталітарний режим. народам низки держав світу накинено недавно тоталітарний режим силою та проти їх волі. Уряд Сполучених Штатів знову запротестував проти порушення постанов договору в Ялті та насилля, що вплинуло на уложення відносин у Польщі, Румунії та Болгарії. В сучасну хвилину світової історії мусить майже кожна нація вибирати між двома способами життя. Один рід життя спирається на волю більшості та визначається вільним правлінням, репрезентативними урядами, вільними виборами, гарантією особистої свободи і свободи слова, свободи релігії і свободи від політичного насилля. Другий спосіб життя спирається на волю меншості, що силою запанувала над більшістю. Він спирається на терор і на насилля, на контрольовану пресу й радіо, на задалегідь вирішені вибори та на погноблення особистої свободи. Я є тієї думки, що ми мусимо стояти по боці вільних народів, допомагаючи їм визначувати свою власну долю на свій власний спосіб”. Сполучені Штати, крім доброї волі, мають ще й достатні засоби для допомоги іншим націям втриматися при вільному ладі, – про це Президент сказав наприкінці своєї промови так: “Сполучені Штати мали 341 мільярд зиску з другої світової війни. Це є інвестиція для волі світу і світового миру. Допомога, якої домагаюсь я для Греції і Туреччини, вносить дещо більше, як десята частина одного відсотку цього вкладу. Зерно тотальних режимів виростає на нужді і недолі. Тотальні режими розвиваються вповні тоді, коли, вигасає надія народу на краще життя. Ми мусимо цю надію втримати живою. Вільні народи світа споглядають на нас з вірою, що ми їм дамо допомогу здержати їх волю. Через швидкий розвиток подій на нас наложено важку відповідальність. Я вірю, що Конгрес буде дивитися цій відповідальності просто в лице”.

Ця декларація Президента виявилася настільки актуальною, що американське радіо передало її протягом 34 годин повністю у 8 мовах, а зміст її в 25 мовах, зробивши її одразу здобутком суспільної думки всіх народів Землі. Мужне і одверте настановлення Г. Трумана знайшло в громадській opinio обох палат Конгресу

одностайну ухвалу. Лише лідер опозиції просоветського зафарбування Henry Wallace виступив проти пропозиції Президента на мітингах “поступових громадян Америки”, дискредитуючи плян Г. Трумана, а потім поспішно вдався в політичне турне по Європі для того, щоб протидіяти новому курсу політики США.

Політичні кола Вашингтону зробили такі висновки з даного внеску Г. Трумана: 1) американська підтримка унеможливить будьяку агресію проти кордонів Туреччини; 2) унеможливить також висування питання про зміну сучасного статусу Дарданел; 3) прийняття Сполученими Штатами на себе відповідальности за розвиток подій на Близькому Сході і утворює нові можливості і розв’язання проблеми Палестини; 4) Туреччина отримує нові можливості розвитку своєї закордонної торгівлі; 5) жерела нафти, що є на Середньому Сході, будуть краще забезпечені. Провідні американські газети, як “New York Herald Tribune”, “New York Times”, висловилися в тому сенсі, що ця декларація Г. Трумана до Конгресу й американського народу не визначає ні оголошення священної війни проти комунізму, ні початку американського імперіялізму, а є лише неминучим заходом для того, щоб спинити загрозу поширення тоталітарного комуністичного режиму в спосіб насильства на інші, ще вільні народи. Мале “Chicago Tribune” оцінила виступ свого Президента, як “воєнну промову”, що з неминучістю передбачає в ближчому чи дальшому майбутньому – війну.

Агенція Reuter повідомила, що дипломатичні спостерігачі в Лондоні сформулювали, на основі промови Г. Трумана, принципи нової американської закордонної політики в таких трьох пунктах: 1) США вважають себе головною потугою світу; 2) США послуговуються головною метою господарської і фінансової допомоги; 3) американці вважають своїм обов’язком боронити вільні народи перед гнітом озброєних меншин або натиском ззовні. Кол. британський прем’єр-міністр В. Черчил заявив на зборах консервативної партії таку поважну оцінку важливости цього кроку Г. Трумана: “В останньому часі не зроблено ніякого іншого кроку, який в більшій мірі скріпив би шанси на світовий мир і свободу в світі. Якщо б Сполучені Штати зробили були такий крок перед війною, можна було б спинити війну. Якщо б його зробили по першій світовій війні, то зовсім не дійшло б до другої.

А коли б зробили це перед 1914 р., був би збережений мир і ми всі жили б у багато щасливішому світі. Я переконаний в тому, що це наш обов'язок і думка більшої частини нашого народу – повітати це рішення Великої Республіки по той бік Атлантику”. Серед англійської преси “Times” і “Manchester Guardian” оцінили намір Г. Трумана позитивно, як логічне продовження американської політики попередніх двох років, – спрямованої до забезпечення миру в Європі і на Сході, – між тим як “Daily Herald” – орган правлячої робітничої партії – занепокоєно зазначив, що промова Г. Трумана свідчить про ворожість поміж Сполученими Штатами й Советами і що для Англії потрібно дбати за посилення Сполучених Штатів і за посередництво між ними і Советами.

На думку нью-йоркського кореспондента “Die Neue Zeitung” д-ра Carl Misch, значення виступу Г. Трумана полягало в тому, що Сполучені Штати, з одного боку, відновлюють для подальшого життя свою ідею 1941 р. – “Peace Lend-Lease”, а з другого боку, заступають послаблену війною Британію в її традиційних зонах впливу, поширюючи дію Атлантийської Системи і на терени Чорного моря. В новій фазі захисту Греції і Туреччини не змінюються цілі, а лише періоди. На місце англійської політики “Appeasement’у” (заспокоювання), особливо яскравої в 1938 р. у відношенні Третього Рейху, – виступає на сцену новий, американський метод офензиви – “Containment” (стримування), що більше відповідає ментальності американців. Ця нова політика американців не приносить нічого, по суті, нового, дотримуючися лише постанов Потсдамської конференції 1945 р., коли було встановлено, що Іран, Туреччина і Греція повинні залишитися поза сферою впливу Советів. Сполучені Штати, стримуючи советську агресивність від порушення Потсдамського договору, намагаються зберігти світову рівновагу, – бо, якщо б США зголосилися незацікавленими в східньо-середземноморському просторі, то советський вплив, завдяки усуненню звідти Англії, просяк би в звільнений простір.

Офіційні турецькі кола заявили, що допомога США Туреччині зробить її бастионом вільних націй на Близькому Сході і що допомога США є однозначна з територіальною гарантією турецьких кордонів.

11

Дальше оформлення допомогової акції пішло досить швидкими темпами. Вже 18 березня Зовнішньополітичний Комітет Конгресу схвалив інший внесок Г. Трумана про 300 млн. позику для допомоги потрібуючим країнам (300 мільйонів для Італії, Австрії, Угорщини, Польщі і, можливо Китаю і 50 млн. для Греції і Туреччини). Крім того Конгресові було внесено особливий законопроект щодо допомоги Греції і Туреччині в такий спосіб: 1) фінансова допомога в формі позик, кредитів, подарунків абощо; 2) добір осіб, що є на службі американського уряду, які можуть бути потрібні для підтримки цих країн; 3) надання цим країнам обмеженої кількості американських військових фахівців лише як дорадників; 4) заходи для виготовлення й приставки певних товарів і вишколення й освіти грецького й турецького персоналу. За підрахунком часопису "Army and Navy Journal" загальна програма американської допомоги потрібуючим країнам дорівнюється 5.750 млн. доларів, з яких мали б одержати і Туреччина дільші 400 млн. і Греція – 500 млн. Одночасно з цим Організація для прохарчування і сільського господарства Об'єднаних Націй заявила про свій плян допомоги Греції і Туреччині, що просили про позику з Світового Банку 100 млн. доларів на відбудову свого господарства.

Практичні міроприємства відразу послідували услід за загальними рішеннями щодо позик. Радіо Анкара повідомило, що турецький міністр фінансів Халіт Назмі Кіюмір повідомив, що 150-мільйонна американська позика має бути вжитою виключно для розвитку турецької індустрії, а не для закупу краму широкого вжитку. Не минуло ще й десяти годин з моменту, коли Г. Труман виголосив свою декларацію, як американські підприємці вже запропонували деяким турецьким фірмам індустріальне устаткування та інший крам на умовах довготермінового кредиту. Так само турецька закупочна місія за 24 години після промови Г. Трумана вилітіла з Анкари до Сполучених Штатів з метою реалізації там замовлень на 100 млн. турецьких фунтів.

Програма американської допомоги специфікується стосовно до потреб даної країни. В той час як в Греції допомога полягати-ма в вишколенні грецької армії та в переведенні потрібних реформ, – в Туреччині Сполучені Штати проведуть механізацію її

господарства і змодернізують всі її шляхи сполучення (порти, залізниці, летовища, автошляхи) для того, щоб ця країна через це могла легше протистояти можливим ворогам. Крім того, передбачено модернізувати і мотомеханізувати всю турецьку армію для того, щоб можна було знизити надто високу чисельність її постійного контингенту і зробити її здатною витримати будьякий наглий напад, доки американські сили зможуть прийти на допомогу. Останнє теж передбачено в остаточному підсумку. Коли під час дискусії над проектом один з сенаторів запитав уряд, чи Адміралтейство США вишле свої кораблі в Середземне море, – то міністр фльоти Форресталь відповів: “Я казав уже багато разів, що американський прапор являтиметься всюди. Він стане таким звичайним у цілому світі, що своєю появою не викликуватиме особливого зацікавлення. Ми висилатимемо наші військові кораблі на всі моря світу”. Ніби-то для унаочнення серйозності плянів США щодо проток, їх міністерство фльоти оголосило 18 березня, що на початку квітня 1947 р. відряджається в Середземне море – в Пірей і в Дарданели – ескадра з 12 військових кораблів під проводом літаконосця “Leyte”.

12

Конгресова дискусія над проектом Г. Трумана виявила також високу актуальність цього питання, навіть для самих американців, які звикли до сенсацій. Дебати щодо пляну Г. Трумана розпочав на засіданні Зовнішньо-політичного Комітету Конгресу 20 березня виконуючий обовязки міністра чужоземних справ Dean Acheson, висловившись за прийняття його з тої причини, що існує небезпека, що Близький Схід стає контрольованим від тоталітарного режиму. Основні твердження його були такі: 1) допомога Греції і Туреччині не поведе до війни, – лише принесе посилення демократії і свободи світу; 2) цю допомогу програму не можна розглядати, як якесь поширення доктрини Монрое на решту світу; 3) антикомуністичні заходи в Греції і Туреччині не є в протиріччі з політикою Сполучених Штатів в Китаї, бо там комуністи опанували протягом довгого вже часу велику частину території, між тим як цього нема ні в Туреччині, ні в Греції; 4) Ця допомога Туреччині і Греції не визначає “тягання каштанів з вогню” для когось іншого, а подається лише в інтересах самої Америки; 5) відмова в американській допомозі Греції і Туреччині

загрозить небезпекою для свободи і незалежності також і інших держав Середнього (!) Сходу. Оскільки Об'єднані Нації, як зауважив D. Wrigson, ще не мають для підтримки загрожених націй ні відповідної організації, ні матеріалів, ні коштів – то Голова Закордонного Комітету Сенатор Артур Вандерберг вніс до законопроекту додаток, щоб цю американську допомогу Туреччині і Греції розглядати тільки як тимчасове міроприємство, доки Об'єднані Нації зможуть перебрати на себе повну відповідальність за це.

Цікаво притім відмінити, що Генеральний Секретар Об. Націй – Тругве Лі був дуже здивований тим, що Г. Труман зробив свої далекосяглі пропозиції, не домовившись перед тим з Об. Націями. Так само заступник міністра Закордонних Справ Британії McNeill засвідчив в парламенті, що Г. Труман перед оголошенням своєї програми не перепроводжував в цій справі розмов з Британією. Але вже 28 березня представник Сполучених Штатів в Об. Націях Warren C. Austin зробив в Раді Безпеки Об. Націй докладне повідомлення про справу американської допомоги Греції і Туреччині. Представник СРСР Громико намагався не припустити цього виступу W.C. Austin'a за мотивом, що це є зовсім нове питання, яке не має зв'язку з поставленим раніше на повістку питання про дослідження причин партизанки в Греції. Пізніше, коли доповідь W.C. Austin'a вже відбулася, Громико заявив, що він вважає американську заяву важливим питанням, має її вивчити і своє ставлення до неї визначить в наступному засіданні. Дійсно, 7 квітня він заявив, – і це був першим офіційний відгук Москви на програму Г. Трумана, – якщо не вважати за це неприхильні статті в “Ізвестіях” і в “Правді”, – що останній своєю пропозицією причинив Об. Націям серйозну шкоду, ослаблюючи цим Об. Нації і підмінуючи їх. Особливо гостро заперечував Громико потребу подання допомоги Туреччині, не лише тому, що це є ніби-то втручання у внутрішні її справи, а також і тому, що Туреччина не брала участі у війні демократичних держав проти Німеччини. Але в розпорядженні W.C. Austin'a вже були документи американського міністерства закордонних справ щодо загрози від Советів Туреччині і Греції, які було оголошено 24 березня на засіданні Сенатського Комітету для зовнішніх справ. З цих документів було ясно, що Совети провадять активну

ворожу акцію проти сучасного уряду Греції і що протиріччя між Туреччиною і Советами не зменшилися, так що Туреччина досі перебуває в важкому стані. Переговори щодо ревізії договору в Montreux зайшли в безвихідний кут, хоч Совети продовжують настоювати на своїх привілеях в справі контролю і захисту проток. Советські ж вимоги на турецькі терени було відкинуто і визначене, як необґрунтовані.

27 березня на засіданні Сенатського Комітету для Зовнішніх Справ доповідали про стан справ: американський посол в Анкарі Edwin C. Wilson і керівник американської господарчої місії в Греції Paul Porter, інформації яких вплинули на рішення прискорити поладження поставленого питання. 3 квітня Сенатський Комітет одноголосно ухвалив пропозицію Г. Трумана. Одразу вслід за цим представник Британії в Об. Націях Sir Al. Cadogan заявив, що британський уряд дотримується протилежної думки, ніж Громико, а саме, що плян Сполучених Штатів цілком узгоджується з Хартією Об. Націй. 9 ж квітня з англійських урядових кіл поінформували, що Британія також подасть допомогу Греції – озброєння для 125.000 вояків, і Туреччині – біля 600 боєвих літаків. З американського боку також стало відомо, що вони, в рямцях своєї програми постачать Туреччині: танки, гармати, особову зброю і ріжну муніцію. Отже, як висловився один американський діяч, в конфлікті з Советами тепер треба діяти вже не словами, а ділами. На Святі демократичної партії 5 квітня Г. Труман нагадав про допомогу Греції і Туреччині такими словами: “Не треба довше розповідати, що ми не бажаємо війни. Але ми мусимо своєчасно діяти, щоб потушити зростаючий вогонь, що може поширитися на весь світ. Ми знаємо, як починається такий вогонь, як він розповсюджується і які наслідки з нього бувають”. Притім Г. Труман цитував листа Th. Jefferson’а щодо доктрини Монрое, в якому, між іншим були такі знаменні слова: “Я поклявся перед вівтарем вічного Бога бути ворогом всякого тиранізування людського духа”.

Одночасно з тим, як 10 квітня в Раді безпеки Об. Націй польський делегат Оскар Лянге гостро виступив проти плину Г. Трумана, називаючи його “політичним динамітом” і вимагаючи одкинення допомоги Туреччині та передачі справи допомоги Греції в компетенцію Об. Націй, – в той же день стало відомо,

що Зовнішньо-політичний Комітет Конгресу вже прийняв цей плян, як також і Пленум Сенатського Комітету, не зважаючи на те, що, знайшлися противники цього пляну, як наприклад, демократ Claude Pepper, який заявив, що це є “саботаж Об’єднаних Націй”. Подібним робом і Громико продовжував на засіданні Ради Безпеки 17 квітня полемізувати з американський проектом, характеризуючи його, як несумісний з засадами Об. Націй і як однорічну акцію Сполучених Штатів, що її останні хочуть замаскувати витягненням згоди Об. Націй.

Між тим 15 квітня Сенатор Арт. Вандерберг доповів Пленумові Сенату проект Г. Трумана. вже в редакції Сенатського Комітету. “Прийде час, – казав Арт. Вандерберг, – і він вже не є далеким, коли ситуація назовні Сполучених Штатів настільки погіршиться, що наші завдання стануть далеко ще більшими”. Сенат вирішив поставити 22 квітня законопроект на голосування, при чому його було прийнято 67 голосами проти 23. Агенція УР повідомляла, що різні міродайні чинники підкреслюють, що це вирішення є одним з найважливіших, що їх будь коли приймалося в американській зовнішній політиці. Головуючий Сенатор Арт. Вандерберг з своїй промові перед голосуванням закликав сенатарів голосувати за проект Г. Трумана, бо в противному разі відчинилися б двері для агресії на весь світ і було б накинено ланцюги комуністичної реакції. Також і міністер зовнішніх справ Джордж Маршал надіслав з Москви телеграму, в якій зазначив, що він сам брав участь у формулюванні цього законопроекту і що міністерство закордонних справ обізнане з тим, що він вважає цю підтримку за “неминучу”, і схвалює її в повній мірі.

Перед тим 18 квітня Рада Безпеки Об. Націй відкинула пропозицію Громико, щоб американську допомогу Туреччині і Греції поставити на розгляд особливого Комітету Об. Націй. Громико підтримував лише представник Польщі Англія ж, Бельгія, Колумбія і Австралія зголосилися за американським проектом. Інші делегати утрималися. Отже, Совети і їх поплентачі потерпіли рішучий провал в Об. Націях.

У вступному поясненні до вже прийнятого Сенатом закону було сказано, що “національна недоторканість і даліше існування цих обох держав (Туреччини і Греції) мають значення для безпеки Сполучених Штатів і для всіх вільнолюбних народів. Але

ця недоторканість і існування їх залежать від негайної господарської і фінансової допомоги, що її Об. Нації тим часом ще не можуть подати”. За цим законом, в розпорядження Президента на зазначену мету виасигновано 400 мільйонів, в рахунок яких американські фінансові і відбудовчі об’єднання мають право негайно відпустити 100 мільйонів, що їх пізніше покриється з цієї державної асигнати. Крім додатка Арт. Вандерберга про те, що Об. Нації при певних обставинах мають право вимагати припинення цієї підтримки, – було Сенатом прийнято ще й інший додаток, що Америка не буде втручатися в справи американських нафтових підприємств на Середньому Сході.

З приводу вислідів цього голосування в Сенаті незалежна демократична газета “The New York Times” писала в передовиці, що “Ця більшість, що зголосилася за програм підтримки, була рішучішою, ніж будь коли досі при подібно спірному вирішенні щодо будьякого мірприємства американської зовнішньої політики. Цей факт повинен бути відміченим у Москві, в Стокгольмі, в Парижі, в Лондоні і всюди там, де місцева комуністична преса або американці при подорожах (натяк на Г. Волеса! В.Д.) розповідають європейцям, що ніби програма допомоги не користується жадною енергійною підтримкою”...

Проте, при вступі законопроекту з Сенату до Палати депутатів почалося було його заволікання, бо Виконавчий Комітет Палати депутатів, який насамперед мав би дати згоду, занявся довшим розглядом цього проекту. Як заявив один демократичний діяч, треба було б поволі його приймати, щоб Сполучені Штати і Совети мали час знайти компромісне розв’язання світових проблем. Отже, провалившись в Сенаті, просоветські елементи почали саботувати акцію Г. Трумана в Нижній Палаті. Група республіканських депутатів внесла пропозицію не ставити цього проекту на обговорення, але цей маневр було одкинуто більшістю 168 голосів проти 22. Тому 6 травня почалися дебати. Голова Зовнішньо-політичного Комітету Конгресу Charles A. Batton доповів, що безпека всіх вільнолюбних націй залежить від прийняття цього закону. Сполучені Штати повинні подбати, щоб перешкодити Советам захопити Близький, Середній і Далекий Схід. Комунізм, споріднений по суті з фашизмом і націонал-соціалізмом, навис, як великанська тінь, над сусідніми країнами.

Здається, що він нічого не навчився з страшних трагедії першої половини цього століття. Батон обвинувачував Совети в тому, що вони, цілком зневажаючи свої зобов'язання в Об. Націях намагаються поширитися силою. “Якщо Совети займуть Грецію і Туреччину, то найблищою їх метою буде природньо, Іран і Афганістан, Індія і Китай, що всі дотикаються до советської території”. Це є ті підстави, чому Сполучені Штати, в повній свідомості небезпеки, повинні допомогти Греції і Туреччині” в інтересах власного самозахисту і світового миру.

Не зважаючи на гостру критику і заперечення республіканця Clarence Brown, після запеклих дебатів, Палата депутатів, все ж таки затвердила законопроект Г. Трумана 9 травня 287 голосами проти 107. Під час самого голосування відбулися сцени надзвичайного хвилювання, бо опозиційні депутати все ще продовжували виголошувати свої думки, що прийняття цього закону може привести до війни з Советами. Але така обструкція не спинила рішення більшості. Так само в спішному порядку більшість Конгресу відкинула низку пропозицій про зміни, що могли б звузити передбачене міроприємство. Після цього залишилося – зв'язковому комітету обох Палат лише відредагувати закон і падати його на підпис Г. Трумана. Так було розпочато нову “Pease Lend – Lease” – програму миру Сполученими Штатами.

13

Тим часом комісія з п'ятьох американських фахівців поїхала вже до Туреччини, щоб встановити її військові потреби. Турецьке суспільство жваво стежило за перепетіями устійнення нового політичного курсу Сполучених Штатів в березні–травні 1947 р. Турецький президент генерал Ісмет Іньоню в спеціальному інтерв'ю, даному віце-президентові агенції UP Virgil M. Pickley, підтвердив, що позика, яку дають Туреччині Сполучені Штати, буде використаною виключно на міліарну мету. Тому Туреччина буде намагатись одержати, крім того, від Інтернаціонального банку також позику для розвитку свого господарства. На запитання, чи погодилася б Туреччина дати який-небудь опірний пункт в Дарданелах, – Ісмет Іньоню відповів: “Жадне питання, що заторкує непорушність або суверенітет Туреччини, не може взагалі дискутуватися. Туреччина переконана, що сучасний Статут проток являє собою “найсправедливішу і найдоскональшу

систему”, яка тільки може бути укладеною так, щоб задовольнити всіх. Погляд Туреччини на спірне дарданельське питання не змінився з часу нот її до Советів з 22 серпня і 18 жовтня 1946 р. Іньоню підкреслив своє довірря до Сполучених Штатів і бажання Туреччини співпрацювати в межах Хартії Об. Націй, як з арабськими країнами, з якими турки протягом століть перетерпіли багато радості і горя, так і з своїми балканськими сусідами і взагалі з усіма націями, щоб утримати світовий мир. Нарешті Іньоню зазначив серйозні і щирі прагнення Туреччини запровадити демократичні реформи і значні досягнення її щодо цього.

Турецька преса радісно вітала прийняття Конгресом програми Г. Трумана і зазначала, що це встановлює початок нового періоду історії, і що тільки тепер почнеться правдиво прогресивний розвиток. Турецький прем'єр-міністр Реджеп Пекер, після двохденної конференції зі своїм президентом, приступив до практичних перемов з американським послом в Туреччині Edwin Wilson'ом, щоб устійнити подробиці переведення допомоги. Турецькі урядові кола переконані, що допомога в формі військових матеріалів буде передана Туреччині не на умовах позики, а як подарунок, задурно.

14

Підписання Г. Труманом закону про допомогу затрималася на короткий час через його поїздку до хворої матери. Між тим військові комісії в середині травня вже поїхали до Туреччини і Греції для конкретної виконавчої праці. В день підписання Г. Труманом закону, – 22 травня – американська комісія була вже в Анкарі, одразу почала підготовчі розмови з турецьким військовим міністром і з Генеральним. Штабом з тим, щоб ближчими днями повністю розгорнути свою працю. Для цього Комісія має оглянути всі турецькі гарнізони, захистні споруди і мілітарні установи, а також найважливіші області Туреччини. Генеральний Штаб Туреччини складає доповідну записку про негайні мілітарні потреби своєї країни. Оскільки дальше переведення допомогової акції Г. Труман доручив міністрові чужоземних справ Дж. Маршалу, то і ці комісії є тепер підпорядковані останньому. Він є також уповноважений притягати до співпраці в цьому ділі всі інші міністерства і установи. Дані належні вказівки і американським послам в Анкарі і в Атенах. Турецький Президент і грецький король Пауль подякували через радіо Президентові Г. Труманові

та американському народові, висловивши сподівання, що ця допомога дасть їх народам можливість виконати свої обов'язки перед всім світом.

На 1 червня 1947 р. переговори між американською Комісією і Турецьким Генеральним Штабом щодо моторизації грецької армії і стандартизації її зброї було закінчено. За цим мали слідувати бесіди турецького міністра закордонних справ Гасан Сака з американським послом щодо програми розбудови турецького господарства, за якою передбачено: спорудження 10.000 км. шляхів; розбудова портів на південному узбережжі Туреччини між сирійським кордоном і о. Родосом, а саме: Александретта, Марсін, Анталія, Аляйя і Минавгат, а також гаванів в Мармуровому морі. Оскільки на всі ці праці не вистачить поточного кредиту в 100 млн. долярів, що їх Інтернаціональний Банк вже переказав в розпорядження міністра Дж. Маршала, то передбачається вже тепер звернутися за новими позиками до Світового Банку і до Експортно-Імпортного Банку.

15

Турецький парлаємент продовжив ще на пів року стан облоги, запроваджений в 1940 р. в Стамбулі і в п'ятих прикордонних провінціях не зважаючи на гостру опозицію проти цього Демократичної партії. Під час дебатів з цього приводу прем'єр-міністер Реджеп Пекер пояснив, що одна держава, якої ім'я він не назвав, зажадала мілітарні опорні пункти в протоках "під претекстом спільних міроприємств захисту їх", – але Туреччина відхилила всі зазіхання на територію, що висунули Совети. Прем'єр Реджеп Пекер висловився за політику доброго сусідства з Советами, але заявив притім, що не бажає дружби з ними на "мюнхенських" умовах.

Успіх першої спроби, як прецеденту, фінансово-мілітарної контр-акції в формі допомоги Туреччині і Греції спонукав Сполучені Штати розгорнути далі ще діло в справді американських масштабах. Міністер Дж. Маршал заснував вже Плянний Штаб для вивчення світового стану для того, щоб найближчим часом скласти новий і далеко далі йдучий план допомоги всьому пошкодженому і загроженому війною світу.

Американська допомоги Туреччині була для останньої дуже важливою знахідкою не лише з матеріального, але й з міжнародно-

політичного погляду, бо Туреччина наприкінці другої світової війни стояла перед загрозою ізоляції. Грецько-турецький союз існував лише правно, але з огляду на знесилення Греції не мав вже реальної цінності. Безуспішними були спроби Туреччини скласти регіональний бльок з Сирією і Ліваном. З Трансйорданом в січні 1947 р. було підписано пакт дружби, але з Єгиптом не було досягнуто жадного договору, хоч король Єгипту Фарук особисто приїздив до Туреччини в осени 1946 р. Союз з Англією втрачав свою мілітарну вагу, бо Англія одверто заявила, що надалі буде підтримувати Туреччину лише матеріально. Дипломатичним успіхом Туреччини можна зважати лише пакт безпеки, що був складений нею з Іраком 30 березня 1946 р., в наслідок, очевидно, чого в грудні 1946 р., в Багдаді відбулася “протикомуністична конференція” арабських держав з участю Туреччини. Але Ірак сам не є такою потугою, що могла би серйозно підперти Туреччину в момент її герцю з Советами. Отже, з огляду на це, і треба розцінювати важливість руки допомоги Сполучених Штатів, що подала Туреччині не лише долари, але й мілітарну і морально-політичну підтримку.

З цього всього можна досить ясно усвідомити собі картину, як Туреччина тепер, спираючися на міцне американське крицеве ковало, намагається відхилити замаху на неї советського молота. Чи дійде до якого небудь зудару великих потуг світу на її території і задля цієї території, то питання майбутнього, невідомо наскільки від нас віддаленого. Але з погляду життєвих інтересів української нації ясно, що в разі, коли б Совети замкнули своїми військами і спорудами чорноморсько-егейські протоки, то це означало б закриття останньої віддушину з України до зовнішнього світу (після того як кільцем васальних балканських держав Совети заслонили західно-українське вікно в Європу). В разі ж, коли б протоки залишилися одвертими, а Туреччина незалежно від советського впливу, – порятунок Україні може найлегше прийти з чорноморського півдня, а не з балтійської півночі.

КРИМСЬКА АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА

[Некролог]

Людство має добру звичку згадувати про своїх померших членів і відмічувати їх пам'ять некрологами в пресі. Оскільки, тотально-терористичним большевицьким режимом в СРСР поширено практику винищування з індивідуумів на цілі народи, як докрано останнім часом над кримськими татарами, калмиками, німцями Поволжа, чеченцями, інгушами, карачаївцями, – то являється своєчасним увічнювати пам'ять загиблих від сталінської диктатури малих народів, відповідними некрологами. В першу, чергу торкнемося трагічної долі найближчої до нас країни – Україно-Татарського Криму.

Кримське ханство – незалежна держава кримських татар, що існувала в Криму з XIV ст., – була ліквідована московськими завоювателями в 1783 р., тобто, одночасно з втратою і Україною своєї автономії в формі Гетьманщини. Основне населення цієї держави – татари, в наслідок московського панування протягом наступних півтора століть катастрофально скорочувалося, почасти через еміграцію його до одноплемінної і одновірної Туреччини, почасти винищувалося царською адміністрацією, почасти ж через процес винародовлення від несприятливих умовин життя. Так, першою світовою війною Кримські татари мали абсолютний показник приросту населення всього 0,71 %, а за станом письменности були на п'ятнадцятому місці серед народів кол. Російської Імперії.

В момент революції 1917 р. татари склали в Криму вже меншість, що заселявала переважно гірську частину півострова і його південне узбережжя. Північну частину – степову – Криму заселили українці-хлібороби, а кримські міста наповнювалися зайдами з московської адміністрації, війська та купецької верстви.

Після революції 1917 р., кримські татари; сподівалися відновити своє незалежне існування. Тоді повернулося до Криму багато татар-емігрантів, а серед них такі видатні громадські діячі, як

Челебієв-Челебіджан, Джафер Сейдамет, Одабаш, проф. Чобанзаде та ін. Вони керували в березні 1917 р. першим Всеукраїнським Мусульманським Зїздом, а в літі того ж року організували татарську національну партію – “Міллі-Фирка”. Татари обрали свій парламент – Курултай, свій уряд, дружній до уряду Укр. Нар. Республіки, організували національну армію, яка примушена була почати боротьбу з більшовиками. Але севастопільські більшовицькі частини розбили татарське військо і влада з Криму 18. 1. 1918 р. перейшла до Советів. Мілліфірковці продовжували війну з більшовиками і коли останні під натиском військ УНР і Германської імперії втікли з України, – то мілліфірківці захопили і розстріляли 24. IV. 1918 р. весь більшовицький Совнарком і Центральний Ісполнительний Комітет Тавриди, відновивши владу татарського національного уряду (Кабінет Сулькевича). Не зважаючи на дальшу окупацію Криму російськими чорносотеними генералами, а потім знову з 1920 р. більшовиками, які вистрелювали населення (терорист-кат Бела-Кун), – Міллі-Фирка зуміла зберігти свою організацію і вже за советської влади спромоглася через своїх членів оволодіти Наркомпросвітою Крима і просякнути в низку інших керівних советських установ. Голова Кримського ЦК’а Велі Ібраїмов діяв за вказівками Міллі-Фирка, в інтересах татарського народу, аж до розстріла його в льосі ГПУ в 1927 р. одночасно з багатьма іншими патріотами-татарами. Один з міллі фірківц Озенбашли так формулював їх національно-визвольну ідею: “для Туркестана, Киргизії, Башкирії, Татарстану, Кавказу й Криму повинен бути прийнятий принцип не клясової, а національної влади”. (Бочагов: “Міллі-Фирка”, Симф., 1930, ст. 84).

За статистичним переписом 1939 р. “Кримська Автономна Советська Соціалістична Республіка” мала 1.126.824 душ населення обох статей. Татари в ній склали меншість, лише одну чверть людности, яка проте мешкала суцільною етнографічною масою. Не зважаючи на те, що відносно більшість населення Криму склали українці, а також всупереч геофізичним умовам сполучень, більшовики відокремили адміністративно Кримську АССР від України і тримали її весь час в складі Російської СФСР, для того, щоб відірвати від Української Нації цю її південну галузь і щоб перешкодити зв’язкам поміж українським і кримо-

татарським народами. Большевики ставили собі явною метою русифікувати українське і татарське населення Криму, беручи на увагу виняткове геополітичне значення для Московсько-Советської імперії цього півострова. Так, в 1938–39 р. в 1223 школах учням, що були в Кримській АССР, татарською мовою навчалося лише 20 % учнів в 29,3 % школах; іншими мовами навчалося: 4,3 % учнів в 4,7 % школах, а російською мовою навчалися 74,1 % учнів в 63,3 % шкіл. Притім з 8–10 класів навчалося татарською мовою лише 10,2 дітей, іншими мовами – 1,2 %, російською ж – 85,5 %. (“Культурное строительство СССР”, Москва, 1940 р. ст. 75–77). Багато татарів, зневірившись в своїй спроможності протистояти російському асиміляційному насильству, почали набувати переконання, що “з російською мовою – будемо їсти хліб, з своєю – вже ні”. Тому татарська молодь вперто боролася за свою освіту, бодала чужою, російською мовою. Якими труднощами було устелено шлях вищої освіти для татарської молоді, видно з того факту, що, в Педагогічний Інститут в Симферополі з 1926 р. на 670 студентів було прийнято всього 17 татар, а закінчило цей інститут – 2 татарина; з 1927 р. було прийнято 14 татар, а закінчило – 2; в 1928 р. прийнято 7 – а закінчило – 2 (“Рев. и нац.” 1930 р., ч. 6, ст. 80).

Якщо в 1926 році в Криму налічувалося 243 неписьменних на 1.000 людей, то в 1935 р. статистика відмічала вже 97 % населення письменними. Крім 1100 початкових шкіл з Криму була 231 середня школа, 13 рабфаків і 4 вищих школи; серед яких 1 університет (Сімферопольський) (“Рев. и нац.”, 1936 р., ч. 1, ст. 51).

Але насильне пристосування татар до російського панування лише почасти давало їм шлях до участі в самоврядуванні своєю країною. В 1933 в апараті, райвиконкомів було всього 17,9 % татар, в той час як членів райвиконкомів з них було 42,4 % в центральних органах Кримської АССР було 17,6 % службовиків-татар, а членів ЦК’у татар було 50,4 %. (“Нац. строит. в РСФСР к XV годовщине Октября”, М. 1933 р., стор. 113). Так звана “коренізація” державного апарату в національних республіках була більше пропагандивним гаслом, ніж дійсністю. В Наркомфіні Кримської АССР в 1930 р. з 107 співробітників було лише 7 татар; в Наркомземі – з 606 співробітників – 46 татар, в Союзхлібі з 66 службовців – лише 2 татарина та й то кур’єрами. (“Рев. и

нац.”, 1930 р., ч. 8–10, ст. 29). В 1932 р. в обласному адміністративному апараті Криму було вього 18,4 % татар, в той час як татари складали 25,7 % всього населення (“Рев. и нац.”, 1932 р., ч. 7, ст. 51).

В кінці 1945 р. Москва офіційно повідомила, що Кримську АССР ліквідовано, а територію її (26.000 кв. км., тобто майже таку велику, як Белгія) прилучено, як звичайну російську область, до Російської СФСР, порушивши тим кардинально права української людности Криму. Що ж до татар, то їх було більшовиками або вимордувано, або виселено на помсту за те, що під час німецько-советської війни 1941–46 рр. багато кримських татар утворили національні частини для боротьби за свою волю і незалежність. Це визнає й Указ Верховної Ради ССРСР, мотивуючи це знищення кримськотатарської нації тим, що “багато чеченців і татарів кримських під впливом німецьких агентів в загонах, зорганізованих німцями, добровільно і спільно з німецькою армією провадили збройну боротьбу проти червоної армії...” Цим самим більшовики визнали, що кримські татари боролись за свою самостійність.

Пацифікація більшовиками Криму набула таких страшних розмірів, що як пише одна англійська газета, з населення 1.127.000 в Криму залишилося лише 200.000 (Віклі Ревю” з 27.VI.46).

Такі бачимо жахливі підсумки “розв’язання національного питання в ССРСР провокаційними методами Леніна-Сталіна!

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА¹

Ця стаття є авторським переказом по пам'яті змісту його розвідки – “Богдан Хмельницький і Туреччина”, що була ухвалена в 1944 р. до друку в виданнях Празького Наукового Історично-Філософічного Товариства, але через воєнні обставини не була надрукованою і напевно вже загинула. Розвідка складається з трьох розділів: 1) історіографічного огляду, як висвітлювалося дане питання в українських козацьких літописах і в науковій літературі ХІХ–ХХ ст. ст.; 2) викладу змісту і рецензування трьох статей чеського тюрколога Яна Рипки, який відшукав в Гетінгені невідомі раніше турецькі документи з листування уряду Туреччини в справах зносин його з Богданом Хмельницьким; 3) висновків автора про сучасне розуміння цього питання, що розбігається з традиційними уявленнями про ролі Богдана Хмельницького у відношенні до Туреччини.

* * *

Відсутність власного архіву Української Держави ХVІІ ст., що був знищений Меншиковим при погромі і спаленню ним гетьманської столиці Батурина восени 1708 р., примушувала українських істориків-дослідників користуватися джерелами переважено з польських або московських архівів, особливо з т. зв. “Древлехраніліща” (кол. архіви московських міністерств чужоземних справ та юстиції). Між тим польські і московські архівалії, природно, відбивали погляди і прагнення тодішніх урядів Польського королівства й Московського царства, які почали з років повстання Богдана Хмельницького вперту й тривалу війну за володіння територією України. Роля в подіях другої половини ХVІІ ст. в Україні третього світового чинника, що змагався за опанування

¹ Автореферат виголошений на засіданні Орієнталістичної Секції УВАН дня 10–11 листопада 1946, Авґсбург. Див. “Чорноморський Збірник”, кн. X., 1947, Майнц-Кастель, стор. 60–64.

Україною, – Османські імперії з її васалом – Кримським ханом, – залишилася для істориків майже невідомою з огляду на повну недослідженість архівних джерел турецьких урядових канцелярій того часу. Найближчий сусід України татаро-ханський Крим, з яким наш нарід мав якнайщільніші стосунки², також втратив свій державний архів за найстаріші часи у той мент, коли було цілком спалено його столицю Бахчисарай російським генералом Мініхом в російсько-турецькій війні за царювання Ганни Івановни. Тому, через втрату основної збірки джерел для історії України другої половини XVII ст. – української та дуже важливої кримської, і через невикористання несумнівно вельми змістовної збірки джерел в державних архівах Стамбулу, – сталося те, що українська історіографія примушена була дивитися на події Хмельниччини очима переважно московських і польських сучасників – ворогів Великого Гетьмана – дипломатів, мандрівників тощо. Тенденційність масово зібраних чужоземних джерел неминуче приводила до несвідомих перекручень істориками справжнього стану відносин і подій цього найважливішого моменту нашої минувшини. Найяскравішим доказом цього був той факт, що М. Костомарів, вже після того, як його талановита й вірнопідданичесько написана трьохтомова монографія “Богдан Хмельницький” набула великої популярності і впливу на читачів, – несподівано і з великим здивуванням знайшов документи, які несумнівно свідчили, що Б. Хмельницький був васалом турецького султана, а не московського царя. М. Костомарів мав професійну сумлінність науковця, щоб не заперечувати цього, очевидно, неприємного для нього (як автора знаменитої, але помилкової через нові відкриття монографії) факту і не приховувати його від публіки. Він, зі щирою відвертістю, оголосив самоніщівний постскриптум в статті “Богдан Хмельницький – данник Оттоманської Порту”. Але правдиве свідчення цієї публікації не прищепилось в писаннях дальших наших істориків, тому що було надто парадоксальним в порівнянні до двох традиційних концепцій, що панували в історіографії: пропольської, що розглядала Б. Хмельницького, як збунтованого підданця Польщі, реbelieнта і руїтника, та про московської, яка трактувала

² Див. розвідку автора – “Україна і Крим в історичних відносинах”, Майнц-Кастель 1946, 31x22, 44 ст.

його, як руського патріота, що свідомо “одпав” од Польщі і добровільно “возсоединився” з Великоросією. І те і друге було істиною лише з патріотичного погляду поляка або москаля і не відповідало ні історичній дійсності, ні справжнім спрямуванням зовнішньої політики Української Держави, як їх хотіли бачити й творили Б. Хмельницький і його співпрацівники.

Найстаріший твір козацької історіографії – Літопис т. зв. Самовидця (Романа Ракушки-Романовського) – найближче стоїть до правдивого розуміння зовнішньо-політичної орієнтації Б. Хмельницького на татаро-турецький південь і найбільше вільний від засмічення чужородними польськими і московськими політичними ідеями. Автор цього історичного твору дивився ще очима українців-сучасників Б. Хмельницького. Ту саму концепцію зберігає в основному ще й С. Величко, який мав можливість, як військовий канцеляриста, користуватися тими джерелами Державного архіву України, що загинули під час україно-московської війни за Івана Мазепи. Вже зсувається на позицію московської концепції наступне після полтавське покоління в популярному тоді творі – Літопису Г. Грабянки. Славнозвісна і впливова “Історія русів” – твір правнуків Хмельниччини – має про ту добу вже зовсім мутне уявлення. З “Історії Малої Росії” М. Бантиша-Каменського, написаної переважно за московськими джерелами з Древлехраніліща, починається період затоплення української історичної думки російськими великодержавницькими теоріями, в яких наріжне місце посідала царславна інтерпретація Переяславського трактату 1654 р. За винятком почасти П. Куліша в його полонофільському періоді та дисертації про Б. Хмельницького Буцинського, опертій на документальній аналізі, – в “Історії Малоросії” М. Маркевича, в статтях М. Максимовича і Г. Карпова, в згаданій монографії про Б. Хмельницького, М. Костомарова, в пізніших синтетичних працях підручникаового типу – М. Аркаса, О. Єфіменко, М. Грушевського (“Очерк истории украинского народа”, “Ілюстрована історія України”) – роля татарського Кримського ханства і Османської імперії в подіях Хмельниччини описується епізодично й недостатньо вмотивовано. Акції цих двох великих Держав змальовуються, як підпорядковані плянам Б. Хмельницького і позбавлені власної міжнародно-політичної концепції. Українські історики, перебуваючи під гіпнозом єдино-

неділімовської російської та анти-мусульманської польсько-католицької думки, якимось дивовижно ігнорують надруковану в першій половині XIX ст. двохтомову збірку перекладів з турецьких літописців “Collectanea” Сенковського, в якій було багато відомостей, що обертали догори ногами усталені, традиційні вже уявлення про вірнопідданство Б. Хмельницького цареві і про службову роллю при ньому татарсько-турецьких збройних сил і представництв. Парадоксальний факт підданства Б. Хмельницького турецькому султанові, сконстантований М. Костомаровим, узгоджувався або втискувався в спосіб штучних домислів до загально-принятої схеми: спочатку Б. Хмельницький “одпадає” від Польщі при невмотивовано безкорисній підтримці кримських татар; потім він “воз’єднується” з Москвою і майстерно дурить дипломатичною грою-обіцянками союзу-дружби турецького султана, одного з наймогутніших суверенів Європи і Азії. Речовим втіленням цієї загально-визнаної схеми був пам’ятник Б. Хмельницькому (споруджений в Києві за проектом Мікешіна), на якому Великий Відбудувач Української Держави вказує владною булавою Українському Народові шлях на московську північ, (а не на чорноморський південь!). Цей псевдонауковий штамп, цілком зрозуміло, сприймався, підгрунтовувався і поширювався авторитетом “стовпів” російської офіційної історіографії – С. Соловйовим (“История России с древнейших времен”, тт. 1–29), В. Ключевським (Курс русской истории, тт. 1–5) та навіть революційними марксистами, як Рожков та М. Покровський (“Русская история”, тт. 1–4). Не дивно, що за підсоветських часів спроби марксистської “перелицьовки” історії України, бовтаючися в безнадійних пошукуваннях єдиноправовірного для всіх методу класифікації неповторних історичних подій сприймали цілком некритично і засвоювали повною мірою російсько-великодержавне розуміння ролі Б. Хмельницького серед трьох світових потуг – Туреччини, Польщі та Москви (підручники М. Яворського, “Історія України” колективу авторів Українського Інституту марксизму-ленінізму; нарешті, канонізована ще при народженні і запроваджена до вжитку від дитячого до старческого віку ура-патріотична “Коротка історія ССРСР” Шестакова тощо).

Опубліковані за декілька років перед останньою світовою війною три статті чеського орієнталіста Яна Рипки (дві – німецькою,

одна – чеською мовами), які є по суті перекладом з незначним коментарем декількох турецьких документів щодо зносин султанського уряду з Б. Хмельницьким, – не тільки пролили трохи світла на цю воістину темну ділянку нашої історії, але й відновили завдання конечної і ґрунтовної ревізії питання про характер і зміст відносин Б. Хмельницького до Криму й Туреччини та про відшукування, публікацію і вивчення джерел з державних архівів Туреччини. Публікація Я. Рипки з'явилася саме вчасно перед видрукуванням передостаннього ІХ-го тому “Історії України-Руси” – акад. М. Грушевського для того, щоб шановний автор цього монументального твору міг внести здобутки Я. Рипки до свого великого зведення всіх приступних нам нині джерельних відомостей за чин і ідеї Б. Хмельницького. Отже після запровадження цих здобутків орієнталістики до синтетичної “Історії України-Руси” і щільного пов'язання татаро-турецьких зв'язків Б. Хмельницького з усім комплексом його зовнішньополітичного чину стало неможливим вертатися в нашій оцінці доби Б. Хмельницького до старих, передгрушевськовіянських, антиукраїнських уявлень і теорій.

Сучасний погляд на стосунки Б. Хмельницького з Кримом і Туреччиною, як він уявляється авторові цього реферату на підставі дотеперішньої історіографії, і студій цього питання, такий. Б. Хмельницький, потрапивши в битві з турками до ворожого полону, прожив у Стамбулі довший час і, як офіцер польського короля, був трактований упривілейовано. Там він навчився турецької мови і нав'язав знайомства, які йому пізніше дуже стали в пригоді. Пізніше, коли Б. Хмельницький повернувся вже в Україну, і був там сотником реєстрового козацького війська, король Володислав почав підготовлювати війну з Туреччиною в союзі з цілою християнською коаліцією. Туреччина знала про ці пляни й готувалася до великої війни, зокрема до війни з Польщею за Україну. В цій війні вирішальним моментом було б те, по чиему боці стали українські козаки і весь український нарід. Складність для Туреччини – завдання мобілізації всіх її величезних сил диктувала їй особливу стратегію: розпочати війну силами своїх окраїнних васалів. Похід в Україну основними турецькими силами було зроблено значно пізніше, вже після смерті Б. Хмельницького. Перший же контрудар проти польської агресії зробили

об'єднані сили Кримського хана й запорозьких козаків, озброєних з турецьких арсеналів і фінансованих звідти ж. Перші блискучі перемоги біля Жовтих Вод і під Корсунем залежали головним чином від участі в операціях татарських регулярних сил. Легенда ж про те, що дрібний шляхтич втікач-баннят, яким був Б. Хмельницький на Запоріжжі взимку 1647–48 рр., міг скласти союзний договір з міцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну роль в спільних операціях, цілком не відповідає державно-правним нормам феодалних часів та фактичному станові речей і є пізнішим патріотичним домислом. Революційне повстання мас українського народу проти польсько-панського гноблення, як тільки була розбита збройна міць польської корони, дало Б. Хмельницькому ту базу, яка дозволила йому: 1) обернутися з козацького ватажка-повстанця, що був на послугах Кримського хана, на вождя Української (тоді козацької) нації, яка прагнула державної незалежності і суспільної вільності; 2) перейти з ролі васала кримського хана на становище безпосереднього васала султана – найвищого суверена в турецькій феодалній системі. В дальшому ході подій Кримський хан тому “зраджує” Б. Хмельницького, що останній вже перестав бути його заприсяженим васалом, а обернувся на “віроломного” союзника, з яким доводиться провадити спільні тяжкі операції проти Польщі, за настирливими вимогами султана. Хоч пожалуванням Б. Хмельницькому кафтана – ознаки феодалної інвестиції у Османів – та наданням султанської грамоти Б. Хмельницький був формально-правно прийнятий з підданства польського короля – на підданство султанові, – але Висока Порта не поспішила підтримувати гетьмана своїми військами. Для неї було досить, що Польща вже зашахована козацькою революцією. Вона обмежувалася дипломатичною, грошовою, збройною і моральною (турецька варта при Б. Хмельницькому в Чигирині) підтримкою свого нового васала аж до його самої смерті. Короткотривалий епізод Переяславської умови Б. Хмельницького з царем не змінив факту васального підданства Б. Хмельницького султанові, тому що останній, вже після Переяславської умови, ще раз правнодокументально підтвердив йому стан васальності на підвищених правах “еялету”, тобто найширшої автономії, яка припускалася

для іншонаціональних і країнних провінцій Отаманської імперії. Наважившись на договір з Б. Хмельницьким і знаючи, що висунення претензій на Україну визначало тяжку війну за неї, Москва вважала за вигідне для себе тлумачити цей договір, як прийняття Б. Хмельницького з підданства королівського в царське, ігноруючи новелу турецького васалітету гетьмана. З другого боку, Б. Хмельницький і його оточення не сприймали свого договору з Москвою, як васальний, а лише союзний, що було цілком припустимим з огляду на автономні права володаря України за османським “еялетом” і на ті мирні стосунки, що були до того часу між Москвою та Туреччиною і Кримом. Отже, тоді Б. Хмельницький не мав подвійного підданства. Він був між 1648–1652 р. васалом Кримського хана, а потім до кінця свого життя – васалом Турецького султана. Користаючися своїми суверенними правами, як князь (емір) України, він був з 1654 р. союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі – Московщини, так само як пізніше – під кінець життя – він став союзником ворожої до Польщі Швеції. Це був логічний процес гуртування сил, ворожих до блоку католицьких держав. Не треба забувати, що лише в 1648 р. закінчилася страшна тридцятирічна війна між католицькими і протестантськими силами на терені Німеччини. Наскільки далекоглядною була запланована міжнародна акція Османської імперії в Східній Європі, можна бачити з того, що після смерті Б. Хмельницького Туреччина вперто продовжувала свою політичну лінію, не зважаючи на переорієнтацію до Польщі гетьмана Ів. Виговського, всяко обстоюючи свої новоздобуті через Б. Хмельницького права на Україну, використовуючи для цього ім’я Юрася Хмельниченка та поновлений васалітет України за гетьмана Петра Дорошенка, не завагавшись перед ризиком великої війни з Польщею і Москвою і перед жертвами грандіозного військового походу на Правобережну Україну в 1672 р., наслідком чого було утворення Подільського пашалику, що проіснував до кінця XVII ст.

Таким чином, залучаючи турецькі джерела для вивчення історії України гетьманської доби, одержуємо зовсім нове і значно правдивіше розуміння величних подій Хмельниччини і другої половини XVII ст. Зокрема, міжнародної політики самого Б. Хмельницького, яка дотепер часто здавалася дослідникам

якоюсь незрозумілою, та плутаною і зрадливою, тепер, при вищенаведеній оцінці, цілком ясно вимальовується, як політика південної, чорноморської орієнтації, все інше з'являється кон'юнктурними додатками до цієї основної лінії, яка дала Б. Хмельницькому перемогу і незалежність України від Польщі та Московщини. Ослаблення Туреччини потягнуло за собою за-непад Гетьманщини, подібно до того, як погром Візантійської імперії хрестоносцями, керованими Римом, спричинився до зне-силення Київського князівства.

ЗНИЩЕНІ РЕСПУБЛІКИ

[Некрологічні замітки]

“Закон про зміну і доповнення тексту Конституції (Основного Закона) ССРСР”, – затверджений 25 лютого 1947 р. Президіумом Верховного Совету ССРСР, – дозволяє нам з остаточною і повною ясністю констатувати дивовижне зникнення зі складу ССРСР, точніше – РСФСР, ось таких Автономічних Советських Соціалістичних Республік: 1. Калмицької, 2. Кримської, 3. Німців Поволжжя, 4. Чечено-Інгушської, а також Карачаївської автономної Облaстi. Замість того з’явилася наново в РСФСР – Тувінська Автономна Облaсть (“Правда України” 2.III.47 р.). Остання облaсть – це очевидно, колишня “Тану–Тувінська народня республіка”. (Тува або Урянхай) – напівдикa країна на південь від Саянського гірського пасма, яка перед останньою світовою війною вважалася ще незалежною, але під грім цієї війни якось непомітно (мабуть “добровільно”) прилучилася до ССРСР. Ця країна охоплює площу в 165.000 клм. кв., тобто є більша за Болгарію, майже в двічі більша за Португалію, або в чотири рази більша за Данію. Має всього 72.000 населення, тобто по 0,4 людини на 1 клм. кв. За своєю віддаленістю і ізольованістю прекрасно надається для колонізації її політичними засланцями, яких так багато в ССРСР.

Про безвременно загинулі республіки – Кримську, Німців Поволжжя і Калмицьку – вже писалося в іншому місці¹. Тут же приділимо трохи уваги іншим небогам: Чечено-Інгушській Авт. ССР і Карачаївській Авт. Облaстi, що росташовані в горах Північного Кавказу.

Чечено-Інгушська АССР

Ця республіка посідала площу в 15.700 клм. кв. (тобто приблизно як половину Албанії чи Бельгії або третину Данії) з населенням в 697.408 чол. перед останньою світовою війною. Головне місто – Грозний з 172.500 мешканцями, що відоме своїми нафто-

¹ Див. “Чорноморський Збірник” кн. X, Женева 1947.

вими промислами, які були з ССРСР на другому місці по значенні після Баку. З цього можна зважити собі про актуальність цієї невеликої країни для московської держави.

Тубільне населення цієї країни, що належить до індо-європейських народів, (чистої яфетичної групи і точніше – дагестанської галузі її), славилося своєю відданістю мусульманству і вільнолюбством, – чому воно довго і вперто боролось з москалями в XVIII–XIX ст. за свою незалежність. Досить згадати славнозвісного героя Шаміля. Традиції вільного існування були ще досить живі в цьому народі в момент революції 1917 р. і тому він одержав право самоврядування в формі Автономної Облaсті (1922 р.), а потім Автономної ССР (1936 р.)

За післяреволюційні роки тубільці Чечено-Інгушської Автономії зробили значний загальний поступ в культурному відношенні. Перед революцією населення Чечні було поспіль неписьменним. В 1938 р. ця республіка мала вже 352 школи з 4.299 учителями і 123.139 учнями. (“Культ. строит. ССРСР”, М. 1940, ст. 55–56). Але що до мови викладання в них, то в обстежених 342 школах – лише в 26,6 % викладалось чеченською мовою і в 2,3 % інгушською. В 13,7 % же шкіл викладалось російською мовою і в 57 % мішано (Тамож ст. 75–77). З двох споріднених народів, що замешкають цю країну, чеченці явно перегоняли щодо освіти інгушів: в 1926 р. було письменних 29,8 % чеченців і 13,9 % інгушів (С. Диманштейн – “Итоги разрешения нац. вопроса в ССРСР”, М. 1936, ст. 7–10). Підготовка власних фахових кадрів забезпечувалася до деякої міри в 8 технікумах з 2917 учнями (за даними 1932 р.). Перед революцією Чечня не мала жодного лікаря, жадної лікарні. В 1932 р. в ній вже було 16 лікарень з 1228 ліжками і 144 амбуляторії, поліклініки, диспансери, та консультації (Асланбек-Шах-Тресєв – “Новая Чечня” в (“Рев. и Национальности” – 1933 р. № 4, ст. 54–55).

Інгуші або “галгай”, як вони самі себе називають, – це нарід, суто ефетичного пня, що був майже винищений росіянами ще за часів царизму з огляду на їх непокору, вільнолюбність і войовничість. Перед революцією у них було письменних по-російському лише 2 %. Власної своєї письменності вони не мали, – такою вважалася арабська релігійна письменність (коран). Після революції інгуші зробили швидкі кроки вперед: в 1933 р. вони мали

вже 60 шкіл з 10.240 учнями. Письменність їх досягла, за формально-звітними даними, – 60 %, тому лише, що вдалося майже половину всього дорослого населення посадити за букварі, складені, власною інгушською мовою. Отже з’явилася і власна інгушська письменність: в тому ж 1933 р. видавалося інгушською мовою – 2 газети, на жаль, комуністично-пропагандивного та патріотично-московського напрямку (Магомет-Мальсагов “Ингушетия з борьбе за социализм”; Ф. Перебийнос “Народ галгай” – “Рев. и народы”, 1933 № 4).

Значно гірше стояла справа з “коренізацією” адміністративно-управленського апарату: аж до 1936 р. в Чечено-Ингушетії навіть в сільсоветах і райвиконкомах, не кажучи вже про центральні установи республіки, листування проводилося виключно російською, не чеченською або інгушською мовами (“Рев. и Нац.” 1936 № 2, ст. 74). Розрив мін населення і зверхніми окупаційними советськими установами впадав в очі і муляв навіть самим росіянам. Один советський автор констатував, не без жалю, в 1936 р., що “знающих русский язык и русскую грамоту найти в аулах Чечено-Ингушетии очень трудно. Если в сельсовете и есть грамотный по-русски человек-секретарь сельсовета, то и он вследствие слабого знания русского языка не всегда может понять содержание и все политическое значение получаемых на русском языке директив”. Раніше, в 1931–32 р., обласні установи провадили листування і місцевою мовою, для чого у них існували перекладачі. Керівники установ (звичайно, москалі) “через них проводили всю работу на родном языке, во многих случаях, подписывая бумаги без знания их содержания”. (“Рев. и Нац.” 1936 № 2, ст. 41). Та сама картина була і щодо “коренізації” особового складу советських установ: у 18 краєвих установах Північно-Кавказького краю на 1.310 співробітників було всього лише 17 “націоналів”, в той час як місцеве неросійське населення в краї складало 65 %. Конкретно кажучи, наприклад, в Горжил-союзі м. Грозного (столиці Чечено-Ингушетії!) на 109 співробітників було тільки 5 “націоналів”, і то серед них – 1 вбіральниця і 2 вартових. (“Рев. и Нац.” 1936 № 2, ст. 43 і 73). В центральних установах Чечено-Ингушетії на початку 30-х років було всього 12 % чеченців і 22 % інгушів, а між членами ЦК’а її 48 % їх (“Нац. строит. РСФСР к XV годовщине Октября”, М. 1933,

ст. 113; “Рев. и нац.”, 1932, № 12, ст. 15). В загальній кількості 30 секретарів райвиконкомів – 26 було москалів (“Рев. и нац.” 1930 № 5, ст. 53). Наскільки безпартійному “ націоналу” (тоб-то не запроданцю окупантської московської большевицької партії!) важко було просунути на відповідальну працю і наскільки москалі оскаженіло боронилися проти цього – видно з такого факту. Коли Грозненський Облвиконком призначив начальником транспортного відділу чеченця Обієва то заступник начальника (Sic!) цього відділу Тітов просто його прогнав, сказавши: “Наш аппарат не рассчитан на чеченцев и ингушей!” Після втручання Облвиконкому в цей неприємний скандал, де так виявився московський великодержавний шовінізм, конфлікт між начальником відділу Обієвим і його заступником Тітовим було полагоджено компромісово: Обієва прийняли да транспортного відділу просто “так”, встановивши йому 50 % нормальної заробітної платні його попередника. Причину такого ставлення до чеченців і інгушів пояснила, в межах свого розуміння так званої “ленінсько-сталінської національної політики”, співробітниця Грозненського райздорозвідділу Полторацька, яка одного разу так промовила до націоналів: “Вы – бараны, ослы... вы ни черта не понимаете. Напрасно вас держат...” і т. д. (“Рев. и Нац.” 1936 № 2, ст. 42–43).

При такому шаленому натиску “рускай, культуры”, не дивно, що ті “націонали”, які зрадили своєму народові і пішли в члени ВКП(б), – 1) могли сподіватися на призначення на посаду, 2) прагнули бути письменними не рідною мовою, а по-російському. Тому в Чеченській Автономній області в 1931 р. більша частина службовців націоналів була неписьменною в рідній мові (“Рев. и нац.” 1931, № 12, ст. 21). І через п’ять років після того все ще кореспонденти скаржилися, що “багато керівників “націоналів досі неписьменні рідною мовою, а в кращому випадку – малописьменні. Наприклад, заворвідділом Облвиконкому і майже всі його інструктори, голови Шалінського, Атагінського і деяких інших районів – малописьменні; голова Ітум-Калінського Райвиконкому і низка районних працівників в рідній мові зовсім неписьменні” (“Рев. и нац.” 1936 № 2, ст. 42).

“Коренізація” в діяльності підготовки кадрів вищої кваліфікації також вимагала бажати багато чого ліпшого. В 1935 р. кількість студентів вищих шкіл з кола згаданих північно-кавказьких

“націоналів” була значно нижчою за їх питому вагу серед народів ССРСР, а саме:

	% серед населення ССРСР	% серед студентів
чеченці	0,217 %	0,010 %
інгуші	0,05 %	0,02 %

(“Рев. и нац.” 1935 № 10, ст. 52–53).

Наприклад, Горський сільсько-господарський Інститут мав в 1930 р. всього 26,6 % студентів-націоналів (“Рев. и Нац.” 1930 р., № 6, стор. 80, 84). Решта – майже виключно росіяни. В Чечено-Інгушетії в 1936 р. з 444 студентів було – всього 44 “націонали”, тоб-то всього 10 % (“Рев. и Нац.” 1936, № 4, стор. 48). До того ж – в вищих школах і технікумах Північного Кавказу викладали виключно російською мовою. (Тамож ст. 45).

Не дивно, що щирі і свідомі чеченці і інгуші палали ненавистю до москалів-гнобителів. Як саме виявився їх національно-визвольний зрив під час війни 1941–45 р.р. – подробиць ми, на жаль, не знаємо. Довідуємося тепер лише про сумні наслідки перемоги “демократичної” ССРСР: про ліквідацію Чечено-Інгушської Авт. ССР і, очевидно, винищення і розсіяння на каторжні заслання цих обох малих народів – як фактичну підставу, для оголошення московським диктатором ще однієї неслухняної “соціалістичної” республіки, як неіснуючої!

Карачайська Автономна Область

Карачайська Авт. Область за переписом 1939 р. мала всього 149.925 чол. населення, що належить, за класифікацією акад. Н. Марра до яфетидо-турків (Н. Марр – “Племенной состав населения Кавказа”, Петрогр. 1920, ст. 33). В 1920 р. ця область мала всього 6,7 % письменних і всього 12 шкіл з 600 учнями. В 1936 р. письменність населення піднеслася за офіційно-звітними даними – до 93 % (Sic!), а шкіл було вже 89, в тому числі 25 неповних середніх і 3 середніх (“Рев. и нац.” 1936, № 6, ст. 32, 35). Перед останньою війною кількість шкіл ще далі піднеслася до 102 з 963 вчителями і 28.357 учнями (“Культ. строит. ССРСР”, М. 1940, ст. 55–56). Але ці школи і тут були засобом поспішної русифікації горців Кавказу, як і по всіх інших “автономних”

республіках і областях ССРСР. Листування по установах провадилося і тут поспіль російською мовою (“Рев. и нац.” 1936, № 2, стор. 74). В 1933 р. в установах Карачаєвської Авт. Обл. було всього 23,4 % карачаївців, а членів райвиконкомів з них же – 43 % (“Нац. строит. в РСФСР к XV годовщине Октября”, М. 1933 р., ст. 113). За іншими даними, в цій же області в 1931 р. було управленчеський апарат “коренізовано” на 33 % (“Рев. и нац.” 1931 р., № 12, ст. 15). Але секретарів райвиконкомів було 25 росіян з кількості їх – 36 (“Рев. и нац.” 1930, № 5, ст. 54).

Цей маленький карачаївський нарід, який складав соті долі відсотка серед всієї маси населення ССРСР, і його “автономія” мала ту саму лиху долю, що і всі вищезгадані, і, очевидно, з подібних же причин. Зрозуміло, що процес русифікації “інородців” іде тепер, після 2-ої “атечественнай вайны” дуже швидкими кроками. Інші неросійські республіки і області ССРСР стоять в черзі “вазсаєдіненія с єдінай-неделімай”.

“МАНА ЗАНГЕ – НАШИ ИЗВЕСТИЯ”

[Некрологічна рецензія]

В Пфаффенгофені над Ульмом, в таборі ДП, виходить цей журнал двічі на місяць. Це є, як надруковано в його підзаголовку, – “Орган калмыцкой общественности за рубежом” (весь друкується російською мовою?) Редактор його – Ердне Ніколаєв.

Коли ж читач захотів би довідатися з цього журналу про думки і творчість калмицької громадськості на еміграції, або принаймні про поточне життя калмиків-втікачів (не згадуємо вже про сучасний стан самої Калмикії) – то наразився б на прикре розчарування. Крім вступної замітки, на ст. 1. – “К празднику “Цаган-Сар”, що пояснює сенс весняного новорічного свята калмиків 21 лютого, та короткого привітання від редакції – “С Цаганом”. – в цьому номері немає більше аж нічого, що свідчило б за те, що даний орган є насправді носієм і виразником ідей вільної частини калмицької нації на еміграції. В розділі статей, що стосуються міжнародно-політичних питань, нема жодної згадки про становище калмиків в ССРСР під урядом останнього, хоч проте є всякі строкаті відомості про події в різних країнах Європи, Азії, Америки, аж до Ліхтенштейну, Монако і Сан-Марино включно. Навіть судженню манжурського экс-імператора Пу-І токійським трибуналом присвячено окрему статтю на цілу сторінку. Белетристичний розділ містить в собі, насамперед оповідання М. Вельської “Статуетка Танагра” – про красуню литовську татарку (не калмичку – але мабуть “ето всьо равно”) Зарему, що її катували в нацистівському ув’язненні. Ідейне спрямування авторки достатньо видно з такої її ремарки до опису прибалтійського табору УНРР’и в Верхній Баварії: “Дипломатическим языком здесь был общеизвестный всем этим странам русский, и на меня так пахнуло домашним уютом” (ст. 11). Друге оповідання – Сергея Савинова, “Первая лисица” надто немудро переказує про те, як якийсь російський хлопчик Коля вбив на полюванні вперше лисицю. Мистецький рівень цього оповідання не

вищий за передреволюційні писання п. Чарської. Зміст – також не має жодного відношення до калмиків. Вірші Ніни Ермолович, Анни Савиної і двох псевдонімів рівнорядно доповнюють безкалмицьку безідейність цього “калмыцкого двухнедельного литературно-публицистического журнала”. Об’ява редакції про те, що – срочно требуются агенты по распространению русской литературы в трех западных зонах оккупации Германии” (ст. 17), – одверто підтверджує думку, що в цьому; “органі” від імени калмицького народу мають “сміливість” висловлюватися представники “єдиной-неделимай”. Тому заклик редакції на ст. 9 – “При разбросанности калмыцкой эмиграции, журнал “Мана Занге”, служит объединяющим ее началом, а потому долг каждого сознательного калмыка поддержать его морально и материально” – звучить циничним глузуванням над знедоленими калмиками. Можна, проте, ще й інакше зрозуміти існування цього псевдокалмицького журналу: російська еміграція не маючи моральної сили (після загальновідомих “подвигів” свого “гарячо любімова” і єдиного в своєму роді теж “генералісімуса” виступати в пресі з одвертим забралом, приховується під всяких “інородців” “широкой радной страны”. Цьому сприяє те, що європейці і позаєвропейці ще не уявляють собі достатньо різниці між москалями і калмиками, мордвинами, татарами, башкирами і т.ін. Отже, якщо такий спосіб, “самовизнання” москалів вже заіснував на еміграції, то в скорому часі, очевидно, матимемо нові подібні ж органи “самоїдської”, “тунгузької”, “чукотської” і т.д. еміграцій на “общепанятном языке” з загально відомою імперіялістичною ідеологією “рускаво моря”.

Для перевдягання в шкіру пригноблених малих національностей московським великодержавникам ліпше надаються – з певних причин – народи малочисельні, маловідомі і упосліджені культурою, а найліпше за все – народи зовсім зліквідовані під гуркіт “соціалістичного” будівництва. Власне в стані і такого народу, приреченого кремлівським диктатором до зникнення, і є нині калмики. Їх держава – Калмицька Автономна Соціалістична Советська Республіка, мала в 1939 р. – 220.723 чоловік населення й посідала 74.200 кв. км., тоб-то була трохи більшою за Ірландію або Йемен. Територія її охоплювала степову, напівпустельно-солончакову рівнину на південний захід від дельти Волги аж до

гірського пасма Єргені і нижньої течії річки Куми. З погляду природничих умов ця територія є дуже бідною і придатною лише для екстенсивного номадного скотарства. Такими калмики й були майже незмінно до останнього часу. Не дивно, що розбудована вже після революції столиця Калмицької АССР – Еліста намічувала перед останньою світовою війною всього 9.000 мешканців. Між тим, з погляду геополітичного, територія Калмикії розташована на ключевій позиції біля вступу з Каспія до волзьких річкових воріт і в степово-суходоловому перехрестю шляхів з України до Середньої Азії і з Приволжя до Кавказу. До того ж активність тубільного населення могла б завжди загрожувати міжрічкової сполучі на перетинку між Доном і Волгою, тоб-то напереріз шляху з Поволжя до Чорномор'я. Події під Царицином (Сталінградом) за громадянської війни 1919 р. і другої світової війни в 1942–43 р. наочно показали стратегічне значення цього волзько-донського пересмику. Отже, не дивно, що вже з XVII ст., коли намітилися агресивні спрямування московської політики на країни прикаспійського кола, почалася жорстока боротьба московсько-петербурзьких полководців, купців і місіонерів за підкорення цього проміжного терену з його вільнолюбним і патріархальним калмицьким народом. Захист калмицькими племенами своїх прадідівських степів від навали москалів завжди трактувався останніми як розбійницька акція дикунського азійського народу, що загрожував ніби цивілізаторським заходам Росії (див. напр. С. Соловйов “История России с древнейших времен”).

Ніщо не могло бути фальшивішим за цей імперіялістично-колоніальний погляд на калмиків, які ніколи не загрожували і не могли загрожувати по своїй малочисельності москалям. Цей народ, монгольського походження і мовної групи, буддійського віровизнання, оселився в пустельних степах на захід від вустя Волги в першій половині XVII ст.; примандрувавши сюди з Азії. Перед революцією це були виключно скотарі-кочовники, що їх москалі систематично відтискували від Волги, Дону й Каспія, одбираючи у них ліпші пасовиська і рибні лови. Через це калмики систематично вимирали під неусипною опікою царських станових приставів, урядників і “сидельців”, що шинкували по казенних “монополях” імператорською горілкою. Російська окупаційно-колоніальна солдатеска псувала калмицьку людність

поширенням венеричних хвороб, від яких московські культуртрегери не лікували тубільне населення. Злиднений матеріальний стан калмиків сприяв розповсюдженню серед них пошестей: перед революцією було заражено сифілісом і туберкульозом біля 50 % калмицького населення. Тому смертність серед калмиків значно перевищувала їх народжуваність: з 1897 р. до 1917 р. загальна чисельність калмицького народу скоротилась на 15,3 %.

Після революції Калмикія здобула собі право самоврядування, ставши автономною областю (1920 р.), а значно пізніше – Автономною ССР (1936 р.). Органи калмицького самоврядування встигли багато зробити для поліпшення гіркого стану цього народу. Насамперед, вони подбали про те, щоб переводити калмиків до культурнішого – осілого способу життя: так, перед 1934 р. вже 72 % калмиків осіли на землю (Більш. Сов. Энц., т. 30, ст. 751–752, 755–761). Краще дбання про охорону здоров'я калмицького народу після революції характеризується тим фактом, що на 1936 р. було цілковито припинено серед калмиків захворювання віспою, яка раніше дуже багато винищувала серед них дітей і навіть дорослих (“Рев. и нац.”, 1937 р., ч. 4, ст. 106). Поліпшення побутових умов і поширення освіти серед калмиків спинило їх вимирання: за переписом 1926 р. було калмиків всього – 129.321, а в 1939 р. – 134.327, – отже бачимо, деякий, хоч і дуже незначний приріст.

Перед революцією Калмикія мала лише релігійну старомонгольську писемність. Серед калмиків було всього 2 % письменних по старомонгольському. В 1930 р. було запроваджено новий латинізований калмицький алфавет. Тоді в Калмикії було вже 222 початкових школи, 23 неповних середніх і 10 середніх шкіл і технікумів. При Астраханському Педагогічному Інституті існував вже калмицький факультет (“Рев. и нац.”, 1936 р., ч. 3, ст. 27).

Напередодні останньої війни в Калмицькій АССР було 256 початкових шкіл з 1089 вчителями і 35.575 учнями (“Культурн. строит. СССР”, М. 1940, ст. 55–56). Але в цих школах все ще переважала російська мова: за даними 1937–38 навчального року з 221 школи викладалося калмицькою мовою лише в 42,1 %, а російською – в 30,8 %; з 30.282 учнів навчалося калмицькою мовою лише 21,5 %, а російською 43 %. При тому, чим вищий був рік навчання, тим міцніше панувала російська мова. З

23.825 учнів I–IV кл. навчалося по-калмицькому – 27,4 %, а по російському – 41,5 %; з 6.135 учнів V–VII кл. – по-калмицькому – невідомо (?), по російському – 48,2; з 322 учнів VIII–X кл. – по російському – 49,7 %; по-калмицькому – невідомо (?) (тамож, ст. 75–77). Поспіль неписьменне перед революцією, або письменне лише по-монгольському калмицьке населення за час своєї “автономії” досягло до 1926 р. – 38,3 % письменних, розуміється, переважно по-російському (С. Диманштейн – “Итоги разрешения нац. вопроса в СССР”, М. 1936, ст. 7–10), а в 1936 – аж 86 % (за офіційними даними – “Рев. и Нац.”, 1936 р., ч. 3, ст. 27).

Так звана “коренізація” советського апарату робила в Калмицькій АССР дуже незначний поступ: в 1931 р. лише 11 % сільських советів працювало калмицькою мовою, решта – російською. В центральних установах, звичайно, російська стихія панувала ще більше – єдино й неподільно (Револуц. и Национ.” 1931 р. ч. 12, ст. 16). В тому ж році в центральному адміністративно-управленському апараті Калмикської АССР працювало лише 36,2 % калмиків, решта – інші, переважно – росіяни (“Рев. и Нац.”, 1931 р., ч. 12, ст. 15). Але й цей відсоток калмиків-управленців, здається, був оптимістичним, бо за іншими даними – в 1930 р. в обласних установах Калмикії було всього 12 % калмиків, а, наприклад, в Обласному Земельному Управлінні з 150 службовців було всього 4 калмика (sic!) (“Рев. и Нац.”, 1930 р., ч. 7, ст. 65). Навчання калмиків в вищих школах явно відставало від потрібної пропорційної норми: в 1935 р. калмики склали 0,09 % всього населення ССРСР; студенти ж калмики посідали всього 0,04 % всіх студентів ССРСР, тобто менше ніж на половину заповнювали свій академічний ліміт (“Рев. и Нац.”, 1935 р., ч. 10, ст. 52–53). В складі аспірантів численних московських наукових закладів в 1932 р. було всього 5 калмиків, що не можна було визнати за задовільне, з огляду на величезну потребу Калмицької республіки в національних фахових кадрах.

Між тим калмицький нарід, за своїми психофізичними даними, міг би сподіватися на краще до себе ставлення. Навіть один, ще передреволюційний, великодержавницького спрямовання автор характеризував дуже відсталих тоді калмиків такими позитивними рисами: “Хоч злидні серед калмиків дуже великі, але у них нема волоцюжства й професійного жебрацтва. В якому б

критичному стані не був калмик, він ніколи не простягне руки за милостинею. Калмики не примхливі щодо їжі і вживають її в дуже невеликій кількості. Взагалі це в надзвичайній мірі невибагливий нарід, що здатний виносити всяку нужду й нестатки” (Д. Никольський – “Башкири”, – СПб 1899, ст. 99).

На жаль, доля калмиків склалася останніми роками якнайгірше. Під час походу німців до Сталінграду в 1942 р., територія Калмикії стала пляцдармом боєвих дій, а її безшляхові степи були тим тереном, звідки орди большевицьких армій просувалися в тил німецького війська, щоб оточити його в Сталінграді. Можна догадуватися, що саме під час воєнних подій 1941–43 р.р. було фактично випущено населення Калмикії в спосіб: мобілізації військовозобов’язаних; евакуації людности на схід, перед наступом німців; винищення після повернення большевиків всіх “заражонних” калмиків, тобто тих, що потрапили бути під німецькою окупацією; винищення під час самих боєвих дій і т. ін. Не маємо конкретних відомостей, як і в якій мірі калмики боронили свою національну незалежність проти обох імперіалістичних окупантів. Знаємо лише, що в кінці 1945 р. Указом Верховного Совету ССРСР було ліквідовано Калмицьку Автономну ССР, подібно до того, як одночасно це було зроблено і щодо деяких інших малих націй ССРСР – кримських татар, німців Поволжя тощо. Причини цього акта, несумісного ні з демократією, ні з соціалізмом, ні з Атлантийською Хартією і Статутом Об’єднаних Націй, що їх ніби визнав уряд ССРСР, – очевидно, були тотожні з причинами в інших одночасних і аналогічних актах тотального потопання комуно-фашистівським урядом прав всіх націй, в тому числі й найменших, на існування, самоврядування й розвиток.

Коли ж тепер, після такої трагічної кончини Калмицької Республіки (будемо сподіватися, що не всього калмицького народу), на еміграції видається від імени калмицької громадськості і ніби для її ліпшого об’єднання згаданий російський журнальчик невисокого гатунку, – то доводиться лише ще раз висловити щире співчуття знедоленому калмицькому народові, що його не лише катують, а також і морально-політично ошуюють в момент найстрашнішого національного нещастя.

Український Морський Інститут

63

Гайнц Грісбах-Туган
Heinz Griesbach-Tugan

**Новітнє турецьке
красне письменство**
**DIE MODERNE TÜRKISCHE
PROSALITERATUR**

Авторизований переклад з німецької мови
під редакцією проф. В. Дубровського

НА ЧУЖИНІ

1948

“...Непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завжди годилися в минулому, зате у майбутньому реально здійснять взаємне розуміння кінцевої для обох країн спільноти у справах політики, економіки та культури”...

(О. Лотоцький; “В Царгороді”, Варшава).

Пояснення від редактора

Важливість для українців знання культури й духовного розвитку нашого найближчого південного сусіда – турецького народу – не підлягає сумніву. Між тим українське громадянство, навіть в його фахових, літературознавчих колах, навряд чи має будьяке (не кажемо вже – ясне) уявлення про турецьку літературу, зокрема сучасну. Загальний огляд історії турецької літератури проф. Смірнова, надрукований ще в минулому столітті в серії “Всемирная литература” під ред. акад. Ф. Корша, – надто застарів, для нашого часу, і до того ж узагалі не був доведений навіть до молодотурецьких часів. Так само відомості лише за старі часи турецької літератури можна знайти в тюркологічних працях акад. А. Кримського, проф. Гордлевського, акад. Ол. Самойловича та ін. Чотиритомова історія турецької літератури, видана в Баку вже за советів, в період непу, яка заторкує також всіх найвидатніших турецьких письменників першої чверті ХХ ст., цілком неприступна своєю мовою турецькою для нашого читача, як також неприступні для нього з тої ж причини власне турецькі підручники з історії їх літератури, видані в Істанбулі, Анкарі абошо. Фахові праці з нової турецької літератури німецьких орієнталістів, як Гахтман, Гартман, Шпіс тощо, є надто раритетними, щоб вони були знані українському літературознавцеві. Тому самотніми в українському друці виглядають розвідки про деяких новіших

турецьких письменників і переклади їх творів – Омера Сейф Еддіна, Рефік Халіда, Якуба Кадрі, що були надруковані автором цих рядків в журналах “Східний Світ”, “Червоний Шлях” та окремими книжками.

При такому стані нашого тюркознавства уявляється корисним опублікувати в українському перекладі цю невелику інформативну працю молодого німецького тюрколога Гайнца Грісбаха-Тугана. Вона не подає ні докладнішої, крім загального вступу, аналізу процесу розвитку модерного турецького красного письменства в цілому, ні аналізу творчості окремих письменників та їх головніших творів. Це просто зводка основних формальних даних з біографій вибраних автором турецьких письменників ХХ ст.; з додатком елементарних бібліографічних відомостей: назви творів, форми їх, роки видання, відмічення тих з них, що особливо прославилися. Для довідково-інформативної мети цього може бути досить. Глибше ж дослідження турецької літератури ускладнюється, навіть для тих, хто настільки знає турецьку мову, що може читати турецькі твори в оригіналі, – тим примітивним станом турецької критики, який є добре знаний всім тюркологам і є для них неприємною й неминучою перешкодою. Турецькі літературознавці ще навчаються свого фаху в європейців, і тому їх розвідки далеко не завжди можуть задовольнити вимоги нашого освіченого читача й бути справжнім джерелом розуміння процесу розвитку турецької літератури. Тому ми можемо поставити на карб авторові цього нариса й проф. Шпісу, в якого він черпав матеріал, брак у них потрібної й цікавої для нас аналізу творів і течій модерного турецького красного письменства. Маємо задовольнитися тим станом європейської тюркології, на якому вона сьогодні перебуває.

Всі імена турецьких письменників подано в українській транскрипції, що не являє особливих труднощів з огляду на майже повну тотожність турецької й української фонетик. Величезна ж розбіжність турецької й української лексики робить турецькі назви творів цілком незрозумілими для українського читача. Тому ці назви подано також в українському перекладі (в дужках), між тим як у рукопису автора ці назви здебільшого було залишено без перекладу на німецьку мову. До уваги українського читача подаємо також і те, що всі турецькі слова треба вимовляти з

наголосом на останньому складі, – цим забезпечується правдива акцентуація їх при читанні.

Для правдивої вимови турецьких слів у назвах творів і в іменах письменників зауважуємо нижче, як треба вимовляти деякі турецькі літери, що незвичайні для загально вживаного читання латинської абетки, а саме:

â – вимовляється, як протягле “аз”, або як “я” в словах іншомовного походження (напр. Âli – Аалі; lâle – ляле)

с – як “дж” (напр. – джура),

ç – як “ч” (çoban чабан)

ğ – як українське “г”, або зовсім не вимовляється – в істанбульській говірці (після твердих голосівок) і як “й” (після м’яких голосівок), напр. “ağaç” – аач – дерево; “değil” дейіль – ні

h – як “г” або “х” (напр. пер – her – геп – увесь; Halide – Халіде)

ı – (без крапки) вимовляється, як “и” (широке); напр. “kız – киз – дівчина

j – як “ж” (напр. журба)

ö – як німецьке “ö” (напр. Goethe), напр. “köy” – кьой – село

ş – як “ш” (шило)

ü – як німецьке “ü” (напр. “bütün” – бютюн – увесь)

v – як “в” (напр. ev – ев – дім)

y – як “й” (напр. “yeni şey” – йені шей – нова річ)

z – як “з” (зима); (“az” – аз – мало)

’ – (апостроф) визначає перерву голосу в словах арабського походження на місці звуку “айн” або “гамзи”. Подібне до нашого “сім’я”.

9. I. 1918.

Проф. В. Дубровський

Передмова

Рідко коли красне письменство якогось народу проробило в такому короткому часі основну переміну, як саме в останнім п'ятдесятиріччю красне письменство турецького народу. Ще ніколи така переміна красногo письменства не була так тісно пов'язана з політичними діями й історією свого народу, як саме турецьке письменство. З 1908 р. роком молодотурецької революції закінчується література доби абсолютизму (Істібдат деврі едебіяти). Давніше турецьке красне письменство, що його повсякчасно характеризувала риса світового болю й сентиментальності, замінює нова доба літератури, що в основному визначається туранським¹ і національно-турецьким культурним рухом. Ця доба нової турецької літератури (Едебіяти джедіде) обнімає протяг часу від 1908 р. до 1920 р. Після розвалу Османської держави турецький культурний рух осягає свого найвищого ступеня. Починається доба "тюркізму", що його філософічні й соціологічні основи заклав найголовніше Зійя Гьокалп, як учитель і виразник турецького народу (Зійя Гьокалп "Türkçünlüğün esasları" – "Основи тюркського націоналізму").

Ататюрк² створив із старої, занепакої, багатонаціональної Османської держави – турецьку національну державу. Політична й культурна революція охопила всі галузі турецького життя. Красне письменство, поставлене свідомо на національному або націоналістичному ґрунті, стало виразником національної думки й почуття. Характеристичними рисами турецького нового письменства є передусім зірвання із колишнім теологічним способом думання й перехід до ляцистичної думки та почуття. Це письменство стає виразником нового наставлення до життя і до дійсності. Теми беруться із дійсності, а персонажі реальніші, взяті в більшості з найновішої історії турецької нації.

Новіші письменники – це все реалісти, вони мають сильний нахил до психологізування. Витворилася головне літературна

¹ Туранізм – політично-ідеологічна течія в сучасному турецькому суспільстві, спрямована на національно-державне об'єднання всіх тюркських народів світу.

² Ататюрк – батько тюрків. Це є почесне найменування, надане турецьким народом своєму національному вождеві Кемалеві-паші.

Примітки ред.

форма роману й новелі, що безперечно ще відзеркалює європейський, а особливо французький першовзір. Поміж першими письменниками роману треба особливо згадати імена: Ахмет Мітхат, Намик Кемаль, Самі Пашазаде Сезаї. Зпоміж наступної генерації, що засвоїла вже більш досконалий стиль, треба особливо назвати: Халіт Зійя Ушаклігіль, Мехмет Рауф, Хюсейїн Джагіт, Ахмет Хікмет і інші. Найвизначнішими сучасними письменниками роману й новелі є: Якуп Кадрі, Халіде Едіп, Решат Нурі, Фаліх Рифки і Пейямі Сафа.

Щоб могли справедливо оцінити турецьке красне письменство, що допіру в найновіших часах змогло визволитись з-під французького впливу й розвивалось вільно й незалежно тільки зпроквола, то не вільно прикладати цілковито європейського мірила, але треба постійно брати під увагу розвиток останніх років, що добре посунений вперед, але все ще знаходиться в стані формування.

Основники часопису “Meşale” (Смолоскип), що появився 1 липня 1928 р., незабаром після впровадження латинки, виставили в своєму першому числі гасло: “життєвість, щирість і завжди нове”. Ці основники є відомі, як “йеді мешаледжі” (сім смолоскипників). Це – шість поетів і один прозаїк: Сабрі Есат, Ййшар Набі, Джевдет Кудрет, Васфі Магір, Зійя Осман, Муаммер Лютфі і Кенан Хулосі. Відомий поет і критик Ахмет Хашім підтримує прагнення цих сімох Смолоскипників, у той час як найпесимістичніший Юсуф Зійя виступав проти них.

Із впровадженням латинки розвинулось також намагання реформувати й націоналізувати турецьку мову, що його особливо заступила група прихильників новітньої мови (“Йені лісанджилар”). Між ними був найвизначнішим Омер Сейфеддін із своїм журналом “Genç Kalemler” (Молоді пера). 12 липня 1932 р. було, під опікою влади, основано “Türk dili tetkik Cemiyeti” (Товариство дослідження турецької мови), що поставило завдання зтюркізувати турецький словниковий скарб, що дотепер складався приблизно із двох третин чужих слів арабського й перського походження. В 1934 р. з нагоди другого мовного конгресу було перейменовано “Тюрк ділі теткік джемій’еті” на “Türk dili araştırma Kurumu” (Товариство дослідження турецької мови). Цим було зтюркізовано й саму назву товариства.

26 вересня 1932 р. під час першого мовного конгресу (Dil kurultagi), під керівництвом Ататюрка було усталено програму товариства “Тюрк ділі араштирма куруму” таким способом:

1) збирати зі старих турецьких творів народний турецький словниковий скарб;

2) з'ясувати властивість і спосіб творення слів у турецькій мові і за цією методою творити нові слова із турецьких словних коренів;

3) замінити в турецькій мові часто вживані слова чужого походження правдиво турецькими словами.

Через те, що ці новотурецькі слова з народньої мови є так само чужі, як старі арабські й перські іншомовні слова, то ця обставина є, природньо, великою перепорою для розвитку літературних сил. Мимо всього існує оправдана надія, що турецьке поетичне мистецтво видасть твори, які займуть визначне місце також і в світовій літературі.

Письменники передкемалівського періоду

1) Өмер Сейфеддін (Ömer Seyfeddin)

Цей письменник народився в 1881 р. в Гёнен (Гюнан) на полудневий захід від Бандирма. Він був сином кавказького турчина (черкеса). Після закінчення військової школи в Едірне (Адріанопіль), він вступив до Військової Академії в Істанбулі, яку покинув у 1903 році. До 1910 р. він служив у війську, як кадровий старшина; опісля вийшов на пенсію, щоб мати змогу цілковито віддати себе своїм літературним працям. Він був одним із найревніших співробітників журналу “Genç kalemler” (Молоді пера), довкола якого гуртувалися прихильники нової мови (“йєні лісанджи-лар”). Безупинно працював він над реформою мови з метою створення літературної мови, що мала б бути зрозумілою й звичайній простолюдині. Його праця наробила багато шуму й надбала йому багато ворогів серед визначних письменників. Өмер Сейфеддін помер у найліпших роках – 6 березня 1920 р.

Спочатку Өмер Сейфеддін виступив з віршами, з яких найгарніші є такі: “Doğduğum yer” (Моє місце народження), “Aynlık” (Розлука) і “Nişanlı” (Наречена). Особливого успіху досягнув він, як прозаїк, у новелях і малих оповіданнях. Його мова часто визначається щирим гумором і ніжною іронією. Через те, що йому особливо лежать на серці національні проблеми, то головна

увага в його творах звернута на його турецьких земляків. Проста людина з народу тішить у нього особливою любов'ю. Його праці можна розділити на три ділянки, з яких він бере свій матеріал.

1. Історія батьківщини й національні проблеми. Збірка “Eski kahramanlar” (Давні герої) з оповіданнями: “Ferman” (Наказ), “Forsa” (Галерник), “Beyaz lâle” (Білий тюльпан), – і в противагу до неї – “Yeni kahramanlar” (Новітні герої) з оповіданнями: “Piç” (Байстрюк), “Tohaf bir zulüm” (Дивовижне знасилування) та інші. Всі ці новелі й оповідання мають помітно визначену тенденцію.

2. Звичай і характер турецької людини. Частина його новель присвячена з'ясуванню характеру й істоти турецької людини. Він змальовує в них турецьку людину такою, якою вона є. Двома сумними й потрясаючими до глибини душі творами є: “Bomba” і “Diyet” (Гроші за кров). Але ж Ömer Сейфеддін вживає й гумору. “Rüşvet” (Хабар) і “Binesek şey” (Щось до сидання) свідчать про його знаменитий гумор. Дальші цінні оповідання знаходяться в двох збірках: “Yüksek okçekler” (Високі закаблуки) і “Bahar ve kelebekler” (Весна й метелики).

Казки й матеріали з саг (билин). Одна новеля, що опрацьовує матеріал з переказів, є “Eleğimsağma” або “Alaimi Sema” (Веселка). В той же час правдивою казкою є “İhtiyarlıkta veya gençlikte” (В старості або в молодості). Байкою є малий нарис “Sivri sinek” (Комар). Останньою літературною працею письменника є “Kıymış ağaçlar” (Засохлі дерева). Незабаром після закінчення цієї казки він захворів і помер.

Твори

Писання Ömer Сейфеддіна є розкинені в журналах: спочатку в “Genç kelevler” (Молоді пера), опісля переважно в “Yeni mestua” (Новий журнал) та в “Nayat” (Життя). Після його смерти було видано декілька збірок його оповідань. Повна збірка його творів була видана під заголовком “Külliyyatı” (Збірка творів) т. т. 1–10, – “Muallim Ahmet Halit kitabevi” (1938). Поодинокі томи мають такі заголовки: т. I. “İlk düşen ak” (159 ст.), 2-е видання 1940 р.; т. II. – “Yüksek Ökçeler” (157 ст.); т. III. – “Bomba” (159 ст.), 2-е вид. 1940 р. т. IV – “Gizli mabet” (157 ст.), 2-е вид. 1942 р.; т. V “Asilzadeler” (159 ст.), 1-е вид. 1936 р.; т. VI “Bahar ve kelebekler” (158 ст.); т. VII “Beyaz lâle” (159 ст.), 2-е вид., 1942 р.; т. VIII

“Mahcupluk imtihani” (158 ст.); т. IX “Tarih ezeli bir tekerrürdür” (155 ст.); т. X до 1942 р. ще не появився.

В арабському письмі вийшли раніше: “Yarinki Nuran devleti” 1330, 1914; “Mekter çocuklarında türklük mefkuresi” (Ідеал ту-рецькості у шкільних дітей); “Eshabikefhimiz” 1918 (соціальный роман); “Harem”, 1918; “Efruz Bey”, 1919; “Gizli mabet” 1926; “Yüksek Ökçeler”, 1926, 1938; 2-е вид. 1942; “Bahar ve kelebekler”, 1927.

Прим. ред. Три оповідання Омера Сейфеддіна в перекладі українською мовою вперше було надруковано в журналі “Червоний Шлях”, Харків, 1930, Ч. 2, ст. 27–39. Це число названого журналу було присвячене в цілості матеріялам, що стосуються сучасної Туреччини. Життєпис і характеристика творчості цього письменника та портрет його й притім декілька зразків його творчості – коротких новель в українському перекладі було надруковано в журналі “Східній Світ”, 1929 р., Ч. 1–2, ст. 327–329, виданому Всеукраїнською Науковою Асоціацією Сходознавства в Харкові. Просторішу збірку оповідань Омера Сейфеддіна з поясненнями й передмовою проф. В. Дубровського було видруковано видавництвом “Рух” у Харкові в 1932 р. під заголовком: Омер Сейф Еддін “Оповідання”, ст. 163. Особлива увага українського наукового сходознавства до цього турецького письменника обґрунтовується винятковою важливістю його творчості для новішого періоду турецької літератури й узагалі в історії культурних і політичних рухів у турецькому народі в першій чверті ХХ ст.

2) Рефік Халіт Карай (Refik Halit Karay)

Рефік Халіт народився в 1886 р. в Істанбулі. Спочатку він отримав домашнє навчання і ходив якийсь час до ліцею в Галата Сарай. Він студіював правничі науки. Після 1908 р. він вступив у ряди “Fecriâti” (Світанок) і почав журналістичну діяльність. В численних часописах і журналах (“Serveti Fünun” – Багатство наук; “Sadayı Millet” – Голос народу; “Yeni mecmua” – Новий журнал; “Kalem” – Перо; “Sem” – Натовп) публікував він малі оповідання та гумористичні нариси; останні в більшості під псевдонімом “Kıprı” (їжак). Він сам був також видавцем жартівливого часопису “Aydede” (Місяць). В державній службі він займав різні

посади. Підчас одної з його подорожей до Анатолії зібрав він вражіння, що їх пізніше змалював у своїх “Memleket hikâyeleri” (Народні оповідання).

Політично Рефік Халіт належав до партії “Hürriyet ve İtilâf” (Свобода й порозуміння). Під час боротьби за волю стояв він по стороні султана і був ярим противником національного руху. В 1919 р. Дамат Феріт Паша призначив його генеральним директором пошти і телеграфу. Тому що він зраджував шифровані телеграми й урядові листи, то Кемаль Паша зажадав його арешту й покарання. Після перемоги національної армії Рефік Халіт утік до Сирії. П’ятнадцять років він жив у Алеппо. Тут видавав він турецьку газету і працював як письменник. На підставі амнестії у 1938 р., незадовго перед смертю Ататюрка, він повернувся назад до Істанбулу, де й до сьогодні він живе і між іншим пише малі критичні статті для часопису “Tan” (Час).

Рефік Халіт є дуже добрим прозаїком і в своїх зображеннях наскрізь реалістом. Його “Memleket hikâyeleri” свідчать про надзвичайний талант спостереження в автора. Ця збірка обіймає 14 оповідань, з яких до найгарніших належать оці: “Yatık Emine” (Ятик Еміне); “Şeftalı bahçeleri” (Персикові сади), “Vehbi Effendinin şüphesi” (Сумнів пана Вехбі), “Sarı Bal” (Сари Бал), “Boz Eşek” (Буланий віслик), “Komşu mamusu” (Честь сусіда), “Ser hocası” (Мандрівний вчитель). Дві істотні риси проявляються в усіх його творах: повна гумору комічність і реалістична природність. Твори Рефіка Халіда, що появлялися спочатку розкидано по часописах і журналах Істанбулу й Алеппо, будуть тепер видані збіркою у видавництві “Semih Lûtfi Ergüyas”. Дотепер вийшло 22 томи.

Твори

“Kırpinin dedikleri” (Оповідання їжака). “Sakın aldanma, inanma, kanma” (Стережись і не дайся впровадити в блуд; не вір і не дайся, щоб тебе переконали), 1335 (1919 р.). “Harp zenginleri” (Багатії війни), 1918 р. “Memleket hikâyeleri” (Народні оповідання), 1335 р. “İstanbulun iç yüzü” (Внутрішнє обличчя Істанбулу), 1336 р. “Aga Paşanın hatırası” (Спогади Ага Паші). “Au peşinde” (За місяцем). “Guguklu saat” (Годинник із зозулею), 1940 р. “Tanidiklarım” (Мої знайомі), 1941 р. “Sürgün” (Вигнанець), “Çete” (Партизанський загін), 1939 р. “Gurbet hikâyeleri” (Оповідання з чужини) 1940 р. “Delî” (Божевільний). “Bir içim su” (Мій ковток води). “Minelbar

ilelmihrap” (Від брами до молитовної ніші мечету). “Bir avuç saçta” (Жменя полови). “Yezidin kızı” (Донька езіда). “İlk adım” (Перший крок). “Tanrıya şikâyet” (Скарга до Бога). “Makîyajlı kadın” (Нарум’янена жінка). “Günler geçerken” (Тоді, як дні проминають). “Üç nesil – üç hayat” (Три генерації – три життя).

Прим. ред. Перше й, можливо, найкраще оповідання з відомої збірки новель Рефіка Халіда “Народні оповідання” – “Ятик Еміне” було видруковано українською мовою насамперед у журналі “Червоний Шлях”, 1930 р. Ч. 2 ст. 11–35, Харків (т. зв. “турецьке число” цього журналу). Вдруге це саме оповідання, з передмовою й примітками проф. В. Дубровського, було видруковано окремою книжечкою видавництвом “Література й Мистецтво” в 1931 р. під назвою “Рефік Халід – Ятик Еміне” (Харків, ст. 44). Повна збірка новель Рефіка Халіда “Народні оповідання” з передмовою про даного письменника й його творчість була передана до друку у видавництві “Український письменник” у 1933 р. проф. В. Дубровським, – але з причин тодішніх політичних репресій на українство взагалі й зокрема на українське письменство – не була пропущена цензурою до друку, а рукопис певно загинув.

3. Якуп Кадрі Караосманоглу (Yakut Kadri Karaosmanoglu)

Якуп Кадрі Караосманоглу народився в 1889 р. Він був нащадком старого турецького шляхетського роду Кара Осман, що мав колись у західній Анadolу (Анатолії), в Айдині, Магнісі й Бергама, суверенну владу. Його місцем народження був Каір. Він прожив однак свої молоді роки в Магнісі й Бергамі й щойно пізніше повернувся зі своєю ріднею до Каїру. Після молодотурецької революції в 1908 р. він переїхав до Істанбулу.

Якуп Кадрі належить, безумовно, до провідних турецьких письменників. Він уміє знаменито представляти людські пристрасті й потягнення, душевний стан і боротьбу, інколи з певним нахилом до психопатології. Його першим твором є збірка новель “Bir serencam” (Авантурник). Потім він видав збірку новель “Rahmet” (Милосердя), що її темою є турецька боротьба за волю. Його перший роман появився в 1922 р. під заголовком “Kıralık kopak” (Мешкальний дім для винайму). В цьому ж році був виданий

інший його роман – “Nur Baba”, що дає цікаву картину життя дєрвішів. Високостилєвою прозою написаний твір “Egenlerin bağından” (З саду Божих мужів) доводить, що Якуп Кадрі не ставиться негативно до містичних вартостей і сил. Якуп Кадрі поставив, останнім часом, центральним пунктом своєї поетичної творчості – роман, для якого матеріал узяв спеціально з найновішої історії. Цей роман “Hüküm gecesı” (Ніч присуду) дає живий образ політичних умовин за панування молодотурків (1908–1918 рр.). “Sodon ve Gomore” змальовує відносини в Істанбулі під час аліянтської окупації після першої світової війни. Натомість роман “Ankara” бере темою турецьку боротьбу за волю.

Боротьбу за волю пережив Якуп Кадрі в Істанбулі. В 1924 р. його було вибрано депутатом від Мардіну, а пізніше від Маніси. В 1934 р. він вступив до дипломатичної служби, спочатку як посол до Тірани (Албанія), в 1936 р. – до Праги, в 1939 р. до Гаги, яку він покинув у травні 1940 р. Від 1942 р. він є послом у Берні (Швейцарія).

При присудженні першої турецької літературної нагороди в 1942 р. відбулося пробне голосовання на вибір поміж його романом “Yaban” (Степ) і романом “Sinekli Bakkal” (Торговець мухами – назва одної площі в Істанбулі) письменниці Халіде Едіп, при чому нагороду було признано більшістю одного голосу для Халіде Едіп.

Якуп Кадрі написав також декілька драм. З них особливо треба згадати: “Nirvan”, “Sağanak” (Злива), “Horas” (Горацій).

Твори

“Bir serencam” (Авантюрик) 1330|1914; “Kıralık konak” (Мешкальний дім для винайму) 1338|1922; “Nur Baba” (власне ймення) 1338|1922; “Egenlerin bağından” (З саду Божих мужів), 1922; “Rahmet” (Милосердя), 1921 р.; “Kadınlık ve kadınlarımız” (Жіночість і наші жінки), 1923; “Hüküm gecesı” (Ніч присуду), 1927; “Sodon ve Gomore”, 1928; “Seçme yazılar” (Вибрані твори), 1928; “Ergenekon” (власне ймення), 1929/30; “Horas” 1929; “Sağanak”, (Злива), 1929; “Yaban” (Степ), 1932; “Ankara”, 1934; “Sürgün” (Вигнання), 1938; “Okun ucundan” (З вістря стріли), 1940; “Alp dağlarından ve miss Chalfrin’in albümünden” (З гір Альп та з альбому міс Хальфрін), 1942; “Geçmiş zaman peşinde Swann’ların semtinden”, 1942 (З околиць сванів за давніх часів).

Прим. ред. Один з найвидатніших сучасних турецьких письменників – Якуп Кадрі, якого не без підстави називають “турецьким Достоевським”, відомий українським читачам з роману його “Нур Баба” (ім’я одного з провідників дервішеських громад), що був виданий в 1933 р. видавництвом “Рух” у Харкові з передмовою про письменника й цей його твір – проф. В. Дубровського під назвою “Якуп Кадрі. Нур Баба”, Харків 1933, ст. 230. Переклад іншого роману цього ж письменника “Степ”, зроблений тим же самим українським сходознавцем з одержаного ним від автора примірника, не міг побачити світу через несприятливі політичні обставини. Цей роман зображає часи визвольної боротьби турецького народу за свою незалежність. Тому видання його українською мовою могло б бути особливо цікавим для українських читачів. Рукопис цього перекладу напевно загинув під час другої світової війни.

4. Халіде Едіп Адивар (Halide Edip Adıvar)

Письменниця Халіде Едіп народилася в 1883 р. в Істанбулі. Вона є найбільшим літературним талантом модерної Туреччини і, як така, є найбільше відома в Європі. Як палка прихильниця “туранізму”, вона стала відома перед першою світовою війною головню своїми двома творами: “Yeni Turan” (Новий Туран) і “Handan” (власне ймення героїні роману; визначає в перекладі – “та, що сміється”). Після світової війни Халіде Едіп приєдналася до визвольного турецького руху і тут діяла дуже активно. За боротьбу, що вона її провадила в національному русі, було надано їй чин “onbaşı” (старшого стрільця). Роман “Ateşten gömlek” (Вогняна сорочка) є сильним документом того бурхливого часу.

В своїй збірці новель “Dağa çikan kurt” (Вовк, що сходить на гору”) вона зуміла знаменито з’ясувати горе й страждання турецького народу. Заголовок цього її твору є символічний. Вовк, що здавна давна відіграє важливу роллю в турецьких народніх переказах, став гербовою емблемою нової Туреччини. Вислів “сходити на гору” означає те саме, що – “піднести прапори повстання”. Найвідомішими оповіданнями цієї збірки є такі: “Efenin hikâyesi” (Оповідання повстанця) і “Tanıdığım çocuklardan” (Діти, що я їх знала).

Майже 15 років жила Халіде Едіп з політичних причин на чужині, здебільшого в Англії й Америці, як також в Індії. В журна-

лах, як “The Light” (в Лягорі), вона писала статті; робила також доповіді. Сьогодні вона є професором англійської літератури в університеті в Істанбулі. В газетах “Akşam” (Вечір) і “Yeni gün” (Новий день) ще часто опубліковує вона свої статті.

Під час свого перебування закордоном вона видала декілька книжок англійською мовою, з яких найвизначнішими є такі: “Memories” і “The Turkish Ordeal” (Турецький іспит). Обидва твори оповідають про її власне життя й долю та дають читачеві чудове уявлення про політичні стосунки на тлі життя турецької родини.

Халіде Едіп має своєрідний стиль, що не завжди є однаковим. Він є під міцним англійським впливом. В 1936 р. вона опублікувала роман “Sinekli bakkal” (Торговець мухами), за який вона отримала турецьку літературну нагороду, що її вперше присуджувалося 1942 р. Цей роман зображає життя мешканців Істанбулу на початку цього століття.

Твори

Під іменем Halide Salih: “Mader” (Мати), 1313; “Seviye Talip” (власне ймення), 1326|1909; “Raikin annesi” (Мати Райки), 1325; “Harap mabetler” (Зруйновані храми), 1911; Під іменем Halide Edip: “Yeni Turan” (Новий Туран), 1912; “Handan” 1912; “Son eseri” (Останній твір), 1912; “Mev’ut hüküm” (Обіцяна влада), 1335|1918; “Kenan çobanları” (Пастухи Кенана), 1918; “Dağa çıkan kurt” (Вовк, що сходить на гору), від 1338 до 1340 (1922–1924); “Izmirden Bursaya” (Із Смирни до Бруси), 1338|1922; “Ateşten gömlek” (Вогняна сорочка), 1338|1923; “Kalp ağrısı” (Біль серця), 1340|1924; “Vurun kahpeye!” (Бийте проститутку!), 1926; “Memoirs of Halidé Edip”, New York – London, 1926; “Zeyno’nun Oğlu” (Син Зейно), 1928; “Gizli belde” (Таємне місто) 1928; “The Turkish Ordeal”, London 1928; “Turkey Faces West”, New Haven, 1930; “Conflict of East and West in Turkey”, Delhi, 1936; “Inside India”, New York, 1937; “Sinekli bakkal” (Торговець мухами), 1936; “Yolpalas cinayeti” (Злочин в Йолпалаці), 1937; “Tatarcık” (Татарство), 1939, “İngiliz edebiyatı tarihi, başlangıçtan Elizabeth devrine kadar” (Історія англійської літератури з початку до віку Елізабети), 1940; “Türk kadını niçin ve nasıl değişti” (Чому й як змінюються турецькі жінки), 1943; “Berg der Hölle und Berg des Paradieses” (Гора пекла й гора раю), 1943.

Прим. ред. Найславетніший твір Халіде Едіп “Вогняна сорочка” може бути відомий нашим читачам з двох перекладів: українського (друкованого у Львові) та російського (друкованого в Тбілісі). Проте обидва переклади страждають настільки тяжкими недоліками, що в згаданому українському перекладі вони приводять навіть до неясности місцями самого тексту.

5. Х ю с е й н Р а х м і Г ю р п і н а р (Hüseyin Rahmi Gürpınar).

Хюсейн Рахмі, що народився 1868 або 1870 р. в Істанбулі, походить із давньої урядничої родини. Він уже хлопцем виступив як письменник; спочатку переклав він із французької мови наступні твори: 1890 – “Batınyol’lu ihtiyar” (Старий, що на шляху західного вітру – Emile Gaboriau); 1891–1309 – “Paris’te bir teehül” (Весілля в Парижі – I. Claretie); 1891 – “İki refikî tahrir” (Два друзі просвіти – I. Claretie); 1891 – “Frederik ile Berneret” (Бернерет з Фредериком – A. de Musset); 1894 – “Andre Korneli” – P. Bourget; 1902 – “Bîçare bakkal” (Нещасний продавець – P. de Kock).

Його першим самостійним твором є “Şik” (Шик), що частинно повстав, ще під час науки в школі. Від 1896 р. Хюсейн Рахмі є співробітником журналу “İkdam” (Запал). Його перші романи перебувають ще під великим французьким впливом. Він став славним після публікації гумористично-сатиричного роману “Mürebbiye” (Вихователька). Роман “İffet” (Чистота) має в собі цікаві сцени з народнього життя. Такі романи як “Metres” та “Mürebbiye” дуже наслідують Мольєра. Багатим джерелом для фольклорних досліджень є його твори: “İffet”, “Tesadüf” (Зустріч) і “Gül yabanı” (Дух пустелі). Правдивим скарбом для мовних і лексикографічних цілей є “Ben deli miyim?” (Чи я збожеволів?), “Metres” (Повія), “Billur kalp” (Кришталеве серце). Особливо гостру критику викликав у Туреччині його роман “Cadı” (Чарівниця). На цю критику він написав ущіпливу антикритику “Cadı çarpuoğ” (Чарівниця б’є). В 1939–1943 рр. він був депутатом. Помер він 8 березня 1944 р.

Хюсейн Рахмі належить до пересічних письменників. Він займався більше поденним писанням і легкою белетристикою. Все таки його твори, як джерело для пізнання турецького народу, мають деяке значення.

Твори

“Sik yahut ауна” (Шик або дзеркало), 1888; “Tesadüf” (Зустріч), 1312|1894; “Mürebbiye” (Вихователька), 1813|1895; “Mutallâka” (Розведена жінка), 1314|1896; “İffet” (Чистота), 1314|1897; “Metres”, 1315|1897; “Bir muadelei sevda” (Замість кохання), 1315|1897; “Nimetşinas” (Невдячний), 1319|1901; “Sip sevdi” (Несталий коханець), 1909; “Kuçuklu yıldız altında bir izdivaç” (Весілля під кометою), 1909; “Sevda peşinde” (За коханням), 1912; “Cadı” (Чарівниця), 1912; “Cadı çarpiyor” (Чарівниця б’є), 1329|1913; “Gül yabanı” (Дух пустелі), 1912; “Sekaveti edibiye” (Літературне розбійництво), 1329|1913, “Nazan bülbülü” (Осінній соловей), 1916; “Nakka sığındık” (Ми дорівнялися у праві), 1919; “Hayattan sahifeler” (Сторінки з життя), 1335|1919; “Togaman” (Міцний юнак), 1335|1919; “Kadınlar vâisi” (Казання жінок), 1920; “Son arzu” (Останнє бажання), 1338|1922; “Tebessümü elem” (Сміх болю), 1335|1923; “Efsuncu baba” (Старий чаклун), 1340|1924; “Mezhanede hanımlar” (Жінки в шинку), 1924; “Cehennemlik” (Чортівня), 1340|1924; “Rus-Leh seferi” (Російсько-польська війна); “Erkan-i harbiye-i umumiyeğe tab” (Документи загального Генштабу), перекладено на російську мову 1341|1925; “Billûr kalp” (Кришталне серце), 1926; “Tutuşmuş gönüller” (Запалені серця), 1926; “Kaunanam nasl kudurdu” (Як теця сказалася), 1927; “Kokotlar mektebi” (Школа повій), 1928; “Mezarından kalkan şehit” (Мертвий герой встає з могили), 1928; “Ben deli meyim” (Чи я збожеволів?), 1929; “Şeytan işi” (Праця чорта), 1933; “Namusla açlık meselesi” (Справа чести й голоду), 1933; “İki höğüün seyahati” (Подорож двох простаків); 1933; “Katıl puse” (Смертельний поцілунок), 1933; “Kadın erkekleşince” (Як тільки жінка стане як чоловік), 1933; “Utanmaz adam” (Безсоромна людина). 1934; “Tünelden ilk çıkış” (Перший вихід з тунелю), 1934; “Keçeli” (Повстаний), 1934; “Kan dalâası” (Кривава пустеля), 1934; “Kara gölge” (Чорна тінь), 1934; “Keklik avı” (Полювання за фіміямом), 1934; “Eşkiya ininde” (У бандитів), 1935; “Gönül ticareti” (Торгівля серця), 1939; “Natıra defteri” (Зшиток спогадів) 1940; “Kader böyle imiş” (Така була Божа воля), 1940; “Kesik baş” (Стяття голови), 1942; “Melek sanmıştım şeytani” (Я вірив, що янгол став чортом), 1934.

6. Хамдулла Супхі Танріювер (Hamdulla Suphi Tanrıöver)

Хамдула Супхі народився в 1885 р. в Істанбулі. Він був сином Самі Паша заде Абдульлятіф Супхі паші. Його дід був славним великим везиром Самі Паша. Його дядько був славний поет Се-заї, за посередництвом якого опублікував він, ще будучи учнем, свої вірші в паризькій емігрантській газеті “Surayı Ummet” (Сура³ нації). Він підготовлювався до вчительського звання і від 1909 р. був професором естетики в істанбульському університеті. До османського парламенту він належав, як депутат провінції Анталійя, а опісля – від Маніси. 22 січня 1920 р. він виголосив там, на таємному засіданні, промову про Мустафу Кемалю й анатолійський турецький національний рух. До Великого Національного Зібрання його було обрано в квітні 1920 р., як депутата від Анталії, пізніше – від Істанбулу. В кінці 1920 і на початку 1925 р. ставав він на деякий час міністром освіти. Від травня 1931 р. він є послом Туреччини в Букарешті.

Після революції 1908 р. Х. Супхі належав до основників літературної школи “Fecrî âti” (Світанок). Він став відомим через свої вірші “Annemin derdi” (Страждання моєї матері) і “Ah, apasığım!” (Ах, бідна моя матуся!). Велику славу здобув він через свою невтомну працю в “Türkocagğı” (Турецький Народний Дім), що йому посвячував він усі свої сили, як голова від заснування його повесні 1912 р. до його розв’язання в 1931 р.

Як прозаїк і оратор, він має для турецької літератури дуже велике значення. Його доповіді в “Türkocagğı” з’явилися здебільшого в журналі “Türk Yurdu” (Тюркська нація). Його двотомовий твір “Dağ yolu” (Гірська дорога), що появився в Істанбулі в 1928 р. і в 1931 р., обнімає збірку його праць. Інша збірка “Günebakan” (Соняшник) 1929 р. обнімає його прозаїчні твори. Його статті й оповідання, розкидані по інших періодиках, ще дотепер не зібрані.

7. Ака Гюндюз (Aka Gündüz)

Ака Гюндюз, що його помилково часто називають кавказьким турком, народився в 1885 р. в одному селі Румелії в околиці Alasonya. Його батьком був полковник Ібрагім Кадрі, що спочатку

³ Прим. ред. Сура – розділ Корану.

називався Хюсейін Авні. Після вступу до війська він занехаяв це ім'я, щоб не змішувати його зі славним Хюсейном Пашою та назвав себе Еніс Авні. Спочатку він ходив до школи в Серезі і в Салоніках, де він учився в “Askerî gûştiye” (військова середня школа). Після переїзду до Істанбулу він учився в Галата-Сарайському ліцеї, а потім перейшов до військової школи “Istanbul-Kuleli”, а звідти – до “Harbiye” (вища військова школа), яку він не закінчив. З причини хвороби він мусів покинути цю школу з другої кляси. В боротьбі проти абсолютизму він брав активну участь. 24 квітня 1908 р. він вимаршеравав із військом до Істанбулу. Невдовзі потім він пішов з Кемаль-Пашою на короткий час до Адани. В 1911 р. він виїхав до Парижу, щоб тут студіювати мистецтво й правничі науки. Після 2½ років він повернувся звідти до Істанбулу, не закінчивши своїх студій. Він займав там різні становища, аж поки не посвятився цілковито письменницькій діяльності. Його вірші й статті порозкидані по численних журналах. В Салоніках писав він для журналу “Genç Kalemler” (Молоді пера) і “Çocuk Bahçesi” (Дитячий садок). Журнал “Nayat” (Життя), що виходив у Анкарі, також часто помішував його твори. Деякий час він редагував істанбульську сатиричну газету “Karagöz” (Блазень⁴). Найбільше він писав під псевдонімами Sehiha Hikmet та Serket Gebin. Між 1932–1943 рр. Ака Гюндюз був депутатом від Анкари.

Всі його твори перейняті палкою любов'ю до батьківщини. Його турецька мова проста й рівна. Після балканської війни він писав національні й патріотичні вірші, що частинно зібрані в книжці “Bozgun” (Поразка). Сюжети для своєї першої збірки новель він узяв із подій триполітанської та балканської війн. Це збірки: “Türk kalbi” (Серце турка) і “Türk kitabı” (Книжка турка). Дві його п'єси мали перед першою світовою війною в театрі великий успіх: “Muhterem katil” (Високоповажний убійник) і “Yağın türkler” (Напівтюрки). Ака Гюндюз прилучився цілим серцем до свободолюбного руху в своєму романі “Dikmen Yıldızı” (Зірка з Дікмену), де він описує боротьбу за свободу.

Твори

Вірші: “Bozgun” (Поразка), 1912.

⁴ Карагюз – власне ймення героя турецького лялькового театру.

Оповідання: “Türk kalbi” (Серце турка), 1913; “Katırcıoğlu” (власне ймення, – значить: син погонича мулів), 1332|1916; “Bu toprağın kızları” (Дівчата цієї землі), 1927; “Türkün kitabı” (Книжка турка), 1329|1913; “Hayattan hikâyeler” (Оповідання з життя), 1928; “Demir elin hikâyeleri” (Оповідання залізної руки), 1930; “İnkılâp hikayeleri: Gazinin gizli ordusu” (Оповідання революції: таємне військо Газі⁵), 1930; “Meçhul asker” (Невідомий солдат), 1930.

Романи: “Dikmen yıldızı” (Зірка з Дікмену), 1927; “Kurbağaçık” (Дротяні щипці; обценьки), 1919; “Bir şoförün gizli defteri” (Таємний зшиток одного шофера), 1928; “Tang-Tango”, 1928; “İlki süngu arasında” (Між двома багнетами), 1929; “Çapkın kız” (Непотрібна дівчина), 1930; “Yaldız” (Золотий порошок), 1930; “Beyaz kahraman” (Білий герой), 1932; “Onların romanı” (Роман того), 1933; “Üç kızın hikâyesi” (Оповідання трьох дівчат), 1933; “Uvey ana” (Мачуха), 1933; “Aysel” (власне ймення), 1933; “Ben öldürmedim, kokain” (Я не вбитий, кокаїне), 1933; “Tarbi” (власне ймення); “F. A. F. Çetesi” (Партизани Ф. А. Ф.); “Sansaroz” (власне ймення); “Yıldırım” (Блискавки); “Bir ahlâk meselesi” (Проблема поведінки); “Sarı Zeybek” (Білявий Зейбек⁶); “Osaklılar” (Приналежні до тюрк оджаги⁷); “Enginin esrarı” (Таємниця Ен. гна), 1936; “Mezar kazıcılar” (Погребники), 1930; “Çapraz delikanlı. Roman içinde roman” (Хлопець Чапраз. Роман у романі), 1930; “Aşkın temizi” (Чистота кохання), 1937; “Hısrân” (Розлука), 1939; “Odun kokusu” (Запах дерева), 1938; “Zekeriya sofrası” (Стіл Зеке-рії), 1938; “Giderayak” (В останній момент), 1939; “Yaula kızı” (Гірська дівчина), 1940; “Bebek” (власне ймення); 1942; “Türk duygusu” (Почуття турка), 1941.

Драми: “Yağın türkler” (Напівтурки), 1913; “Muhterem katil” (Високоповажний убійник), 1330|1914; “Kurbanlar” (Жертви); “İkizler” (Близнята); “Topal Osman” (Кульгавий Осман); “Köy muallimi” (Сільський учитель), 1932; “Yağın Osman” (Напівосман), 1933; “Mavi yıldırım” (Блакитна блискавка), 1933; “O bir devirdi” (Те було періодом), 1939.

⁵ Прим. ред. Газі – переможець. Це був офіційний почесний титул Кемалю Атаатюрка.

⁶ Зейбек – приналежний до турецького племені.

⁷ Прим. ред. “Тюрк Оджаги” – турецька патріотична культурна організація, що дбала про піднесення народньої освіти.

Інші твори: “Çocuk kitabı” (Дитяча книжка), 1928; “Yazi kitabı” (Книжка для переписування), 1929; “Gazi çocukları için” (Серед дітей Газі); “Monolog, kumbara, mallar, meydanda” (Монолог, копилка, здібності, на площі), 1932; “Yılmazların ikizler” (Близнята боязкого), 1932.

8. Ерджюмент Екрем Талу (Ercüment Ekrem Talu)

Цей письменник належить до старої знатної родини вчених і літераторів. Його дід Реджаї Ефенді сприяв, як директор султанського “Takvimhane” (друкарня), друкуванню численних вартісних творів. Його батько славний Устад Екрем дуже прислужився для розвитку модерної турецької літератури. Устад Екрем був не тільки поетом, але також критиком, істориком і вчителем.

Ерджюмент Екрем, син цього видатного письменника, народився в Істанбулі 1886 р. Спочатку він студював правничі науки; потім виїхав на дальші студії до Франції. В 1906 р. він став перекладачем при державній Управі боргів, а пізніше при Сенаті. Ерджюмент Екрем володіє мовами: французькою, німецькою, англійською, польською, грецькою, перською та італійською. Довгий час він був урядовим перекладачем при церемоніальному відділі Високої Порти. В 1919 р. став він директором преси в Істанбулі. Потім бачимо його в генеральному секретаріаті президентури Турецької Республіки. В 1927 р. він був директором преси в Анкарі, а потім в управлінні державних друкарень. Далі він був учителем французької мови в школі для цивільних урядовців і, нарешті, радником посольства у Варшаві.

В 1903 р. він видавав дитячий журнал “Çocuklara mahsus gazete” (Газета для дітей). Його статті, розпорошені по багатьох журналах, з’являлися під псевдонімом “Ermel Talu” або “Ebül Muvakkar”. Його писання повні чудового гумору й тонкого жарту. Цим особливо визначаються його романи: “Evliyaı cedit” (Нові святі) і “Zeyli Evliyaı cedit” (Додаток до “Нові святі”). Дуже живо й вірно представляє його роман “Kodaman” (власне ймення, що значить – муж стану) відносини в колишній Туреччині. Менш цінним є його роман “Bu gönül böyle sevdi” (Це серце так покохало). Роман “Papelöğlü” (власне ймення, що значить – син гроша) змальовує образ Туреччини під час першої світової війни. Ми бачимо

тут, як міняються погляди людей і політичні партії, наслідком чого започатковується розвал старої держави і занепад старого ладу.

Т в о р и

“Evliyaı cedid” (Нові святі), 1917; “Sabir efendinin gelihı” (На-речена пана Сабіра), 1922; “Asriler” (Модерні), 1922; “Teravihten sagura” (Від надзвичайної нічної Божої служби до ранкової їжі), 1923; “Sevgiliye masallar” (Казки для закоханої), 1925; “Kan ve imam” (Кров і віра), 1925; “Zeyli evliyaı cedid” (Додаток до “Нові святі”), 1925; “Şevketmaâr” (Його Величність), 1925; “Gün batarken” (Коли кінчається день), 1926; “Koruk” (Без готівки), 1926; “Kundakçı” (Підпалювач), 1926; “Kız Ali” (Дівчина Алі), 1926; “Meşhedî'nin hikâyeleeri” (Оповідання мешхедця), 1926; “Meşhedî ile devri âlem” (Повсякчасні бесіди з мешхедцем), 1927; “Gemi aslanı” (Корабельний лев), 1927; “Gün doğmaınca” (Доки ще не настав день), 1928; “Yeni kıraat” I–V (Нова читанка), 1928–1934; “Meşhedî Ankarada” (Мешхедець в Анкарі), 1933; “Bu gönül böyle sevdi” (Це серце так покохало), коло 1933; “Meşhedî aslant peşinde” (Мешхедець за левом), 1934; “Kodaman” (Впливовий), 1934; “Cüceler ve devler memleketinde” (В країні гномів і демонів), 1935; “Papeloğlu” (Син гроша), 1936; “Güldüren kitap” (Книжка сміху); “Beyaz şemsiyeli” (З білим парасолем), 1939; “Meşhedî polis hafiyesi” (Мешхедець поліційним агентом); “Dünden fikralar” (Думки минулого), 1943.

9. Ма х м у т Й е с а р і (Mahmut Yesari)

Цей письменник, що народився 1895 р. в Істанбулі, був унучком славного каліграфа Йесарізаде Мустафа Ізет. Він учився в істанбулійській гімназії й Академії мистецтв. Він малював карикатури для журналів “Gıdık” (Лоскотання) і пізніше – “Diken” (Жало). З особливим замилюванням він перейшов до драматургічної творчості. Також займався він театральною критикою.

На письменницьку арену він виступив передовсім романами: “Çoban yıldızı” (Зірка чабана), 1925; “Çulluk” (Бекас), 1917; і “Ak saçlı genç kız” (Ясноволоса молода дівчина), 1928. У своїх романах малює він яскраво характери і ставить соціальні й соціологічні проблеми. В романах “Bahçemde bir gül açtı” (В моєму саді зацвіла роза), “Su sinekleri” (Мухи одноднівки) і “Kırlangıçlar” (Ластівки) Махмут Йесарі вибирає теми з життя мистців, що нам видаються

дещо перестарілими. Але стиль Махмута Йесарі простий і гнучкий, вислів чистий і ясний. Письменник має особливе замилювання до балачкової мови і для цього часто користується формою діалогів.

Твори

“Çoban yıldızı” (Зірка чабана – Венера), 1925; “Çulluk” (Бекас), 1927; “Pervin abla” (Старша сестра Первін), 1927; “Ak saçlı genç kız” (Ясноволоса молода дівчина), 1928; “Hınç” (Лютість), 1928; “Geceleyin sokaklar” (Нічні провулки), 1929; “Bağrıyanık Ömer” (Ömer, що від болю згоряє), 1930; “Kırlangıçlar” (Ластівки), 1930; “Kâhya kadın” (Хатня майстриця), 1931; “Hanımlar terzihanesi” (Дамська кравецька майстерня); “Su sinekleri” (Мухи одноднівки), 1932; “Bahçemde bir gül açtı” (В моєму саді розцвіла рожа), 1932; “Kalbimin saçı” (Провина мого серця), 1932; “Ölünün gözleri” (Очі покійника), 1933; “Tipi dindi” (Метелиця припинилась), 1935; “Sevda ihtikâgı” (Бариш від кохання), 1934; “Aşk uyarışı” (Перегони кохання), 1934; “Bir kadın geçti” (Пройшла одна жінка), 1934; “Kanlı sır” (Кривава таємниця), 1935; “Afacan” (Негідник); “Yılık çardak” (Страшна альтанка), 1936; “Kaуір yüzünden kazanç” (Здобуток через утрату), 1936; “Şeytan kuуun” (Колодець чорта) 1936; “Aşk yuvası” (Кубло кохання), 1936; “Yakut yüzük” (Рубінове кільце) 1936; “Sürtük” (Шльондра), 1937; “Yakaçık mektupları” (Листи з околиці), 1938; “Hanife teуze hizmetçi arуor” (Тітка Ханіфе шукає служницю), 1939; “Moneklarım” (Мої монологи), “Dag rüzgârları” (Гірські вітри), 1939; “Karlıca oteli” (Готель з лазнею), 1939; “Üç gönül arasında” (Поміж трьома серцями); “1 + 1 = 1”; “Marcel Pagnol” (власне прізвище); “Yalı usağı” (Служник на приморській віллі).

10. Решат Нурі Гюнтекін (Reşat Nuri Güntekin)

Решат Нурі належить до письменників, що їх найліпше знають в Туреччині і твори яких найбільш читані. Р. Нурі народився в Істанбулі 1892 року і був сином військового лікаря. Спочатку він вчився у французській монастирській школі в Ізмірі, а потім студював літературу й гуманітарні науки в Істанбулі й одержав звання вчителя. Далі він був інспектором в міністерстві освіти. З 1939 р. він депутат від Чанак-Кале. Він написав багато статей для часописів: “Tan” (Час) і “Cumhuriyet” (Республіка).

Його твори є оригінально-турецькими продуктами, не зважаючи на те, що їх складено за французькими взірцями, за якими він

навчався. Нарешті, він виступив з п'єсами для театру й опублікував у 1919 р. під псевдонімом “Науреттин Рüstü” театральне видо-висько. “Накікі каhраманlık” (Щире геройство). Особливою симпатією користуються слідуючі його твори для театру: “Нап-çeğ” (Кинжал), “Ümidin güneşi” (Сонце надії) та “Bir gece faciası” (Нічна трагедія).

Але його головна сила полягає в романі й новелі. Уявлення Решат Нурі реалістичне: він підглядає істоту життя й зображає людей, якими вони є. Його розповідний стиль простий і вільний від вишуканостей і заплутаностей. Решат Нурі став популярним в Туреччині своїм романом “Çalı kuşu” (Жайворонок). В поточних роках Р. Нурі пише дуже багато. Майже щороку він продукує невеличкі романи.

З його збірок новель треба особливо назвати “Sönmüş yıldızlar” (Померклі зорі), цю збірку так названо за її першим твором. Між іншим ця збірка містить в собі ще такі твори: “Gölgelerin busesi” (Поцілунок в тіні); крім того дев'ять коротких драматичних уривків, з яких найвідоміший – “Fazilet mükâfati” (Нагорода за вірність). Інша збірка його новель також названа за її першим твором: “Tanrı misafiri” (Божий гість).

Твори

Романи й оповідання: “Gizli el” (Таємна рука), 1922; “Çalı kuşu” (Жайворонок), 1922; “Sönmüş yıldızlar” (Померклі зорі), 1939; “Damga” (Клятва), 1924; “Dudaktan kalbe” (З вуст до серця), 1923; “Akşam güneşi” (Вечірнє сонце), 1926; “Tanrı misafiri” (Божий гість), 1927; “Bir kadın düşmanı” (Ворог жінки), 1927; “Acımak” (Біль), 1928; “Saadet uğruna” (Для щастя); “Leyla ile Mecnun” (Лейля і Меджнун), 1928; “Yeşil gece” (Зелена ніч), 1928; “Yaprak dökümü” (Листопад), 1930; “Olağan işler” (Повсякденні справи), 1930; “Kızılçık dalları” (Вишневі галузки), 1932; “Gök yüzü” (На небі), 1935; “Eski hastalık” (Стара хвороба), 1938; “Anadolu notları” (Анатолійські замітки), 1939; “Ateş gecesini” (Вогняна ніч), 1940.

Драматичні твори: “Накікі каhраманlık” (Щире геройство), 1919; “Gönül inhidam” (Розбиття серця); “Eski rüya” (Старий сон), 1920; “Bir gece faciası” (Нічна трагедія), 1925; “Ümidin güneşi” (Сонце надії), 1925; “Taş raçası” (Шматок каменя), 1926; “Hancer” (Кинджал), 1927; “Çifte keramet” (Подвійне диво), 1927;

“Gazeteci düşmanı” (Ворог газетчика); “Şemsiye hırsızı” (Злодій парасолів); “İhtiyar serseri” (Старий бурлака); “Ağaç değil mi uydur-uydur söyle” (Не кажи по-сутоарабському); “Sevmek hakkı” (Право кохання); “Bir donanma gecesı” (Ніч з ілюмінацією); “Karanlık kuyn” (Темний колодець); “Bahar hastalığı” (Весняна хвороба); “Kahraman kahvesi” (Кава героя); “Ümit mektebinde” (В школі надії), 1931; “Bir kir eğlencesi” (Розвага в полі), 1931; “Felâket karşısında” (Перед нещастям); “Gözdağı” (Залякування); “Eski borç” (Старий борг), 1931; “Babür şahın seccadesi” (Килим шаха Бабура); “Diş ağrısı” (Зубна біль), 1931; “İstiklâl” (Воля), 1933; “Vergin hırsızı” (Злодій податків), 1933; “Hüllecı” (Недійсний чоловік), 1935; “Bir yağmur gecesı” (Дощова ніч), 1941.

Крім того Р. Нури брав участь у різних працях і перекладах.

11. Бурхан Джахіт Моркайя (Burhan Cahit Morkaya)

Цей письменник народився 1892 р. в Істанбулі й закінчив високу школу для цивільних урядовців. Багато літературних праць опублікував він у газетах і журналах. Його головною ділянкою є роман: Матеріал для них він черпає переважно з подій світової війни і післявоєнного часу. Він насамперед бажає бути проводирем молодшої генерації.

Твори

“Aşk bahçesi” (Сад кохання), 1925; “Kızıl sezar” (Червоний міраж), 1926; “Gönül yuvası” (Кубло серця), 1926; “Goşkun gönül” (Одушевлене серце), 1926; “Ayten” (3 місяця), 1927; “Napr dönüşü” (Зворот війни), 1928; “Hizmetçi buhranı” (Криза слуги), 1928; “Bizans akşamları” (Візантійські вечори), 1928; “Karagözün fıkraları” (Мрії блазня), 1929; “Komşunun romanı” (Роман мого сусіди), 1929; “Dünkülerin romanı” (Роман минулого), 1929; “Adam saraffı” (Знавець людей), 1929; “Aşk politikası” (Політика кохання), 1930; “Gazi Mustafa Kemal”, 1930; “Şeyh Zeynullan” 1932; “İzmirin romanı” (Смирнський роман), 1931; “Gâvur Imam”, 1931; “Gazinin dört süvarisi” (Чотири вершники Гази), 1932; “Bir çatı altında” (Під дахом), 1932; “Köy hekimi” (Сільський лікар), 1932; “İhtiyat zabiti” (Офіцер резерви), 1933; “Yalı çarpmı” (Баламут приморської вілли), 1933; “Dögün gecesı” (Ніч весілля), 1033; “Yüzbaşı Celâl” (Сотник Джеляль), 1933; “Mudanya, Losan, Ankara”

(Politik), 1933; “Kır çiçeği” (Польова квітка), 1934; “Сепхе герісі” (За фронтом), 1934; “Gurbet yolcusu” (Мандрівник у чужині), 1934; “Patron”, 1935; “Ademle hava” (Людина й повітря), 1936; “Alay evi” (Полковий дім), 1936; “Kurşun yarası” (Рана від пострілу), 1936; “Bir kış gecesi” (Зимова ніч), 1936; “Sevenler yolu” Шлях коханців), 1937; “Nişanlılar” (Заручені), 1937; “Yaprak aşısı” (Прищеплення листа), 1939; “Atatürk’ün iki cephesi” (Два обличчя Ататюрка 1939; “Köydeki dost” (Сільський друг), 1940.

12. Рушен Ешреф Юнайдін (Ruşen Eşref Ünaydın)

Він народився 1892 р. в Істанбулі в родині військового лікаря, відвідував Галатасарайський ліцей і студював на літературному факультет університету. Протягом довгого часу Рушен Ешреф був учителем і разом з тим працював як журналіст. Під час боротьби за волю він перейшов у ділянку політики. В другому Національному Зібранні він був депутатом від Афіюн Карагісару та у 1928 р. генеральним секретарем президента. В 1934 р. був послом у Тірані, а потім в Атенах; в 1939 р. він переїхав у такій саме ролі до Будапешту, в 1943 р. був послом у Римі; а в 1944 р. – в Лондоні.

Рушен Ешреф – есеїст і літературний критик. Прикладом в його “Müzakere salonunda” (В сальоні для розмов). Збірка “Ayrılıklar” (Розлуки) містить у собі описи особливостей життя старих істанбульців. Він прославився своїм літературним твором “Diyolar ki...” (Кажуть, що...). Свої політичні враження з Лондонської конференції 1921 р. він переказав у “Sen Seymis hatıraları” (Спогади про Сен-Джемс). В “Geçmiş günler” (Минулі дні) він змальовує життя й заняття істанбульців за часів його юнацтва. Рушен Ешреф пише високим, важким стилем. Його шедевром є “Voğaziçi yakından” (На Босфорі).

Бувши захопленим прихильником Мустафи Кемалю, він опублікував інтерв’ю з ним щодо боротьби за Дарданелли в книжці “Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal ile mülakat” (Розмова з командантом Анафарталар⁸) Мустафа Кемалем. Рушен Ешреф займався дуже багато культурою й літературою інших народів.

⁸ Анафарталар – місцевість у Галіполі.

Твори

“Diyorlar ki...” (Кажуть, що...) 1334|1918; “Tevfik Fikret”, 1919; “İstîlâl yolunda” (На шляху волі), 1921; “İki saltanat arasında” (Між двома султанатами); “Aygıllıklar” (Розлуки), 1923; “Geçmiş günler” (Минулі дні), 1924; “Se-Seymis hauralar” (Сен-Джемські спогади); “Seçme yazılar” (Вибрані твори), 1928; “Napolyon”, 1929; “Damla-damla” (Краплями), 1929; “Çoban şiirleri” (Чабанські пісні), 1930; “Âdem oğlu” (Син Адама), 1930; “Resimli cumhuriyet kıraatı” (Ілюстрована республіканська читанка) I–VIII, 1930; “Cumhuriyet kıraatı” (Республіканська читанка), VI–VIII; “Yeni ilk mektep kıraatı” (Читанка для нової початкової школи), 1934; “Beyaz geceler” (Білі ночі – переклад твору Ф. Достоєвського); “Boğaziçi yakından” (На Босфорі), 1938; “Andersen masalları” (Казки Андерсена); “Rus ediplerin hikâyeleri” (Оповідання російських письменників); “Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal ile mülakat” (Розмова з командантом Анафарталар Кемаль Пашею), 1930.

13. Фалих Рифки Атай (Fahîh Rifkî Atay)

Цей письменник народився 1893 р. в Істанбулі і студіював в університеті літературу. Вже в 1906 р. він видав свою першу працю під назвою “Tâbişgâhî lâhutî” (Боже світло), а потім “Tecellî” (Втіха). Він опублікував дуже багато в газетах і журналах різних творів. Через організацію “Genc kalemler” він увійшов у зв’язок з національними змаганнями. Він вважається духовним передовим бійцем національної справи. Тепер він депутат від Анкари і керівник урядового органу “Ulus” (Нація). Аж до 1942 р. він видавав тижневик французькою мовою “Ankara”.

Його статті, написані між 1917–1933 рр., зібрано в книжці “Eski saat” (Старий час). Його твори “Ateş ve güneş” (Вогонь і сонце) та “Zeytin dağı” (Оливкова гора) містять у собі спогади зі світової війни. Фейлетоністичні образки Істанбулу він подає в книжці “Roman”. Фалих Рифки є скоріше, здається, публіцистом та есеїстом. В ділянці мандрівницького репортажу він виявляється письменником виключної в своєму роді обдарованости.

Твори

“Ateş ve güneş” (Вогонь і сонце), 1917; “Yeni kitap” (Нова книжка), 1928; “Yeni Rusya” (Нова Росія), 1931; “Deniz aşığı” (На другому боці моря), 1931; “Faşist Roma, kemalist Tiran ve kaybolmus

Makedonya” (Фашистівський Рим, кемалістська Тірана й втрачена Македонія); “Zeytin dağı” (Оливкова гора), 1932, “Roman” 1932; “Moskova – Roma”, 1932; “Eski saat” (Старий час), 1933; “Bizim Akdeniz” (Наше Біле море), 1934; “Taymis kıyıları” (Береги Темзи), 1934; “Tuna kıyıları” (Береги Дунаю), 1938; “Türk kanadı” (Турецьке крило⁹), 1942.

14. Ахмет Рефік Алтинай (Ahmet Refik Altnay)

Ахмет Рефік народився 1880 р. в Істанбулі-Бешікташі, вчився в Кулелі – військовому лицейі та у військовій школі, став офіцером, але потім довгий час учителював, спочатку як викладач географії, а далі французької мови. У 1907 р. він одержав чин капітана, а 1909 р. вступив до Генерального Штабу, де він видавав газету “Askerî Mecmuası” (Військовий журнал) і сам писав статті науково-військового характеру. Під час балканської війни він був військовим цензором. Після того він став членом “Tahiri Encümeni” (Історичний Комітет), звільнився на пенсію, щоб цілком віддатися своїм студіям. В 1917 р. він одержав катедру історії в істанбульському університеті, де він викладав історію до 1933 р. Він помер 10 жовтня 1937 р. Ахмет Рефік – історик. Найбільше його цікавило все, що зв'язане з історією та культурою його батьківщини. Як науковець, він звертається до першоджерельних творів і до актів. Неможливо подати перелік його творів в обмежених рамках цієї статті. Ця видатна людина проявила величезну літературну продуктивність. Його заслугою є те, що він збудив у масах турецького народу зацікавлення до історичних питань і замилювання до історії.

Молодша й наймолодша генерації турецьких письменників

15. Садрі Ертем (Sadri Ertem)

Садрі Ертем, що народився 1900 р. в Істанбулі, вступив до літератури порівняно пізно. Після навчання в гімназії в Юскюдарі, він студіював літературознавство в університеті. Він брав участь у світовій війні і в боротьбі Туреччини за незалежність. Довгий

⁹ Тобто турецький літак.

час він працював газетним кореспондентом, а також учителем. З 1939 р. він був депутатом від Кютахійя.

Садрі Ертем відомий у ділянці роману й новелі. Як переконаному реалістові, йому до вподоби особливо соціальні й соціологічні питання. Він проявляє чудову обдарованість спостерігача, співчутливе серце та здорове почуття гумору. Садрі Ертема цінять у Туреччині, як представника соціального роману. До цієї ділянки належить уже його перший роман “Çıkrıklar durunca” (Коли веретена спиняться). Книжка “Bir varmış, bir yokmuş” (Було одного разу) освітлює подібним чином соціальні питання. Його зображення дуже яскраві, повсякчас випорскує гумор і здорове сприймання життя. Його роман “Düşkünler” (Занепадники) малює картину побуту однієї декадентської фамілії з часів “танзімату”¹⁰.

Твори

“Çıkrıklar durunca” (Коли веретена спиняться), 1931; “Bir varmış, bir yokmuş” (Було одного разу), 1933; “Silindir şarık giyen köylü” (Селянин у циліндрі), 1933; “Bacayı indir, bacayı kaldır” (Зруйнування фабричного комина й відбудова його), 1983; “Türk inkilâbinin karakterleri” (Характери турецької революції), 1932; “Korku” (Жах), 1934; “Hibe-Arkaik cemiyetlerde mübadelenin şekilleri ve sebepleri” (Форми й підвалини обміну в архаїчному суспільстві), 1934; “Modern Avrupa iktisat tarihi” (Економічна історія модерної Європи), 1934; “İmparatriçe ve saray” (Імператриця й двірець), 1931; “Bir vagon penceresinde” (З-за завіси вагона), 1934; “Bay virgül” (Пан кома), 1936; “Düşkünler” (Занепадники), 1935; “Politika felsefesi” (Філософія політики), 1935; “Üş arkadaş” (Три товариші), 1936; “Ankara-Bükreş”, 1937; “Bir şehrin ruhu” (Дух одного міста), 1938; “Fikir ve san’at” (Ідея і мистецтво), 1938; “Avrupanın iskeleti” (Скелет Європи), 1938; “Propaganda” I-II, 1942; “Ortaokul için tarih” (Історія для середньої школи), 1941.

16. Пейямі Сафа (Peşyami Safa)

Пейямі Сафа народився 1899 р. в Істанбулі. Його батько Ісмаїл Сафа визначився, як поет і письменник. Коли Пейямі Сафа було два роки, він утратив батька і тому мусив прокладати собі

¹⁰ Прим. ред. Танзімат – доба реформ у Туреччині в другій половині XIX ст.

шлях життя самотужки. Ще дитиною він виявив надзвичайні здібності в поетичній творчості. Під час світової війни він розпочав свою письменницьку кар'єру. Спочатку це були переклади літературного характеру, потім він писав уже власні статті філософського, педагогічного й культурницького змісту для газет і журналів. З 1936 р. він видавав протягом деякого часу журнал "Kültür haftası" (Зшиток культури). Він присвятився з особливою енергією ділянці роману. Взагалі він опублікував біля 100 книжок, що однак були призначені для читання з метою розваги й тому не виявляли жодних літературних претензій.. Вони з'являлися здебільшого під найменуванням "Sever Bedi". Цей письменник узяв жваву участь у культурних проблемах нової Туреччини. В газетах "Cümhuriyet" (Республіка) і "Tasviri efkâr" (Пояснення ідей) з'являлися його статті з найрізноманітніших ділянок духовного життя. Також і для навчання він написав різні шкільні книжки.

В ділянці красного письменства декілька романів зробили йому видатне ім'я й поставили його, як талановитого письменника в перший ряд молоді генерації. Як щодо мови так і щодо змісту його романи належать до найкращих зразків сучасної турецької романістичної літератури. Особливо високої мистецької й гуманістичної цінності є його роман "Dokuzuncu hariciye koğusu" (Дев'ята палата для зовнішніх хворіб). Роман "Fatih-Harbiye" (Переможна війна) зображує найбільші перевороти в соціальному й культурному житті Туреччини. Також дуже цінним є роман "Bir tereddüdün romanı" (Роман сумніву). Той, хто шукає в цих романах інтриг і пригод, несумнівно, відкине ці книжки незадоволено. Проте в цих романах є багато цікавого й дуже сильно написані сторінки.

Літературні твори

"Sözde kızlar" (Дівчата за балачками), 1923; "Istanbul hikâyeleri" (Іstanbulські оповідання); "Siyah beyaz hikâyeler" (Чорно-білі оповідання), 1339|1923; "Ateş böcekleri" (Вогняні жучки), 1923; "Şimşek" (Блискавка). 1923; "Aşk oyunları" (Жарти кохання), 1340|1924; "Bir okşamdı" (Був вечір), 1924; "Süngülerin gölgesinde" (В сутінку багнетів), 1924; "Mahşer" (Страшний суд), 1925; "Canan" (Душі), 1925; "Dokuzuncu hariciye koğusu" (Дев'ята палата для зовнішніх хворіб), 1930; "Fatih-Harbiye" (Переможна

війна) 1931; “Attilâ”, 1932; “Bir tereddünün romanı” (Роман сумніву), 1933; “Gün doğuyor” (День народжується), 1937.

17. Есат Махмут Каракурт (Esat Mahmut Karakurt)

Цей письменник, син Махмут Недім Паші, народився 1902 р. в Істанбулі. Він студіював правничі науки, а тепер працює вчителем. За часів замирення після першої світової війни Есат Махмут виступив у журналістичній і письменницькій ділянці.

Його перший роман “Vahşi bir kız sevdim” (Я покохав дику дівчину) з’явився в 1926 р. Цей письменник уміє захоплювати читачів. Його шедевром вважається “Son gece” (Остання ніч). Цей роман відноситься до першої світової війни і змальовує конфлікт між батьківщиною й обов’язком та між ухилами серця й коханням.

Твори

“Vahşi bir kız sevdim” (Я покохав дику дівчину), 1926; “Çölde bir İstanbul kızı” (Істанбульська дівчина в пустелі), 1934; “Dağları beklıyen kız” (Дівчина, що сподівається на гори), 1934; “Allaha ismarladık” (Воля Божа), 1936; “Ölünceye kadar” (Аж до смерти), 1937; “Son gece” (Остання ніч), 1942; “Aşkın alevleri” (Палаюче кохання); “Kadın severse” (Якщо жінка покохає), 1939; “Kocamı aldatacağım” (Я буду свого чоловіка дурити), 1940.

18. Суат Дервіш (Suat Derviş)

Біографії цієї письменниці ще нема. Вона народилася на межі минулого й сучасного століття, її батько – Дервіш Паша. Вона виступила, як журналістка, під час боротьби за незалежність. В 1923 р. вона опублікувала свої перші три книжки, її оповідання читаються добре й швидко, вони цікаві й подобаються. В її зображеннях відчувається ніжна й повна почуттів жінка.

Твори

“Kara kitap” (Чорна книжка), 1339|1921; “Ne bir ses, ne bir nefes” (Який голос, яка пісня), 1923; “Hiç biri” (Нічого), 1923; “Ben, sen, o” (Я, ти, він), 1923; “Ahmet Ferdi”, 1339|1923; “Behirenin talipleri” (Ті, що залицяються до Беріпе), 1339|1923; “Beni mi” (Мене?), 1924; “Fatmanın günahı” (Гріх Фатьми), 1924; “Buhran gecesi” (Піч переламу), 1924; “Gönül gibi” (Як серце), 1928; “Emine”, 1931; “Modeli gençler ve zavallı Peyami Safa” (Модні

юнаки та бідний Пейямі Сафа), 1936; “Metresi ve ben” (Його метреса й я), 1938; “Bir kadının sonbaharı” (Осінь жінки), 1938; “Hiç” (Ніщо), 1939.

19. Хасан Аалі Йюджелъ (Hasan Âli Yücel)

Хасан Аалі Йюджелъ, унук міністра пошти Хасана Аалі, народився 1897 р. в Істанбулі. Середню освіту він здобув у Вефаліцеї. Під час світової війни він служив солдатом і став офіцером. Після війни ходив до Вищої Педагогічної школи, в якій і здав іспити, а потім продовжував студії на літературному факультеті університету. Пізніше він був учителем по різних школах. В 1927 р. він став генеральним інспектором у міністерстві освіти. Цю посаду він займав сім років. Потім він поїхав до Парижу. Повернувшись звідти, він став віцедиректором Газі-Інституту для підготовки вчителів середніх шкіл. Наприкінці 1933 р. він одержав посаду генерального директора середньошкільної освіти. З 1935 р. він депутат від Ізміру, а з 28.XII.1938 він – міністер освіти.

Хасан-Аалі являє собою не стільки гостродумного белетриста, як культурного й наукового публіциста. Свою першу працю “İntikam olsun!” (Помстимося!) він опублікував у 1913 р. Займався він передовсім шкільною освітою в Німеччині і видав багато внесень до соціальних, педагогічних, філософських та історичних питань. Філософічними проблемами він займається в “Ruhîyat alfabeti” (Абетка духовости) та в “Mantık ve metodoloji” (Логіка й методологія). Йюджелъ складав також вірші, що їх було надруковано разом у збірці “Dönen ses” (Відголосок). Йюджелъ виявляє себе в ній справжнім, глибоко почуваючим поетом, що має гаряче серце до свого народу й батьківщини.

Твори

“Türk edebiyatı nünuneleri” (Спроби турецької літератури), 1926; “Ruhîyat alfabeti” (Абетка духовости), 1926; “Suri ve tatbiki mantık” (Удавана й справжня логіка), 1929; “Şaman duaları” (Молитва шамана); “Mantık ve metodoloji” (Логіка га методологія), 1928; “San’at müsahabeleri” (Мистецькі розмови), 1928; “Mevlâna’nın rubailerî” (Вірші Мевляна), 1932; “Türk edebiyatına toplu bir bakış” (Загальний огляд турецької літератури), 1932; “Göte “Bir dehanın romanı” (Роман одного генія), 1932; “Dönen ses” (Відголосок), 1932; “Askerlik ve idare için istilâh olabilecek

türkçe sözcükler” (Турецькі слова – фахові для військової та адміністративної справи) I–II, 1933; “Türk edebiyatı” (Турецька література), 1934; “Mantık” (Логіка), 1934; “Akşam şarkıları” (Вечірні пісні), 1934; “İlkar” (власне ім’я); “Fransa maarif teşkilâtında müfettişler” (Інспектори в організації освіти у Франції), 1934; “Fransa kültür işleri” (Культурні справи у Франції), 1936; “Pazartesi konuşmaları” (Розмови в понеділок), 1937; “Bir türk hekimi ve tıbbıa dair manzum bir eseri” (Турецький лікар і його ліричний твір про медицину), 1937, “Fasil Ahmed: hayâtı ve eserleri” (Фасіл Ахмед: життя й твори); “Sizin için” (Для вас), 1937; “Türkiyede orta öğretim” (Викладання в турецькій середній школі). 1938; “İçten-dişten” (3 середини й з назовні), 1938.

20. Нахіт Сирри Ілтан (Nahit Sırrı İltan)

Цей письменник, син генерального директора митниць Сирри, народився в Істанбулі 1894 р. і порівнюючи пізно висунувся як літератор. Його перша книжка в турецькій мові з’явилася в 1929 р. “Kırmızı ve siyah” (Червоне й чорне). В дальшому часі він написав багато драматичних творів, романів, оповідань та літературних есеїв. У всіх працях він виявляє тонкий смак до мистецьких і естетичних цінностей. Його не можна визначити як реаліста.

Його збірка “Eski resimler” (Старі образки) подає картини зі старого часу. “San’atkarlar” (Митці) вводить у ділянку мистецьких питань. “Şair Necmi Efendiin Bahar Kasidesi” (Весняні касиди¹¹ поета Неджмі Ефенді) займається мистецтвом поезії. Всі ці твори спрямовані, щоб зробити мистецтво зрозумілим для турка.

Твори

“Kırmızı ve siyah” (Червоне й чорне), 1929; “Edebiyat ve san’at bahisleri” (Літературні та мистецькі розмови), 1933; “Sana’atkarlar” (Митці), 1932 “Sönmiyen ateş” (Невгасаючий вогонь), 1933; “Eski resimler” (Старі образки), 1933; “Roman ve hikâye (tetkik)” (Роман та оповідання – аналіз), 1933; “Tarihi çehreler etrafında (tetkik)” (Навколо обличчя історії – аналіз), 1933; “Colère du Sultan” (франц. мовою), 1933; “Muharrir” (Редактор), 1934; “Namusun satmıyan kadın” (Жінка, що не продає своєї честі); “Eve düşen yıldırım”

¹¹ Касиди – форма віршів у турецькій, арабській та іранській літературі.

(Блискавка, що вдаряє в дім), 1934; «Pierre Benoit “Gece yarasi güneşi”» (Сонце нічної рани; переклад), 1939; “Anadoluda: Yol notları” (В Анатолії: подорожні замітки), 1938; “Kıskançlık” (Ревнощі), 1940; “Bir Edirne seyahatnamesi” (Подорожня книжка про Адриано-поль), 1941; “Vadideki zambak” (Лілія в долині; переклад), 1941.

21. Рефік Ахмет Севенгіль (Refik Ahmet Sevengil)

Рефік Ахмет народився 1903 р. в Істанбулі. За професією він учитель. Його головне покликання – журналістика й театральна критика. Його публікації з’являються в газеті “Vakit” (Час). Крім практичних навчальних книжок, Рефік Ахмет видав збірку новель і два романи. Його перший роман – це “Çıplaklar” (Голяки), а другий – це “Açlık” (Голод), в якому він чудово зображає бідні й нещасні шари народу.

Твори

“Istanbul nasıl eğleniyordu” (Як розважався Істанбул), 1927; “İlk mekteplere yurt bilgisi” (Краєзнавство для початкових шкіл), 1929; “Orta mektepler ve muallim mektepleri için kıraat” (Читанка для середніх шкіл та для вчительських семінарів), 1932; “Bizim istedigimiz edebiyat” (Література, якої ми хочемо), 1933; “Yakın çağlarda türk tiyatrosu” (Турецький театр у найближчому часі). 1934; “Çıplaklar” (Голяки), 1936; “Açlık” (Голод), 1937; “Köyün yolu” (Шлях села), 1938; “Perdenin arkası” (За занавіскою), 1941; “Ceylan avı” (Полювання на газелей); “İmralı” (Назва одного острова в Мармуровому морі).

22. Сабахаттін Алі (Sabahattin Ali)

Цей поет народився 1907 р. в Айвалику і ходив до вчительської семінарії в Істанбулі. Між 1928–30 рр. він студював у Німеччині. Пізніше він працював учителем у Туреччині; наостаннє – в театральній школі в Анкарі.

Спочатку Сабахаттін виступив зі збіркою віршів “Dağlar ve ru-zgâr” (Гори й вітер). Але його сила й успіх полягають в оповіданнях. Цей письменник – натураліст, пошукує свій матеріал із життя й звертає притім свій зір переважно на анатолійське село й сільське життя. Перша збірка його новель, що з’явилася в 1935 р. – “Değirmen” (Млин) уже виявляє Сабахаттіна Алі, як обдарованого повістяра. Найкращим твором у цій збірці є “Kanal”,

що стосується трагедії одного селянина. Роком пізніше з'явилася друга збірка його новель – “Kağnı” (Волячий віз). Оповідання цієї збірки особливо видатні з огляду на їх мистецьку цінність і виняткову повістярську техніку.

Твори

“Dağlar ve guzgâr” (Гори й вітер), 1934; “Değirmen” (Млин), 1935; “Kağnı” (Віз), 1936; “Kuysaklı Yusuf” (Йосип з Кюуджаку), 1337; “Ses” (Голос), 1937; “İçimizdeki şeytan” (Чорт, що є в нас), 1940; “Esirler” (Полонені); “Tarihte garip vak'alar” (Знамениті історичні події, переклад з німецького); “Yeni dünya” (Новий світ), 1943; “Kürk mantolu madonna” (Мадонна в хутряному манті), 1943.

23. Решат Еніс Айген (Reşat Enis Aygen)

Цей письменник, син офіцера Селім Ширри, народився 1909 р. в Істанбулі і ходив до високої комерційної школи. Своє юнацтво він провів у різних містечках Анатолії. В 1930 р. він перейшов до журналістики і розпочав із судових репортажів. У 1930 р. з'явилася збірка його новель – “Kılıcı şüğüoğum” (Я витягаю свою шаблю). Наступна збірка його новель вийшла в 1932 р.: “Kanun namına” (В ім'я закону). Особливу до нього увагу викликав його роман “Gong vurdu” (Гонг ударив). Тепер він є редактором газети “Haber” (Вісті).

Еніс є яскравим натуралістом. Він зображає сумні картини й трагічні ситуації з життя тих бідних людей, що живуть на вулиці, на війні або в нужді. В цьому він виявляє гарну вдачу спостерігача та живу силу уявлення. Його стиль рівний і ясний. Всі його оповідання читаються з напруженням. Проблему юнацтва заторкнув цей поет, в “İlk sukutu hayal” (Перше розчарування).

Твори

“Kılıcı şüğüoğum” (Я витягаю свою шаблю), 1930; “Kanun namına” (В ім'я закону), 1932; “Gong vurdu” (Гонг ударив), 1933; “Konuştu” (Він сказав), 1935; “Afrodit buhudanında bir kadın” (Жінка кадить Афродиті), 1939; “Kaldırımların kokusu” (Запах тротуару).

24. Сait Фаік Абасийяник (Sait Faik Abasıyanık)

Цей поет, що народився в Адапазари, ходив до високої школи в Брусі та студював у Греноблі. Він працював, після свого повер-

нення, вчителем у купецькому середовищі. Перша збірка його новель називається “Semaver” (Самовар). Наступна збірка новель носить назву “Şahmerdan” (Молот). Цей письменник намагається всіми способами впливати реалістично. Він замінює колишні цінності почуття технічними й механічними кулісами. Але він завжди просвічує також внутрішній і духовний момент, – щодо цього Саїт Фаїк здається перебуваючим у своїй сфері. Це мистецтво, як він бачить і зображає картини життя, здається його власним мистецтвом, сила якого також полягає в інтимності.

Твори

“Semaver” (Самовар), 1936; “Sarniç” (Цистерна), 1936; “Şahmerdan” (Молот), 1940.

25. Кенан Хулюсі Корай (Kenan Hulûsi Koray)

Цей письменник народився 1905 р. в Істанбулі й належить до літературної групи “Yedi meşale” (Сім смолоскипів), в якій він є єдиним прозаїком. Аж до своєї передчасної смерті (23.V.1943) він був редактором газети “Vakit” (Час), що в 1935–1938 р. називалася “Kıgün” (Століття).

Спочатку Кенан Хулюсі публікувався в “Serveti Fünun” (Багатство наук), потім у “Meşale” (Смолоскип) і в “Muhit” (Оточення). Його статті й оповідання виділяються властивим тільки йому стилем і виявляють гнучку мову. У цього поета є фантазія й смак. Його перша публікація називається “Bir yudum su” (Один ковток води). Його остання збірка новель – “Bir otelde 7 kişi” (Сім осіб в одному готелі) – є зразком розважального читання правдивого белетристичного характеру. У цього письменника гарний стиль і він – цікавий оповідач.

Твори

“Bir yudum su” (Один ковток води), 1929; “Bir yarasa bir kıza âşık oldu” (Кожан був закоханий у дівчину), 1925; “Bahar hikâyeleri” (Весняні оповідання), 1939; “Son öpüş” (Останній поцілунок), 1940; “Bir otelde 7 kişi” (Сім осіб в одному готелі), 1940; “Beşer dakikalık hikâyeleri” (П’ятихвилинні оповідання); “Osmanoflar” (Османовці).

26. Йяшар Набі Найир (Yaşar Nabi Nayır)

Йяшар Набі народився 1908 р. в Юскюпі й ходив до 1929 р. в Галата-сарайський ліцей. Він належить до фундаторів культурного

об'єднання “Yedi meşale” (Сім смолоскипів). В літературній ділянці цей письменник дуже багатобічний. Він і вірші складав, і романи та новелі писав, а крім того є автором драматичних творів і зразків римованої прози. Але, в наслідок своїх міцних наукових інтересів, він переважно літературознавець і критик. В багатьох статтях він висловився в питаннях сучасного духовного життя.

Найголовнішою ділянкою в Йяшара Набі є поетичне мистецтво. Але і в своїх прозових творах він виявляє досконалий стиль і високу техніку. Його “Plâhı saadet” (Боже щастя) – це жива й повна гумору розповідь про одну подію. Форма роману служить письменникові для зображення характерів і ситуацій. Особливо він захоплюється аналізою головних дієвих осіб.

Твори

“Kahramanlar” (Герої), 1929; “Bir kadın söylüyor” (Жінка каже), 1931; “Homer – Odise”, 1931; “Onar misra” (Десятки піввіршів), 1932; “Âdem ve Havva” (Адам і Ева), 1932; “Mete” (власне ймення), 1932; “İnkilâp çocukları” (Діти революції), 1933; “Beş devir” (П'ять періодів), 1933; “Köyün namusu” (Честь села), 1933; “Bu da bir hikâye dir” (І це є також історія), 1935; “Balkanlar ve türklük” (Балкани і турецтво), 1930; “Edebiyatımızın bugünkü meseleleri” (Зразки нашої сучасної літератури), 1937; “Genç neslin en güzel hikâyeleri” (Найкращі оповідання нової генерації), 1938; «H. de Balzac: “Kolonel Şaber”» (переклад), 1938; ““İkimiz” (Ми двоє).

27. Бекір Ситки Кунт (Bekir Sıtkı Kunt)

Цей письменник походить з Антакії, де він народився в 1905 р. Він студював правничі науки. З 1939 р. він депутат від Хатайї. В літературному світі Бекір Ситки визначився новелями. Він – реаліст. Через те, що він походить із провінції, він звертає свою увагу на селян і зображає блискуче думки, почуття й поведінку анатолійської людности. Насамперед Бекір Ситки в 1933 р. виступив зі збіркою “Memleket hikâyeleri” (Сільські оповідання). Наступна його збірка називається – “Her kes kendi hayatını yaşar” (Кожний живе своїм власним життям). Його оповідання читаються без нудьги: це є чудове розважальне читання, але не більше того. Характеристично, що цей письменник ніколи не впливає настирливо, а залишає читачеві самому скласти власний висновок.

Твори

“Memleket hikâyeleri” (Сільські оповідання), 1933; “Kendi talkında salkım” (Вино з самонадхненням), 1937; “Arzu ile Kanber” (Канбер і Арзу), 1940; “Her kes kendi hayatını yaşar” (Кожний живе своїм власним життям), 1941.

28. Мюккерем Кяміль Су (Mükkerrem Kâmil Su)

Ця письменниця народилася 1906 р. в Брусі, її початковий твір, роман “Sevgim ve ıstırabım” (Моє кохання й моє страждання) появився в 1934 р. В наступному році письменниця опублікувала роман “Bu kalp duracak” (Це серце спиниться).

Твори

“Sevgim ve ıstırabım” (Моє кохання й моє страждання), 1934; “Bu kalp duracak” (Це серце спиниться), 1935; “Dinmez ağrı” (Його нескінчена біль), 1937; “İstiranca eteklerinde” (На схилах гір Істіранджа), 1939; “Sus uyanmasın” (Мовчи: він не повинен проснутися), 1940; “Çirpınan sular” (Скаламучені води), 1941; “Ateşten damla” (Крапля вогню), 1942.

Післяслово автора

Якщо я подав тут огляд сучасної турецької літератури, то цей виклад не претендує в жодному разі на вичерпність. Для цього в моєму розпорядженні, на жаль, надто мало було матеріалів, і тому я міг спиратися виключно на твір проф. Отто Шпіса (Spies) – “Сучасна турецька прозова література”, з якої взято майже всі відомості щодо турецьких письменників, почасти дослівно. Подібним робом і плян мого викладу я запозичив з його твору.

В датах подано рік появи першого видання даного твору. Якщо даний твір має на собі дату за мохамеданським літочисленням, то ця дата стоїть перед наведенням року християнського літочислення.

Від редактора. Цим висловлюю щире подяку П. д-ру О. Прицакові за його допомогу в моїй праці лексикографічними довідками.

ТУРЕЧЧИНА ПІСЛЯ ДВОХ ВОЄН

ВІД РЕДАКЦІЇ: Нижче містимо статтю знавця Близького Сходу – а в зв’язку з подіями в Кореї Близький Схід теж може мати особливу вагу! – проф. В. Дубровського, написану спеціально для “УВ”. Зроблений в статті перегляд основних соціально-політичних зрушень у Туреччині за останнє півстоліття дає підставу розуміти найновіші, надзвичайно важливі й цікаві політичні зміни в Туреччині, що йшли в напрямі дальшої демократизації країни, наслідком чого був прихід до влади демократичної партії на чолі з новообраним президентом Джелал Байяр.

1. Розклад турецького халіфату

Туреччина – одна з найближчих до України держав – зазнала на пам’яті нашого покоління катастрофічних змін, повчальних для всіх народів світу. Увійшовши в ХХ ст. в найвідсталішій і найреакційнішій формі халіфата (теократичної мусульманської імперії) султана Абдуль Хаміда, де заборонено було зовсім друкування книжок і газет, Туреччина ніби прокинулася від сплячки в молодотурецькій революції 1908 р., коли вона перетворилася на конституційну монархію. Носіями цього молодотурецького руху були, так би мовити, “турецькі декабристи” (освічене офіцерство армії), що спізнилися тут, порівняно з нами, майже на століття. Одночасно з цим “турецьке хлопоманство” виявилось в запровадженні в літературу простонародньої мови (Омер Сейф Еддін, Рефік Халіт), зверненні уваги на потреби мас селян і міщан та у вступі до адміністрації людей непривілейованого раніше стану. А вороги Туреччини, що чекала на її смерть і спадщину після цієї “хворої людини”, накинулися на неї, щоб не дати їй одужати: в 1911 р. Італія відшматувала в неї Триполітанію й Додеканез, і домоглася визнання незалежності Албанії; в 1912 р. через спровоковану російським міністром чужоземних справ гр. Извольським нещасливу війну з балканськими державами – Болгарією, Сербією, Грецією – Туреччина втратила всю свою євро-

пейську територію, крім Стамбула з невеликою його околицею, до м. Едерне включно, й Галіполійського півострова.

2. Туреччина в першій світовій війні

Під час першої світової війни (1914–1918 рр.) Туреччина воювала на боці Німецько-Австрійського союзу і, не зважаючи на героїзм своїх вояків (особливо під час захисту від альянтів протоки Дарданели, де турки одержали славетну перемогу), впала і була на краю загибелі. Всі її південні арабськомовні провінції, як Арабія, Палестина, Трансйорданія, Ірак, Ливан, Сирія під проводом англійського агента-політика Ловренса повстали проти турецької зверхности. Під кінець війни стояло питання про ліквідацію турецької держави і поділ її території між державами-переможцями (таємний договір Сайкс-Піко). Російська імперія, що претендувала на Стамбул з Босфором, на щастя, перестала в 1917 р. існувати. Альянти окупували Стамбул, порядкували в Чорному морі і в турецьких портах (Ізмір та інш.), як у себе вдома, останній султан і його уряд, були цілковитою маріонеткою в їхніх руках. Здавалося, що навіть суто етнографічна територія Туреччини (Андола – Мала Азія) втрачає будь-яку державну самостійність і перетворюється на чужоземну колонію.

3. Визвольний рух Кемалю-паші

Але в цей страшний трагічний момент в житті турецької нації в ній знайшлася жменька полум'яних патріотів-фантастів, що не побоялися повстати проти, здавалося, непереборної, ворожої сили й вирішили звернутися за порятунком до душі свого народу. Вони не мали тоді для своєї мети – національного самозахисту – нічого; ні зброї, ні кадрів, ні грошей, ні навіть часу. Тристатисячна, модерно озброєна грецька армія вже наступала від егейського узбережжя вглиб Андола для окупації цього півострова і остаточного поділу Туреччини. Бойовий турецький генерал Кемаль-паша втік тоді з гуртом однодумців в глибину своєї країни, туди, де стояли тихі, провінційні міста – Сівас, Ерзерум, Анкара – і закликав турецьких селян повстати на захист батьківщини. І недавно демобілізовані “аскери” (вояки), навіть їхні старі батьки, жінки і підлітки взялися героїчно за зброю і в тяжких боях на р. Саккарія влітку 1923 р. розбили вщент окупантів-греків, гнали їх безперестанку до Егейського моря і там добили їх до пня. Ці вирішальні дні палко змалювала турецька письменниця Халіде Едіп в повісті

“Атештен кьомлек” (“Вогняна сорочка”). Безпосередньо вслід за цим Кемаль-паша взяв Стамбул і, скинувши маріонеткового султана, оголосив нову турецьку державність – Турецьку республіку (“Тюрк Джумгуріет”). Великі європейські держави були примушені цим несподіваним зворотом подій до укладення з Турецькою республікою в Льозані в 1923 р. миру, за яким було визнано її незалежне існування в етнографічних рамках.

4. Турецька республіка на шляху поступу

Нова Туреччина вступила на шлях нормального національного розвитку в економічному і культурному сенсі. Почало підноситися її сільське господарство через розподіл поміж селянами “вакуфних” земель (належних мечетям і мусульманським монастирям), зрошення земель, інтенсифікацію рільництва, запровадження технічних культур, Туреччина почала розбудовувати власну промисловість і транспорт (текстильна, металургійна, консервна промисловість, залізниці, шосейні дороги). Для поширення освіти серед раніше майже поспіль неписьменного населення засновувалися школи, бібліотеки й, що найголовніше, реформовано в 1928–1929 рр. правопис: замість важкої для навчання й непридатної для турецької мови арабської абетки, запроваджено науково складену власну турецьку абетку з латинських літер. Міжнародний престиж Туреччини за роки президентства Кемаль-паші (1923–1936 рр.), якому вдячні турки надали почесного титула “Ата-тюрк”, тобто, “батько турків”, – піднісся надзвичайно. Турецька республіка стала постійним і активним учасником Ліги Націй і завжди наполегливо й вдало підкреслювала й обстоювала свою суверенність. (1940 р. – 17. 870 тис. населення на 776700 кв. клм). За договором її з великими державами в Монтро в 1923 р. (з додатками в 1936 р.) було встановлено почесний для Туреччини режим плавби протоками, з повним визнанням її суверенності над ними.

5. Туреччина під час другої світової війни

Коли, в передбаченні другої світової війни, СССР, який 1925 р. уклав з Туреччиною терміном на двадцять років договір дружби, хотів схилити її на діло “спільного захисту проток”, – Туреччина не спіймалась на спокусливі пропозиції маршала Ворошилова, який приїхав “у гості”. Наступник Кемалю на президентському фотелі і його друг – побратим Ісмет Іненю дотримувався, відпо-

відно до загальної opinio turcica суспільства, суворого неутралітету. В жовтні 1939 р. він уклав з Англією і Францією на п'ятнадцять років угоду дружби і взаємозахисту від агресії, а навесні 1941 р. підписав пакти ненападу з ССРСР і з Німеччиною. Поки світова війна точилася далеко від кордонів Туреччини, десь у Польщі та Франції, то турецькому урядові було легко дотримуватися неутралітету. Але ж це стало значно трудніше, коли в 1941 р. німці опанували Балкани, Егейське море, Крит, а в 1942 р. все північне чорноморське побережжя з Кримом і дійшло до Кавказу, – тоді почалися надзвичайно настирливі “намовляння” Туреччини з боку німців, щоб перетягти турків на свій бік. В той час як фон Папен діяв дипломатичними засобами в Анкарі, велика німецька армія стояла напоготові в Болгарії, вичикуючи зручного моменту, щоб промаршувати через Туреччину обхідним маневром до Баку і цим перетяти головний альянтський шлях постачання ССРСР через Іран – Каспійське море. Щоб утримати Туреччину в стані неутралітету, в ці роки альянти були примушені не тільки напружено впливати на Туреччину дипломатичним і економічним способом, а й до того Англія та Франція тримали в Іраку, Сирії й Палестині величезні армії майже в бездіяльності, хоч європейський і африканський фронти дуже потребували свіжих резервів. Після поразки німців під Сталінградом помітною стала зворотна гра: фон Папен намагався стримати Туреччину в стані неутралітету, а альянти схилили її до активного виступу на своєму боці. Туреччина тоді встояла проти спокус з обох боків, вигідно продаючи свою хромову руду і інші стратегічні сировинні продукти спочатку Німеччині, а з 1944 р. Англії,

6. В. Черчіл про значення Туреччини

Наскільки важливою була роль Туреччини під час минулого світового конфлікту і буде ще важливішою в момент майбутньої війни, – видно з того факту, що безпосередньо після конференції в Касабланка, в січні 1943 р. англійський прем'єр Черчіл поїхав особисто до Туреччини на побачення з турецьким президентом та іншими діячами. Про мету і підсумки цієї надзвичайної візити (голова уряду Великої Британії особисто одвідує маленьку країну для домовлень з нею!) Черчіл звітувався перед парламентом 11 лютого 1943 р. таким способом: “Наша політика жадною мірою не спрямована на те, щоб поставити Туреччину у важке ста-

новище. Навпаки, катастрофа для Туреччини була б катастрофою для Британії і всіх Об'єднаних Націй. Досі Туреччина утримувала міцний бар'єр проти агресій з будь-якого боку, і завдяки цьому навіть в найчорніші дні вона виконала для нас неоцінену службу, запобігаючи поширенню війни через Туреччину на Персію й Ірак і відхиляючи загрозу нафтовим промислам Абадана, що мають життєво важливе значення для всієї війни на Сході”.

На напрямки альянтської політики щодо Туреччини тоді і на майбутнє проливають світло дальші слова Черчіла на цьому ж парламентському засіданні; “Об'єднані Нації, зокрема Великобританія, дуже зацікавлені в тому, щоб Туреччина була добре устаткована зброєю сучасної війни і щоб її хоробра піхота не відчувала браку найважливішого озброєння, що відіграє вирішальну роль на полях битви сьогодні. Вперше ми і Сполучені Штати маємо можливість постачати Туреччину цією зброєю, скільки дозволяє це пропускну здатність її залізниць та інших комунікацій. Ми можемо дати їй стільки, скільки вона спроможна взяти, при чому ми можемо постачати цю зброю так само швидко й навіть швидше, ніж турецьке військо здатне її засвоїти. На нашій нараді я не ставив Туреччині яких-небудь вимог, за винятком пропозиції дбайливо організувати це переозброєння. Тепер в Анкарі засідає мішана англо-турецька комісія, що займається питанням максимального розвитку загальної оборонної сили Туреччини шляхом застосування цієї нової зброї і поліпшення комунікацій для того, щоб турецька армія досягла максимального ступня ефективності”. (Черчіл “Избр. речи” Лонд. 1945, стр. 526–527).

Вже після війни стало відомо те, про що Черчіл тоді розумно промовчав перед палатою громад, але про що все ж таки можна було догадуватись з його скупих слів, а саме: він попередив Ісмета Іненю про ту небезпеку, яка загрожуватиме Туреччині від переможного СРСР після кінця війни.

7. “Холодна війна” Сталіна проти Туреччини

Слова Черчіла виправдалися повною мірою. Ще гриміли бої в Німеччині, а на початку березня 1945 р. СРСР попередив уряд Туреччини, що чинність договору дружби з нею не буде продовжено після кінця умовленого 20 річного реченця. Це було проречистою пересторогою на адресу Туреччини. На Потсдамській конференції в липні 1945 р. на вимогу Сталіна держави-учасники

домовилися, що кожен з них за бажанням подасть свої пропозиції щодо змін умов договору про протоки в Монтро. Користуючись цією підставою, советський посол в Анкарі Виноградов 22.VI.1945 р. попередив Туреччину, що при перегляді статей договору в Монтро конечно треба буде вирішити питання й про повернення советам м. Карса, переданого Туреччині в 1918 р. за Брестською угодою. Звичайно, питання про Карс не має нічого спільного з протоками, але совети хотіли “хапнути” собі в післявоєнній метушні як можна більше! Майже одночасно в СРСР почалася гостра пресова нагінка на Туреччину – “холодна війна” нервів супроти малої країни! Вірменський католикос Грегор IV проголосив вимогу, щоб Туреччина повернула советській Вірменії ті території, що їх вірмени вважають за історично їхні (Ван, Ерзрум, Бітліс). На початку 1946 р. Сталін напустив на Туреччину двох грузинських істориків, які оголосили заяву з вимогою передачі советській Грузії чималого шматка території з Карсом, Ардаганом, Артвіном і Олтою. Такий зухвалий тон советської преси легко зрозуміти, якщо взяти під увагу, що 800 тис. советських вояків стояли тоді в Болгарії на турецькому кордоні, а на Кавказі їх було, без сумніву, ще більше.

Туреччина, яка для захисту свого неутралітету тримала під кінець війни максимально можливу для себе мільйонову армію, не могла при такій ситуації демобілізувати ці свої армії, хоч війна вже кінчилась.

Прем'єр-міністер Шюкрю Сарадж Оглу відкинув вимогу “грузинських істориків”, оголосивши, що на вимоганій ними території є тільки 50.000 грузинів утікачів з-під советського режиму, а тим часом турецьке населення становило 1.750.000 осіб. Міністер закордонних справ Гасан Сака, заявляючи про основи турецької політики, віддав Сталінові його ж словами, сказавши, що Туреччина не зазіхає на чужі землі, але не віддасть жадної частини своєї землі. Вишинський намагався особисто “умовити” Гасан Сака на довірочній конференції в Анкарі, але з того нічого не вийшло.

8. Дискусія про протоки

Попередивши Туреччину про свою наступну дипломатичну атаку в питанні Дарданелл і Босфору, Москва тримала її в напруженому стані чекання цього удару майже до останньої хвилини. Тільки за 48 годин перед закінченням терміну подачі пропозицій

про зміну умов до говору в Монтро совети надіслали Туреччині 8.VIII.1946 р. ноту про те, що вони вимагають: 1) щоб захист Дарданелл спільно здійснювали ССРСР і Туреччина, 2) щоб мали право плавати крізь протоки військові кораблі тільки чорноморських країн – Туреччини, ССРСР, Румунії та Болгарії, 3) щоб порядок управління протоками визначала Туреччина з іншими причорноморськими країнами. Такі пропозиції означали не що інше, як вимогу ССРСР передати протоки, а тим самим і Стамбул під його контроль і окупацію. Кремль вибрав дуже зручний момент, використовуючи свіжу славу своєї перемоги над Німеччиною, “дружбу” з альянтами та, найголовніше, наявність велетенської ще недемобілізованої советської армії на європейському й азійському кордонах Туреччини. Атака на протоки була, без сумніву, тільки частиною широко задуманого пляну агресії в середземноморський простір, бо одночасно з шахуванням Туреччини ССРСР заявив про свої претенсії на італійські колонії – Триполітанію й Додеканез, почав озброєння албанського узбережжя, посилив свою пенетрацію в арабські країни й Абесінію й виявив безпосереднє зацікавлення до Суєзького каналу, частина акцій якого несповідимими шляхами під час війни опинилася в большевицьких руках.

26.VIII.1946 р. міністер закордонних справ Туреччини відкинув пропозиції ССРСР щодо проток, попередньо порозумівшись про це з США й Англією. Ці також надіслали советам ноти заперечення, вказуючи на те, що советські вимоги суперечать статуту Об'єдн. Націй, що його підписали й большевики. Тоді Кремль змінив тактику, запропонувавши Туреччині 24.IX.1946 р. безпосередні переговори в цій справі. Становище було таким напруженим і непевним, що турецький кабінет обмірковував советську ноту три доби підряд, але нарешті відкинув і її. США й Англія нотами однакового змісту 3.X.1946 р. попередили Москву, що вони не можуть ухилитися від участі в переговорах з приводу змін угоди в Монтро. Отже, Москві не вдалося відколоти Туреччину від спільної позиції з альянтами. Як наслідок відбулися за рік дискусій турецький прем'єр Реджеп Пекер у жовтні 1946 р. проголосив напрямні своєї політики: 1) Збереження суверенітету й територіальної цілості Туреччини, 2) Відданість союзові з Англією й США, 3) Спертя своє на ОН, 4) Дружба з усіма сусідами, а серед них і з ССРСР, 5) Відновлення нормальних взаємин з

іншими країнами (мовилося про Німеччину й Італію). Таким чином СРСР зазнав дипломатичної поразки.

9. Мала агресія совєтів проти Туреччини

Тоді Москва вирішила вжити проти Туреччини рішучіших заходів. Вона почала демонстративно скупчувати військо на Кавказі; евакуювати цивільне населення з прикордоння; почалися якісь багатозначні приготування в Криму й Одесі (призначення Жукова!). Одночасно почалося підбурювання до повстання курдів, що живуть у південносхідньому куті Туреччини, а в перському Азербайджані спалахнуло повстання за “незалежність”, – це був флянговий обхід турецьких позицій на кордоні з Вірменською ССР.

Альянти пильно стежили за цими провокативними акціями і належно протидіяла їм. Було посилено англійські гарнізони в Іраку й Гайфі (Палестина). В квітні 1946 р. американський лінкор “Міссурі” завітав до Стамбулу, привізни сюди прах померлого тоді турецького посла в Вашингтоні – Мунір Ертегуна. Така надзвичайна чемність уряду США до уряду малої держави Туреччини сполучалася з прозорим натяком на деякі недавні обставини, бо на борті цього судна було підписано капітуляцію Японії після погрому її атомовими бомбами. У серпні того ж року й Англія відрядила з візитою до Стамбулу свій літаконосець “Рендолф”. Як резюме цих демонстрацій, 11 жовтня 1946 р. в “Нью-Йорк Гералд Трібюн” з’явилася стаття офіційного американського журналіста В. Ліпмена – “Справжнє діло”, в якій він пояснив, що ці турецькі протоки нагадують двері, які відчиняються в обидва боки і що саме тут кожна з конкурентних груп (СРСР з сателітами й альянти) можуть найповніше виявити міць своїх сил, при чому саме тут можуть альянти найефективнішим способом використати свою перевагу на морі і в повітрі. Після цього Москва не наважилася поглиблювати події: вона обмежилася стриманою тоном третьою нотою про протоки з 13.XI.1946 р., в якій наполягала на своєму праві вступити в переговори щодо цього питання безпосередньо з Туреччиною. Така раптова лагідність Кремлю пояснювалась фіяском його акцій у розпочатій “малій війні” проти Туреччини. Поперше, большевицька авантюра в перському Азербайджані тоді приходила до безславного кінця; перська урядова армія, посажена на америк. танки й авта, 11. груд. 1946 р. зайняла “незалежний” Тебріз, а через пару днів і “вожді” цього

путчу підкорилися тегранському урядові. Після краху цієї спробоюваної від них авантури большевики вмили руки, а советський посол у Теграні обмежився нотою протесту про те, нібито атака перських військ на повсталий Тебріз суперечить угоді Персії з ССРСР. Подруге, спроби советів закинути “повстанців” до східних провінцій Туреччини закінчилися неуспіхом, бо турки їх переловили й винищили. Потретьє, советська акція застосувати на європейському кордоні Туреччини “грецьку методу” (пор. дії Маркоса!) кінчилася цілковитим і швидким провалом: 17 грудня 1946 р. турецький уряд оголосив Стамбул і територію, що сусідить з Болгарією й Грецією, в стані облоги, заарештував 44 пробольшевицьких агентів і спроби партизанки зліквідував простими турецькими методами, до яких європейці ще не звикли.

10. Допомога США Туреччині

Проте ситуація “малої агресії” Москви супроти Туреччини й Греції здавалася настільки серйозною, що США були примушені подати цим малим країнам дружню руку допомоги. 12. березня 1946 р. президент США Г. Трумен виголосив на об’єднаному засіданні обох палат конгресу промову для підтримки внесеного від нього законопроекту про 400-мільйонову субсидію Греції й Туреччині. Надзвичайність такої щедрої допомоги підкреслювалась одночасно проявлюваною скупістю, супроти свого великого “союзника” – ССРСР, який спочатку вимагав 6 мільярдів позики для відбудови своєї зруйнованої військової промисловости, потім жебрачив хоч би 25 мільйонову подачку й... не одержав нічого, крім нагадування про потребу розрахуватися за свій 11-тимільярд. борг за доставки в рамках закону про “ленд-ліз”. Ця промова Трумена вважалася й була настільки важливою, що негайно її транслиували 25 найголовнішими мовами світу. І справді, цією промовою була започаткована нова сторінка зовнішньої політики США: 1) тепер вони не тільки облишили доктрину ізоляціонізму Монрое, а й започатковували своє керівництво світовою політикою; 2) вони перебрали на себе від Англії охорону Середземномор’я й Близького Сходу; 3) цим вони одверто визнавали поділ світу на дві ворожі сфери; 4) пов’язали турецьку проблему з світовою політикою; 5) замінили поступливу англійську методу зовнішньої політики “заспокоювання” (appeasement) на американську методу – “стримування” (containment).

Міністер закордонних справ Маршал, що якраз тоді був на конференції в Москві, телеграфував про свою підтримку цієї нової політичної програми, проголошеної від президента Трумена. Підтримати останнього в цей момент було конче потрібно, бо ізоляціоністські і просовєтські елементи в конгресі виступили гостро проти пропозиції Трумена (контрвиступ Генрі Воллеса). В день голосування з приводу цього проекту в конгресі було надзвичайне хвилювання й відбувалася драматичні сцени, але більшість висловилося за (287:107), і з незвичайною швидкістю, через півтора тижні, Г. Трумен вже підписав цей акт – 22.ІІІ.1947 р. Тим часом практичний бік справи посувався теж американськими темпами: не минуло 10 годин з хвилини закінчення декларації Г. Трумена, як бізнесмени запропонували Туреччині свій крам на довготерміновий кредит. А через 24 години після цього турецька закупочна комісія вже вилетіла з Анкари до США для розподілу замовлень на 100 млн. турецьких фунтів. Мовилося насамперед про механізацію і модернізацію турецької армії (танки, авта, літаки, модерні гармати) та побудову шляхів сполучення від південного узбережжя Туреччини до її східного кордону (автостради, залізниці, летовища). Для запевнення серйозності намірів США в квітні 1947 р. ціла ескадра з 12 суден відвідала Пірей і Дарданелли.

Ця допомога США Туреччині була важливою не тільки з військово-стратегічного боку, – вона була не менш потрібною й з дипломатичного погляду. Справа в тому, що, дотримуючися суворого неутралітету під час другої світової війни, Туреччина опинилася після неї в стані дипломатичної ізоляції. Її ще передвоєнний союз з Англією був малонадійний, бо остання попередила, що підтримуватиме Туреччину тільки матеріально, а не мілітарно. Союз з Грецією був тільки моральною втіхою, бо слабка Греція сама потребувала захисту. Спроби Туреччини бльокуватися з арабськими країнами виявилися малоефективними (пакт безпеки в березні 1946 р. з слабким Іраком і договір дружби в січні 1947 р. з ще слабкішою Трансйорданією; Єгипет, Сирія, Ливан – утрималися).

11. Дискусія з совєтами в ООН

Тоді Москва перенесла дипломатичну боротьбу з США за Туреччину на форум Об'єднаних Націй. Справа в тому, що захист цієї малої країни від московської агресії мали б здійснювати ООН,

але вони насправді не мають для цього жадної реальної сили. Своєю підтримкою Туреччини США фактично взяли на себе цей обов'язок ОН. 28 березня 1947 р. представник США в ОН Воррен Остін доповідав у Раді Безпеки, чому США примушені були взяти на себе обов'язок, що належав формально ОН. Цією доповіддю США, без сумніву, хотіли одержати від ОН санкцію своїм заходам. Це було б не вигідно для Москви, й тому Громико спочатку намагався не допустити цієї доповіді взагалі, як такої, що “не стосується” грецької червоної партизанки, що стояла тоді на порядку денному. Коли ж це Громикові не пощастило й йому довелося таки прослухати цю неприємну для нього доповідь В. Остіна, то 7 квітня він виступив з контрпромовою, доводячи, що США своїми заходами щодо Туреччини шкодять ОН та підмінують останні. 17 квітня Громико громив В. Остіна вдруге. Але ніхто, крім сателітів, з ним не погодився: переважна більшість схвалила політику США. На знак солідарності з США і співчуття до Туреччини Англія, з свого боку, вирішила допомогти передачею Туреччині 500 літаків.

12. Наслідки допомоги Туреччині

11 липня 1947 р. турецький кабінет затвердив договір з США про одержання допомоги. Крім стомільйонної субсидії американського уряду спеціально на переозброєння турецької армії, Туреччина зажадала 400 млн. позики від Світового банку для модернізації свого господарства. 16 лютого 1948 р. Г. Трумен звітував конгресові про використання асигнованих коштів і просив надати на 1949 р. 275 млн допомоги Туреччині й Греції. Коли цей внесок дебатувався, то міністер Маршал заявив, що советський тиск на Туреччину збільшився, але це єдина суміжна з СРСР країна, яка може витримати мілітарний удар Москви. Конгрес затвердив жадану суму і вніс її до загального п'ятимільярдowego Маршалового пляну. Таким чином допомога США Туреччині стала з одноразової – систематичною. Крім маси військових і технічних матеріалів, що попливли до Туреччини, там з'явилися американські фахівці-дорадники. Наслідки такої фахової допомоги надзвичайно важливі.

Щільні стосунки опіки й дружби, що настали між США і Туреччиною, дуже поліпшили міжнародне становище і останньої. Вже з кінця 1947 р. почалася координація праці грецького й ту-

рецького генеральних Штабів. В Парижі на господарській конференції було поставлено питання про митну спілку Туреччини з Грецією. В квітні 1948 р. міністер закордонних справ Неджеддін Садак уклав угоду в Атенах з грецьким міністром закордонних справ Тсалдарісом про спільну закордонну й господарську політику. Така угода була успішним початком для порушення в лютому 1949 р. питання про укладення середземноморського пакту, в якому, крім Туреччини й Греції, мали б брати участь Італія, Франція й Англія. Ядром цього пакту мав би бути, на думку дипломатів, британсько-французько-турецький союз з 19.X.1939 р., який був тоді спрямований проти держав Осі, але який формально ще чанний. Американська ж дипломатія висунула в грудні 1949 р. інший плян: укладення регіонального оборонного пакту Греції–Туреччини–Персії, що, очевидно, більше відповідало б американським інтересам.

Деяке занепокоєння в Туреччині міг викликати атлантийський пакт, до якого Туреччина не була залучена і тому могла вважати себе за забуту в загальній системі оборони. Але в травні 1949 р. Г. Трумен повідомив 4 президента Іненю – листом через міністра Неджеддін Садака, – що він, Трумен, запевняє, що підписання атлантийського пакту в жадному разі не зменшує зацікавлення США щодо незалежності й безпеки Туреччини. Якщо загальна безпека поліпшується, то тим самим збільшується й безпека Туреччини, – писав Трумен.

Все це – факти, які свідчать про те, що завдяки допомозі США Туреччина вийшла з свого попереднього імпасу і стала значним партнером у світовій політиці Заходу. Вона є тепер не тільки учасницею Маршалового пляну, а й членом Європейської Ради держав.

13. Москві не пощастить використати внутрішні труднощі Туреччини

Не мавши успіху в дипломатичній боротьбі й побоюючися починати справжні воєнні дії, Москва покладає не малу надію на внутрішні ускладнення в Туреччині. Країна, яка від умов найсамодержавнійшої середньовічної диктатури раптом перейшла до форм республіки, має чимало труднощів щодо освоєння демократичних форм самоврядування. Насамперед, перед турецьким урядом постала важка аграрна проблема. Туреччина була й є

переважно хліборобською країною. З її понад 18 млн населення – 15 млн. живуть з сільськогосподарської праці, але з цих працівників ріллі в момент проголошення республіки 5 млн. безземельних було батраків. Можна собі уявити, яке це могло бути сприятливе підґрунтя для всяких аграрних і соціальних розрук! Тому турецький парламент (меджліс) ухвалив закон про обмеження земельної власності найвищим розміром на 1200 моргів. Націоналізовані республікою вакуфні (церковні) землі й відрізки землі від поміщиків дали урядові можливість наділяти землею безземельних і малоземельних селян. Крім того, уряд заклав мережу педагогічних і сільськогосподарських шкіл (яких раніше зовсім не було), спроможну випускати щороку 3000 вчителів і агрономів, потрібних турецькому селу для піднесення його загального і сільськогосподарського рівня.

Другою, забутою в Туреччині, була проблема демократії. Як відомо, демократія неможлива при однопартійній системі. В султанській Туреччині ролю урядової партії виконували аристократи землевласники. В республіканській Туреччині її місце заступила народня республіканська партія, керована освіченим турецьким генералітетом і офіцерством, яка перемогла в боях ворогів і захистила національну незалежність. При однопартійній республіканській системі партійний і державний апарат неминуче зливалися. Президентом республіка був голова народньої республіканської партії, прем'єром – його заступник, а міністром внутрішніх справ – генеральний секретар партії і т. д. Наслідком такого стану виключалася можливість критики, внесення нових, свіжих думок, а також надзвичайне за кілька років омертвіння бюрократичного апарату держави й продажність урядовців. Кемал-паша це розумів і бачив, але неможливо було заснувати згори бодай ще одну, так потрібну “заради опозиції”, партію, доки сам народ не доріс до масової політичної самодіяльності. Спроба в 1930 р. – штучно організувати “ліберальну партію” зазнала неуспіху. Нікому із звиклих ще до східного підхлібництва службовців не було охоти йти в опозицію проти партії уряду, хоч би й за наказом уряду.

Доки в Європі були модними теорії монопартійності (фашистська, нацистська), здавалось і в Туреччині зовнішньо все в порядку. Але й тоді президент Ісмет Іненю розумів згубність

такої системи. Тому, щоб хоч почасти запобігти лихові, він наказав у 1942 р., щоб у кожній виборчій окрузі виставлялося до виборів щонайменше двох кандидатів. Але турецькі громадяни легко догадувалися, що більше бажаний для урядової монопартії кандидат, що написаний на першому місці. А тим часом непорядки в урядуванні викликали незадоволення серед населення, – пробольшевістські елементи в підпіллі легко могли використувати це незадоволення для боротьби проти республіки взагалі. Після 1945 р. урядові довелося навіть “вичистити” кількох депутатів, членів урядової партії, й заборонити газети просоветського напрямку. Патріотичні турецькі кола відгукнулися на ці події демонстраціями підтримки Іненю і навіть розгромили з криками “Геть комуністів” редакцію газети “Тан”, давньої турецької газети, яку насправді тяжко було б запідозрити в большевизмі. Очевидно, новий, післявоєнний демократичний вітер з Європи сприяв назріванню в Туреччині тих процесів політичного розшарування, які властиві кожному народоправному суспільству. Почали напівконспіративно оформлюватися нові партії: Нурі-Демір-ага заснував “Партію національного відродження”, а талановитий Джелал Байяр, експедутат, ексміністер і ексчлен народньої республіканської партії, – організував у 1946 р. “демократичну партію”, яка швидко почала здобувати собі прихильників. До речі, дещо про Дж. Байяра. Це колишній нижчий службовець у німецькому Орієнтбанку в Бурсі. Брав участь у молодотурецькій революції 1908 року. Воював під командою Кемаля, був міністром відбудови. В 1932 р. став міністром народного господарства, а між 1937 і 1939 рр. був прем’єром. На початку 1946 р. вийшов, з народньої республіканської партії і заснував демократичну партію. Крім того він був фундатором Банку Туреччини в 1924 р., який відіграв поважну роллю в розбудові турецького господарства. Тепер Джелалу Байяру 66 років.

Після другої світової війни в Туреччині відчувалася потреба рішучих реформ у внутрішньополітичних взаєминах. Хто хотів спиратися на підтримку американської демократії, її техніки й капіталів, той мусів робити поступки духові часу. На надзвичайному конгресі урядової народньої республіканської партії 10 травня 1946 р. її голова Ісмет Іненю провів ухвалу про такі реформи: запровадження прямого, рівного й таємного голосування,

легальність існування в Туреччині партій усяких напрямків, за винятком тільки таких партій, центри яких є поза Туреччиною; відокремлення функцій президента республіки й голови НР партії; зрівняння в правах нац. меншостей; пом'якшення цензури газет, яким дозволено критикувати постанови й дії уряду. Пізніше, в липні того ж року Іненю визнав легальний характер опозиції та її важливу роль, як контрольного органу. На засаді цих нововведень було відбуто в серпні 1946 р. вибори до меджлісу: з 465 депутатів – 396 були НР-партії, 62 – опозиційної демократичної партії і 7 – незалежних.

Можливість одвертих виступів опозиції на парламентській трибуні та в пресі була дошкульним ударом по большевицькій підпільній “опозиції”, яка в Туреччині не має шансів на успіх при умові одвертого існування й прилюдної дії. Тому турецькі про-большевики позашивалися в професійні спілки, а почасти в т. зв. “соціалістичну робітничо-селянську партію”, якою керував Шефік Хусну, але яка була заборонена в 1948 р. Не маючи можливості діяти легально, п'ята колона вирішила перейти до терору й провокацій терором. В листопаді 1949 р. в Анкарі було викрито змову на життя президента Іненю і лідера опозиції Джелал Байяра, з метою повалити існуючу урядову систему, поставити на чоло нового лідера націоналістичної партії маршала Февзі Чекмака. Акцією цієї, нібито, керував член націоналістичної партії депутат Садик Алдоган. Правда, скоро з'явилися спростовання, що все це – провокація з метою політичної дискредитації. Ясним у всій цій темній історії було тільки єдине, що комусь було потрібно припинити розвиток турецької демократії: якщо це неможливо зробити з большевицького “ліва”, то намагалися зробити це “зправа”. Щоб заспокоїти справжні консервативні кола Туреччини й запобігти можливості спровокування їх на “гітлерівську методу” прокладання шляху для большевизму, президент Іненю зробив поступки направо: було дозволено навчання релігії в державних школах; було дозволено церемонії поклонення на гробницях султанів та інших святих осіб минувшини. До уряду почали добирати й притягати молодих опозиціонерів, щоб таким способом робити уряд коаліційним, а дії опозиції конструктивними.

14 травня 1950 р. в Туреччині відбулися другі після війни вибори до меджлісу за новим виборчим законом від лютого 1950 р.

Конкурували на виборах вже аж три партії: народня республіканська, урядова партія, репрезентувала собою помірковано-консервативну течію, яка прагне затримати існуючий політичний стан, бо справді в кемалівській революції Туреччина проробила таку колосальну ламку свого старого ладу, що є підстави стриматися, щоб закріпити здобутки досягнень. Демократична партія Джелал Баяра, найміцніша на промислово-торговельному заході Туреччини в смузї між Стамбулом і Ізміром, репрезентує ліво-буржуазну опозицію, що прагне дальшої демократизації устрою і життя Туреччини, далекосяжних економічних і соціальних заходів. Не можна не вбачати в спрямованнях цієї партії деякого впливу американської політики, де тепер так само веде перед партія демократів. Праву, націоналістичну опозицію репрезентує партія нації, що її заснував маршал Февзі Чакмак – організація волонтаристично-вождівських концепцій.

Наслідки цих виборів здаються неприємно “несподіваними” для тієї частини української преси, яка живе в атмосфері авторитарних ідей. Німецька “Зюддойче Цайтунг” значно правдивіше характеризує суть турецьких змін заголовком статті “Турки відвертаються від авторитарного режиму” (ч. 133 з 13.VI.1950).

Так само й американська газета для німців “Ное Цайтунг” в статті власного кореспондента з Анкари – “Турецькі вибори – це перемога свободи й демократії” (з підзаголовком “Удержавлене господарство відхиляється народом”) – констатувала, що передбачення перемоги турецьких демократів над республіканцями були, але дійсність перевищила сподівання. За особистими спостереженнями кореспондента на місці “турецькі громадяни уважно й толерантно виконали свій виборчий обов’язок, і ці вибори були цілком вільні, невимушені й таємні” (17.V.1950 р.). Отже, поважна політична думка сприйняла наслідки виборів у Туреччині як очікуваний і самозрозумілий факт поступу.

Справді, завжди буває, що коли партія центру втрачає інерцію політичного руху вперед, так би мовити, “загниває”, то її кадри розтікаються наліво й направо. Все питання полягає в тому, куди буде міцніший політичний крен, – в той, чи той бік. Так було, наприклад, в Англії, де цілком панівні на переломі ХІХ–ХХ ст. ліберали втратили майже всі свої позиції на користь лейбористів (зліва) і консерваторів (справа). Наслідки ж виборів у Туреччи-

ні – 434 демократи й 56 республіканців з загальної кількості 487 місць – цікаві в тому сенсі, що показують, як бурхливо пройшов процес перегрупування політичних сил залежно від довгого стримування кризи і тому напруження та під впливом потреб передвоєнної ситуації. Багатознаменний і той факт, що турецькі націоналісти не мали при цих виборах будь-якого успіху, тому весь приріст голосів виборців, незадоволених з урядової народної республіканської партії, пішов на користь лівої опозиції – демократів Джелал Байяра. Це ліпший вихід з кризи, бо в разі приходу до влади або значного посилення реакційної нацистської правіці був би широкий простір для большевицької пропаганди, провокацій і комбінацій. Проти ж демократичної лівиці большевикам діяти найтяжче. Тепер турецькі демократи мають в меджілі переважну більшість, вищу, ніж мали перед тим республіканці. Це, без сумніву, свідчить про стабільність політичної ситуації в Туреччині, принаймні на найближчий час. Прем'єром нового уряду президент Джелал Байяр поставив Аднана Мендереза, а міністром закордонних справ – Фуат Кьопрюлю Заде, нащадка славетної родини великих везірів XVII ст. (в минулому один з друзів Кемаль-паші, ректор Стамбульського університету).

З перших кроків і деклярацій нового уряду можна бачити, що зовнішня політика Туреччини залишиться незмінною, тобто спрямованою на захист суверенності і неподільності турецької держави, з прагненням до приєднання до атлантийського пакту. Проте у внутрішній політиці неминучі зміни: тенденція попереднього уряду розбудовувати державну промисловість, націоналізувати приватну важку промисловість, і провадити плянову економіку заміниться волею для приватного, свого і чужинецького капіталу засновувати підприємства й розвивати продукційні сили країни. Цим полекшиться можливість чужоземних (очевидно переважно американських) інвестицій в Туреччині й тому спричиниться до зростання темпів її індустріялізації. Новий уряд вже дозволив робітничим спілкам, що об'єднують 300000 робітників, економічні страйки, що дає можливість пролетаріатові легально боротися за поліпшення умов своєї праці. До конституції вносяться поліпшення: запроваджується верхня палата, суворо розподіляються функції: законодавча, виконавча й судова. Розпочато скорочення зайвих державних видатків з метою господарського

оздоровлення країни і її дефіцитного бюджету (на 155 млн. фунтів стерл. річно). Якщо в кемалівський період політика етатизму була неминучою – при слабкості національного капіталу, бракові чужоземного капіталу й ворожому тоді наставленні турків до недавніх ворогів, при впливі державно-капіталістичного прикладу “дружнього” тоді ССРСР, – то тепер всі фактори діаметрально перемістилися: національний турецький капітал значно зріс і шукає собі застосувань, американські субсидії й господарчі позики банків набагато перевищують найскромніші побажання самих турків, господарчий “приклад” ССРСР зарекомендував себе надто негативно, а сам Кремль перетворився на найлютішого ворога Туреччини. Це все дає певність, що большевикам не пощастить захитати Туреччину з середини.

НОВА КНИЖКА ПРО КРИМ¹

1. Загальні зауваження

Світова сходознавча література збагатилася в травні ц.р. цінним надбанням – книжкою члена-кореспондента УВАН д-ра Едіге Киримала “Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918”, що її надрукувало видавництво Lechte (Emsdetten) Westf – у Західній Німеччині. Вже за зовнішнім виглядом ця книжка справляє приємне враження: вона солідного розміру (XXXIX + 374 стор.), має великий науковий апарат (1379 приміток, з яких деякі є окремими розвідками, 111 використаних періодичних видань, спеціальна бібліографія на 194 назви та показники – осіб, місцевостей і питань), ілюстрована додатками – 6 фоторепродукціями та 3 картами, надрукованими на папері високої якості й гарною друкарською технікою та оформлена в темносиню текстильну обкладинку з золотим тесненням і з мистецькою суперобкладинкою, на якій можна бачити національний кримський ясноблакитний прапор і герб (тамга). Ціна цієї книжки – 15 нм до 30, 6, 52 і 19, нм після 1, 7, 52 – без сумніву, не висока, порівнюючи з гарними якостями її та звичайними тепер цінами німецьких книжок. До того ж ця книжка найближчим часом стане бібліографічним раритетом, бо тираж її не перевищує 1 000 прим., що дуже мало, порівнюючи з попитом на наукову літературу світових бібліотек, університетів та наукових закладів.

¹ Від редакції. Ця стаття – це рецензія проф. В. Дубровського, що її прочитано на 7-й конференції Сходознавства УВАН 2. липня 1952 р. в Мюнхені (див. “УВ” ч. 57 з 13.7.1952). Редакція досі не має книги Вельмишановного автора, а тому покищо не може скласти власну думку про неї. Абстрагуючись від політичних акцентів авторових, його висвітлення, інтерпретації та оцінок подій і моментів у яких перехрещується українська й кримська історія, гадаємо, що зате можемо цілком покладатися на стисло-фахову оцінку книги в огляді Вельмишановного рецензента, що до речі, не відсьогодні добре знаний як науковець-тюрколог.

2. Зміст книжки

Зміст цієї книжки складається крім передмов – орієнталіста проф. Г. фон Менде, колишнього міністра закордонних справ Кримської Республіки – Джафер Сейдахмета Киримера та авторської, – з таких розділів: Вступ, у якому автор подає короткі географічні й історичні відомості про Крим, починаючи з часів Геродота й до середини 19 ст., I-й розділ – “Епоха національного й культурного відродження кримських тюрків та діяльність Ісмаїла бей Гаспірали”; 2-й розділ – “Нові національні течії серед кримських тюрків у 1900–1916 рр.”; 3-й розділ – найбільший (ст. 233–277) – це “Національний рух кримських тюрків у революційну епоху 1917–1918 рр.”; 4-й розділ – “Національні питання кримських тюрків під окупацією білої добровольчої армії – 16.11.1918 – 11.11.1920”; 5-й розділ – “Крим під большевицьким пануванням (1920–1941 рр.) та національна боротьба кримських тюрків під час другої світової війни (1941–1945)”; 6-й розділ – “Примусове виселення тюркського населення з Криму та сучасні змагання кримських тюрків”. Таким чином переважна частина цього твору присвячена двом рокам національно-визвольних змагань кримських тюрків (з березня 1917 до листопада 1918), хоч у цілому, за своїми рамками хронологічного охоплення, цей твір д-ра Е. Киринала є найбільшим і найобґрунтованішим, за повнотою вичерпаних ним джерел (кримо-тюркських, турецьких, українських, російських, польських, німецьких, англійських, французьких), оглядом історії кримських тюрків в останню добу національного поневолення й боротьби їх за своє визволення. З цього погляду ця книжка є одним з основоположних творів у справі вивчення історії кримських тюрків за найновішого часу. Основні дотепер в цьому питанні праці, що з них ми могли знайомитися з цим питанням (Бочагов “Мілли Фірка”, Симф. 1930; Бунегин “Революция и гражданская война в Крыму”, Симф. 1927; Елагин “Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы” – в “Новый Восток” 1925 тт. 5 і 6), стають після появи цієї книжки д-ра Е. Киринала, явно застарілими, не кажучи вже про їхню російсько-большевицьку тенденційність.

Ця книжка є дуже важливою монографією для вивчення проблем Східної Європи і Близького Сходу в зв'язку з перебігом

всесвітньої історії. Особливо ж цінним з цього перегляду є те, що автор використав для свого дослідження кримо-тюркські архівали, матеріали турецьких, німецьких і кримо-тюркських пресових архівів та зокрема таємні німецькі документи другої світової війни з архіву Нюрнберзького Міжнародного суду, висловлювання самовидців, неопубліковані спогади й щоденники учасників визвольної боротьби кримських тюрків (яких у показнику зазначено – 38) надають цьому творові особливої свіжості й наукової актуальності.

3. Побічна тематика

Виклад автора не обмежується тільки суто кримсько-тюркськими питаннями, а цілком природно заторкує тематику історії інших народів, що стосувалися в досліджуваному періоді Криму. Національна визвольна боротьба інших тюрків – ідельуральських, кавказьких і середньо азійських – в 1917–18 р. щільно пов'язується з рухом кримських тюрків і теж освітлюється деякою мірою в цій книжці. Взаємини Німеччини з Кримом під час 1-ої та 2-ої світових воєн, а надто ж характеристику німецької східноєвропейської і спеціально кримської політики також ґрунтовно викладено в цій книжці, яка через це стає істотною потрібною і для історії Німеччини 20 ст. Ще більшою мірою це стосується і Туреччини, що мала й має найтісніші зв'язки й заінтересованість щодо тюрків Криму. Так само й Росія, біла й червона, що найбільшою мірою використовувала й використовує Крим, як базу для своїх імперіялістичних всесвітньо-агресивних плянів, знаходить у цій книзі відбиття своєї політики.

4. Україніка в книзі

Спеціальний інтерес до книжки д-ра Е. Киримала матиме український науковець, політик, публіцист і читач узагалі. Не тільки тому, що в ній є окремі підрозділи, присвячені міжнародно-політичним взаєминам України й Криму в ці часи: “Взаємини з Україною й агресія Центральної Ради” (ст. 210 слл.), “Конфлікт з урядом Скоропадського та дипломатичні переговори в Берліні” (ст. 220 слл.), “Переговори в Кисві й демісія Сейдахмета” (ст. 242 слл.). Крім того, в цій книжці дослідник українознавчих проблем зустріне чимало згадок і відомостей: про Укр. Центр. Раду, про Укр. Нар. Республіку, про її Ген. Секретаріят та мініс-

терства, про українські партії того часу, про Директорію УНР, про III-й універсал, про уряд гетьмана П. Скоропадського та його маніфест щодо федерального об'єднання України з Росією, про Укр. Нац. Союз 1918 р. і т. інш. Низка імен українських національнодержавних діячів наводиться в зв'язку з описом подій мін. Симон Петлюра, мін. О. Шульгін, прем.-мін. В. Винниченко, мін. Жуковський, мін. Рогоза, дипл. Севрюк, полк. Болбачан, мін. проф. Д. Дорошенко, прем.-мін. В. Голубович, мін. Гутник, Голова УЦРади проф. М. Грушевський, полк. А. Мельник, мін. Любинський, прем.-мін. Лизогуб та баг. інш. Майже нема такого великого міста України, що не зустрічалося б у цій книзі, а саме: Київ (понад 40 разів), Одеса (17 разів), Олександрівське, Бердянське, Берестя, Харків, Херсон, Житомир, Холм, Дніпровське, Катеринодар, Катеринослав, Львів, Маріупіль, Миколаїв, Переяслав, Полтава, Чернігів, Вінниця, Рівне, Звягель та інш. Згадується не раз про Галичину, Волинь, Поділля, Дніпро, Кубань і Україну в цілому (понад 80 разів).

Деякі ширші або бічні проблеми заторкнуті в цій книзі, повинні так само цікавити й українця; мирний договір у Бересті, проблема Чорного моря, терор в ССРСР, національна політика большевиків, українська література щодо кримських тюрків, кубанське козацтво. З цього всього цілком ясно, що українська наукова й громадська думка не може не скористатися цим твором, тим більше, що українську тематику трактовано в ньому з погляду одного з наших міцних сусідів і потенційних союзників – багатомільйонної громади тюрків.

5. Вступні розділи

Переходячи до критичної оцінки змісту книжки щодо її головної теми, зазначаємо насамперед, що її перші два коротенькі розділи не являють собою нових відкриттів у ділянці історії тюркського Криму за передреволюційних часів. Це тільки стисле зведення раніше відомих матеріалів, щоб запровадити читача до основної частини праці, що починається з третього розділу. Тому ці перші розділи написано в енциклопедичній формі, від якої їх відрізняють тільки чисельні приміти обґрунтовуючого апарату. Однак новим унеском у кримознавство і в другому розділі треба вважати речовий огляд діяльності тюркської іреденти поза межами кол Російської імперії... [лакуна... Ю.К.]

6. Боротьба за національну автономію

Розвиток національно-визвольного руху кримських тюрків д-р Е. Киригал поділяє на три періоди: 1) культурної автономії з березня до середини травня 1917 р.; 2) боротьби за територіальну автономію з травня до середини листопада 1917 р.; 3) здійснення національної незалежності – від 11.–24. листопада 1917 до 14–27. січня 1918 (ст. 38–39). В першому періоді д-р Е. Киригал відмічає: найшвидшу самоорганізацію кримських тюрків, порівняно з іншими тюрками кол. Російської імперії, що почалася на делегатському конгресі кримських тюрків 25.3. – 7.4.1917 з обрання Мохаммеданського Виконавчого Комітету; самоорганізацію кримських тюркенів – явище, зовсім нове в громадському житті під російських тюрків, що завершилося конгресом жінок-тюркенів Криму в серпні 1917 р.; самоорганізацію національної тюркської молоді; самоорганізацію допомогових національних органів, – це все доводить тезу автора, що організація кримських тюрків відбувалася їхніми власними силами, без будь-якої допомоги чи впливу ззовні (ст. 35).

Другий період почався з ухвали Всеросійським Мохаммеданським Конгресом 1–14 – 11–24 травня 1917 постанови про національно-територіальну автономію тюрків (ст. 49), здійснення якої в Криму провадилася шляхом: 1) організації місцевих тюркських комітетів та підготовки до Всеросійських Установчих зборів; 2) реорганізації духовного й вакуфного управління; 3) реформ національної освіти; 4) утворення національної преси; 5) боротьби за оволодіння крайовими установами; 6) утворення національних тюркських військових частин (ст. 50–51).

Автор докладно й обґрунтовано фактами розглядає всі моменти самоорганізації кримських тюрків у період боротьби за територіальну автономію. Ключовою позицією для цього було, без сумніву, панування в органах місцевого управління. При перевиборах цих органів (автор не зазначає, коли саме відбувалися ці перевибори, – можна думати, перед травнем 1917 р.) кримські тюрки одержали більшість голосів у всіх виборчих округах, крім перекопської та феодосійської. Не зважаючи на це, органи самоврядування в більших містах Криму та органи всієї країни залишилися в руках росіян (ст. 58–59), що пояснювалось дуже обмеженою тактикою Мохаммеданського Виконавчого Комітету,

яка проте не запобігла проявам боротьби поміж тюрками й російськими патріотами (ст. 50). Другим істотним моментом здійснення автономії було питання про організацію національно-тюркських військових частин, на що тюркська делегація в кінці червня 1917 р. до прем.-мін. кн. Львова не одержала згоди останнього. Тому кримським тюркам довелося організувати спочатку свій батальйон у Симферополі, а потім піхотний полк самочинним порядком, так що Керенському довелося стверджувати це, як доконаний факт (ст. 61).

Заарештування російськими чинниками муфтія Челебі Джіхана 5 серпня 1917 р., що викликало величезне обурення, протести й демонстрації тюркського населення, підтриманого українцями в Криму, – було одним із показових моментів боротьби за автономію Криму, бо наочно свідчило про намір російської білогвардійщини залякати таким способом тюрків, що однак не вдалося (ст. 62–65). Діяльна акція тюрків проти Корніловського путча (ст. 66), підтримка ними Тимчасового Уряду й ідеї Всеросійських Установчих Зборів з обстоюванням для себе тільки національно-культурної автономії (ст. 67) – свідчили про досить помірковану позицію тюрків у цей час. Тільки після участі тюрків у Конгресі Народів у Києві 21–28.9.1917 та після схвалення ними, взаємно з представниками [нрзб... Ю.К.] не вважати, що почався період змагань кримських тюрків і за свою територіальну автономію.

7. Боротьба за національну незалежність

Правним органом, що мав здійснити це завдання, був Курултай, що його підготовано на конгресі в Симферополі 14–15.10.1917, на якому з вуст Джафер Сейдахмета і Ахмета Озенбашли почулася вже пропозиція національної незалежності Криму (ст. 71–72). В одній із дальших промов Джафер Сейдахмета вже тоді виявилось побоювання, що з відокремленням України від Росії може виникнути небезпека приєднання Криму до України, і що цій небезпеці може запобігти тільки Курултай, що проголосив би територіальну автономію (ст. 73).

Перехід до цієї третьої фази, яка набула характеру боротьби за національно-територіальну незалежність Криму, – прискорено й полегшено большевицьким переворотом у Петрограді 7.11.1917, бо наслідком цього перевороту віддалені території кол. Російської імперії на довгий час було облишено на їхню власну

ініціативу (ст. 75–76). Тому цілком закономірним був після цього вихід тюркських і українських представників із “Кримського Губкомітету рятування батьківщини революції”, опанованого російськими єдиноділками, та організація ними 12.11.1917 свого органу – “Рев. штабу Криму”, до якого крім тюрків, увійшли по два представники від українців, від матросів Чорноморської фльоти, від Робітничого й Солдатського советів та інш. Автор цілком справедливо зазначає, що це є “характеристичним для описуваної епохи – щільна й щира співпраця кримських тюрків і українців проти спільного ворога – російського централізму та російських політичних партій, що його репрезентують” (ст. 80). Тимчасове поладження цього конфлікту в рамках Криму шляхом розпуснення “Комітету рятування”, демісії губкомісара Богданова та утворення спільного губраравкому, до якого увійшов тільки один росіянин та Ахмет Озенбашли й українець Близнюк – [лакуна... Ю.К.].

можна пояснити тільки цією дружньою співдією тюрків і українців, – але таким способом монопольна влада російських тимчасово-урядовських єдиноділок була усунута (ст. 82).

Треба зокрема відмітити те високогуманне уявлення про мету й завдання Кримського Курултаю, як їх висловив муфтії Челебі у своїй промові 16.11.1917 р. на відкритті в Бахчисараї національного музею, педагогічного інституту й національної школи мистецтв. “У Криму ростуть багато квітів різного кольору й запаху. Цими квітами є народи, що проживають у Криму – мохаммедани, росіяни, жиди, греки, німці (українців не згадано. В.Д.) і т. інш. Метою Курултаю є всіх їх охопити, скласти з них чудовий букет, створити культурну Швайцарію. Цей національний Курултай не дбатиме тільки про мохаммеданів, а й про ці інші народи; він закликає їх до співпраці і йтиме з ними рівним кроком. Наш нарід є ініціатором цього. Хто нас не знає, тому ми згадуємо нашу історію, яка повна визнання прав кожного народу. Ці права визнаватимуться і тепер і в майбутньому. Цей Курултай здійснить ідеали всіх народів Криму” (ст. 86). Майже одночасно з цією новою програмою національно-територіяльного самовизначення кримотюрків проголошений 22.11.1917 р. III-й Універсал УЦРади визнав територіяльну незалежність Криму і тільки 3 північні поза кримські повіти кол. Таврійської губ. включив до складу

УНРеспубліки (ст. 88). Отже дії урядів Криму й України в цей час гармонійно збігалися, і гасло Мохаммеданського Виконкому, проголошене ним 24.11.1917 в привітанні УНРеспубліки – “Крим для кримських поселенців”, – не зустрічало жадного заперечення з українського боку.

Отже ухвалою Мохаммеданського Виконкому з 22.11.1917 п. “д” було започатковано створення незалежної Народньої Республіки Криму “на ґрунті цілковитого рівноправства кримських народів” (ст. 90). В той час як кримський офіціоз “Міллет” пояснював населенню цей курс політики уряду Криму – 28.11.1917, – російська газета, орган єдинонеделімців “Южные Ведомости” 16.11.1917 обстоювала приналежність Криму до Росії на віки-вічні підтримуючи цим позицію росіян у Губренкомі (ст. 91–92). Неможливість домовитися з росіянами ясно виявилась на загальному конгресі міських управ і губустанов Криму 3–6.12.1917 (в якому брали участь 22 тюркських і 30 українських представників), бо там не дійшло до узгодження ні в чому, крім ухвали про скликання Установчих Зборів представників усіх народів Криму (ст. 93). Натомість цей конгрес більшістю голосів росіян усунув із губкомісаріяту українця Близнюка, посадивши на його місце росіянина Поливанова (ст. 94). Епохальною в житті кримських тюрків урочистістю було відкриття Курултаю 9 грудня 1917 р., що його між іншим привітала й особлива тричленна делегація УЦРади, визнаючи тим самим Курултай, та письмово привітав особисто й Симон Петлюра; також надійшло й від Укр. Комітету в Севастополі привітання з відродженням незалежності Кримо-татарської республіки (ст. 102). Спираючися на свідчення одного з тодішніх членів президії Курултаю Джафер Сейдахмета, автор твердить, що керівна група центру в Курултай “стояла на засаді абсолютної рівності всіх етнічних елементів півострова” та за незалежність Криму (ст. 103). Цей добрий намір толеранції, відповідний до традицій тюрків (ст. 115), був утілений у параграфі І конституції Кримської Республіки, затвердженої Курултаєм, а саме: “Курултай визнає право кожного народу на створення свого національного життя та свого управління” (ст. 110).

Перетворення цього Курултаю з Конституанти на Парлямент 26.12.1917 та обрання ним кримо-тюркського національного уряду – Директорії – з перенесенням столиці до Симферополя

27.12.1917 було дуже важливим актом у житті Криму, тим більше, що в своїй декларації з 31.12.1917 р. ця Директорія пообіцяла дбати “про щастя й добробут не тільки татарського народу, а й охороняти честь, життя й майно всіх громадян Криму” (ст. 120).

8. Курултай і Українська Центральна Рада

З діяльності кримо-тюркського Мохаммеданського Виконкому, а потім Курултаю надто притягають нашу увагу їхні взаємини з УЦРадою. В липні 1917 р. делегати Мохаммеданського Виконкому Джафер Сейдахмет та Озенбашли були в Києві й уперше наладнали дружнє порозуміння з УЦРадою в особах М. Грушевського, В. Винниченко і О. Шульгіна, маючи на меті спільну боротьбу проти російського імперського централізму (ст. 122). Друге побачення цих представників Криму з М. Грушевським відбулося теж у Києві у вересні 1917 р. і призвело до цілковитого їхнього порозуміння, що відбилося на визнанні УЦРадою III-им Універсалом самостійності Криму (ст. 123) і на визнанні Кримською Республікою УНРеспубліки, на рішенні Криму спільно з Україною захищатися від большевицької агресії та в факті захисту від большевиків Херсона й Олександровська двома ескадронами кримо-татарських драгунів (ст. 124–125, 142).

Автор відмічає, що в цей період тільки один епізод був негативним у взаєминах України й Криму, – це поява в липні 1917 р. в службових приміщеннях УЦРади етнографічної мапи України, надрукованої у Львові, в якій північна частина Криму, по лінії Феодосія–Евпаторія, була зафарбована кольором України. Це викликало тоді ж протест Джафер Сейдахмета та побоювання серед кримських тюрків щодо “можливої експансії новопосталої української держави” (ст. 126). Однак, з другого боку, автор, спираючися на Kirimli Yigit “W odpowiedzi ukrainskim imperialistom”, Wilno, 1939 ст. 5–6, – доводить, що кримський меморандум з другої половини грудня 1917 р., внесений на Брестській конференції турецькому представнику мін. Талат-паша, спонукав останнього “підтримати вимоги України та призначити потім свого представника до Києва – Ферід-бея” (ст. 128).

9. Війна з большевиками

Перша бойова сутичка кримо-тюркського війська з большевицькими окупаційними частинами з Севастополя сталася 18 січня 1918 року між Ялтою і Гурзуфом, тобто майже одночасно з

боєм під Крутами (ст. 148). Це свідчило про пляномірність і узгодженість першої большевицької окупації України й Криму та про подібність долі Української і Кримської республік у ці роки. Різницею в становищі на Україні й у Криму було те, що бойовий неуспіх під Ялтою не обеззброював ще цілком кримського уряду і що останній, принаймні в особі Челебі Джіхана, не втрачав ще надії створити коаліційний понаднаціональний усекрымський уряд, разом з большевицьким Симферопольським Комітетом і білогвардійським Советом народніх представників (ст. 150), хоч нарешті зупинився на бльокуванні тільки з останніми (ст. 152).

Виконання урядом Криму свого договору з урядом України щодо не пропущення на Україну озброєних загонів, ворожих урядові України, було причиною остаточного конфлікту між урядом Криму і кримськими большевиками. Це призвело до бою під Бахчисараєм 25 січня 1918 р. та до вирішальної битви 26.1.1918 на р. Альма, що закінчилася поразкою війська уряду Криму, при діяльному сприянні цій поразці з боку т. зв. “російської демократії”.

Захоплення з боку кримських большевиків Симферополя сталося 27 січня 1918. Тоді було заарештовано і замордовано Челебі Джіхана й інших членів Курултаю, за винятком лівиці його – т. зв. “соціалістичної фракції”, що одержала від большевиків навіть охоронні грамоти (ст. 154–156). Це доводить наявність серед кримотюрків пробольшевицької фракції, хоч і нечисленної. Особливістю перебігу цієї боротьби в Криму було те, що кримські большевики цього разу перемогли національний уряд Криму власними місцевими силами, переважно севастопольського гарнізону і чорноморської фльоти, хоч і не без відома, не без натхнення і не без підтримки большевицького Совнаркому в Петрограді (ст. 160).

Підсумовуючи цей період боротьби кримотюрків за національно-державну незалежність, автор, слідом за дослідниками його – Ариканом і Хатіфом, приходять до висновку, що в цей період відродження національної незалежності кримотюрків досягло стадії утворення власної держави, бо були вже її певні ознаки: своя територія, своє населення і своя влада, при фактичному відокремленні Криму від Росії та з проголошенням Демократичної Кримської Республіки, що була визнана її найближчими сусідами

(ст. 163). Треба не забути при цьому відмітити, чого не робить проте автор, що в цей період Кримська Республіка була цілком незалежною й від Туреччини, хоч національна й конфесійна спорідненість османських і кримських тюрків могла підказувати останнім шлях до поєднання з Туреччиною. Цей факт яскраво доводить щирість декларації і дбання національного уряду Криму щодо його державної незалежності. Так само й Туреччина нічим річево не допомогла в цей час Кримській Республіці, виявивши таким чином свою незацікавленість у територіальних надбаннях коштом Криму (173).

10. Перша окупація Криму

Як і на Україні, большевики в Криму, під час своєї першої окупації його, не опанувала всієї його території: гірські села залишилися цілком незалежними від них і були під контролем національних тюркських партизанів, з якими большевикам довелося провадити безуспішно бої в лютому–березні 1918 р. (ст. 169). Побачення Джафер Сейдахмета з М. Грушевським 7 лютого 1918 р. не могло дати реальних наслідків, бо Україна сама тоді була в неменш тяжкому становищі, а Київ був під тривалим артилерійським терористичним обстрілом большевиків (ст. 171).

Джафер Сейдахмет, голова кримського уряду, виїхав через Баку до Істанбулу і там організував рух за визволення Крима та подбав про видання першого емігрантського кримо-тюркського політичного півмісячника – “Крим Меджмуаси” (ст. 173).

11. Боротьба за державну незалежність

Наступний четвертий період – з моменту окупації Крима з кінця квітня 1918 р. німецькими військами до червня того ж року – автор найменує періодом боротьби кримотюрків за державну незалежність (ст. 175). Користуючися ослабленням большевиків у боротьбі з німцями, кримотюрки повстали в багатьох місцях проти большевиків. Зок.. [лакуна... Ю.К.]

?ло славним повстання Сейдалі Карабібера, що увічнено в пам’яті народній, як ??Карабібера” (ст. 176). Це була насправді народня війна, бо повстання тюрків проти большевиків спалахнули в Криму всюди, частина босездатного народу взяла стихійно в ньому участь. Тим часом національного уряду не існувало, – отже не було центра, що координував би й керував би цими

повстанням. Ця картина так само характеристична для тодішнього спротиву українського народу большевицькій окупації.

(Нрзб. – Ю.К)...ова національній владі в Криму по???низу – шляхом організації комітетів оборони по селах (ст. 181). Тільки 8 травня 1918 р. в Симферополі знову відкрився народний Курултай, під керівництвом свого голови Гасан Сабри Айваз, і знову підтвердив Засаду рівноправності всіх народів Криму. Та намір перетворити Крим на другу Швейцарію – в резолюції, ухваленій більшістю Курултаю, – “Визнання права участі в управлінні Кримом для всіх народностей”.

Резолюція передбачала скликання Конституенти на підставі загальних, прямих, таємних та рівних виборів, – а тим часом Кримом керував Тимчасовий Уряд його, в якому взяли б участь, крім тюрків, і інших народів громадські організації і який був би відповідальний перед Курултаєм аж до відкриття Конституанти (ст. 183).

Законотворча діяльність Курултаю почалася швидким темпом, коли 12 травня 1918 р. до Криму повернувся Джафер Сейдахмет і ... після короткотривалого арешту генералом Кошем, виступив перед Курултаєм відносно незалежності Криму (ст. 185). Після того як 18 травня Курултай обрав Джафер Сейдахмета на прем'єр-міністра евентуально коаліційного уряду, – останній наткнувся на непримиренний спротив російських єдинонеділімців. Це загальмувало створення коаліційного уряду та примусило Джафер Сейдахмета 5 червня зректися своїх повноважень на користь ген. Сулькевича (ст. 102), якому однак ... 5 червня пощастило створити коаліційний кабінет із тюрків, росіян, німців і вірмен (без українців) (ст. 195). За урядову мову було визнано російську, але припущено було до такого ж ужитку тюркську і німецьку; державним гербом було визнано орла (ст. 197) що означало в цілому компроміс між тюрками й росіянами.

Другий склад уряду Сулькевича з 18 вересня 1918 р. так само мав у собі тільки тюрків, росіян, одного німця й одного поляка (ст. 208), – українців в уряді ген. Сулькевича не було. Уряд ген. Сулькевича так само, як і одночасний з ним уряд гетьмана П. Скоропадського стояв під охороною німецького війська і тому в листопаді 1918 р. мусив упасти (ст. 201), не досягнувши до Конституанти, що була запланована на 20 грудня 1918 р. (ст. 204).

Так само залишилася не зrealізованою ідея відновлення незалежного ханату, висловлена в меморандумі з 21 липня 1918, надісланому членами Курултаю до Берліну (ст. 203), та в другому меморандумі на цю ж тему Директорії Курултаю в жовтні цього ж року (ст. 205).

12. Конфлікт Української Центральної Ради з Кримом

Спеціальний інтерес серед українських істориків, і політиків, без сумніву, викличе п. 2-в VI-го розділу – “Взаємини з Україною й агресія Центральної Ради” (ст. 210 сл.). Автор змальовує це питання таким способом, переказуючи його концепцію якнайкоротше. Передвісником цього конфлікту була стаття Хоменка в “*Osmanischen Lloyd*” із 26.2.1918 р., в якій названо кримські порти – Евпаторію, Феодосію і Керч, як українські, що викликало гострий протест в Іstanbulській газеті “Ікдам” – 2.4.1918 (ст. 210). Проте в другій половині березня 1918 р. Укр. Цент. Рада офіційно визначила свою державну територію, з виключенням із неї Криму (ст. 211). На початку квітня міністер закордонних справ України Любинський так само заявив, що Україна не має ні територіяльних, ні політичних претенсій до Криму.

Але в середині квітня виявилася зміна політики Укр. Цент. Ради щодо Криму, причиною чого була мабуть зміна уряду УНРеспубліки (замість українських соціал-демократів прийшли до влади українські есери) і поява претенсій України на північне узбережжя Чорного моря в цілому, в зв’язку з скріпленням позиції УНРеспубліки після Брестського миру та з створенням морського міністерства України (ст. 212). 13 березня військовий міністер УНРеспубліки Жуківський видав постанову про “Українську державну Флоту”, а 2 квітня про її демобілізацію. Скільки ж ця колишня російська чорноморська флоту стаціонувала переважно в Севастополі, – то неминучим наслідком цих дій була поява претенсій і на Севастопольський порт (ст. 213). Це зафіксувалося наказом морського міністерства України 19.4.1918 про призначення отамана Меснікова на командира Чорноморської флоту в Криму й фортеці Севастопіль. Отам. Месніков почав формально діяти 22–23 квітня 1918 р. Того ж числа бригада українських гайдамаків ген. Натієва, разом з німецьким військом, прорвала большевицькі позиції на Перекопі і вступила в Крим (ст. 214).

Проти порушення українським військом суверенности території Криму видали 25 квітня протест члени Ради Мусульманських Громадських Організацій для визволення Криму, що були тоді в Одесі. Цей протест було переслано міністерствам закордонних справ Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Татаро-Башкирській Республіці, Алаш-Орді Казахстану, Мохамеданським Республікам Північного Кавказу та Закавказзя, автономному урядові Туркестану та Укр. Цент. Раді, а також було опубліковано його в істанбульському журналі “Крим Меджмуа-си” (ст. 214–217).

Цей епізод боротьби за Чорноморську флотську спадщину Росії поміж німцями й українцями (претенсії на неї Туреччини тоді були не активними) автор, на жаль, не доповнив відомостями про дволічну поведінку третього претендента на цю флоту – предсовнаркома В. Леніна, який, як голова РСФСР ніби виконував Брестський договір і передавав цю флоту німцям, а в той же час, як лідер російської компартії, давав директиву винести її з Севастополя й знищити. Цей епізод уже достатньо висвітлено в советських історико-революційних журналах, і він є відомий масам читачів за п’єсою Корнійчука “Загибель ескадри”.

13. Конфлікт уряду гетьмана П. Скоропадського з урядом Криму

З переходом влади України до рук гетьмана Скоропадського 29.4.1918 р. конфлікт України з Кримом вступив в нову стадію дипломатичної боротьби. 10 травня гетьман П. Скоропадський переслав німецькому послу в Києві баронові Мумму меморандум, у якому доводив конечність для України володіти Кримом і одержати в спадщину російську чорноморську флоту в Севастополі, обіцяючи натомість вічний союз України з Німеччиною (ст. 222–223). Незабаром після цього – 30 травня – міністер закордонних справ Д. Дорошенко так само переслав німецькому послу в Києві ноту, в якій доводилося, як аргументи приєднання Криму до України, що 1) Україна не зможе нормально розвиватися без злучення з Кримом, 2) III-ій універсал не зрікся Криму, а тільки визначив основну територію України, маючи на увазі, що й землі з непереважним українським населенням у майбутньому перейдуть до України, 3) III-ій універсал мав на увазі, що Крим, як і Україна, будуть у Федеральному зв’язку з Росією,

отже й поміж собою, – після ж розриву зв'язків Криму й України постало питання про прилучення Криму до Української Держави, 4) приєднання Криму до України може відбутися на автономних підставах, щоб не порушувати волі населення до самовизначення, 5) населення Криму висловиться певно тільки за злуку з Україною (ст. 224–225). Отже ця додаткова нота Д. Дорошенка підсилювала аргументацію ноти гетьмана П. Скоропадського, що з цього погляду була, без сумніву, поверховою.

Як протест проти цих заходів Української Держави кримська делегація в Стамбулі переслала урядам Туреччини та її союзників 20 червня 1918 р. ноту, в якій доводилося, що: 1) економічні зв'язки Криму з Україною та інтереси останньої не можуть бути правною підставою для інкорпорації Криму Україною, 2) в цій низці випадків у 1917 і 1918 рр. вже визнано міжнародно-правним способом незалежність Криму від України, 3) населення Криму вже висловило свою волю до цілковитої незалежності, 4) проти призначення Меснікова Конгрес Організацій Криму і мохаммедан Росії вже надіслав протест українському урядові, 5) Крим ніколи в минулому не був пов'язаний нічим спільним з українським урядом і ніколи не висловлював бажання бути прилученим до України, 6) бажання України приєднати до себе Крим перечить мирному договору в Бресті й порушує засаду самовизначення, на якій постала й сама Україна (ст. 226–228). Ця нота була опублікована 30 червня в усій турецькій пресі й знайшла відгук і в німецькій пресі.

14. Боротьба України з Кримом

Не мавши в цьому питанні успіху в Берліні, уряд гетьмана П. Скоропадського намагався досягнути згоди большевицької Росії на приєднання Криму до України. Під час українсько-російських мирних переговорів у середині червня 1918 р. українська делегація наполягала на визнанні Криму за складову частину Української Держави. Делегація РСФСР відхилила цю пропозицію, запропонувавши, з свого боку, плебісцит серед населення Криму в цьому питанні (ст. 228–229).

Уряд гетьмана П. Скоропадського намагався й іншими способами досягти своєї мети: інформував відповідно німецьких кореспондентів, асигнував і мільйон карбованців на потреби Севастопольського порту, надсилав телеграфно накази гетьмана

українською мовою до Криму і підтримував українську орієнтацію в Криму шляхом субсидювання там трьох українських газет та спеціально заснованого комітету Степової України. Все це викликало гострі адміністративні проти заходи уряду Сулькевича щодо такої “українізації” Криму (ст. 229).

Дальшим кроком уряду гетьмана П. Скоропадського в цьому напрямі було запровадження з початком липня 1918 р. економічної війни проти Криму шляхом митної блокади останнього, за винятком тільки постачання німецького війська в Криму. Ця блокада привела до браку харчів і краму в Криму та до загибелі, через неможливість експорту, врожаю кримських фруктів того року. Ці репресії викликали обурення всього кримсько-тюркського населення. Конгрес кримських купців у Сімферополі ухвалив резолюцію, щоб захищати незалежність Криму без огляду на будь-які господарчі втрати. Уряд ген. Сулькевича відрядив у кінці липня 1918 р. до Берліну делегацію в складі міністра закордонних справ Джафер Сейдахмета та міністра фінансів гр. Татіщева, під головуванням останнього, для дипломатичної боротьби проти цієї “блокади” уряду гетьмана П. Скоропадського. Але німецька політика хиталася в непевності щодо “за” чи “проти” підтримки неподільності Росії. Через це й у Берліні Дж. Сейдахмет мусив не тільки перебороти проросійську лінію Татіщева, схильного до порозуміння з Мілюковим, а шукати одночасно й іншого виходу при непевності німецької політики супроти України й Криму. Тому було вирішено відрядити послом Криму до Туреччини Гасана Сабрі Айваз, відомого журналіста, редактора газети “Міллет”. Перед від’їздом до Берліну Дж. Сейдахмета, уряд Криму забов’язався не вступати в жадні переговори з Україною аж до повернення кримської делегації з Німеччини.

Серпень місяць позначився дипломатичною боротьбою згаданої кримської делегації в Берліні з українською делегацією в складі прем’єра Ф. Лизогуба й заступника міністра закордонних справ Павлова. Ф. Лизогуб одержав від державного секретаря німецького міністерства закордонних справ фон Гінце запевнення у волі дій уряду гетьмана П. Скоропадського щодо Криму. Одночасно з цим 18 серпня Ф. Лизогуб у пресовому інтерв’ю заявив про намір уряду гетьмана П. Скоропадського в майбутньому знову об’єднати Україну з Росією на засадах Переяславського договору

1654 р., що потім дементовано самим гетьманом П. Скоропадським і спростовано в другому інтерв'ю Ф. Лизогуба (ст. 229–236). Як пише в своїх спогадах Дж. Сейдахмет, – “більша частина німецьких кіл у Києві прагнула до того, щоб пов'язати Крим з Україною через федерацію і таким способом пов'язати Україну з Росією” (ст. 234). Ця догадка не позбавлена ймовірності. В своєму другому інтерв'ю Ф. Лизогуб висловився в гострій формі проти незалежності Криму. Тому не дивно, що прохання кримської делегації прийняти в Берліні негативне рішення. З огляду на міжнародне становище” берлінський уряд не вважає за можливе “висловитися за визнання державної незалежності Криму”, і тому порадили домовитися безпосередньо Татіщеву з Лизогубом. Після ж від'їзду Ф. Лизогуба з Берліну – на початку вересня – німецький уряд виявив більше прихильності визнати незалежність Криму та врегулювати його взаємини з Україною шляхом безпосередніх переговорів (ст. 236–238).

Побоюючись впливу гетьмана П. Скоропадського, що мав приїхати до Берліну, Дж. Сейдахмет упросив приїхати туди прем'єра Туреччини Талат-пашу, що й сталося 7 вересня (ст. 239). Талат-паша надавав такої великої ваги справі незалежності Криму, що не побоявся погрозити Німеччині розривом Туреччини з нею, якби Німеччина не визнала незалежності Криму і не припинила блокади його Україною. Це спонукало німецьке військово командування й міністерство чужоземних справ, в присутності імператора Вільгельма, визнати за потрібне: 1) визнати незалежність Криму ще перед мирною конференцією, 2) припинити блокаду Криму, 3) допустити Крим на мирну конференцію. Таким чином рішучість Талат-паші на думку Дж. Сейдахмет, – “поклала край перевазі гетьмана України й урятувала Крим від несправедливості й другого рабства” (ст. 240–241).

Хоч українське пресове бюро й подало після цього вістку в німецькій пресі, що ніби остаточно ухвалено приєднати Кримський півострів до України, але це тоді ж спростувала кримська делегація, і гетьман П. Скоропадський під час свого перебування в Берліні 4–17 вересня 1918 р. не зміг домогтися в імп. Вільгельма жадного успіху в цій справі (ст. 241).

Тим часом советський наркомідел Чечерін довідавшись про перебування кримської делегації в Берліні, надіслав ноту протесту

проти цього, доводячи, що Крим і Донська область належать советам (ст. 241).

15. Мирні переговори України з Кримом

Ген. Сулькевич, не дочекавшись повернення Дж. Сейдахмета з Берліну ще у вересні розпочав економічні переговори з Україною, а на початку жовтня відрядив свою делегацію до Києва для переговорів з урядом української держави. Підставою для цього була пропозиція німецького коменданта Криму ген. Коша про своє посередництво в конфлікті Україна – Крим та висновок міністра юстиції Криму Ахматовича про те, що треба Криму укласти договір з Україною про утворення союзу цих держав (Staatenbund) на взірець Австро-Угорщини, тобто федерації, з забезпеченням незалежності кожного партнера (ст. 243). На підставі такої ухвали уряду Сулькевича принц Реув погодився бути посередником, і уряд України запросив Крим відрядити свою делегацію до Києва. Уряд Сулькевича вимагав спочатку, ще перед переговорами, зняття з Криму блокади, – і уряд гетьмана П. Скоропадського на це погодився (ст. 244).

Ці переговори відбулися в Києві 5–12 жовтня 1918 р. Пропозиція Ф. Лизогуба передбачала далекойдучу інкорпорацію Криму в Україну, з залишенням Криму тільки деяких автономних прав самоврядування й місцевого законодавства (ст. 246–247). Кримська ж делегація обстоювала засаду цілковитої незалежності Криму, і тільки договірного федерування його з Україною (ст. 248). Через неможливість погодити ці протилежні пропозиції або знайти поміж ними компроміс переговори не дали наслідків (ст. 249).

16. Криза уряду Сулькевича

Але те, що Сулькевич порушив свою обіцянку Дж. Сейдахметові – не починати переговорів з Україною аж до повернення останнього з Німеччини, що сталося 10 жовтня, – потягло за собою демісію Дж. Сейдахмета. А це в свою чергу позбавило уряд Сулькевича підтримки кримських тюрків (ст. 250). Переговори гетьмана П. Скоропадського з російськими білогвардійцями і на решті його маніфест 14 листопада 1918 р. про федерування України з Росією були, як каже автор, у певному сенсі висвітленням наставлення гетьмана щодо Криму (ст. 250–251).

Частина росіян свідомо поширювало погляд, що “шлях до поєднання Криму з Росією лежить тільки через Україну”, – як

засвідчив у своїх спогадах ген. Денікін (ст. 271). Різниця в тактиці цих росіян від тих, хто вимагав возз'єднання Криму з Росією безпосередньо обминаючи гетьманську Україну, – полягала тільки в виборі найдоцільнішої тактики, а не в незмінній кінцевій меті – неподільній Росії. Така думка панувала в конгресі представників крайових установ, банків, підприємців, біржових комітетів, продовольчих управ, що відбувся на початку жовтня в Симферополі (ст. 271). Перевибори на початку жовтня 1918 органів самоврядування в п'ятьох округах Криму доли посилення в них цензових елементів, які здебільшого прагнули до порозуміння з росіянами (ст. 273). Це потягло за собою на зборах 17.10.1918 міських і крайових органів професійних спілок та соціалістичних партій Криму висловлення недовіри кабінету Сулькевича й утворення 16 листопада нового уряду Соломона Крима, караїморосійського кадета (ст. 274–276). Ні до утворення Передпарляменту, що його заплянував Сулькевич, ні до Кримського сейму, що його передбачував Крим, – не дійшло огляду на капітуляцію Німеччини й Туреччини (ст. 272) та перебування влади над Кримом ген. Денікиним (ст. 278).

17. Чи було Крим зфедеровано з Україною

Викладені таким способом факти й документи в книжці д-ра Е. Киримала доводять, що ні Курултай Криму, ні уряд ген. Сулькевича не дали згоди на федерування Криму Україною. Тому згадка проф. Д. Дорошенка ніби досягнену урядом гетьмана П. Скоропадського угоду з “представниками громадян головних народностей Криму” татар, українців і німців (Дм. Дорошенко “Історія України 1917–1923 рр.” розділ XI, с. 214) непевна. Тим більше, що в тій згадці наведено ні імен цих “представників”, ні назв організацій, що їх вони репрезентували, ні тексту “прелімінарної угоди”, хоч проф. Д. Дорошенко в інших випадках залюбки цитує такі документи повністю. Отже я гадаю, що науково-історична й морально-правова історія в даному питанні є на боці д-ра Е. Киримала, а не проф. Д. Дорошенка.

18. Турки про Крим

Дуже показовими є ті вівстки про опінію турецької громадськості щодо Криму, які д-р Е. Киримал наводить у розвідці “Взаємини з Туреччиною та кримотюрками закордоном” (ст. 253–270). Вони, тобто висловлювання турецьких політиків, публіцистів

і громадських діячів переконливо доводять, що Туреччина ніколи не випускала Криму з-під своєї уваги і що ідея возз'єднання мусульманських, а надто турецьких народів, що мешкають навколо Чорного моря, завжди жива й чинна. Це стосується як минулого, так і сучасності. Не дурно на другий день після вступу німців у Севастопіль, 2 травня 1918 р., турецька ескадра з'явилася в цей порт і пробула там аж два місяці. Не дурно тоді ж газета "Танін" писала: "Севастопіль утілював московську небезпеку й російсько-турецьку ворожнечу" (ст. 260). "Глибоко помиляються ті, що завоювання Криму Росією розірвало історичні зв'язки", тобто між Кримом і Туреччиною (ст. 261). Не дурно Туреччина перша визнала незалежність Криму в травні 1918 р., а за нею й Німеччина – з підтвердженням цього визнання в вересні того ж року (ст. 262). Не дурно посол Криму Гасан Сабрі Айваз перебував і діяв у Істамбулі з липня 1918 в напрямі скріплення незалежності Криму й переборювання протикримської акції уряду гетьмана П. Скоропадського (ст. 263–264). Не дурно Німеччина врегулювала з Туреччиною свою політику в чорноморському просторі протоколом із 23 вересня 1918, визнавши особливі інтереси Туреччини в Криму та в країнах колишньої Російської імперії, заселених мохаммеданами (ст. 264). Не дурно в той час багато кримотюрків, що проживали на еміграції в Румунії, Болгарії, Туреччині, Литві, Польщі, Білорусі, потягнули назад – до Криму, а всі ті кримотюрки, що залишилися поза Кримом, співдіяли з своїми земляками в Криму (ст. 266–270).

Загальний висновок д-ра Е. Киримала про факт панування в Криму власної держави за часів уряду ген. Сулькевича (25.6 – 16.11.1918) здається нам достатньо обґрунтованим.

19. [нерозбір. – Ю.К.]

Четвертий розділ книжки д-ра Е. Киримала присвячено національним змаганням кримотюрків під окупацією білої Добровольчої Армії (11.11.1918 – 16.11.1920). Чинники білогвардійщини були безкомпромісними послідовниками неподільної Ромії. Тому з перших же кроків їхньої влади в Криму було скасовано закон уряду Сулькевича щодо кримського підданства і заборонено кримотюркам з інших країн повертатися до Криму (ст. 278). Ставлення Курултаю і взагалі тюрків Криму до кабінету С. Крима було негативним, як до чужого уряду. Так само ні Курултай, ні

Директорія його не співпрацювали з Денікіним (ст. 279). Як пише автор, “це був організований національний бойкот, що тривав до кінця урядування С. Крима” (ст. 279). Тюрки Криму обмежилися працею в рамках національно-культурної автономії.

20. Апель до демократичного світу

10 лютого 1919 р. Курултай дав Дж. Сейдахметові повноваження репрезентувати інтереси Криму на мирній конференції в Парижі (ст. 280–281). Живучи спочатку в Істанбулі, потім у Швейцарії, Дж. Сейдахмет неодноразово вносив до Ліги Націй меморандуми щодо кримського питання (ст. 281–282), звертався до урядів Франції, Польщі, до папи Пія XI, до Червоного Хреста з приводу голоду в Криму 1922 р., до Кемаля паші (ст. 282–283).

21. Друга окупація Криму червоними і білими

Друга окупація більшовиками Криму, коли було утворено маріонеткову Соціалістичну Советську Республіку Криму, тривала тільки з 4 квітня до 24 червня 1919 р. Слідом за цим денікінці, що затрималися в районі Крчі, знову захопили Крим, 28 червня розігнали кримську Директорію і повели гостру антитюркську політику: розгром редакції газети “Міллет”, конфіскація її друкарні, закриття тюркської гімназії в Симферополі. Це була смута білого терору в Криму (ст. 283–284). Правління останнього білого генерала в Криму бар. Врангеля не внесло істотних змін ні в політику білогвардійського уряду, ні в протидію йому з боку кримотюрків (ст. 284–285).

22. [нерозбір. – Ю.К.]

П’ятий розділ – “Крим під більшовицьким пануванням (1920–1941) та національна боротьба кримотюрків під час другої світової війни (1941–1945)” – може найбільше цікавити наших сучасників. Третя окупація Криму більшовиками в середині листопаду 1920 р. відзначилася кривавим терором угорського комуніста – ката Бели Куна. На це кримські тюрки відповіли масовим партизанським рухом спротиву – т. зв. “зелених” у горах південного узбережжя (ст. 238). Такий активний національний супротив примусив Москву влітку 1921 р. змінити свою політику в Криму, проголосивши широку амністію націоналістам і партизанам, випустивши 300 в’язнів з тюрем тощо. Це дало бажані для більшовиків наслідки: нелегальна “Міллі Фірка” і взагалі тюркське населення пішло на співпрацю з більшовиками.

23 вересня 1921 р. в Симферополі відбувся Всекримський конгрес представників поза партійних кримотюрків, на якому було врегульовано взаємини поміж Москвою і Кримом. Партизани повернулися з гір додому, а московський Совнарком проголосив АССР Криму в складі РСФСР – 18.10.1921 року (ст. 287).

Натомість большевики організували в Криму голод в 1921–22 рр. випомпувавши в населення збіжжя й інші харчові продукти і не припускаючи допомоги голодуючим ззовні, – від Туреччини, Італії, США (ст. 288), – все це з метою зламати спротив кримського населення. Коренізація урядового апарату Криму й запровадження тюркської мови, як державної, з поширенням мережі національних шкіл, одночасно з новим режимом НЕП-у і розподілом землі селянам, – були ознаками того тимчасового маневру, що цим Москва хотіла приспати національно-визвольний рух у Криму та оволодіти ним зсередини, не мавши сили підкорити його в одвертих боях.

Діяльність “Міллі Фірка” в 1920–1927 рр. легальним і нелегальним способами надзвичайно прислужилася для піднесення національно-державних форм життя кримотюрків (ст. 280). Це був, так би мовити, період підсовєтської автономії кримотюрків. Але конфлікт поміж ЦК РСФСР та головою крим. ЦК Велі Ібраїмовим, який захищав проект переселення до Криму кримотюрків із Румунії, – проти поселення в Криму 3 000 жидів-колоністів, що проєктував ЦК РСФСР, – цей конфлікт привів до арешту і знищення Москвою в січні 1928 р. Велі Ібраїмова та ще 3 500 кримотюрків (ст. 292). Цією кривавою репресією – як слушно зазначає автор – “закінчилися де факто автономні права Криму та його тюркського населення” (ст. 292).

23. Совєтизація Криму

Наступні роки – 1929–1941 – були періодом “совєтизації” та примусової колективізації Криму з масовою ліквідацією тюркських “куркулів” – до 4 000 осіб (ст. 292–293), з придушенням повстань селян, як, наприклад, у районі села Ускут, з страшним голодом 1931–1933 рр. (ст. 294). Протест проти грабування Криму Москвою – з боку нового голови ЦК Криму Мехмеда Кубая в 1931 р. – закінчився арештом і ліквідацією останнього (ст. 295). Переслідування т. зв. “тюркських буржуазних націоналістів”, закриття й знищення мечетей, церков, синагог, чистки

національної компартії і советських установ Криму, ліквідація провідних культурних сил кримотюркської нації, як проф. Чабан-Заде, Гасан Сабрі Айваз, Ізмаїл Льоман, Осман Акчокракли, письменників та інш., – все це привело до цілковитого спустошення національно-культурного життя (ст. 296–297). Запровадження для кримотюрків спочатку (в 1928 р.) латинської, а потім (у 1938 р.) російської абетки відірвало останніх від їхньої попередньої культурної спадщини та було одверто спрямоване на швидку й примусову русифікацію їх (ст. 299–300).

Під час найжорстокішої хвилі терору НКВД – “ежовщини” – загинули: Голова ЦК Криму Ілляс Тархан, Голови Совнаркому – Саммедін, кілька народніх комісарів Криму, багато членів компартії, багато письменників, поетів, драматургів, професорів, учителів, мулл, акторів, маса селян та інш. (ст. 301–302). Д-р Е. Киримал обчислює кількість кримотюрків, що загинули наслідком советського терористичного режиму, на 160 000 осіб, тобто приблизно половина всього тюркського населення Криму (ст. 303).

24. Друга німецька окупація

Тому не дивно, що коли на початку листопада 1941 р. німецька армія окупувала Крим, то кримське населення зустріло її як визволительку від російсько-большевицького терористичного панування (ст. 304). Коли ж большевики взимку 1941–42 намагалися відвоювати Крим, то кримське населення бралось за зброю, щоб захистити свою землю від нової большевицької навали. Советські автори Надінський і Альтман в 1948 р. на “Сесії по історії Криму” називали це “зрадою кримських татарів советській владі” (ст. 304). 3 січня 1942 р. почалося формування регулярного кримотюркського війська: 6 батальонів, крім місцевих загонів самооборони по селах. Загальна кількість озброєних кримотюрків досягла під час 2-ої світової війни – 20 000 осіб. Ці батальйони обороняли Крим аж до квітня 1944 р., головним чином проти т. зв. “советських партизанів” (ст. 305). Хоч німецька окупаційна влада в Криму не припустила національно-державної самоорганізації кримотюрків, а тільки їхні сільські й міські мохаммеданські комітети, на чолі з Симферопольським Мохаммеданським Комітетом, – але за ці воєнні роки помітним було відродження національно-культурного життя кримотюрків: було відновлено

50 мечетей, народні школи, національний театр, газету “Азат Кирим”, журнал “Ана Юрт” (ст. 307–308).

Делегація кримських тюрків до Берліну була реорганізована на представництво кримотюрків, що було визнано де факто в січні 1943 р. (ст. 308–309). Але з боку німців це все були, як констатує автор, – “зовсім незначні концесії”, – німці до їхньої останньої хвилини перебування в Криму “твердо й послідовно відмовляти кримотюркам у будь-яких політичних справах” (ст. 309). Це доходило навіть до недопущення обрання муфтія Криму (ст. 313). Німці не припускали повернення тюрків до Криму з інших країн, залишивши в Криму колгоспну систему, наповнили апарат управління й поліцію Криму росіянами, запровадили гостру цензуру тюркської преси та інш. (ст. 314–315).

Ця терористична німецька політика увінчалася бомбардуванням у грудні 1943 і в січні 1944 р. 128-х гірських сіл південного й середнього Криму, щоб “перешкодити советським партизанам користуватися цими селами як базами”. Це викликало тюркську антинімецьку партизанку (ст. 316).

25. Четверта большевицька спроба

10 квітня 1944 р. советська армія вдерлася в Крим, а кримотюркське населення подалося масово на еміграцію через Румунію (ст. 316).

Останній 6-й розділ книжки – “Примусове виселення тюркського населення з Криму й сучасні змагання кримотюрків” – дає короткий огляд подій післявоєнного часу в житті кримотюркського народу. Советські окупаційні органи, вдершись до Криму в квітні 1944 р., вчинили страшний масовий терор над місцевим населенням: розстріл по вилицях, спалення живцем, повішення на деревах вздовж шляхів, спрямування всього чоловічого населення з 15 років до штрафних батальйонів і примусове відрядження на будівельні роботи всіх старих чоловіків і жінок. За постановою Верховного Света РСФСР 25 червня 1946 р. зліквідовано АССР Криму, а всі рештки кримотюркського населення виселено з Криму на Урал, у Литву і т. п. (ст. 323–324).

З советського боку такі жорстокості виправдовуються як засіб кари “за зраду” під час війни. Автор справедливо заперечує таку мотивацію: 1) бо винищування кримотюрків советами провадилося ще й перед війною, 2) бо рішення советського уряду про

виселення тюрків із Криму сталося ще восени 1941 р., коли німці були ще поза Кримом, – але совети тоді ще не встигли зреалізувати свій пекельний задум, 3) совети репресували навіть тих тюрків, хто бився в лавах червоної армії або советських партизанах та був навіть нагороджений званням “героя Советського Союзу”, 4) бо та сама доля спіткала й тих кримотюрків, кого совети евакуювали з Криму восени 1941 р. і хто був поза контактом з німцями, 5) бо те саме було вчинено й з видатними комуністами Криму, як голова ЦК Криму – Менлібарі Абдульджеліль Гайруллах, який всіма способами активно боровся проти німців (ст. 325–326). Тому висновок автора цілком слушний: “Це виселення було тільки заключним етапом у фізичному винищуванні кримотюрків Москвою, що почалося голодом 1921–22 рр. та систематично провадилося в роки 1928–1941” (ст. 326). Справжньою причиною цього варварства була мета советського уряду – перетворити Крим на стратегічну базу для нападу на Близький Схід. Для цього заселено його виключно росіянами (ст. 326–327). В 1950 р. в Кримі вже зовсім не було неросійських національностей, як видно з советського географічного атласа СРСР, виданого в згадуваному році для советських високих шкіл (ст. 327–328).

26. Сучасна мета кримотюрків

Мета кримотюрків, що живуть тепер на еміграції, як зазначає автор, така: 1) відновлення цілковитої незалежності Криму, 2) повернення кримотюрків до Криму, 3) опіка ОН над тюркською людністю. Д-р Е. Киримал заперечує думку видатного німецького історика Бертольда Шпулера в його працях “Крим під російським пануванням” (1943 р.) та “Монгольська доба” про те, що цим виселенням кримотюрків із Криму закінчилася історія кримотюрків як самостійної народної індивідуальності. Д-р Е. Киримал підкреслює, що кримотюрки живуть далі масово на еміграції і не почувають себе остаточно переможеними (ст. 329).

27. Книжка як цілість

Наведений огляд змісту книжки д-ра Е. Киримала свідчить про її високу політичну актуальність у наш час як з погляду розкриття в ній злочинства советської Москви, так і з погляду обстоювання права й малих народів на вільне національно-державне існування. Кримотюрський патріотизм автора, виявлений ним у задумі й виконанні цього твору, заслуговує призначення

й похвали. Рясно ж аргументований, речовий, чітко діловий в європейському стилі й техніці виклад авторів усуває можливий закид у тенденційності освітлення історичних подій недавнього минулого. Завжди можливі в такій великій праці дрібні помилки (як, наприклад, найменування ЦК Криму – “ЦЕК”, тобто ЦК! – ст. 166, 167 та інш.) або деякі недосягнення (наприклад, недостатня аналіза рушійних сил соціальної та національних революцій у просторі Східньої Європи, що приводить до “фактографії”, без повного розкриття політичного сенсу наведених фактів, – але все це не під силу зробити одному дослідникові в одній книжці), – аж ніяк не псують загального блискучого враження читача від книжки. Без сумніву, світове кримознавство в цій книжці д-ра Е. Киримала має набуток першорядної вартости.

СУЧАСНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН З СОВЕТСЬКОГО ПОГЛЯДУ¹

*Стаття українського сходознавця проф. Дубровського під цією назвою – *Sovyet gozlugu ile bugunki Azerbaycan* була надрукована в турецькомовному журналі – “Дергі”, ч. 30 за 1962 р. стор. 54–72, що видається в Мюнхені, Зах. Німеччина, американським Інститутом для дослідження ССРСР. Ця стаття є оглядом подій в Азербайджані, переважно в його останні, підсоветські часи, в формі рецензії на книжку Фаруха Шабановича Шабанова “Развитие советской государственности в Азербайджане”, Москва 1959 р., стор. 175, тираж – 2500 прим.*

Рецензована книжка Ф.Ш. Шабанова намагається обґрунтувати, чому Азербайджан був “ощасливлений” приєднанням його спочатку до Російської імперії, а потім до московської РСФСР. Основна частина її присвячена періодові революції після 1917 р. і етапам “советизації” Азербайджана, відповідно до формально-юридичних актів трансформації органів і системи советської влади в Азербайджані. Тому завданням автора рецензії, проф. В. Дубровського, було: показати облудність цієї спроби Ф.Ш. Шабанова апологізувати московське панування над Азербайджаном.

В першому розділі своєї рецензії – “Азербайджан під російським царським пануванням” – проф. В. Дубровський показав, наскільки штучною є большевицька теза (яку москалі застосовують до всіх завойованих ними “союзних” республік) про те, що раніше народи цих республік були пригнічені, а тільки большевицька окупація ніби визволила їх і довела до квітучого стану.

В другому розділі рецензії – “Перша окупації Баку російськими большевиками” – вияснено, що перше захоплення російськими большевиками влади в Баку 27–31 жовтня 1917 р. ст. ст. було одвертою військовою окупацією цієї країни російськими збройними силами стаціонарними в Баку, включно з призначенням з Москви диктатором Азербайджана вірменина С. Шаумяна.

¹ Підписано: історик.

Жодних балачок про окрему Азербайджанську ССРеспубліку тоді ще не було. Так само як це було й в Україні при першій окупації її більшовиками в 1917–18 р. Шаумян застосував жорстокий терор в Азербайджані, щоб придушити спротив азербайджанців російському насильству (порівняй: терор Муравйова в Україні!). Ленін писав Шаумяну 14 лютого 1918 р.: “Ми в **захопленні** від Вашої твердої і рішучої політики. Зумійте сполучити з нею найобережнішу дипломатію, що її викликає, безумовно, сучасне важке становище, – і ми переможемо” (В. Ленін, Твори, т. 35, стор. 268). У березні 1918 р. азербайджанське військо програло першу битву з російським більшовицьким окупаційним корпусом, але не склало зброї. Тоді Москва вирішила діяти проти азербайджанських патріотів способом політичної диверсії: 19 квітня 1918 р. більшовки інсценізували “суверенність” советизованого Азербайджана, створивши Бакінський Совнарком, що мав би бути політично нарівні з Петроградським Совнаркомом. Це був **перший** в історії СРСР “незалежний” уряд національної советської республіки. Російські більшовики вимушені були це зробити, бо в той час сполучення Петроградського Совнаркому з Закавказзям було перешкоджене унезалежненням від Росії УН Республіки та Всевеликого Війська Донського. Пізніше більшовики таким же способом “осуверенювали” всі інші захоплені ними країни: Україну, Білорусь та інш. Другим політичним маневром більшовиків було поширення на Азербайджан “Декрету про землю” 2-го “Всеросійського З’їзду Советів, з метою заманити азербайджанське селянство на “советську плятформу”. Ці дві провокації більшовиків розшарували азербайджанців: деяка частина їх перейшла на бік більшовиків.

З цього приводу проф. В. Дубровський дебатуює питання: чому створилися кадри “націонал-комуністи в” в Азербайджані, а потім і в інших неросійських республіках СРСР. Він дає таке пояснення цьому процесові:

“Неросійські народи не були підготовані політично до подій несподіваної революції в лютому 1917 р.: у них не було достатньо виробленої власної національно-державної теорії (догми, програми, схеми) для умов нового, післяреволюційного часу. Відновлювати або консервувати умовини старих часів, тобто ще перед російським завоюванням, було б анахроністично, надто

відстало, ультра-консервативно і несприйнятно для даного народу, тому що це означало б рух **назад**, що в історії неможливо. Самі ж гасла “свобода”, “демократія”, “незалежність” і т. п. не давали ясної, виразної програми діяння, бо не були ще наповнені конкретним національно-ідейним державним змістом. Події 1917 року так швидко й так настирливо вимагали негайного заповнення національно-державним змістом порожнечі яка створилася після раптового зникнення в лютому–березні 1917 р. Російської імперії, що відсутність готової власної національно-державницької програми мусіла в найкоротший термін бути заступлена чимсь конкретним і новим хоч би тільки зовнішньо сприйнятним для народу. Самі москалі опинилися в подібному становищі, і група Керенського не змогла нічого ліпшого вигадати, як відкладати заповнення цієї порожнечі аж до “Установчих Зборів”. В. Ленін запропонував людної чужоземну, марксистську теорію, взамін відсутньої нової національно-державної російської схеми, і “умовив” Росію прийняти до виконання його “марксистсько-російську” схему. Але советська державна практика швидко почала відступати від цієї марксо-ленінської схеми, виробляючи власні національно-російські, советські, але не марксистські форми, і цей процес наповнення чужих і перестарілих марксистських формул національно-російським ново-державним змістом триває донині. Представники неросійських народів, здатні політично думати й діяти, були легко втягнені марксо-ленінською теорією національно-державної федеративної перебудови співжиття народів колишньої Російської імперії, теорією, що здавалася інтернаціональною, і тому такою, що надавалася для застосування до кожного народу. Ця ілюзія, що збігалася з невідкладною потребою мати хоч будь яку національно-державну теорію для побудови нового, післяреволюційного життя, спонукала багатьох неросійських національних політиків прийняти нову марксо-російську теорію й почати застосовувати її до свого власного народу. Через те, що ініціатива в її проголошенні належала росіянину Леніну: застосування її відбувалося вже в російських центрах, – то природно, що ці російські ленінізовані центри давали приклад і директиви для своїх послідовників в неросійських національних центрах на території колишньої Російської імперії, а пізніше і поза цією територією. Таким чином різнонаціональні

марксо-леніністи мимоволі мусіли звертатись до російських центрів – Петрограду і Москви – за керівництвом і підтримкою. Таким способом уявляється можливим пояснити появу й неминучий шлях розвитку коляборантського національного комунізму в 1917 і наступних роках”.

Ті національні політики, що були настроєні патріотичніше, проявляли себе опозиційно до марксо-російської теорії й практики, намагаючися знайти свій власний національно-державний варіант до неї (як тепер роблять китайські, югославські та інші націонал-комуністи). Раніше чи пізніше такі опозиційні націонал-комуністи гинули в льохах російського ГПУ-НКВД. Зберігалися й підвищувалися по службовій драбині тільки ті націонал-комуністи, що виконували цілком і без ухилів політику національну тільки за формою, але обов'язково російську за змістом. Це стосується однаково і до Азербайджану і до всіх інших союзних і автономних республік ССРСР. Далі Москва поступово провадила обмеження “суверенності” незалежної АзСРСР різними способами: насамперед рабським копіюванням декретів Московського Совнаркома і створенням “конституції АзСРСР за взірцем такої для РСФСР, потім – націоналізацією основних ресурсів АзСРСР-на користь РСФСР, що в корені підрізало можливість національно-державної незалежності Азербайджана, триманням Азербайджана на ланцюгу російської грошової системи й єдності державного Банку ССРСР, єдністю системи партії – РКП(б), єдністю військових сил і системи ГПУ-НКВД, унітарністю професійних організацій та інш.

Дев'ятнадцять місяців незалежності Азербайджана, після поразки російських большевиків і вигнання їх звідти (28.IX.1918 – 28.IV.1920 рр.) – за словами самих большевиків, – сталося тому, що “бакинський пролетаріят не зумів тоді встановити “змичку” з тюркським селянством” (“Правда”, 20 вересня 1933 р.) – В. Дубровський, на початку другого розділу своєї рецензії – “Друга окупація російськими большевиками Баку” – так аналізує перебіг цих подій:

“Переводячи цю большевицьку партійну формулу на зрозумілу мову, можемо твердити що російсько-большевицькі окупанти, захопивши зброєю й терором владу в Баку, місті денационалізованому, не мали жодного впливу на власне азербайджанський

народ, що залишився для них чужим і ворожим (“контрреволюційні повстання”, – за словами большевиків), не зважаючи на принаду “чорного переділа” поміщицьких земель. Російські большевики були в Баку непроханими чужинцями: вони не знали й не цікавилися ні мовою, ні культурою, ні звичаями цього народу – навіть гірше: зневажали його й мали на меті накинути цьому народові свої погляди, свою систему й свою владу над ним. Тому, подібно як і в усьому ССРСР трохи пізніше, російські большевики були вимушені після першої поразки їх національними силами азербайджанців, перебудувати свою політику в національному питанні й поступитися азербайджанцям багато в чому для того, щоб зберегти за собою основне – диктатуру Москви над Азербайджаном, при посередництві комуністів-азербайджанців”.

У лютому 1920 р. Ленін наказав створити нібито “незалежну” національну Азербайджанську Комуністичну Партію (большевиків) (АКП (б)), яка спочатку існувала конспіративно й жодною мірою не репрезентувала інтересів азербайджанського народу та не підтримувалася останнім. Знаючи це, ЦК АКПб одразу коляборував з 11-ою Червоною російською армією, що була тоді в Дагестані, на шляху до Азербайджана. Вночі з 27 на 28 квітня 1920 р. Ленін наказав цій 11-й армії захопити Баку. Комендант цієї армії Орджонікідзе виконав цей наказ і того самого дня телеграфував Леніну: “На прохання (!) советського уряду Азербайджана (тобто Азербайджанського Ревкома) наші бронепоезди увійшли в Баку”. Точнісінько такі самі операції було пороблено большевиками і з Україною в 1920 р., з Туркестаном в 1919–20 рр., з Литвою, Латвією, Естонією в 1940 р. і з Угорщиною в 1956 р. В останній країні советські танки погромили угорський народ ніби на “прохання” “незалежного” угорського уряду Я. Кадара. “Політичний цинізм російських большевиків вражає своєю незмінністю й послідовністю”, – підсумовує порівняння цих подій проф. В. Дубровський.

Вже вранці 28. ІV. коляборантський ЦК КП(б) Азербайджана протелеграфував у Москву, що ніби “спираючися на прагнення революційного Азербайджана скинуто національний (мусаватський іст.) уряд Азербайджана, а владою в ньому є Азербайджанський Тимчасовий Військово-Революційний Комітет”, що ніби “відображає прагнення й надії трудящого населення Азербай-

джана”. Ленін негайно відповів рівноцінною брехнею: “Совнарком (російський, іст.) вітає визволення трудящих мас незалежної (?) Азербайджанської Республіки і висловлює тверде переконання (!), що під керівництвом свого (?) советського уряду незалежна (?) Республіка Азербайджана, разом з РСФСР (!), відборонить свою волю й незалежність від заклятого ворога пригноблених народів Сходу – від імперіялізму. Цією фікцією точніше не визначеного “імперіялізму” большевики досі лякають і заманюють до себе ті народи, що їх москалі хочуть опанувати. Російський реально існуючий імперіялізм цілком обминається. Знищення ж національного азербайджанського уряду підводиться під категорію “боротьби з імперіялізмом”...

І на цей раз управляв “незалежною” Азербайджанською ССР не тюрк-азербайджанець, а московський окупаційний диктатор – комісар С.М. Кіров, що дав одразу настанови “незалежному” уряду АзССР на Бакінській парт-конференції 5 травня 1920 р. Він зліквідував усі банки й кредитні товариства в Азербайджані передавши їхні фонди до “Державного Азербайджанського Банку”, що потім був злитий з Держбанком ССРСР, і націоналізував всі, навіть дрібні, галузі промисловості Азербайджану, скасувавши начисто джерела національного азербайджанського капіталу: “всі основні командні висоти були зосереджені в руках робітничо-селянської держави”, – підсумував Ф.Ш. Шабанов, – тобто в розпорядженні Москви.

В четвертому розділі рецензії – “Адміністративний апарат окупантів” проф. В. Дубровський проаналізував систему управління Азербайджаном за період ревкомів (28 квітня 1920 р. – 19 травня 1921 р.), коли там не було жодних виборів до “советів трудящих”, а були тільки призначені згори ревкоми: Азравком, повітревкоми, міськревкоми й сільські ревкоми. “Советської влади” як такої ще не існувало, а були тільки окупаційні органи. Тому тюркське населення вважало всі ці ревкоми чужими, ненавиділо їх і боролосся з ними. Як констатував Ф.Ш. Шибанов, повсюди були “повстання, заворушення й терористичні акти”. Особливо міцними проявами протесту тюрків були повстання їх в Гянджі і змова в Шушінському районі в травні 1920 р. Азербайджанська Чека немилосердним терором намагалася тримати тюрків у покорі. Неспроможність низових ревкомів впливати на

тюркське населення й керувати ним примусила Бакинську Компартію перейти з серпня 1920 р. до системи “комітетів незаможних селян”, зліквідувавши сільські ревкоми. Цим комбедам большевики надали дуже широкі терористично-адміністративні права: боротьби з контрреволюцією, тобто права місцевої ЧеКа, викачки хліба у селян, застосування примусових праць для “нетрудових елементів” і т. п. Страшний червоний терор шалів по селах Азербайджана всю осінь і зиму 1920–21 р., подібно як то було і в Україні в тому ж часі. Після такої кривавої підготовки, большевики провели “обрання” місцевих советів у квітні–травні 1921 р. і ЦК АзССР з затвердженням першої “конституції АзССР”, точнісінько за взірцем конституції РСФСР з 1918 р. Причиною такої удаваної “лібералізації” політики большевиків в Азербайджані був наказ Леніна з Москви на початку 1921 р. про перехід до НЕПу, щоб заспокоїти селянство.

Хоч в цій пропагандивній “Конституції” Аз ССР проголошувалося рівність всіх громадян “незалежно від їх релігії, расової чи національної приналежності”, але насправді надавалася, перевага міському, тобто російському населенню, бо за виборчими “нормами” від сільського населення до повітових советів обирався один депутат від 500 виборців, а від міського населення і робітників фабрик і заводів – 1 депутат на 100 виборців. Крім того, більшість азербайджанських селян були позбавлені виборчих прав на підставі ріжних обмежень, напр., як особи, що “мають зайвину хліба чи інших продуктів”. Таким чином советська влада заіснувала, навіть формально, тільки через півтора року після того, як її існування проголосили в Азербайджані російські окупанти. Така зворотна послідовність подій, за думкою проф. В. Дубровського, тотожна з формулою: “Ця людина прийшла “на світ за півтора року перед своїм народженням”. Надання Москвою Азербайджану “незалежних” комісаріятів – зовнішніх справ, військових і морських справ – з правом “ратифікації мирних договорів” (але чомусь без права оголошення війни? нонсенс!) було тільки пропагандивною фікцією.

У п’ятому розділі рецензії – “АзССР і РСФСР” – проф. В. Дубровській викрив невдалу спробу Ф.Ш. Шабанова (виправдати окупацію Азербайджана росіянами двома мотивами: “безкорисної допомоги” Москви азербайджанцям і “бажанням” цієї окупації

з боку самих азербайджанців. Большевицька діалектика намагаться зобразити одверту окупацію Азербайджана росіянами як ніби “захист суверенітету” останнього.

Москва незабаром зайнялася наступним правовим оформленням своїх відносин з цією колонією – Азербайджаном. За “Домовленням” між РСФСР і АзССР з 20 серпня 1920 р. АзССР передала всі свої залізниці до Наркомшляхів РСФСР. А за другим “Домовленням” з 30 вересня 1920 р. АзССР передала РСФСР керівництво: військовими справами, справами народного господарства й зовнішньої торгівлі, справами постачання, залізничий і водний транспорти, пошту й телеграф та фінансові справи. Кошториси наркоматів АзССР передавалися не на затвердження “уряду” АзССР, а в особливу Кошторисну Комісію, а звідти їх одразу пересилалося в Москву. Таким чином “суверенний уряд” АзССР був позбавлений права й можливості керувати бюджетом своїх наркоматів, а все керівництво було в руках наркоматів РСФСР. Вся економіка й адміністрація АзССР були цілком підпорядковані контролю й керівництву московських державних органів і фахівців. Остаточні ухвали в цих справах були залишені за Всеросійським З’їздом Советів та ВЦК-ом РСФСР. Хоч при цих московських органах Аз ССР мала своїх представників, але їхні прерогативи були чистою фікцією, бо вони не могли ні переголосувати своїх партнерів, ні накласти вето щодо питань АзССР.

У розділі 6-му – “Конституційні трюки російських большевиків” проф. В. Дубровський пояснив етапи “конституційних оформлень” неросійських республік, опанованих Москвою. Спочатку певного пляна у Москви не було, і большевики діяли відповідно до обставин. Зміна ставлення до РСФСР західних держав на мирне запрошення ними Москви прислати советських представників у квітні 1922 р. на міжнародню конференцію в Генуї – примусили большевиків спішно пристосуватися, щоб виглядати “правовою” федерацією. Через те, що тоді СССР ще не був утворений, голові ЦК-а РСФСР М.І. Калініну довелося “домовлятися” з кожною неросійською республікою поодинці. Для цього він викликав 17 січня 1922 р. до Москви представників 8 неросійських советських республік і “домовив” їх 22 лютого 1922 р. підписати “Протокол” про те, що вони, неросійські республіки, передають

своє представництво на цій конференції – РСФСРеспубліці. Маючи в руках такий липовий документ, М. Литвинов міг грати в Генуї роллю теж азербайджанця, українця, грузина і т. д. Спішний трюк щодо генуезького представництва примусив большевиків думати про постійну правову форму “федерування”. Експериментальним тереном для цього стало Закавказзя. Після завоювання большевиками Грузії і створення ними Грузинської ССР ще в лютому 1921 р., Москва організувала в Тбіліссі свою контору – “Кавказське Бюро ЦК РКПб”, що одразу примусило Азербайджанську, Грузинську й Вірменську ССРеспубліки 14 квітня 1921 р. об’єднати свою зовнішню торгівлю, а 2 червня того ж року – об’єднати свої залізниці, а також за наказом Леніна – створити Комісію для об’єднання господарської діяльності цих республік Закавказзя в ділянці військовій, господарській, фінансовій, міжнародної політики.

Створення “Закавказької Федерації” було потрібно росіянам, тому що вони не спроможні були успішно керувати в національних органах, де діловодство провадилося мовами, цілком чужими для росіян. Між тим, в органах “Закавказької Федерації” неминуче вживалась “загально-зрозуміла” російська мова. Попспіх Москви в цьому ділі просто дивовижний: Ленін склав проект федерації советських Азербайджана, Грузії і Вірменії 28 листопада 1921 р., а Політбюро ЦКРКПб затвердило цей проект вже наступного дня! Не запитувалося думки комуністів ЦК-ЦК Грузії, Азербайджана й Вірменії, а просто їм пропонувалося поставити питання про федерування Закавказзя “якнайширше на обговорення партії й робітничих і селянських мас, енергійно провадити пропаганду за Федерацію і провести це через З’їзди Советів кожної республіки, а в разі великої опозиції, повно й негайно рапортувати до Політбюро ЦК РКПб” (В.И. Ленін, Соч. т. 33, стор. 103). Наказ Леніна був виконаний: наприкінці 1921 р. на об’єднаному Пленумі КавБюро РКПб було ухвалено постанову про створення “Закавказької Федерації”. Кіров і Орджонікідзе “проробили цей проект на партійних і загальних зборах, і 18 лютого 1922 р. – на 1-му Закавказькому З’їзді комуністичних організацій було його остаточно схвалено. 12 березня того самого року Повноважна Конференція ЦККомітетів цих трьох республік затвердила “Договір про створення Федеративного Союзу СС

Республік Закавказзя” (ФСССРЗ). Відповідно до цього “Договора” верховною владою Закавказької Федерації була “Повноважна Конференція” представників цих трьох республік, а вищим виконавчим органом – “Союзний Совет” – теж з представників цих республік. Таким чином ці два нові закавказькі органи відігравали роль передаточного ременя від московського двигуна до адміністраційних машин цих трьох республік. Московський ЦК РКПб диктував накази ЗакБюро РКПб, а останнє передавало їх Повноважній Конференції і Союзному Совету, а ті далі – в Баку, Тбілісі й Ерівань. Але вже тільки за 8 місяців практики цієї конструкції виявилася її повна непрацездатність внаслідок опозиції закавказьких націонал-комуністів російським окупантам, та через суперечки поміж цими трьома національностями. Тоді Москва скликала на 15 листопада 1922 р. довірочну нараду тільки трьох осіб: голів ЦКомітетів цих трьох республік і домовилася з ними, щоб 10 грудня 1922 р. скликати в м. Баку, – російському пролетарському центрі Закавказзя, – “Закавказький З’їзд Советів” на основі безпосереднього представництва від повітових З’їздів Советів всіх трьох республік. Таким чином було з’ігноровано центральні вищі органи всіх цих трьох “незалежних” республік: З’їзди Советів і Совнаркоми їх. З надзвичайною швидкістю, в другій половині листопада 1922 р. по всіх повітах і містах Закавказзя відбулися з’їзди советів і пленуми міських советів для обрання делегатів на 1-ий Закавказький З’їзд Советів. На цьому З’їзді ФСССРЗ була переорганізована на Закавказську СФСР (ЗакСФСР). 13 грудня 1922 р. була затверджена 1-ша “Конституція” цього новотвору та обрано ЗакЦК. Таким чином первісна конфедеративна форма була замінена федеративною, тобто централізованішою, що було потрібно російським імперіалістам. Делегування уповноважених представників від “урядів” трьох республік було замінено представництвом від населення всіх трьох республік разом, тобто було з’ігноровано національні різниці їх.

В сьомому розділі рецензій – “ЗакСФСР і РСФСР” проф. В. Дубровський зазначив, що цим новим титулом – “ЗакСФСР” большевики намагалися удавано задовольнити національні амбіції неросійських народів Кавказа, урівноправненням на папері їх “федерації” з РСФСР. Це було особливо потрібно для Москви,

тому що одночасно з цим також УССР проявляла одверті намагання стояти на рівній нозі з РСФСР. Шляхом для заспокоєння національних амбіцій і вимог мало б бути створення “СССР”, ініціатором чого був старий більшовик М.О. Скрипник. Проф. В. Дубровський нагадує, що між М.О. Скрипником і діячами неросійських республік, особливо із грузинами, були довірочні контакти, бо останні теж домагалися свого урівноправнення з РСФСР. На ІХ-му всеросійському З’їзді Советів у 1921 р. представники республік Закавказзя вимагали, щоб для Азербайджана, Грузії і Вірменії було надано певну кількість місць у складі Всеросійського ЦК’а. Закавказці вважали себе в не меншому праві керувати росіянами, ніж мали росіяни право керувати їхніми республіками. Хоч М.І. Калінін тоді запевнив свою згоду, з цією слушною вимогою, але ж введення грузинів, азербайджанців і вірмен до складу ЦК’а так і не було здійснено. Ленін визнав за краще уникнути такого конфузу, – а створити нову декорацію для російської імперії і її колоній, – “СССР”. У листопаді–грудні 1922 р. більшовики провели мітінги по Закавказзю з резолюціями-вимогами про створення “СССР”. Грузинські комуністи вимагали, щоб до СССР вступили Грузія, Азербайджан і Вірменія сепаратно, а не цілою ЗакСФСР, бо вони хотіли позбутися цього “федеративного” ярма на шії. Але Москва вважала за краще прийняти до “СССР” цілу “ЗакСФСР”, де кермо росіян було б міцніше, ніж в органах національних республік. Г.К. Орджонікідзе, будучи представником Москви на 1-му Закавказькому З’їзді Советів у грудні 1922 р., провалив вимогу грузинів, і тому на 1-му Всесоюзному З’їзді Советів у Москві 30 грудня 1922 р., де було затверджено “Декларацію” і “Договір” про заснування СССР, – до СССР вступила ЗакСФР, як ціле, і така закручена ситуація тривала аж 14 років, до т. зв. “Сталінської” Конституції 1936 р., коли державні органи “Закавказької Федерації” були зліквідовані, бо настало нове “осуверення” республік Закавказзя. Але треба зазначити, що московська керівна контора в Тбіліссі залишилася, – тільки замість “ЗакБюро ВКПб” була перейменована на “Закавказький Красвий Комітет ВКПб”, що, звичайно, не змінило істоти цього органу.

В 9-му розділі рецензії – “АзССР в складі СССР” проф. В. Дубровський розглянув умовини існування АзССР безпосередньо в

складі ССРСР, тобто після 1936 року. ССРСР не мав і досі не має своєї власної столиці, а користується столицею РСФСР – Москвою. Остання не прийняла пропозиції О.Я. Шумського – “інтернаціоналізувати” район Запоріжжя (в УССР) і там побудувати нейтральну в національному відношенні столицю ССРСР – “Електрополіс” (малася на увазі могутня база електроенергії з ДніпроГЕС’у). Російські більшовики не хотіли вилазити з свого насиженого імперіялістичного кубла – Москви. Під впливом же критики від ЦК КП(б)У та інших нацкомпартій, Сталін ще в 1925 р., через три роки після створення “СРСР”, (раптово перейменував “РКПб” на “Всесоюзнун КПб”, – від чого її російська імперіялістична функція не змінилася аж ніяк. “Суверенність” АзССР, не одноразово підкреслена в Конституції АзССР (затвердженій IX-м Всеазербайджанським З’їздом Советів в Баку 14 березня 1937 р.) є такою самою фікцією, як “суверенність” УССР і всіх інших “союзних республік: права незалежного державного управління, зносин з чужоземними державами, створення власних військ, право вільного виходу з складу ССРСР, непорушність території “незалежної” республіки, “всесоюзне” громадянство для підданих будьякої “союзної” республіки, – все це – фальшива оболонка (крім як для РСФСР!), що приховує колоніальну залежність АзССР і всіх інших неросійських республік від РСФСР. Хоч за Конституцією азербайджанець є громадянином АзССР, але він автоматично є підданим всього ССРСР, тобто національне підданство в ССРСР практично скасовано для всіх осіб неросійської національності. І зворотньо, – як зазначено в Конституції АзССР, – “громадяни всіх інших союзних республік користуються на території АзССР однаковими правами з громадянами АзССР”. Але система поліційної реєстрації місця проживання в ССРСР та обмеження щодо цього створює таке упослідження (дискримінацію), що азербайджанець може переселитися в Москву тільки за особливим дозволом поліції (НКВД-КГБ), в той час як москаль може вільно переїхати в Баку чи в іншу “союзну” столицю і там повністю використовувати своє право “громадянина” АзССР, УССР і т. д. Таким чином теоретично і практично припускається, що москалі в разі їх потреби, можуть масово виїхати в Баку, чи Київ, і там переголосувати в якому-небудь важливому питанні виборців місцевої національності. Якщо ж азербайджа-

нець, чи українець переселяється в РСФСР, то він автоматично стає громадянином РСФСР, і тому при всяких статистичних обчисленнях і переписах його записують “руським”, – якщо нема особливо гострого протесту чи сприятливих місцевих обставин для фіксації своєї окремішньої національності. Така формальна казуїстика доповнюється хитрою практикою. В 30-их роках, під час запровадження паспортної системи в ССРСР, на питання про громадянство можна було відповідати рівносильно: “громадянин ССРСР” або “громадянин АзСРСР”, “громадянин УСРСР” тощо, що й записувалося до пашпорта. Але багато людей з обережності вважало за краще заявляти: “Я – громадянин ССРСР”, тому що вони знали, що ГПУ – НКВД (а міліція, що пашпортизувала, є частиною цієї системи) брало на свій особливий облік всіх тих осіб, хто наслідуювався належати до АзСРСР, УСРСР тощо.

Фальш советських конституцій так само відбивається й щодо прийняття чужинцями советського громадянства, чи щодо вибуття з советського громадянства. За “конституцією”, АзСРСР може прийняти в своє, а тим самим і всесоюзне громадянство, чужинця, що проживає в АзСРСР, при чому відмова прийняти його не може бути апельована до органів ССРСР. Але ж жодний чужинець, що легально прибув до ССРСР, не поїде до АзСРСР, щоб оптувати собі советське підданство, а вважатиме за краще зробити це в Москві. Нелегально ж прибулий до АзСРСР чужинець (напр. курд з Туреччини, чи азербайджанець з Ірану) буде негайно заарештований органами ГПУ–НКВД–КГБ і запроторений в концентраційний табір на довгий час або на все життя, як “шпійон”, “диверсант” тощо. Таким чином це “суверенне” право АзСРСР має тільки фіктивне значення. Але ж питання про вихід з советського підданства розв’язується не в АзСРСР, а виключно в Москві – в Президії Верховного Совету ССРСР, – “з огляду на винятково важливе значення цього акта для ССРСР”. В наслідок цього, якщо советський азербайджанець хоче переїхати, може до своїх рідних, в перський Азербайджан і тому змінити своє підданство, – то він повинен звертатися не до своєї національної “вищої влади”, а до чужої влади – в Москву де, розуміється, з великою підозрою розглядатимуть цей “винятково важливий політичний акт”.

В роки 2-ої світової війни (російські імперіялісти намагалися грати на патріотичних національних почуваннях неросійських

народів ССРСР. Вони дозволили АзССР сформувати національну азербайджанську 416-у дивізію, що її назвали “Таганрогською” (м. Таганрог – в Ростовській області РСФСР!). Для мобілізації тюркських сил для виконання російських імперіялістичних завдань в Зах. Європі, Верховний Совет ССРСР 1 лютого 1944 р. дозволив АзССР організувати Комісаріят Оборони та Комісаріят Чужоземних справ АзССР. Нема сумніву, то це були виключно декоративні установи.

Законодавчі права АзССР так само фіктивні. За конституцією АзССР з 1937 р. в цій країні було ліквідовано законодавчі права “влади на місцях”, що було характерно особливо в період військового комунізму. Тепер все законодавство АзССР було ніби зосереджено в Верховному Советі АзССР (ст. 59 Конституції ССРСР і ст. 24 Конституції АзССР). Закони, що їх ухвалює Верх. Совет АзССР, не потребують наступного затвердження органами ССРСР. Але в цьому нема жодної потреби, тому що “закони” АзССР мусять точно відповідати законам ССРСР. Якщо в законодавстві АзССР з’явилися б відхилення від законів ССРСР, то такі відхилення наперед визнано нечинними. Не дивно, що в практиці Верх. Совета АзССР за останні 22 роки не було випадку, щоб закони АзССР протирічили всесоюзному законодавству, – з гордістю зазначив Ф.Ш. Шабанов.

За Конституцією АзССР виборчим правом користуються всі громадяни цієї республіки, що досягли 18 років, незалежно від... (далі, як в європейських конституціях). Але за цією формулою обійдено мовчанкою немалочислену категорію “позбавлених” (“лишенцев”, тобто осіб, що їх органи ГПУ – НКВД – КГБ позбавили громадянських прав, напр., мулли, тощо. У цій Конституції так само нема згадки про передумову (народження чи довшого проживання в АзССР. Тому декілька тисяч російських комуністів, що їх пришло Москва в Баку “допомагати” виборам в АзССР, автоматично користуються активним і пасивним виборчим правом, бо вони фактом свого приїзду в Азербайджан, бодай на декілька днів, одразу перевернулися на теж вроді “азербайджанців”, бо стали громадянами АзССР. Тому ці російські комуністи, якщо досягли 21 року, можуть бути обраними депутатами Верховного Совета АзССР, тобто одразу стати законодавцями цієї країни. Цілком неістотним вважається факт, що азербайджанці

не знають таких приїжджих “автоматичних” депутатів, бо вони, азербайджанці, фактично не виставляють кандидатів у свій вищий законодавчий орган. Кандидатури для обрання виставляються, по-перше, комуністичними партійними організаціями, по-друге, профспілками й іншими організаціями, де керівництво так само в руках комуністів (ст. 149 Конст. АзССР). Тому присланий з Москви “кандидат” у депутати Верх. Совета АзССР, автоматично пропонується компартією Азербайджана, як справжній кандидат. Позапартійні тюрки Азербайджана, тобто більшість населення країни, взагалі не мають жодних виборчих шансів, тому що у виборах до Верх. Совета республіки комуністи й позапартійні виступають ніби спільно з єдиною виборчою програмою (теж присланою з Москви). Тому всіх кандидатів в депутати рекомендується компартією як представників “бльоку” комуністів з позапартійними. Потрапити в депутати Верх. Совета АзССР може тільки такий “позапартійний”, хто цілком підданий і слухняний компартії (тобто Москві), не виявляє жодних сумнівів чи ухилів, тобто думає й діє так само, як російські окупанти. Таких “позапартійних” кандидатів російські комуністи цінують досить високо й протаскують за списком “бльока комуністів з позапартійними” в депутати, тому що їм, комуністам, потрібна деяка кількість формально “позапартійних” депутатів, щоб виправдати в очах азербайджанського народу й закордону існування цього фіктивного “бльоку”. Внесення “позапартійного” до списку кандидатів є формулою оплати його коляборації з російським окупантом. Напевно жоден азербайджанський патріот ніколи не буде внесений до списку цього бльоку. “Голосувати”, тобто слухняно опускати в урну готовий виборчий бюлетень повинні всі: за цим уважно стежать російські комуністи та їхні коляборанти. Під час виборів у 1947 р. до Верх. Совета АзССР 2-го скликання голосували 99.98 % виборців, а у виборах 3-го окликання в 1951 р. – 79.99 %, у виборах 4-го скликання в 1955 р. – 99.99 %, у виборах 5-го скликання в 1959 р. – 99.99 %. Ту соту долю відсотка, що стосується неголосувавших, складають особи, що несподівано померли, або збожеволіли, або раптом виїхали з АзССР, або що їх було заарештовано перед виборами тощо. Майже всі виборці голосували за “бльоку”: за другим скликанням – 99.79 %, за 3-м – 99.96 %, за 4-м – 99.86, і за 5-м 99.84 %. Ф.Ш. Шабанов твердить,

що ці числа показують “високу політичну активність советських виборців і їхню злітованість навколо компартії ССРСР”. Але В. Дубровський вважає, що це є “наслідком безвиходности їхнього становища”. Не дивно, що підсумки таких “виборів” були блискучими, з погляду комуністів: у Верх. Советі АзССР 4-го скликання на 370 депутатів було 288 комуністів і 82 “позапартійних” (або 78 і 22 %), а в Верх. Советі 1-го скликання – 80 % комуністів і 20 % “позапартійних”. При такому однопартійному й дуже дисциплінованому складі депутатів Верх. Совета їхні дискусії на сесіях Верх. Совета АзССР не мають жодного сенсу, тим більше, що “депутатам” наперед видають належні тези чи проекти для попереднього ознайомлення та підготовки до промов на сесії. При такій системі “виборів” і “законодавства” цілком неможлива жодна боротьба програм і думок та вибору поміж ними, що й було потрібно російським окупантам.

Ось ця монопольна й диктаторська роля компартії, спочатку тільки на практиці, а з 1936-го року – й юридично (відповідно до ст. 126 Конституції ССРСР) стала законом для всього ССРСР, в тому числі й для Азербайджану.

Вибори в місцеві совети в АзССР провадяться подібно, як і вибори до Верх. Совету АзССР. Виборчі права не залежать від “осілости” виборця або кандидата на обрання. Тому комуніст, що його прислали керувати провінційними або містечковими виборами, може бути одразу “обраний” депутатам або навіть головою місцевої самоуправи, хоча б він у цьому місті або повіті не прожив жодного дня перед тим. Це цілком відповідає системі советської “демократії”.

Розділ 8-й рецензії проф. В. Дубровський присвятив питанню колективізації села в АзССР. Це було наслідком ухвали ЦК і СНК ССРСР від 16 березня 1927 р. Але в АзССР певно з цим не поспішали. Тоді в січні 1929 р. СНК АзССР примушений був ухвалити постанову “Про розвиток колективних господарств” (Собр. Узак. АзССР 1929 р., ч. 3, стор. 62). Коли й це не прискорило колективізації, то компартія АзССР почала “допомагати” трудящим села: наприкінці 1929 р. з Баку послали на села 500 пролетаріїв, а в 1930 р. профспілки АзССР відрядили на села аж 2204 “організаторів”. Ф.Ш. Шабанов, на жаль, не подав кількості жертв цієї колективізації в АзССР.

В 9-му розділі рецензії проф. В. Дубровський заторкнув питання про культурне становище в АзССР. Ф.Ш. Шабанов хвалиться, що “понад 90 % населення в Азербайджані при царизмі було неписьменним. На 1935-й рік переважна частина населення ліквідувала свою неписьменність”. На це проф. В. Дубровський зазначив, що тут питання йде про письменність російською, а не тюркською мовою. Перед революцією тюркські діти навчалися арабсько-тюркської письменности при мечетах та в приватних школах. За мусульманськими релігійними звичаями жоден мусульманин не сміє бути неписьменним у мові своєї релігії. Запровадження ж більшовиками освіти в російській мові служить меті русифікації азербайджанців, – тому це є “досягнення” іншого порядку, а не національного. Іншим засобом винищення старої арабо-тюркської письменности населення були реформи щодо абетки для азербайджанської мови: наприкінці 20-х років арабську абетку замінили латинською, а в 30-х роках її знову перевели на російську абетку, що служитиме меті русифікації молодшого покоління.

Підсумок рецензії щодо становища в АзССР наведено проф. В. Дубровським в одній оцінці советської влади якимсь азербайджанцем, який сказав: “Очень хороший советский власть, – тьлько слишком длінний!”

Для нас, українців, ця рецензія проф. В. Дубровського на книжку Ф.Ш. Шабанова має той спеціальний інтерес, що вона є першою такого роду спробою порівняльно-історичного дослідження вже майже півстолітньої історії існування одної з національних (не російських) підсоветських республік. Ця проблема заслуговує уваги дослідників, бо для того настав вже слушний час.

ДОКТОРАНТСЬКИЙ ІСПИТ

[з 5-го тому спогадів “Мала Перещепина”]

Після мого звільнення з БАМЛАГу НКВД в 1937-у році мене було обмежено в правах проживання т. зв. “мінус 42”. Це визначало, що мені заборонено проживати в 42-х найбільших містах СРСР. Цим самим мене було примусово відірвано від університетського викладання й наукової праці. Мені було дозволено проживати у Полтаві. Але я не знайшов у Полтаві постійної праці, бо був “неблагонадійний”. Тільки на початку 1938-го року я отримав вчительську посаду в 9–10 класах Малоперещепинської середньої школи Полтавської області, бо там бракувало вчителя російської мови й літератури для “випускників”, а програму треба було виконати! Чому саме мені надали російську мову? Та тому, що НКВД заборонило викладати мені історію (мій фах) як “українському буржуазному націоналісту”, а Полтавська наросвіта, в свою чергу, “не рекомендувала” мені з тої самої причини викладати українську мову й літературу. Довелося відразу перекваліфікуватися, що для мене було легко, бо в Ніжинському історико-філологічному інституті, ще перед революцією, я прослухав курс історії російської літератури у видатного фахівця проф. В.І. Резанова, і курс російської мови у проф. Іллінського.

Провикладавши півтора року в тій школі, я занудився без праці для історії України. Советська влада явно штовхала мене як антимарксиста на дно. Коли влітку 1939 року, на вакаціях, що їх я провадив нелегально коло Харкова, я прочитав у московських газетах, що Академія Наук СРСР оголошує конкурсні іспити для прийняття аспірантів різних фахів, в тому числі й на ОДНУ посаду докторантського аспіранта з історії СРСР, – то я вирішив спробувати перемогти НКВД обхідним маневром і послав запитання до АН СРСР. На моє здивування, я отримав звідти формуляр анкети, список іспитових вимог і зазначення терміну, коли я мав би приїхати до Москви на іспити при Інституті Історії АН СРСР, з мого фаху, з двох мов, за моїм вибором, і, розуміється, з

марксизму-ленінізму. Директор Мало-Перещепинської школи сільський малописьменний комуніст Скороїд, схвилюваний таким моїм стрибком “вгору”, дозволив мені відпустку на останні дні серпня і початок вересня для поїздки в Москву.

Отже, я з’явився до того Інституту. Вчений секретар його проф. Сідоров повідомив мене, що Приймальна Комісія звільнила мене від іспиту за фахом, з огляду на подані мною свої друковані праці: книжки, брошури і статті з історії України. При тому з’ясувалося, що на цю єдину вакансію докторантського аспіранта з історії СРСР немає більше кандидатів, крім мене.

Для іспитів я обрав як основну іспитову мову – німецьку. У величезній залі було декілька столів, що за ними сиділи екзаменатори, по дві особи за кожним, та багато маленьких столиків – для кандидатів. Адже треба було проекзаменувати з німецької мови щось з 600 душ! Мені дали якийсь німецький історичний текст і аркуш паперу, проштемпельованого академічною печаткою: я мав би перекласти цей текст російською мовою, без словника. Термін – 45 хвилин. Я переклав його значно швидше й чекав продовження іспиту. Між тим за столом моїх екзаменаторів (дві російські німкені – одна молода і друга старша) провадили іспит інших кандидатів.

Я здивувався, до чого були невідготовані “пролетарські” молоді “вчені”: вони не вміли навіть читати німецькою мовою як слід! Те саме відбувалося й за іншими екзаменаційними столами. Це не було подібне до іспитів “при АКАДЕМІЇ НАУК”, а скоріше до іспитів у початковій школі. Екзаменатори цілком задоволилися моїм перекладом і дали мені перекласти ще декілька речень з російської мови на німецьку. І це завдання я виконав швидко й добре. Тоді екзаменаторка дала мені прочитати вголос статтю з німецької московської газети – про музей ім. Чехова, – та переказати її німецькою ж мовою. Коли й це я зробив, і екзаменаторка переконалася, що я розумію її запитання німецькою мовою й можу на них відповідати, – то вони відпустили мене й поставили мені “5” (відмінно). Цей іспит тривав 3 години.

Наступного дня я був на іспиті з англійської мови. Знову Комісія з двох жінок, що з них молодша, певно комуністка, була предсідницею Комісії. В залі більше нікого не було, бо англійська мова перед війною не була популярною в СРСР. Екзаменаторка

дала мені т. III творів Леніна англійською мовою, розкрила на-вмання сторінку й загадала мені перекласти її письмово на російську мову, користуючись словником. Це була стаття Леніна – “Що робити?” Текст був важкуватий, та ще й з середини книжки, так що не було зв’язку в моєму перекладі з попередніми сторінками. Я не міг схопити відразу хід думок автора. Тому я на пару хвилин розгубився і, мабуть, це виразилося на моєму обличчі. Екзаменаторка, дивлячись на мене, почала усміхатись. Тоді я подумав: “Філолог повинен прочитати всякою мовою всякий текст, якщо є словник! Чекай! Ти у мене більше не сміятимешся!” Зосередившись й заспокоївшись, я переклав ту сторінку ще перед закінченням 45 хвилин. Побачивши, що я закінчив, екзаменаторка висловила приємне здивовання й, взявши в руку книжку Леніна, запропонувала прочитати мій переклад. Але я заперечив таку методи й сказав їй:

– Дозвольте мені перекладати усно з тексту, а ви дивіться в мій російський переклад!

Екзаменаторка ще більше здивувалася, але дозволила. Коли я почав читати й перекладати – вона упевнилася, що в моєму перекладі все було вірно. Вона змінила свій тон ставлення до мене на краще й сказала:

– У вас добра англійська вимова! І ви дуже добре членуєте текст, коли його читаєте. Певно, ви його цілком розумієте?

Цей мій іспит закінчився за годину й так само був оцінений “5”. Тоді, бачучи таку несолідність іспитів з мов при Академії Наук ССРСР, я рішив навалитися на ці мовні комісії. Я заявив бажання екзаменуватися ще й з французької та турецької мов. Першу з них я колись вивчав, але дещо забув. А другу ще пам’ятав після вивчання її протягом восьми років. За правилами іспитів АН ССРСР припускалося додаткові іспити з мов, за бажанням кандидата. Але моє бажання було цілковитою несподіванкою для Кабінету живих чужоземних мов АН ССРСР. Вони відповіли мені наступного дня, що професорка французької мови виїхала на вакації (невже в Москві не знайшлося іншої “французенки?”), а професор турецької мови приїхав був до Москви з “дачі” за їхнім викликом, але, познайомившись з моїми анкетами та працями, що з них чимало було з тюркології, відмовився екзаменувати мене. Напевно, це був якийсь татарин-комуніст, що знав свою

мову практично, але не теоретично (так часто бувало). Мені не залишалося нічого іншого, як висловити офіційно своє здивування, що мене не можуть проекзаменувати з цих живих мов при АН ССРСР.

Залишився останній іспит – з марксизму-ленінізму. Тут сидів цілий екзаменаційний синедріон: щось із 6 чоловік. Іспити були за квитками, що їх брав зі столика кожний, хто екзаменувався. Мої три запитання не були важкими для мене. Пригадую, що одним з них було запитання про життя й філософію Фейербаха. Мій іспит вже наближувався до гарного кінця, коли екзаменатор задав мені питання про якусь брошуру. А я її не читав.

– Як так? – здивувався екзаменатор. – Ця ж книжка є в списку обов’язкових джерел до іспитів.

– Ні, нема! – відповів я й показав список, що його мені прислала АН ССРСР. З’ясувалося, що мені прислали список обов’язкової літератури для звичайних аспірантів, в той час як для докторантських аспірантів список мав додатково ще десяток інших брошур. То була не моя, а АН ССРСР помилка. Але екзаменатори використали це недосягнення й поставили мені не “5”, а тільки “4” (добре). Певно моя “безпартійність”, як було зазначено в моїй анкеті, спонукало їх до цього, бо на три запитання мого квитка я відповідав бездоганно.

Наступного ранку засідала приймальна комісія під головуванням проф. Московського університету А.Д. Удальцова¹, комуніста, орденоносця, людини середнього віку, з руденькою борідкою, типового москаля. Я прийшов зрання, щоб вчасно з’явитися на цю комісію особисто, як вимагалось. Це був знову цілий синедріон: для форми “науковості” головував згаданий професор, але інші – то все були різні “представники”: від ЦК, від комсомолу, від жінвідділу, від профспілок, напевно від НКВД і т. ін. Ясно було, що тут справа йшла вже не про науку, а про благонадійність кандидатів. Проф. Удальцов прочитав вголос мою анкету. Я підтвердив її зміст. Потім він запитав мене:

¹ Удальцов Олександр Дмитрович (1883–1958) – радянський історик, член-кореспондент АН СРСР фахівець з історії феодальних відносин в Західній Європі.

У 1939 р. – професор Московського державного університету, завідувач сектором історії середніх віків Інституту історії АН СРСР.

– Ось тут у вас в анкеті написано, що ви перебували в 1933–1937 рр. в БАМЛАГ НКВД. В якій якості ви там перебували? – схидно він відкабував.

– Я був там політичним ув'язненим, за статтею 58, пункти 2, 4 і 11, як “український буржуазний націоналіст”, – відповів я одверто.

Обличчя всяких “представників” витягнулися й очі їхні настобурчилися. Тоді проф. Удальцов запитав мене ще таке:

– А коли б ви одержали у нас докторський ступінь, – то чи ви б залишились працювати в РСФСР? – Це була явна спроба “купити” мене за миску московської сочевиці.

– Ні! – відповів я рішуче. – Я повернуся в Україну!

Комісія мене відпустила. Для мене було ясно, що добрі наслідки моїх іспитів – то була “піррова перемога”. Я сів недалеко коло дверей кімнати комісії, чекаючи на її рішення. Сідоров вийшов чогось звідти й залишив двері трохи непричиненими, так що я міг дещо почути звідти. Проф. Удальцов казав, напевно після обговорення моєї кандидатури:

– Як бачите, кандидат дуже поважний й іспити блискуче витримав. Але ж тут є оця перешкода ... Ви самі розумієте... – Далі я не почув, бо він знизив голос, а Сідоров, повернувшись, зачинив щільно двері.

Коли Сідоров знову вийшов звідти, а комісія зайнялася іншими кандидатами, я зупинив його й перепитав про рішення щодо мене. Сідоров ніяково знизив плечами й відповів, що він не може поки що мені сказати. Я запитав його:

– Може дозволите прийти до вас завтра вранці за відповіддю? Бо я не маю дозволу довше проживати в Москві.

Сідоров не заперечив. Назавтра вранці я знову прийшов до нього. Сідоров розвів руками і не дав мені ні стверджуючої, ні відмовної відповіді. Остання була просто неможлива, бо я був єдиним кандидатом на цю докторантську позицію, і я витримав добре іспити. Для мене стало ясным, що советська влада назавжди зачинила мені шлях до наукових занять. Того самого дня я виїхав з Москви до Малої Перещепини.

В. Дубровський Наш клич (*Буенос-Айрес, 13 червня, 1963 р.*)

ПРО ДЕЯКІ ТАТАРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ТЕРМІНИ Й ПРО ГІПОТЕЗИ М. СЛАБЧЕНКА

В одній з останніх своїх праць – великій статті “Соціально-правова організація Січі Запорозької”¹ М.С. СЛАБЧЕНКО наводить і тлумачить деякі терміни, що були тюркського походження, увійшли твердо у вжиток української людности. Через те, що цей дослідник іноді подає своє оригінальне, але не досить правдиве пояснення цих термінів, слід з’ясувати їх справжнє значіння.

Насамперед про походження й значіння запорізького терміну “курінь”. Полемізуючи з І. Срезневським, що вважав курінем – житло, де є очаг, та з Яворницьким, що наближував цей термін із словом “курна хата”, М. Слабченко висуває таку гіпотезу: “Видима річ, назва “курінь” виводиться не від слова “курити”. Можна було б думати, що це слово можна виводити від слова “корінь”, яко ото трапляється в актах “на сирому кореню, чи що. Але в умовах запорізького життя таке слововиведення неможливе. Отже, чи не позичене наше слово? В даному разі можна б визнати за основу татарське слово “кура” жеребок з суфіксом для accusativ’a “ны” або прислівник наріччям на “як” – поруч, по сусідству. Тоді термін курінь значило-б дільницю, що припала за жеребом на користання, поруч такої самої іншої. Таке пояснення цілком відповідає практиці Запоріжжя. Позичене від татар слово згодом змінилося, послов’янилося і вже, як питоме, своє увійшло в оборот запорізької держави”². Як це розподілялися курені за жеребом та взагалі глибшого обґрунтування й пояснення своєї гіпотези М. Слабченко не наводить, хоч і згадує, що курені одержували “за жеребом різні вгіддя”³.

М. Слабченко не зазначає, звідки він взяв значіння слова “кура”. Дійсно, є таке слово арабського походження в турецько-

¹ Праці Комісії для виучування історії руського та вкраїнського права. Вип. 3. К., 1927 р., ст. 203–340.

² *op. cit.* ст. 214.

³ *op. cit.* ст. 244.

анатолійській мові (“кир’а” або арабським правописом – каф-ре-айн – хе хеввезе, що значить – lot, sort, ballotage, tirage, conscription – у військовій справі⁴, у казансько-татарській (“кура” або арабським правописом – каф-вав-ре-айн-еліф) в значінні жеребок⁵, в азербайджанській (кич’д) теж в значінні жеребок⁶. В тому ж значінні це слово відмічає В. Радлов⁷. Але вже з цих значінь відразу виникає сумнів – чи стосувався термін “жеребок” визначення ділянки землі, чи це був жеребок обов’язку військової служби (як треба гадати за певним розумінням первісного первісного значіння цього слова)? Отже навіть прийнявши гіпотезу М. Слабченка, не маємо підстав прийняти його семасіологію цього слова, бо можливе й інше значіння його, про що він не знав або забуває. Але ж прийнявши те чи інше тлумачення слова, треба його зв’язати з реальною обстановою, себ-то з тим суспільним явищем, яке відбиває це слово. М. Слабченко категорично вважаючи це слово за запозичене від татар, пояснює, що “поняття дільниці перенесено було на людей, що з тої дільниці користувалися⁸. Отже позиція М. Слабченка що до цього цілком виразна.

Для того, щоб пояснити різницю між словами “кур’а” і “курінь” М. Слабченко примушений був висунути додаткову гіпотезу про те, що кінцівка “інь” є ніби то омертвіле закінчення accusativ’a – “ны”. Це не вірно, бо accusativ від “кур’а” буде “курайи” (kurayı); для того, щоб мати форму “курани” (kuranı) треба ще вставити “нун” – прикмету 3-ої особи, себ-то мати таке значіння accusativ’у – “його жеребок”. Цілком незрозуміло ні філологічно, ні історично для чого була потрібна така форма і чому саме в такій формі закам’яніло це слово? М. Слабченко цього й не намагається пояснювати. Але ж, бачучи плутаність свого тлумачення, він намагається поліпшити його, одночасно припускаючи на рівних правах іншу можливість, – що це закінчення є “прислівне наріччя на “ян” – поруч, по сусідству⁹. М. Слабченко

⁴ D. Kélékian “Dictionnaire turc-français”, ст. 954.

⁵ “Новый русско-татарский словарь”. Каз. 1929, ст. 108.

⁶ “Русско-тюркский словарь” Р. Ахундова. Баку 1928. т. 1, ст. 118.

⁷ В. Радлов “Опыт словаря тюркских наречий” т. 2. СПб. 1899, ст. 920–921.

⁸ *Ib.* ст. 214.

⁹ *Ibid.*

зовсім не уявляє очевидно, як слово “ян” сполучається з іншими словами, коли відіграє роллю наріччя. В даному випадку ми мали б “куран янында” (Kur’an yanında) – “біля жеребка” (хоч це трохи дивне сполучення, бо “ян” вживається лише в льокальному розумінні). Од цієї ж складної форми вивести слово “куринь” занадто важко, не кажучи вже про те, що і в цьому випадку М. Слабченко жодним робом не аргументує лінгвістичного процесу. Просто голе припущення. Отже доводиться констатувати, що спроби М. Слабченка довести таку етимологію цього слова не витримують жодної критики.

Академічний словник української мови дає два рівноправних читання – згучання цього слова – “курень” і “куринь” (перше – російське, друге – українське)¹⁰. Перше, на що треба звернути увагу, незалежно від рїжниць у вимові кінця цього слова, це те, що другий склад цього слова – “рень”, або “рінь” має виразно м’яке згучання. Отже, як би це було українською традицією тюрко-татарського слова, ми в жодному разі не мали б права виводити його з твердого слова “кур’а” (kur’a), а, очевидно, від якогось гіпотетичного слова з кяфом у першому складі (напр. kūrīn). Але ж такого слова, або близького до нього підходящого до значіння “жеребок” жоден словник не дає. Але з цього не можна ще зробити висновку, що це слово не тюрко-татарського походження і що гіпотезу про таке походження цього слова треба вважати помилковою.

Ще В. Даль висловлював сумнів, що до походження цього терміна – чи то від пня “куритися” – чи то від МОНГОЛЬСЬКОГО “кур’я, кочевье”, подаючи притім такі значіння його “временный приют в лесу, в поле, шалаш, балаган, землянка, шатер, хижина, лачуга; место выжига в лесу уголья, поташа, угольная яма, майдан, буда; изба для рабочих или пекарня” і т. ін.”, у запорожцев – избы или хаты в одной купе, кучке”¹¹; але він зовсім не знає значіння цього слова “жеребок”. Ф. Міклошич також не знає зазначеного значіння – “жеребок”, перекладаючи українське Kureń – “Strohütte, Heeresabtheilung bei den Zaporogern; kuriń –

¹⁰ “Рос.-укр. словник” т. II, вип. 1, ст. 385. ДВУ 1929 р. на жаль, не видано ще тому “Істор. словн. укр. языка” на літеру “К”.

¹¹ Fr. Miklosich “Etymol. Wörterbuch der Slavischen Sprachen”. Wien, 1886, ст. 148.

šalaš, šater, – притім він виводить його від джагатайського – “Kureñ – geschlossener Kreis, Wegenburg¹². Бернекер досить докладно пояснює значіння цього слова “Kureñ”, “як” – “Kozakendorf, Bäckerei, Hökerbude, Bude mit Erfrischung für Arbeiter; Waldhütte, Haufen”; спеціально про значіння цього терміну на Україні він пише – “Kureñ – ehemaliger Wohnort, Stadtviertel der zaporogischen Kozaken im Bezirk der Sië; heute Gesellschaft von Leuten die Erzwaren und Getränke verkaufen”.

Найцікавіше для нас те, що він виводить це слово всеж таки від тюркського, точніше джагатайського, де “Kureñ” – визначає: “Haufe Geschlecht, Heereshaufen”, а в татарській визначає – “Haus in dem die Tataren ihr Brot backen; Bäckerei”; в уйгурській же має інше значіння – “Kurijen – Lager”¹³. У такому тлумаченні східного походження цього терміну він посилається на Міклошича, а також на Matzenauer “Cizi slova v řečech slovanskych” (Brünn, 1870).

Всі ці автритетні свідчення схиляючись на бік тюркського, (джагатайського, уйгурського, татарського) походження цього терміну, все ж таки не знають його гіпотетичного значіння – “жербок”, а лише те звичайне й для нашого розуміння основне значіння якоїсь елементарної деревляної споруди, приміщення, де можна пекти хліб і т. ін. Отже нема в цих визначеннях будьякого натяку на значіння цього терміну, як якоїсь території. З обережністю, гадаємо, треба поставитися до принадливого наближення за словником Срезневського (в якому, доречі, слова “курень” нема) даного терміну до слова – “курия” або “курья”, яка дуже часто трапляється в новгородських купчих XIV–XV в. в значінні територіальному (хоч Срезневський пояснює це слово – “залив, заводь”; між тим воно увійшло навіть у складні слова, напр. Шенкур’є¹⁴.

Хитання Даля що до походження цього слова позначилося й на словнику Преображенського, який, пояснюючи слово “курень” звичайно – “шалаш, стан, барак, казарма для рабочих” и

¹² В. Даль “Толк. слов. жив. рус. яз.”. СПб. 1914. Т. 2. Ст. 571.

¹³ Erich Berneker Slawisches etymol. Wörterbuch. В.I. Heidelb. 1908–1913. No. 648.

¹⁴ И. Срезневский “Материалы для словаря древне-рус. языка”. Т. 1, СПб. 1893, ст. 1378.

др.; курень у запорожцев – избі в одной куче, часто войска”, посилається на Міклошича що до тюрксько-джагагайського походження цього слова, але тут же додає – “в народной этимологии связывается с курить-дымить, т. е. соответствует стар. Дым в смысле – двор, жилье, хата”¹⁵. Цим останнім зауваженням Преображенський підриває твердження про тюркське походження цього терміну.

Найпевніше це слово все ж таки можна наближувати до джагагайського й монгольського “күрән”, що значить – 1) “толпа, племя, корпус”; 2) “у некоторых татар, как напр. в Астраханской губ.: изба, в которой татары пекут хлеб, пекарня”¹⁶. Це ж слово в уйгурській вимові – “күріян” визначає – “лагерь”¹⁷.

Проте в жодному разі не можна ігнорувати тих фактів, що виводять стару слов’янську й зокрема українську традицію цього слова. Паралельно цьому українському слову є польський варіант його – “Kurnik”, що значить – “курятник”; хата, клеть, избушка, хижина”¹⁸. М. Слабченко не погоджується з думкою Д. Яворницького, що прототип цього слова треба бачити в “курях” – “Слова о полку Игореве” (цеб-то задовго до доби татарського впливу на укр. козаків) і паралель в російському терміні “курная изба”, категорично твердить, що “у Січі насправжки не було “курних жител”¹⁹. Треба зауважити, що М. Слабченко тут свідомо пересмикнув, – Яворницький на тому ж самому місці пише – “Еще и теперь можно видеть такие курени, т. е. курные жилища, по берегам Днепра, особенно против его порогов, где ютятся рыбаки ранней весной и поздней осенью; но в Сичи, по крайней мере, Новой, курени уже не были курными жилищами, однако раз усвоенное название оставалось за ними и тогда, когда оно потеряло свое первоначальное значение”²⁰. Відомий же дослідник А. Скальковський досить ясно писав – “на заре быта войска за-

¹⁵ А. Преображенский “Этимол. Слов. Рус. яз.” М. 1912, в. VI, ст. 416.

¹⁶ Радлов, т. 2, ст. 1451.

¹⁷ Радлов, т. 2, ст. 1455.

¹⁸ “Słownik polsko-rosyjski przek. Stan. Müllera, т. I, ст. 329; Wilno, 1829 р.

¹⁹ Іб. ст. 214.

²⁰ Д. Эварницкий “История запорожских казаков” т. I, ст. 202.

порожского, вероятно, куренное товариство помещалось действительно в одной избе, – в своем курене, здании, которые были и после очень обширны... Слово курень до сих пор в Малороссии значит шалаш из плетня и соломы с отверстием вверху для дыма” – далі описання куреня за словами самовидця Коржа²¹. М. Слабченко, без сумніву, свідомо все це ігнорує, бо йому треба тенденційно висунути на перший плян (у зв’язку з його загальною теорією походження адміністративного поділу Січі) думку про *жеревковий розподіл* угоддів по куренях, як ніби то це є основною ознакою поняття курінь²². Йдучи за думкою М. Слабченка ми мусили б визнати, що як що основне значіння слова “курінь” – жеребок на ділянку землі, то значіння курінь – гурт людей, що нею користуються, а потім вже “курінь” – хатина – було б пізнішим і додатковим значінням цього слова, що цілком непевно. М. Слабченко тут перевертаючи ставить факти на голову. Природня ж еволюція семасіології цього слова (принаймні в українських козаків) курінь = хатина → курінь = військова дільниця.

Отже доходимо до висновку, що думка про тюркотатарське походження слова “курінь” залишається все ж таки гіпотетичною і що звичайне тлумачення цього слова, як українського, не похитнулося від необґрунтованих філологічних вправ М. Слабченка.

Це питання потребує глибших дослідів. На цей час можна було б припустити контамінацію на українському ґрунті двох близьких і співгучних термінів – 1) уйгурсько-монгольсько-джагатайського “күрән” в значінні – лагерь, військова частина цеб-то курінь, як військова одиниця; й 2) старо-українського курінь (курний) в значінні хати з опаленням, де можна пекти хліб, цеб-то курінь, як житлова козацька одиниця. Зв’язування ж цього терміну з військовим жеребком на землю через випадкову співгучність частини пня з арабським словом “кур’а” цілком безпідставне й є гіпертрофічним випадком у з’ясованні тюрко-татарського впливу

²¹ А. Скальковский “История Новой Сечи”, т. I, ст. 77. Од. 1846.

²² Відомості про такий поділ угоддів він взяв у Ригельмана “Летопис повеств. о Мал. Рос.”. М. 1847, т. IV. Ст. 73–74 хоч з оповідання Ригельмана зовсім не впливає, що це розподілялась основна територія Січі, а не додаткові вгіддя, як є в дійсности.

на українську культуру²³. Відповідні висновки з цього треба зробити що до й всієї гіпотези М. Слабченка про жеребкову курінну систему Запорізької Січі.

Другий термін, якого торкається М. Слабченко, – є слово “кіш”. Навівши різні тлумачення своїх попередників (Глищинського – “кіш” визначав головну квартиру, або обоз війська, а крім того управління війська” – Скальковського – “кіш означає місце, де збиралося всеньке козацьке військо, а в переносному значінні, квартиру, стан чи табор військовий”); Костомарова, Куліша, Падалки, які скорше просто пояснювали, чим саме був кіш запорозький, аніж тлумачили це саме слово), М. Слабченко формулює, нарешті, свою думку: “Отож доводиться визнати, що кіш визначав збірний пункт для багатьох озброєних людей, що перебували під військовою юрисдикцією й мали за своє завдання оборону. Де були б ці люди, на ухваленому місці, чи збиралися випадково, в якій саме кількості, коли й т. ін. умови – було питанням факту. Але моментом права була військова юрисдикція, навіть незалежно від стану війни. Раз цей момент виступає на сцену всі інші ознаки не мали значіння”²⁴. Розуміється цей вчений домисел М. Слабченка не є справжнім визначенням значіння цього терміну. Між тим, повторюючи слова Лашкова, що у “татар, звідки позичено наш термін, кіш – це була спілка хазяїв отар з 1000 голів”²⁵, М. Слабченко недалекокий був від правди. Дійсно це тюрко-татарське слово “кош” (Кош) – від пня кош + мак = об’єднувати – за своїм значінням відповідає поняттям: “шалаш, лачуга”, або “гурт, стадо”²⁶, або ще – “ставка, лагерь, войско”²⁷, що якраз і потрібно для нашого випадку. Отже в даному разі термін, без сумніву, запозичений українцями від татар і не слід було б М. Слабченку

²³ “Русско-тюркский словарь” Р. Ахундова перекладає слово курень – kazak qendi = козацьке селище (т. I, ст. 188); “Новый рус.-тат. словарь” правдиво перекладає – šalaš. “Полный рус. тат. словарь” Султ. Рахманкулова (Каз., ст. 223) дає таке пояснення слова куринь – kazaklar avli = Козацьке селище – і все. Отже сучасні татарські словники перекладають це слово, щоб то не знають цього, як своє слово.

²⁴ *Іб.*, ст. 251, 252.

²⁵ *Іб.* ст. 251.

²⁶ Про такі об’єднання див. в ст. Хартахая “Вестн. Евро. 1866. № 5, ст. 217.

²⁷ Радлов, т. II, ст. 636.

так над ним мудрувати, тим більше, що вже Скальковський цілком певно визначив – “столицей войска была Сечь, которая в переносном смысле называлась кошем, т. е. военным станом”²⁸. Також і в польській мові давно це слово вживалось в такому розумінні (“кош, обоз, стан, лагерь”)²⁹. Ригельман також цілком виразно пише – “кош, то-есть стан”³⁰. В такому ж розумінні вживається це слово в російській – “кош” й українській мові³¹. Повне з’ясування цього слова й порівняння його значіння з словом “Січ” зробив ще Яворницький³², якого на цей раз чомусь забуває М. Слабченко. Треба притім зауважити, що в українську мову це слово перейшло з трьома своїми значіннями – “шалаш”, “стадо”, “лагерь” (про інші значіння – “пара”, “плуг”, “юрта”, “вьюк” не відомо), що вже було відомо ранішим дослідником.

Це ж слово можна було простежити по інших давно відомих словниках. Міклошич просто зазначає, що це слово в значінні “Nomadenlager” в українській мові – “Koš” – цілком відповідає тюркському слову “Koš”³³. Можна навіть з достатньою певністю вказати час, коли це слово у нас з’явилося – у XV ст., коли кримські татари почали відогравати видатну роль в житті України. До того часу це слово у нас вживалося в значінні – кошик, корзинка. В значінні ж – “стан, обоз”, бачим першу згадку в судебнику Казимира 1498 р., а потім дуже часто в літописах XVI ст. – 1-й Пековський під 7011 р., Софійському временнику – під 1535 р., у Ніконівській під р.р. 1551, 1552, 1555, 1583³⁴. В цьому новішому тлумаченні цього слова подає його й Академічний словник – “кош” (тур. кош) – 1) войлочное летнее жилище кочевников, кибитка, шалаш; 2) стан, место остановки в дороге или на полевой работе; рыболовный стан; 3) стар. войсковий обоз; 4) вагага, артель³⁵.

²⁸ Скальковський, *op. cit.*, ст. 70.

²⁹ S. Müller т. I, ст. 302.

³⁰ Риг., т. I, ст. 17.

³¹ Рос.-Укр. Словн. т. II, в. I, ст. 344.

³² Эварн. *op. cit.*, т. I, ст. 79–80.

³³ “Словарь рус. яз. Акад. Наук”, СПб. 1916, т. IV, в. 9, ст. 2570.

³⁴ Miklosich, *op. cit.* ст. 135.

³⁵ Срезневский, *op. C.*, ст. 1307 (кошь – corbis, ст. 1306), до того ж згадаємо, що за Срезневським “кошиться” значить – кидати жеребок (Іб. ст. 1306), а “кошевый” в значінні “обозный” зустрічається у Псковському І літоп. під 6968 і 7011 р. (іб. ст. 1305).

Подібне пояснення дав й Преображенський, – зазначаючи, що “кош” – на тюрк.-тат. – чагатайській значить – “ставка, лагерь, юрта, вьюк, обоз”³⁶.

Розуміється, М. Слабченку досить було використати всі ці матеріали, щоб не блукати в поясненнях цього слова.

Третій термін – “атаман” – М. Слабченко, зачепаючи й критикуючи штучне пояснення Польмана не з’ясовує як слід з свого боку, але лише без посилок на будь яке жерело, зауважує: “самий термін “атаман”, як установила вся наша історична наука, позичено від татар... Отаманство – виборна посада – причім обраний особливо стало себе не почував³⁷, і тільки всього. Насамперед зазначим, що це слово має дві модифікації – російську – “атаман” і українську – “отаман”, в однаковому значінні – начальник війська або загону³⁸. Польський словник дає таке – “ataman, attaman – атаман, начальник козацький³⁹. Азербайджанський словник це слово залишає без перекладу – “ataman”, але тут же пояснює його – “kaçak başı” – “начальник банди”⁴⁰. Казанський словник це слово пояснює подібним же робом, наводячи його у своїй транскрипції – “ataman = yil başı” – начальник краю, uov başı – начальник ворожого загону, війська⁴¹. Отже переважає транскрипція, очевидно, й вимова – на а (атаман). Крім того ми бачим, що тюрко-татари сприймають це слово, як запозичене, даючи свою транскрипцію російської вимови його, а потім спеціальне пояснення (очевидно певне значіння для них залишається безпосередньо неясним). Дійсно, ні Радлов, ні Самі-бей не дають жодного слова, бодай пня, що дав би право виводити це слово з тюрко-татарської лексики (всякі побудовання від oда, atmak, ата etc. були б занадто штучними). Доводиться поставити твердження М. Слабченка про татарське походження цього слова під сумнів, як що не зовсім відкинути цю гіпотезу. Можливо було б походження цього терміну вивести з німецького – amtmann – управитель маєтку, земський начальник,

³⁶ Преображенський, вип. V. СПб. 1912, ст. 374.

³⁷ Слабченко, *op. cit.*, ст. 245.

³⁸ “Рос. укр. словн.”, т. I. ст. 7.

³⁹ Müller, т. I. ст. 12.

⁴⁰ “Рус. тюр. слов.” Ахундова, т. I, ст. 10.

⁴¹ “Нов. рус. тат. слов.” ст. 12.

староста, – яке через польську традицію могло легко на українському ґрунті перейти в сучасні форми – отаман, – атаман (по аналогії з нім. Hauptwache, яке по-польському виглядає – hauptwach і навіть odwach⁴², так як Gemeine перейшло в гміна, Vocht – у войт, Hauptmann – хетман, гетман і т. д.). Проте не виключена можливість іншої етимології, таку можливість вже визначає слово “watacha, wataha – ватага, артель, несколько людей вместе, совокупно собравшихся, для какого нибудь общего дела или промысла”, від якого походить – Wataman – староста, старшина, избранный обществом”⁴³.

Даль схиляється до походження цього слова з німецького, зв’язуючи “атаман” і “гетман” з німецьким Hauptmann – “начально значило – предводитель шайки, вольницы; затем выборный, старшина, голова козачьей общины”. Нагадує він також і новгородське слово “ватаман” – старшина рыболовной артели; на-поминает также ватагу и мрс. ватажок, соединяя в себе два производства⁴⁴. Міклошич також виводить з німецької – ataman, otaman, vataman, hetman (kozaken oberhaupt) = hauptmann, woraus zunachst – hetman”⁴⁵.

Найліпше це тлумачення з’ясовує Срезневський. За ним виходить, що від новгородського слова “ватага” – походить – (ватагман) ватаман = атаман. Документальні дані це слово одсувають в дотатарську старовину й зв’язують з новгородською традицією, де важко було б сподіватися на татарський вплив (Іп. Літ. 6698 (1190) “Возвратишася (половці) к ватагам своим”; Двин. Грам. 1294 р. – “Ходити трем ватагам моим за море, а ватамман Ондрей Критский”; також жалов. Грам. 1340 р., 1446 р.)⁴⁶. Академічний словник, визнаючи походження цього слова сумнівним, дає такі його значіння: “1) предводитель, начальник казаков, 2) старшина рыболовных ватаг на Урале, 3) начальник воровской или разбойной шайки; 4) начальник, коновод”⁴⁷. Преображенський (зазначаючи між іншим, що словник Горяєва виводить це слово від

⁴² Müller, т. I, ст. 211, 555.

⁴³ Müller, т. III, ст. 106.

⁴⁴ Даль, *op. cit.* ст. 71.

⁴⁵ Miklosich, *op. cit.* ст. 5.

⁴⁶ Срезневський, *op. cit.*, ст. 32, 231.

⁴⁷ Слов. Рус. яз. АН. вып. I. СПб, 1891. Ст. 80.

татарського ата – батько + toman – 10.000 війська⁴⁸ погоджується з Срезневським і Лінде, що найпевніше зв’язувати це слово з словом “ватага”.

Отже підстави для виведення цього слова з тюрко-татарської мови дуже слабкі. Не дивно, що словник Рахманкулова примушений перекладати це слово, пояснюючи його для татарів – як *başlik, ataman*⁴⁹. Доводиться схилитися до німецько-новгородської генези цього терміну.

Побіжно згадаємо й за решту слів, що їх М. Слабченко справедливо визнав за тюрко-татарські – “запозичування татарських слів (і не тільки слів) на Січі було явище звичайне – слова: севрук, аргат, коряк, кіш, пай, огир і т. д. позичено від татар⁵⁰. “Севрук” можна наближати до слова “саурук – жеребенок 4–5 лет, которого предполагается лечить”⁵¹. “Аргат” – очевидно, М. Слабченко має на увазі – “ыргат-работник, наемщик”⁵², бо справжній пень “аргат” – значить – обдурити (*argatmak*)⁵³; слово ж “irgat” походить від “έργάτης”.

Пай – безумовно відповідає турецько-татарському “pai”⁵⁴ – але, це слово увійшло, як відомо, не лише в українську мову, й за наших часів зазнало модифікації в здрібнілому ім’ї – “пайок”. Огир – (очевидно, польське – *ogier* – жеребець⁵⁵, звідки взято українську транскрипцію цього слова; доводиться наближати це слово з словом “аргамак” – *argamak* = аргамак, кровная арабская лошадь тюркменских заводов, вообще всякая хорошая лошадь⁵⁶;

⁴⁸ “Історичний словник українського язика”, т. I, ДВУ 1930 р. цілком непослідовно, виводячи гетьман від Hauptmann (ст. 521), вважає також, що атаман – слово татарське від ата – батько й таман – тьма війська (ст. 40 зв.) пов’язуючи проте його з словом – “ватаман”, яке має свою акредитацію (ст. 191). Слово “ватага” цей словник також вважає за татарське – *vataha* (ст. 190). Отже цей словник не розв’язує цього питання.

⁴⁹ “Полный рус. тат. словарь” Султ. Рахманкулова, ст. 14.

⁵⁰ Слабченко, *op. cit.* 214.

⁵¹ Радлов, т. IV. ст. 236.

⁵² Радлов, т. I. ст. 1371; Kélékian, ст. 68.

⁵³ Радлов, т. I, ст. 297.

⁵⁴ Kelekian, ст. 316; Радлов, т. IV, ст. 1118.

⁵⁵ Müller, т. I, ст. 562.

⁵⁶ Радлов, т. I, ст. 299.

в азербайджанському це дає – “ajgir, erkek at”⁵⁷, що вже майже цілком відповідає українському значінню цього слова, в якому є також хитання – “огир”, “огер”⁵⁸, або “огирь” – жеребец”⁵⁹.

Нарешті, доводиться лише висловити жаль, що нема спеціальної зводної праці, що ґрунтовно дослідила б рештки тюрецько-татарської термінології в старій і сучасній українській мові й тим усунула наперед можливість помилкових лінгвістичних тлумачень і побудовань на підставі їх хитких соціально-історичних гіпотез.

⁵⁷ Словн. Ахундова, т. I, ст. 116.

⁵⁸ “Рос. укр. сл.” т. I, ст. 281.

⁵⁹ В. Дубровський “Словник укр. мови”, К. вид. 6^{те}, ст. 191.

ПОСОЛЬСТВО ГЕТЬМАНА ІВ. МАЗЕПИ ДО ТУРЕЧЧИНИ ТА КРИМУ 1699 (1700) р.

Серед дев'яносто шости оригінальних турецьких справ, що збереглися серед сили документів кол. архіву Міністерства Закордонних справ у Москві¹ є під № 77 з поміткою “1708 р.” лист великого везіря Отоманської Порти до українського гетьмана Ів. Мазепи. Як зазначено в архівному опису (який склав р. 1805 Мик. Бантиш-Каменський), цей лист не мав перекладу, при чому нез'ясованим залишилося – чи цей переклад таки був у Посольському приказі та потім зник, не зберігшися до часів М. Бантиша-Каменського, чи цього листа взагалі ніколи не було перекладено чи перекладу не було записано, навіть під час одержання цього листа Посольським Приказом. Насамперед незалежно від цього можна було констатувати, що цей лист стосується до найцікавіших років нашої історії. Ознайомитися з ним безпосередньо на початку 1929 р. і маючи можливість одержати фотостатичну репродукцію з цього документу², подаємо нижче текст його турецькою мовою (та латинською транскрипцією) та переклад його з де-якими вступними поясненнями.

Лист цей займає один розгорнений великий аркуш доброго паперу, який в цілому, як і самий текст листа, що замає площу 25x36 снт., не погано зберігся: лише 4-й та 5-й рядки мають декілько зіпсованих слів, але це нічим не шкодить зрозумінню змісту цього документа. Весь лист складається з 10-ти рядків тексту, написаного начерком “дівані” (чи близько до нього), з правого боку в кутку на горі стоїть тугра (вензель) паші Гусейна, трохи нижче його печатки, а ще нижче невеличка канцелярська помітка про перевірку тексту документа. З лівого боку

¹ див. опис № 224 з цього архіву “Турецкого двора делам, грамотам, трактатам и ратификациям реестры”, а серед останніх – “реестр грамотам турецьких султанов и визирей с 1615 по 1739 р.”. Про це зазначалося вже на сторінках “Східнього Світу” (№ 5 ст. 181–182 прим. 61).

² за що приношу подяку адміністрації Дрєвлєсховища у Москві.

внизу в кутку стоїть відзначення місця написання документа. Дати цей лист на собі не має. Про час і обставини його довелося перевести спеціальні розшуки, бо примітка опису М. Бантиша-Каменського, що він відноситься до 1708 р., здавалася необґрунтованою, оскільки зміст цього документа не пасував до подій 1708 р. Вказівка ж цього документа, про двохрічне замирення між Портою і Росією з перспективою довшого миру після якихсь військових подій ясно свідчить, що ця грамота могла відноситися лише до часу найближчого за першою війною Петра I-го з Туреччиною й Кримом 1695–99 р., в якій і Мазепа з козацтвом брав найтіснішу участь. Розшуки в цьому напрямі підтвердили цю здогадку. У Дрєвлєсховищі (Москва) серед т. зв. “Малоросійських Справ” 1699 р. під № 38 (дата: серпня 29) є ціла справа – “Приезд в Москву толмача Михайла Степанова с листами от гетмана Мазепы, препровождающими султана турецкого грамоты о ожидании ими російского посла Украинцова”... etc.³ Крім того також в т. зван. “Архіві Дрєвньому” серед “Малоросійських подлинных актов” під № 1166 (дата УІІ. 1699) є “Лист турецкаго визиря гетм. Мазепе о заключении мира между Россіей и Турціей и о соблюдении дружеских отношений между пограничными жителями обох государств” (лист цей тут подано лише в перекладі латинською мовою).

За цими жерелами обставини виникнення досліджуваного документа з’ясовуються в такий спосіб. Не зважаючи на перемогу над турецько-татарським військом і взяття Азову в липні 1696 р.⁴, Росія з Україною мусили незабаром шукати з Портою згоди, бо союзники їхні Австрія, Польща й Венеція склали окремо з Туреччиною замирення – т. зв. Карловицький трактат 26 січня 1699 р.⁵

³ Документи цікаві для нас з цієї справи видав Д.И. Эварницький” – Источники для истории запорож. казаков” т. I. Влад. 1903 ст. ст. 808–818 і 838–208. Користуємося далі цією публікацією.

⁴ Соловйов С.М. “Истор. Рос.” Кн. III ст. 1152.

⁵ Д. Бухаров “Россия и Турция” Спб 1878 ст. 6 (Бухаров помилково визначає дату – 21.1.) Про Карловицький конгрес та трактат: J. Hammer “Geschichte des osmanischen Reiches”, Pest 1830 р. VI ст. 658–678; N. Jorga “Geschichte des osmanischen Reiches” IV ст. 271–272, J.W. Zinkeisen “Geschichte des osmanischen Reiches in Europa” Gotha V. ст. 211–217, “Лѣтопись Событій”.. etc. Сам. Величка т. III К. 1855 ст. 504–506, 508–514. Дивно, що Величко, уважно взагалі ставлячися до взаємин з

Хоч на цьому конгресі й був російський посол Прокіп Возницин, проте йому не пощастило відхилити російських союзників від сепаратного миру з Туреччиною і з великими труднощами, він домігся від останньої згоди на перемир'я з Росією лише на два роки⁶. Не було жодної надії на те, щоб Польща, що одержала за Карловицькою згодою Кам'янець з Поділлем, гарантії проти татарських нападів, скасування данини Криму, виселення буджацьких татар з Волощини, забезпечення вільної торгівлі зі сходом тощо при умові вічного миру, – згодилася б на розірвання цієї надзвичайно щасливої угоди й нову війну з Туреччиною⁷. Тим менше можна було сподіватися на австрійський уряд, що по-над все піклувався тоді що до боротьби з Францією за т. зв. “іспанську спадщину”. Кримський хан, зважаючи на велику небезпеку від Росії, схилився до відновлення мирних зносин з останньою, маючи до того ж відповідні вказівки з Стамбулу – поводитися спокійно на час двохрічного перемир'я і дипломатичних переговорів⁸. З двох шляхів, що могли бути перед Росією: або готуватися до нової війни один на один з Туреччиною й Кримом, або домогтися перетворення перемир'я на сталий мир, – уряд Петра I-го з певних політичних міркувань (підготовка до війни зі Швецією тощо) вибрав друге: у 1699 р. до Стамбулу було відряджено посольство думного д'яка Емел. Українцева, якому пощастило 13 липня 1700 р. підписати з турками мирний трактат на 30 років⁹.

Жоден з істориків, навіть Костомаров, не згадує, що в підготовці цього мирного трактату довелося Мазепі відограти не аби-

Туреччиною й Кримом, знаючи про дипломатичну роллю Мих. Степанова, жодним словом не згадує за Мазепине посольство до Туреччини р. 1699. Можливо, що оскільки невідомі були перспективи цього посольства (чи досягнуть мира, чи ні), його тримали під секретом навіть від близьких до Генеральн. Канцелярії осіб.

⁶ Соловійов *op. cit.* ст. 1228–1230. Zinkeisen, *op. cit.* V ст. 210, Костомаров Зібр. творів кн. 6. Спб. 1905 ст. 478–479.

⁷ Joz. Czujski “Dzieje polski od abdukcji Jana Kazimierza do trzeciego podziału” Lw. 1876 р. ст. 164–167.

⁸ В.Д. Смирнов “Кримское ханство под верховенством Отоман. Порты до нач. ХУІІІ в.”.

Спб. 1887ст. 666, 676.

⁹ Соловійов *op. cit.* ст. 1230–1236. Бухаров, *op. cit.* ст. 6, Смирнов *op. cit.* ст. 677, 691–693, Костомаров *ibid.* ст. 479.

яку роль. Петро I використав його в цій справі, як посередника. Десь повесні 1699 р. Петро I надіслав Мазепі дві свої грамоти – одну заадресовану до султана Мустафи, другу до кримського хана – з тим, щоб Мазепа з нарочними приставив їх до адресатів. Це було до посольства Українцева, – мабуть Петро I намацував цими грамотами шлях до повного замирення: зокрема про згоду султана прийняти запроєктоване посольство Українцова: для того зручніше було надіслати їх через посередника. 12 червня 1699 р. Мазепа вже доповідав Петрові листовно, що за таким наказом він 21 квітня відрядив від себе з цими грамотами до Туреччини миргородського полкового суддю Григора Зарудного, додавши йому толмачем одного волошанина – ніжинського мешканця (мабуть Михайла Степанова, як то видно з дальшого), а до Криму 18 квітня гадяцького полкового суддю Василя Велецького (згадки про толмача нема)¹⁰. 28 серпня того ж року Гр. Зарудний повернувся з Туреччини до Батурина, привізши зворотні листи – грамоти від султана і лист везіря до Петра I-го та від везіря до Мазепи¹¹. Зарудний хвалився Мазепі, що його приймали в Туреччині “зело честно”. Зустрічали заціні турки й чауші двічі: вперше за 100 верстов від Адріанополу (тодішня резиденція султана), а вдруге – за 10. Потім йому відвели для життя “двор” і видавали на харчі що тижня 96 ефімків. Подаровано на чотирі особи цього посольства (хто, крім Зарудного й Степанова, був ще – невідомо) на відзначення прийому у султана “по чугъ” (thchougna = сукно, драп¹²); і вдруге дали по чузі, коли їх одпустили додому. Крім того їм на дорогу дали 24 ефімків та 300 червінців подарунку. Притім Зарудний свідчив, що всі поспіль турки – “опріч татар” дуже раді перемир’ю й бажають, щоб двохрічне замирення продовжувалося й надалі¹³. Так вони

¹⁰ Эварниц. *op. cit.* ст. 808. Згадка на ст. 810. Чи не за посольство цього Велецького згадують кримські історики Сейїд-Мухамед-Різа і автор “Короткої історії”? (див. Смирнов *op. cit.* ст. 676–677).

¹¹ *ib.* ст. 812–813, переклад рос. мовою грамоти султана – ст. 813–814, листа везіря до Петра I-го – ст. 815, його ж до Мазепи – ст. 816. Взято зі справи № 38. 1699 р. “Малор. Д-л”.

¹² “Dictionnaire turc français par Dikran Kelékian” Стамбул. 1927. ст. 480.

¹³ Эварн. *op. cit.* ст. 819; у серпні Велецький теж вже повернувся був з Криму – *ib.* ст. 818.

пробули в Едірне три тижні. Мазепа посилаючись на старі літа Зарудного й Велецького, на важку дорогу на те, що вони сами прохали (“даби сего работного времени могли в домѣх пребывати”), не надсилав їх до Петра I, який на той час був під Азовом. Отже насамперед він надіслав Петрові листа з Криму, що привіз Велецький, а потім, коли приїхав Зарудний, то й ті листи, що привіз останній, надіслав 29 серпня з толмачом Мих. Степановим, що був з Зарудним в Туреччині, – “который толмач, яко самовидец, пространно о тамошнем повѣденіи кому изволити Вы великий Гдрь повелѣтъ выслушать донесет”. Притім Мазепа прохав дозволу для Велецького й Зарудного царської авдиенції, коли Петро I повернеться до Москви. Поки що їх він відпустив по домах їхніх.

Зарудний спіткав Петра I, коли той повертався вже з Азову до Москви, – 9 вересня Зарудний подав листа Мазепа й турецькі грамоти думному д’яку Микиті Мусійовичу Зотову, що супроводжував Петра. З перекладу цих грамот, що було зроблено московською мовою (мабуть приказними перекладачами) було видко, що посольство Зарудного мало повний бажаний успіх. Султан Мустафа писав Петру, що, довідавшись за доповіддю великого везіря Хусейн-паші про бажання Петра піти на повне замирення, він, султан, дає на це свою щирю згоду, і що він вже надіслав наказа до кримського хана Девлет-Гірея, щоб той проводив до Туреччини царського посла – Українцова “во всякой чести и довольствѣ” і що він султан чекає приїзду цього посла й мирного договору (грамоту датовано 1 сафера 1111 р.¹⁴. Везір в листі до Петра I підтверджує все це, зазначаючи, що коли приїде Українців, то вони з ним складуть договора й видадуть грамоту, а поки

¹⁴ 1 сафера 1111 р. відповідає нашому 29 липня 1699 р. (див. Wüstenfeld Mahler'sche Vergleichungs – Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung”. Zweite Auflage. Leipzig. 1926, ст. 28). Але ж треба урахувати, що за старою допетровською хронологією 1699 р. мав лише вересень – грудень місяці, чого не ураховують Wüstenfeld – Mahler. Тому слід було б рахувати – 29. VII. 1700 р. Але ж, зауважуючи про це, я не ламаю в тексті статті цієї дати, бо архівалії Дрелесховища зберігають 1699 р. Треба також мати на увазі, що дата 29. VII. 1699 (або 1700 р.) за новим стилем, для переводу на старий стиль від неї треба одкинути 10 днів.

що прохає дотримуватися умов тимчасової мирної згоди, підкреслюючи, що ними наказано кримському хану також щиро виконувати цей договір.

В листі до Мазепи везір писав таке:¹⁵

Взірцю християнських князів, підпорі православних вельмож, запорізькому гетьманові Івану Мазепі – хай буде кінець його життя щасливим – з надсилкою ласкавого привітання доброго побажання цей лист в тому, що одержавши Вашого дружнього листа, із змісту його ми довідалися, що Ви, одержавши від нашого друга великого Цара московського й володаря всієї Росії й підвласних країн Петра Олексієвича грамоту й маючи обов'язок доставити її до Високої Держави з спеціальним кур'єром надіслали з виборним із зацних козацьких старшин (нрзб.) ...шталіоном Григором Зарудним про царську повідомлюючи грамоту про те, що призначено та буде відряджено до високої Держави особливого посла з таємних р'єків і що суворо попереджено офіцерів та службовців Держави, щоб вони цілковито додержувалися пактів дружби та збереження добросусідських взаємин, бо між Високою Державою і царством договорено про пакт мира і дружби протягом двох років і складено нерозламного акта.

Після того як з рук згаданого кур'єра було одержано грамоту і за старим звичаєм зроблено переклада, при доповіді її змісту до ступенів трону Його величності він, зважаючи на становище бідного й безпорадного вільного й підданного населення, поставився що до цього доброзичливо, і за височайшим розпорядженням його високу грамоту з згодою на те і супровідчий лист, як полагається, а також мого листа до Вас було передано вашому кур'єру й дозволено йому, як слід, повернутися.

З боку Високої Держави також зроблено розпорядження доручення прикордонним начальникам та управителям [особливо] Кримському хану, вельмишанованому щасливому й поважному його весочеству Девлет-Гірей хану про те, щоб переховуючи найретельніше з обох боків на підставі договору між ними, як належить дружбу і права доброго сусідства, суворо утримувалися й

¹⁵ Подаю не за московським перекладом XVII ст. (Спр. № 38. 1699 р. чи Эварниц. ор. сіт. ст. 816), а в новому перекладі з оригіналу. За допомогою в цьому перекладі висловлюю щиро подяку проф. Осм. Акчокракли та акад. О.М. Самойловичу.

вдержувалися від можливості порушення будь яким рабом чи випадком акту договору.

Мир тому, хто тримається правдивого шляху!

У береженому місті Едірне.

* * *

О любий боже! для свого буття, прохаю тебе: дай мені шість чеснот: знання, службу, чистоту, руки, віру, спокій душі й праву релігію. Чи не досить буття бога?

Його раб Хусейн.

Останнє речення характерне, як звичайне закінчення листів “правовірних” до “невірних”; це Сура XX, вірш 50 Корану (див. В.Д. Смирнов “Крымское ханство под верх. Отг. Порты до начала XVIII в.” Спб., 1887 ст. XXIX).

5-го жовтня Петро I заслухав всі ці листи (турецькі, звичайно, в перекладах) і наказав похвалити Мазепу особливою грамотою і дозволити Велецькому і Зарудному приїхати до нього на аудиєнцію до Москви тієї ж зими¹⁶. Про роллю в цей момент українського толмача й вчасника посольства від Мазепи – Мих. Степанова, на жаль, нічого не відомо. Але ж матеріяли, що ми нині розпоряджаємо, дають де-які цікаві висновки. Московські переклади цих турецьких грамот, як видно це з перекладу листа везіря до Мазепи¹⁷, не є власне перекладами їх, а більш менш вдалим і стислим викладом їхнього змісту. Таким чином перекладачі московського посольського приказу, хоч і задовольняли практичні потреби своєї установи, проте не були на достатній висоті, як перекладачі. Між тим окремо ми маємо переклад латинською мовою цього ж листа везіря до Мазепи. Цей переклад не підписано й в листуванні не відзначено, хто його зробив. Проте низка міркувань дозволяють вважати, що цей переклад зробив толмач Мазепи – Мих. Степанов: 1) не могли перекладати латинською мовою у Москві цей лист в той час, як його там перекладали з турецької російською; знову ж таки – в Москві подбали про переклад так з турецької на російську, як і з цього латинського перекладу знову ж таки на ро-

¹⁶ Эварниц. *op. cit.* ст. 838.

¹⁷ Таким чином Бант. Каменський, чи хтось інший помилився вважаючи, що не було перекладу цієї грамоти № 77.

сійську, 2) оскільки видно, що латинську мову в Москві знали на той час кепсько (бо треба було з латинської перекладати на російську), значить турецьку грамоту перекладали латинською мовою не для московських діячів, а для когось іншого, і не в Москві, а десь інше, 3) не можна припустити, щоб це було зроблено в Адріанополі, бо для толмача, який, без сумніву знав турецьку мову, це було цілком не потрібно; 4) оскільки цей лист заадресовано Мазепі природно думати, що латинський переклад зроблено було для нього; 5) коли б цей переклад для Мазепи зробив сам Зарудний – можна сподіватися, що він зробив би його українською (або польською) мовою, 6) між тим могло цілком природно бути, що толмач – (особа, безумовно, не українського походження) Мих. Степанов не так добре володів українською мовою, щоб перекладати нею з турецького, в той час, як йому зручно було використати для цього латинську мову, яку тоді добре знало все освічене українське громадянство, зокрема Мазепа, Зарудний й інш. Отже це свідчить, за високу для того часу кваліфікацію й освіту гетьманського толмача¹⁸. Проте не лише його одного.

Послами до Туреччини й Криму Мазепа призначає суддів південних українських полків, хоч вони й були вже старого віку (важко їм було їхати в довгу дорогу), бо 1) напевне, як судді, це були люди освічені, що без сумніву знали деякі чужоземні мови, 2) дуже можливо, що Велецький знав татарську мову, бо мабуть поїхав він до Криму без толмача; а як так, то ця умова, щоб посол гетьманський знав хоч трохи мову країни, куди він їде, могло в певній мірі простягатися й на ду.*(нрзб.)* Зарудного (не даремно вони були з південних полків, де часто зустрічалися з татарами), – толмач міг бути потрібним Зарудному для читання й писання документів турецькою мовою, що не завжди може зробити людина, яка може розмовляти татарською мовою. Безсумнівним

¹⁸ Треба зазначити, що цей ніжинський купець – Мих. Степанов не вперше виконував дипломатичне доручення Ів. Мазепи. У 1693 р. він їздив від Мазепи з таємним дорученням до волоського господаря, а у 1694 р. до волоського й молдавського господарів і привозив від них листи до Мазепи (Див. “Летопись Событий”... etc. Сам. Величко т. III. К. 1855 ст. 188, 189, 207) Він був здається, за походженням – грек. (Вел. III. 188), а може й волошанин (вийшов з Валахії), як то свідчить Мазепа у своєму листі з 12. УІ. 1699 р. до Петра I (Эварниц. “Источники”... т. I, ст. 808).

залишається лише володіння Мих. Степановим турецькою мовою. Це може свідчити в цілому за те, що дипломатична служба при гетьманському уряді за часів Мазеви була добре налагоджена: досить відповідальне доручення царя Мазеви виконав швидко й блискуче, що визнав сам Петро I своєю похвалою. Притім це доручення стосувалося східних країн, з якими в той час, як бачимо, Україна мала найщільніші зв'язки. Характерним також є те, що посольства Зарудного й Велецького за своїм складом і представництвом (від гетьмана Мазеви) мали суто-український характер, хоч і виконували вони доручення свого сюзерена царя. Це важливо й для характеристики прав, що мала гетьманська влада Мазеви щодо міжнародних зносин. Це визнавали мабуть не лише в Росії й Україні, а й закордоном, бо везір знаходить за потрібне, надсилаючи листа до Петра I-го (вкупі з султанським листом), одночасно окремо звернутися з офіційним дипломатичним листом до гетьмана Мазеви. Щирість же підданства Мазеви за тих часів видно з того, що він надсилав Петрові не лише те, що заадресовано було останньому, а й лист везіря до себе і навіть латинський переклад з нього, що зробив, мабуть, у Батурині Мих. Степанов.

Дивно, що ніхто досі не звернув уваги на ці документи; навіть Костомаров, що напевне користався до своєї монографії “Мазепа й Мазепинці” справами архіву кол. Міністерства Закордонних Справ, зокрема т. зв. “Малорос. Делами”.

Нарешті, де-кільки слів за адресата гетьмана Мазеви – турецького везіря Хусейн-пашу. Коли під час нещасливої для Туреччини війни з Австрією у поразці під Центою загинув великий везір, Альмас Мухаммад (25 сафера 1109 р. = 11 вересня 1697 р.¹⁹, Султан Мустафа II-й († 22. VIII. 1703 р.) призначив I-го рабі'ї 1109 р. на посаду великого везіря білгородського пашу Амуджеогли Хусейна, або за іншим читанням – Амуджазде Хюсейн Кёпрюлю²⁰, колишн. Капудан-пашу й каймакама²¹, який походив з славетної родини Кёпрюлю (або Кёпрілі). Його дядько Мухаммед був колись теж великим везірем (1654–1660 р.), як також і

¹⁹ Hammer, op. cit. VI. 639–640.

²⁰ Див. E. de Zambaur “Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam” Hanovre, 1927 р. ст. 164, під № 94.

²¹ Jorga, op. cit. IV, ст. 263; Hammer, op. cit. VI. 641.

його брати-сини Мохаммеда – Ахмед (1660–1675) та Мустафа (1689–1690 р.)²² при попередніх Султанах – Мухаммаді IV та Сулеймані II-му. На цій посаді Амуджазаде – Хусейн паші довелося пробути до 12 ребіульашира 1114 р. (= 5. IX. 1702 р.)²³, коли він за власною заявою отримав відставку, і незабаром – через 17 днів після того помер²⁴. Хусейн був одним з найвидатніших діячів Туреччини XVII ст. Не дивно, що старі й сучасні історики турецької держави (Гамер, Цінкайзен, Йорга) звертають велику увагу на його діяльність, відзначаючи його роллю у складанні Карловицького договору, переведенні реформи яничарського корпусу, у реформі фінансів Туреччини, його турботи за турецьку флоту та за освіту, а також його прихильне ставлення до турецьких підданців інших національностей²⁵. В його особі Мазепа мав кореспондента цілком гідного своїй славі.

II Лист турецького везіря 1111 (1699) р.
до Гетьмана Ів. Мазепа.

Текст турецькою мовою
(дуже пошкоджений)

Husein paşa.

1. /Kudr/etu ümerai – İmesihiyeti, umdetu küberai – İisevieti çaporve hetmanı hetman İuvan Mazepa – hutimat avaki – buhu bilhair-Kablina salami-selamet – encam ve peyami – müsalemefetcam iblagile dostane inha encami oldurki.

2. Mektubi – sadakatirtisamınız gelüb mazmununda Moskov vilayetlerinin ulu çarı ve cümle Rus ve anlara tabi' yerlerin hükümdarı dostumuz çar Petrus Aleksiyoviçyüs tarafından gize mektubları gelüb Devleti-alıyei-ebedpeivendile

Переклад
(латинською мовою)

A celsissimo Supremo Vesirio et Universale Administratore Excelsi Othomanici jmmperit ad jll^{mm} et Excel^{mm} Zaporowiensem Hatmanum Regmorum litterarum interpretatio.

Jll^{mm} inter Christianos Principes Praestantissimo inter Christianos Magnates Hatmano Zaporouiensi Hatmano İoanni Mazepae, cuius fines p[ro]bitate Deus compleat praemissis consalutationibus salute definitis et anmeptationibus. Sospitate perfectis, quod amice significatur, id est, cum ad formam sinceritatis conformatae Vestrae Litterae pervenerint in carlandem sensu notificatum est, cum ad

²² Hammer, op. cit. VII, ст. 4, 623.

²³ Hammer, op. cit. VII, ст. 623.

²⁴ Jorga, op. cit. IV, ст. 286.

²⁵ Особливо багачько уваги присвячує йому J.W. Zinkeisen op. cit. V. ст. 290–321.

3. Çarlığı beyninde iki sene müddet sülh ve salah ve dostluk ve mereddēt akd olunub vilayetinizde olan zabıt ve iş erlerine hüsn civare ri'ayet ve dostluk merasimine mayenbegi ihtiram eyilemeleri için muhkem tenbih ve müddetume İçinde mevaddi-sulh ve salah soyleşilüb müsälchai... ve mevaddi... Yeyi ibka ve müvalati-müstedimeyi ehya icüm mahrem müsteşarlarından mün-tehab elçisin Deri-Devleti-alıyeye ta'yin ve irsal olundugunu

5. Müş'ir ve muhbir namesini mahsus nameresan ile Deri-Devleti-alıyeye göndermeye me'mur olduğunuz ecelden kazak seriyelerinden Grigor Zarudni nam m'uaiyen nameresan aramızın namei – meveddet...

[Һрзб.] Eyledüğünüz i'lam olunmuş.

6. Mezbur nameresan yedinden namei merkumagi alub mü'tadi-kadim üzere tercüm sonra mazmunu

payeyseriei-seriei-se'adetmesiei – hosevaniye azz-u telhis olundukda riaya ve aberaya ve aceze ve fukaranın hallerine merhameten hayrlu ve menfe'atlu maslahata tarafından ve rağbet ve meye hüsninniyet olunmagla buhususda zuhur iden müsa'adei-yei – alıyeyi mülükamelerini mütezammin şerefyaftei – sudur olan namei – hü-

Vos pervenerint Litterae Sublimo Zari Moschoviticarum Regnorum et Ducis Omnium Rutenicarum usque Subiectaxum (?) Provinciarum amici nostril Zari Petri Alexiouizii inita et conclusa inter perpetuitate subnixum Excelsum İmperium et Zareatum ipsius ad terminum duorum annorum Pace, atque Amicitia et necessitudine in Pr[o]vincia Vestra Residentibus Rectoribus et praecipuis Gubernatoribus demandatum fuisse, ut bonam vicinitatem colant et Amicitiae officia perfecte obseruent, praeterea fuisse Vobis commissum ut ad Excelsi İmperii Portam per Expressum Cursorem expeditatis Regias Litteras nunciantes destinatum et missum fuisse ad Expressum Imperium et intimis eiusdem Consiliariis Extraordinarium Legatum, quorum intra statutum spatium initis tractatibus Pactorum Pacis, Pax perpetue vel foedus in formam in Luciarum concludatur, et setus sinceritas stabiliatur, et perennis necessitudo renovetur; acproinae. Per Vir?m Indignens Gregorium Zarudnium l'Indicibus gentis cosacorum selectum nisisse hue Regias plenas Amicitiae Litteras. Cum itaque amanibalus.

praedicti Zarici cursoris praememo ratas Litteras accepissemus et ex more uetere postquam translatae fuerint, sensum earum exposuissemus felicitate amplificato Imperiale Throno descripte plena serenitate Imperatoriae Litterae continents Imperatoriam sublimem [facult]atem hac super re concessam quod ex commiseratione erga conditionem Subditorum, et egentum et pauperum incolarum utri-

mayuni – şevketmakrun ve mücibince mektubi meveddet meşhun

8. ve tarafınıza dahı mektubumuz tahrir ve gelen nameresanınız dahı echi layık üzre müste'idd olunub ?d ve insirafına izn verilmiştir ve tarafi – Devleti – aliyeden dahı serhaddnişin olan vülat ve hükkiama tenbih ve [bahusus] Kırım ham olan hani – alişan se'adetlu ve mekremetlü Devlet-Giray han hazretlerine tavsiye ve sipariş olunmuşdur ki mabeinde akd olunan dostluk müktezasınca merasimi – meveddet ve ülfet ve hukuku hüsnicar kemayenbegi canibinden müra'at

10. olunmagla mugayiri-ahd-u peiman bir dürlü vaz' ve halet uduruna cevaz gösterilemeden begayet ihtiraz ve ictinab oluna.Ve-ssalam ala men ettaba'a-l-huda.

Bemedinei Edirne el-mehruse.
(з боку) Sahih

Eu ar-e hoda behak hasti
aire mera meded resti
mel u silah desti
de man -u emane din deres'i
eley-se Allahu bebäfun
Abduhu Husein.
(початкові слова тексту дуже пошкоджені)

usque par inclinatio et propensio et bona intentio Almo huic, et commodo negotio praestita sit, atque Litteris quoque plenis Amicitia[ae] nostris consequenter exaratis ad V[os]etiam Scriptae sunt Nostrae Litterae, et Regie Cursori quoque co[n]venienti ratione condecorato, ut redeat, atque retro iterum ite[r] Naveat, concessa est licentia. İnterea demandatum est ab Excelso İmperio Gubernatoribus et Rectoribus residentibus in confinis praesentim Crimensi Chano Celeberrimo Felicissimo et Honoratissimo [Cha]no Deuletgiraiio commissum et comendatum est, ut ratione convenienti conclusae utriusque Amiciae officia, et dilectionis, et unionis et iura bonae vicinitatis perfecte utriusque observentur, atque maxime caveat, ne facilitas aliqua ostendatur, quâ actus ullus [e]t dispositio Pactis opposita admittatur.

Salus parentibus Deo. Datae die vigesima nona Lunae Maharem anni Milesimi centesimi Decimi Primi.

77

1708 года

Листъ Турецкаго визиря къ Мало-
россійскому Гетману Івану Мазепі ...
(переводъ есть)

(нрзб.)... вл. листъ ??? снога везиря алипаши, ЕМ пану Іоану Мазепе,

Годъ ненаписано (4 : с :)

UKRAYNA ŞARKİYATÇILIĞININ TEŞKİLİ VE TAHRİBİ¹

Ukrayna'da, Hetman devletinin yaşadığı devirde (XVII–XVIII. Asırlarda) Ukrayna Kazaklarının reisleri arasında Türkçeye ve onun Kırım Lehçesine vâkıf olanlar az değildi. Moskova'nın eski evrak hazinesi arşiv kaynaklarından öğrenildiğine göre, Türkiye ile sulh müzakerelerinde tecrübeli arabuluculara ihtiyaç duyan Deli Petro, o zaman devleti olan İvan Mazepa'ya müracaat ederek, yardım ricasında bulunmuştur. Hetman, coğrafi bakımdan cenup alaylarını teşkil eden Poltava ve Mirgorod Kazaklarının reisleri arasında Türkçeyi mükemmel bilen üç münevver adam bulmuştur. Mazepa'nın bu yardımcıları, o zaman, harp halinde bulunan Türkiye ile Moskova arasında tavassutta bulunmak üzere, Ukrayna mümessilleri sıfatı ile İstanbul'a gitmişlerdi. Onlar, Moskova çarlığı ile Türkiye imparatorluğu arasında Karlofça anlaşmasını hazırladılar. Ukraynalı münevver müsteşriklerin tavassutlarının Moskof çarı için ne derece ehemmiyetli olduğu, Moskova'daki sefaret tercümanlarının Türkçeyi katiyen bilmediklerinden anlaşılmaktadır. Onlar tarafından yapılabir sabık hariciye nezareti arşivinde bulunan Türkiye ve Kırım diplomatik vesikalarının Rusçaya tercümeleri o kadar aslından uzak ve çok zaman o kadar tamamı ile ümitsizdir ki (bilhassa Türkçenin sarf kısmındaki zorluklar), bu tercümeleri, hiç olmazsa yoklatmadan ve doğrultmadan, ilmî maksatlarla istifade etmek imkânsızdır.

UkraynaKazak devletinin kurucusu Hetman Bogdan Hmelnitkiy'nin, mahallî değerde olan diğer dillerle beraber, Türkçe'nin İstanbul lehçesine dahi vâkıf bulunduğu malûmdur. Bogdan Hmelnitkiy'nin Türkçeyi öğrenmesine yardım eden vaziyet, uzun müddet İstanbul'da, Sultan sarayında, yaşamış olması olmuştur. B. Hmelnitkiy, 1619 da Leh – Kazak ordusunun Türklere mağlup olduğu Tsetsora harbinde esir düşmüş ve Leh kralının bir subayı olarak, İstanbul'da harp esiri

¹ Dergi Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Ocak-Mart 1955, S. 1, s. 68–75.

sıfatı ile kalmıştır. Onun büyük oğlu Timiz dahi, Kırım sarayında uzun müddet temsilci – rehin olarak kalmış bulunduğundan, Türkçenin Kırım şivesine vâkıf bulunuyordu. Türkiye tarafından bütün Ukrayna tahtına adaylığı müdafaa edilen B. Hmelnitskiy'nin ikinci oğlu Yuras'ın dahi Türkçeyi bildiği kuvvetle muhtemeldir. B. Hmelnitskiy, Or-kapı mirzası Tugay Bey ile kardeşlik münasebetlerinde bulunuyordu. Bu mirzanın, seçkin Kırım süvarileri başında, Hmelnitskiy'nin Lehistan kralına karşı muazzam savaşında parlak yardımı maruftur. Hmelnitskiy ile Tugay Bey arasındaki dostluğu terenim eden tarihî bir şarkı Kırım Türklerinin hafızasında XX. Asıra kadar (XX. Asır da dahil) yaşamıştır. Akmeşcit Üniversitesi doçentlerinden Osman Akçoralı bu şarkıyı Sovyet hakimiyeti devrinde bile not etmiştir.

Vaktiyle Türkiye'nin hakimiyeti altında bulunmuş olan Zaporoz Seç Cumhuriyeti (1708 den 1734 yılına kadar Oleşki seci adı ile yaşamıştır) Ukraynalılar arasında Türk dilini bilenlere daha çok rastlanıyordu. Cenubi Ukrayna ahali, pratik hayatta ve günlük münasebetlerinde, Nogay ve Kırım Türkleri ile o kadar yakınlaşmış ve çok zaman da o kadar karışmışlardı ki, kendi aralarında yalnız dinleri ile tefrik edilebiliyordu. (Kazaklar – ortadoks; Nogay ve Kırım Türkleri – Müslüman) Ukraynalı Kazak Mamay'ın, birçok tablolarla bugüne kadar yaşamış olan ananevi simasında, şarka mahsus birçok hususiyetler ve tavırlar görüyoruz.

Hulâsa, diyebiliriz ki, eski Ukrayna devrinde, Ukraynalı Kazak aristokrasisi, hatta alalade Kazaklar arasında, Türk Dilini bilmek, Türkiye ve Kırım ile Ukrayna arasındaki siyasî ve iktisadî dostluk münasebetleri gibi, normal kültürel bir hadise teşkil ediyordu.

Poltava meydan muharebesinden (1709), bilhassa Prut seferiden sonra, Çar Deli Petro'nun siyaseti neticesi olarak, Ukrayna'nın Yakın Doğu ile olan irtibatı kesildi. Ananevi Türkiye – Ukrayna dostluğunun son bariz misalini. şüphesiz ki, birleşik Kazak – İsveç ordularının bakiyeleri ile beraber, İvan Mazepa ile müttefiki İsveç kralı XII. Karl'a Türkiye hükümeti tarafından melce verilmiş olması hadisesi teşkil etmektedir. Hetman İvan Mazepa'nın gerek kendisine, gerekse müttefiki İsveç kralına, ricat yolu olarak, birçok dostluk münasebetleri bulunan Lehistan'ı ve yahutbaşka bir memleketi değil, ancak

Türkiye'yi seçmiş olması da tesadüfi değildir. Ukrayna'nın XVIII. Asırda Yakın Doğu ile irtibatını mecburiyet tahtında kesmesiyle beraber Türkçe'nin nüfuzu da azalmağa başladı. Petersburg'un tazyiki altında Ukrayna'nın aristokrasisi, ruhanî ve sanayî-ticaret erbabı Rus, Alman ve Fransız dillerini öğrenmeye başlıyorlar. XIX. Asırda Ukrayna şarkiyatçılığının tamamı ile ölmüş olduğunu iddia edersek hiç de mübalağa etmiş olmayız. Şarkiyatçılık merkezleri Ukrayna'dan Petersburg'a (Üniversite yanındaki Şark Dilleri Fakültesi, Rusya İmparatorluk İlimler Akademisi), Moskova (Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü) ve Kazan'a (Üniversitenin Şark Fakültesi) naklolundu. XIX. Asrın nihayetinde, teceddüt devri Ukraynasının ilim adamları arasında Avrupa şöhretini haiz bir müsteşrik çıktı. Lazarev enstitüsünde Arap Dili ve Edebiyatı profesörü, sonraları ise (1918 den itibaren) Umumi Ukrayna İlimler Akademisinin asli üyesi olan bu müsteşrik Kiyev havalisinden Zvenigorodkalı A.E. Kırmskiy idi. Beyrut'ta, Yüksek Müslüman Mektebinde yıllarca tahsil görmek sayesinde Arap dili hakkındaki malûmatını ikmal eden bu âlim aslen Arap olan profesör Kezma (Kiyev Ruhanî Akademisinde Arap dili lektörü) nın Arapça daimi musahibi idi. Profesör A. Kırmskiy Türk ve Fars dillerine de az vâkıf değildi. Arabiyat, İraniyat ve Türkiyat sahasındaki sayısız ilmî eserleri ve bu dillerden yapılmış tercümeleri, Ukrayna şarkiyatçılığının yeniden ihya edildiğini sarahatla gösteren ikna edici delillerdir. Onun üç talebesi İraniyatçı Loziyev ile Levçenko ve Türkiyatçı Grunin, Umumi Ukrayna İlimler Akademisinde onun derslerini dinlemişlerse de, siyasi mahbus sıfatı ile GPU ve NKDV (Sovyet emniyet teşkilatları) temerküz kamplarına sürgün edildikleri için ilmî faaliyetlerine nihayet verilmiştir. Grunin'in, Polovets (Kıpçak – Kuman) Türkleri'nin XVI. Ve XVIII. Asırlara ait bir vesikasını bulup, tercüme ve tefsir etmiş kıymetli eseri şimdiye kadar neşredilmediği gibi, bu eserin akıbeti de malûm değildir. (Kamiantes – Podolsk Belediye kitaplarında – Kiyev arşivindeki eski vesikalar; bu vesikalar kuman dilinde ermeni harfleriyle yazılmıştır.)

Ukrayna şarkiyatçılığı A. Kırmskiy'nin himayesi altında, onun rehberliği ve nüfuzu dairesinde, Kiyev'de yeniden doğarken, Ukrayna Sovyet Cumhuriyetinin o zamanki merkezi bulunan Harkov'da (1920–1934) Ukrayna şarkiyatçılığı tamamı ile başka yollarda inkişaf ediyordu. Sonraları Sovyetleştirilip, Ukrayna Sovyet Sosyalist

Cumhuriyeti halinde, Moskova'ya tâbi kılınan Ukrayna Devleti'nin, diğer devletlerle beraber Türkiye, Kırım ve Gürcistan tarafından da tanınmış bulunan, Ukrayna Halk Cumhuriyeti şeklinde yeniden doğmuş, Yakın Doğu ile inkitaa uğramış, fakat unutulmamış olan eski bağların yeniden kurulması fikrini doğurmuştu. Bunun için de, pek tabii olarak, Ukrayna'nın payitahtı Harkov'da Ukrayna şarkiyatçılığının ihyası icap ediyordu. Yaratıcı tefekkür bunu aynı zamanda birkaç istikamette gerçekleştirmek istedi. Yakın ve Orta Doğu ile başlayan ticarî mübadele, Ukrayna Ticaret Odasında toplanan Ukrayna iktisatçılarını Türkiye, İran, Mısır ve diğer memleketlerin iktisadî hayatını tetkike sevk ediyordu. Çünkü bu memleketlerin piyasasında yeniden kalkınmış bulunan Ukrayna sanayinin mahsullerini (maden kömürü, manganez, demir ve ondan mamul eşya, şeker, ispiro, buğday ve saire) satmak icap ediyordu. Meselâ, Harkov civarındaki Novobavarski bira imalâthanesinde yapılan Ukrayna birası Bender-Abbas (İran) da büyük bir rağbet bulmuş ve yılda birkaç milyon şişe satmak imkânını vermişti.

Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nin Yunan işgaline karşı istiklâl savaşında Ukrayna'dan gönderilen silah ve mühimmat, bilhassa Ukrayna ve Kırım bölgesine kumanda eden Frunze devrinde, Ankara ile dostluk münasebetlerinin kurulmasına vesile teşkil etmişti. Afganistan subayları Kiyev'de topografya ve sair askerî ilimler öğreniyorlardı. Ukrayna alpinistleri (Pogrebetskiy'nin seferi) Hindistan hududunda Pamir dağlarının zirvelerini tetkik etmekte idiler. Ukrayna münevver muhitinde Yakın ve Orta Doğu'nun coğrafya, tarih, iktisadiyat ve geopolitikasına karşı olan alâka süratle ve bariz bir surette artmakta idi. 1925 de Ukrayna ilmî müesseseleri baş idaresinin teşkil edilmesi, birçok tetkik enstitüsünün kurulması ile beraber, serbest ilim cemiyetlerinin zuhuruna da yol açmıştı. Nisbî hürriyetten istifade eden bu cemiyetler, kendi nizamnamelerine göre serbest azalardan ibaret olup, bazı ilmî eserlerini tabetmek için devletten bazı maddî yardım da görüyorlardı. Bu devirde ümanist (tarih, dil, arkeoloji, etnografya) tabipler, mühendisler, natüralistler, memleketi öğrenenler ve başka cemiyetleri müteakip 1925 de **Umumî Ukrayna Şarkiyatçılar Birliği** teşekkül etti. Bu birliğe akademisyen P.G. Tıçına (Türkçe ve Ermenice dillerine vâkıf olup, bu dillerden şairlerin eserlerini tercüme etmiştir) A.P. Kovalevskiy (arabiyatçılığa yeni başlamış), M.V. Gorban (Türkiyatçılığa

yeni başlamış). Profesör Ritter (sanskritolog), Danilenko (Türk Dilini yeni öğrenen), V. Gavrilenco (yeni yunanca Uzmanı), Avdalov (Harkov Ermenisi, çok dil bilen ve şark garp dillerinden bir çoğunun müderrisi) ve Puzjenko (Japon dili bilgini) dahil olmuş; Stefanoviç (Çince öğretmeni), İdil-Ural Türklerinden Molla Sefer (Türkçe ve Farsça öğretmeni), Rebrük (Farsça bilgini); İstanbul'da doğmuş ve okumuş olan Çerkeş Naime Hanım (Türkçe öğretmeni), L.İ. Veliçko (Sovyetlerin Ankara sefaretî memurlarından, gazeteci ve sonraları kurşuna dizilmiş), A.N. Gladstern (uzak-doğu uzmanı), Profesör V.M. Zummer (şark güzel sanatları uzmanı) Profesör D.P. Gordiyev (kafkasyatçı ve sanat uzmanı) ve bir çok başkaları da sonradan dahil olmuşlardır. Ukrayna Şarkiyatçılar Birliğinin kurucuları arasında Türkoiojiye yeni başlamış olan bu satırların sahibi de vardı. Birliğin riyasetine Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nin maarif komiser vekili Ya. Râppo intihab edilmişti. Aslen Letonyalı olan bu zat, birliğin faaliyetine iştirak ettiği devirde Uzak doğunun tetkiki ile iştigal etmekte idi.

Birlik faaliyetini süratle tanzime başlamıştı: yalnız maruzalar okumak, tebliğler yapmak ve ilmî organları olan Shidniy Svit – Doğu Dünyası sonradan Çervonny Shid – Kızıl Doğu dergisini çıkarmakla iktifa edilmeyip, başka memleketlerin, o cümleden Kırım, Azerbaycan, Türkistan, Gürcüstan, Şimali Kafkasya ve Dağıstan şarkiyatçı teşekkülleri ve ilim adamları ile de irtibat tesis edilmiştir. Birliğin 1926 da çağrılan birinci kurultayı hemen hemen münhasıran Ukraynalı müsteşriklerden ibaret iken, 1929 ekiminde toplanan ikinci kurultay birçok yabancı alimleri de celbetmiş, o cümleden olarak, o zaman İstanbul Üniversitesi rektörü bulunan Mehmed Fuat Bey ile İran maarif veziri Furuği de kurultayda hazır bulunmuşlardı.

Türkiye'nin ilim ve kültür mahfilleri ile irtibatın kurulması neticesi olarak 1928 de İstanbul'a bir Ukrayna kültür heyeti gönderildi. Heyete Profesör A.N. Gladstern (reis), akademisyen P.G. Tıçına, Profesör V.M. Zummer ve Ukrayna şairi L. Pervomayskiy dahil bulunuyorlardı. Moskova hususî bir Ukrayna heyetinin seyahatine hiçbir zaman müsaade edemezdi. Bu sebepledir ki, heyete dahil bulunanlar, Türkiye'ye gitmek ve orada birleşmek için kendi aralarında anlaşkıtan sonra, teker teker hareket etmiş ve yalnız İstanbul'da bir Ukrayna heyeti halinde birleşmişlerdir.

Ukrayna Şarkiyatçılar Birliđi'nin teşebbüsü ile, ilk önce Avdalov'un, sonra da, yorulmak bilmeyen Danilenko'nun müdürlüğü altında daimi şark dilleri kursları açıldı. Bu kurslara: Türk, Fars ve Japon dilleri ve intihap edilen dilin konuşulduğu memlekete ait bir disiplin öğretilmekte idi. Kurslar birkaç defa talebe mezun etmeye muvaffak olmuştur.

Ukrayna Şarkiyatçılar Birliđi'nin faaliyeti sayesinde Ukrayna cemiyetinde Şark milletleri edebiyatına karşı alâka uyanmıştır. Bundan dolaydır ki, Ruh adındaki neşriyat kooperasyonu Türk, İran, Arap, Japon ve Hind edebiyatından tercüme neşrine başladı. Bu satırların sahibi *Ruh*'un yardımı sayesinde Ömer Seyfettin'in seçme eserlerinin tercümesini, izahı ile beraber, neşre muvaffak olmuştur. Refik Halid'in DVU (Ukrayna Devlet) neşriyatından olan *Yatık Emine*'sini de ben tercüme etmiştim. Refik Halid'in *Memleket Hikayeleri* de tarafımdan tercüme edilip 1933 de taba verildi ise de, Ukrayna kültür hareketine karşı yapılan şiddetli baskı yüzünden bu eser dünya yüzünü göremedi. Bu makale muharririnin GPU tarafından tevkif edilip Uzak Doğu'daki temerküz kamplarına gönderilmiş olması Yakup Kadri'nin o günlerde imzası ile berbaer göndermiş olduğu *Yaban* romanını tercüme edilmesine imkân vermedi. *Yaban* Ukrayna için çok ağır olan 1933 de intişar etmiş olan *Nur Baba* romanının mütercimi sıfatı ile (Ruh'un 1933 neşriyatından) ve aynı zamanda Ukrayna ile Türkiye kültür cemiyetleri arasındaki mutavassıt vazifesini gördüğü için bu muharrire, dostluk nişanesi olarak gönderilmişti.

Sovyet hükümetinin baskısı, genç Ukrayna Türkiyatçılarının kıymetli bir teşebbüslerini de akim bıraktı. Türk Dünyası ile kültürel münasebet kurmak için, Ukrayna umumî efkârı şüphesiz ki bir Türk – Ukrayna lûgatına ihtiyaç hissetmekte idi; nitekim Türk umumi efkârının da bir Ukrayna-Türk lûgatına ihtiyacı vardı. Fakat Moskova'da Rusça muhtelif lûgatlar neşretmekle meşgul bulunan Sovyet hükümeti Rus olmayan milletlerin dilinde yabancı lûgat intişarına müsaade etmedi. Moskova'nın fikrine göre Sovyetler Birliđi'ndeki bütün milletler dış dünyaya kendi gözleri ile değil yalnız Moskova – Rus gözlüğü ile bakmaya mecburdurlar.

Bir Türk-Ukrayna lûgatının lüzumuna kani olarak Ukrayna şarkiyatçılarından bir grup (P.G. Tıçına, A.P. Kovalevskiy, M.V. Gorban ve

ben) lûgata *Azerbaycan – Ukrayna lûgati* şeklini vermeye karar verdiler. Çünkü Sovyet milletlerinin dostluğu şiarına da uygun olan bu eserin basılmasına büyük ümitler bağlanıyordu. 1933 yılında şiddetli baskılar altında maalesef, vaktinden evvel mahvolan, Ukrayna Sovyet Ansiklopedisi Harkov neşriyat idaresi, bu lûgatin tabını üzerine almıştı. Azerbaycan Türkçesinin lûgati için tertip edilmiş fişlerinin suretini vermek sureti ile, Azerbaycan ilmî-araştırma enstitüsü bu işte bize yardım etti (bu fişler üzerine Azerbaycan – Rus lûgatinin ilk iki cildi basılmış, fakat sonra, Moskova'nın hoşuna gitmediği için baskı işleri durdurulmuştur). 1932 de arkadaşlarımızdan birinin (M.V. Gorban) tevkif edilmesi heyetimiz azasını üçe indirmiş ise de, 1933 yılının ortalarına doğru, lûgatımıza ait malzeme tamamı ile hazırlanmış bulunuyordu. Lûgatin son redaksiyon işini A.P. Kovalevskiy kendi üzerine almıştı. 1933 yılının kasım ayında ben de GPU'nun tevkifine kurban oldum. Ukrayna'da takibat altında olduğunu gören A.P. Kovalevskiy de, çok geçmeden, Leningrad'a gitti. Siyasî mahkumiyetten kurtulduktan sonra, galiba 1938 de, kısa bir zaman için Harkov'a gelmiş olan A.P. Kovalevskiy ile görüşerek, işlemek için bende kalmış olan (1933 de tevkif edilirken kendisine devredemediğim) lûgata ait son fişleri de kendisine verdim. Az bir zaman sonra Leningradda A.P. Kovalevskiy'nin de tevkif edilmiş olduğunu öğrendim. Bu sebeplerdir ki, İbn Fadlan'ın Ukrayna (Rus) hakkındaki tetkiklerine dair A.P. Kovalevskiy tarafından yazılmış olan ve tercüme ve tefsirleri de ihtiva eden eseri, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi tarafından müellifin ismi zikredilmeden, anonim olarak neşredildi; gerçi Y. Kraçkovskiy yazdığı mukaddemede müellifin eserini methetmekte idi. Siyasetten çok uzak böyle ciddi ilmî eserin, müellifin adı zikredilmeden anonim olarak neşredilmesi hâdisesi, rejim için muzır telakki edilen insanların Sovyet hükümeti tarafından manen öldürüldüğüne ve akademi azası ilim adamlarının tethişe tâbi tutulduklarına delâlet eder. Bu akademi azası ilim adamlarına NKVD tarafından siyasî mülâhazalarla tevkif edilmiş insanların eserlerinden bahsederken kendi isimlerinden kaçınmaları emredilmiştir. Lûgat tertibi için kurduğumuz heyet azasından akademisyen P.G. Tıçına bugün Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nin Cumurreisi (Ukrayna Yüksek Şurası reisi) mevkiinde bulunmaktadır. Ve pek tabii olarak, Sovyet diktatörlüğün esiri olduğu için, Azerbaycan – Ukrayna lûgati için tanzim etmiş olduğumuz 30.000 fişi aramak ve neşrini temin etmek hakkında imkân ve arzuya mâlik bulunmamaktadır.

Rus olmayan milletlerin Şark milletleriyle kültürel ve dostane münasebetler kurmasından Moskova'nın ne kadar kuşkulandığını ve kıskandığını, 1929 yılında Harkov'da toplanan Ukrayna şarkiyatçılarının ikinci kurultayı münasebeti ile Moskova'da hâkim olan asabiyetten de anlaşılmaktadır. Moskova, partisiz Ukrayna müsteşriklerine kendi başlarına kurultay toplamak müsadese verdikleri için, Ukrayna komünistlerine karşı şiddetli hücumlara başlamıştı. Moskova'nın bu adem-i memnuniyeti yüzünden *Ukrayna Şarkiyatçılar Birliği* yeniden kurularak **Ukrayna İlmî Araştırmalar Enstitüsü** haline getirildi, yâni maaşlı komiserine tâbi bulunan bir cemiyetin mahdut akademi hürriyeti de elinden alındı. Bundan dolayı, Ya. Râppo yeni enstitünün başından çekildi. Bu enstitünün direktörlüğünde bir müddet için profesör A. Gladstern bulundu. Fakat çok geçmeden o da Ukrayna'yı terk etmek zorunda kaldı. Ondan sonra enstitünün süratle *partileştirilmesine* girişildi. Enstitüye genç komünistler dolduruldu; daha kıdemli (partisiz) ilim işçileri bunları iki yıl zarfında (!) ilmî faaliyete hazırlayacaklardı. Enstitü müdürlüğüne, bir müddet için, parti azası olan ve muharrirlik şeklinde de olsa şarkiyat ile âlâkası bulunan, L.İ. Veliçko getirildi. Fakat sonraları, müdürlük mevkiinde Komünist Partisi'nin kadro şubesi tarafından tayin edilen tamamı ile tesadüfî insanlar gömmeğe başladı. İstukrev (Ukrayna ihtilâli tarihi tabirinden alınma baş harflerin kısaltılmış şekli) başlıklı hücumları ile Ukrayna düşmanı olduğunu ispat etmiş, binaenaleyh Moskova'nın tam itimadını kazanmış olan Kost Kotko (M. Lübçenko) bunlardan biri idi. Enstitüde genç komünistler tarafından neşredilen duvar gazetesi görünmeye başladı. Bu gazetelerde burjuva – milliyetçi ve ihtilâl düşmanı *uzmanlar* diye tarif ettikleri yaşlı ve partisiz müsteşriklere karşı küfürler dolusu makaleler neşrolunuyordu. Bu satırların sahibi de, gerek Enstitü toplantılarında, gerekse gazete yazılarında birçok hakaretlere maruz kalmış, bir defasında, hatta *mevkûrevî muhacir* ilân edilmiştir. Duvar matbuatındaki bu gibi makaleler kaçınması imkânsız hapislerin yakınlığına işaret idi. Beni seven arkadaşların ifadesine göre bu *ikinci zil* sayılabilir. Tehlikenin yaklaşmakta olduğunu bildiren birinci zil umumî Ukrayna şarkiyatçılarının ikinci kurultayında çalınmıştı. Bu kurultayın tarih seksiyonunda *Tarihî münasebetlerde Ukrayna ve Kırım* raporumu okumuştum. Toplantıya iştirak eden Rus misafir – Profesör Ditâtin bana şiddetli hücum etmiş ve raporumu, tarihi gelişmede marksizm esaslarından mahrum olarak göstermişti. Ukrayna ile kırım'ın münasebetlerine Marksizm doktrininin tatbik olunamayaca-

ğına dair olan cevabım, ilim cephesinde ihtilâl aleyhtarlığı olarak kabul edilmiş, yâni komünist Parti'sine karşı bir isyan telakkî edilmişti.

Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk tarihi ile meşgul olmamın sebebi, Ukrayna tarihine dair Türkiye arşiv kaynaklarını öğrenmek için idi. Çünkü eski devirlerin (1709 yılına kadar) devlet arşivleri Ukrayna'da cereyan eden harplerin yangınları ve tahribatı içinde mahvolup gitmişti. Bundan dolayı Hetman devri Ukrayna'sını (1648–1764) öğrenmek isteyen müverrihler, Ukrayna tarihî hadiselerine karşı hiç de tarafsız olmayan Lehistan yahut Moskof arşivlerinden istifade etmek zorundadırlar. İçinden bazı orijinal Ukrayna vesikalarının (meselâ: Ukrayna Hetmanlarının mektupları) ve Ukrayna, onun ahali ve hâdiseleri ile temasta bulunmuş olan Türk diplomat, siyaset adamı ve ordu kumandanlarının zengin raporlarının da bulunduğuna şüphe olmayan XVI–XVIII. Asır Türkiye arşivleri bu yabancı kaynakları ikmal ve tashih edebilir. Bu Türk arşiv vesikalarını okuyabilmek için bugünkü Türkçeyi bilmek kâfi değildir. Bundan başka *kufi* ve devlete mahsus *divâni* gibi eski şekillerden başlayıp (rik'a, nesh, talik, neshtâlik, sülüs, şikeste ve başkaları gibi) alelade hatlara kadar birçok yazı şekli arzeden o devrin Türk paleografisini de bilmek lâzımdır. Dünya ilmî neşriyatında Türk paleografisine dair ders kitabı mevcut olmadığı için, biricik yol bunu malûmat sahibi insanlardan ilmî surette öğrenmek kalıyordu. Meşhur Türkolog A. Samoyloviç (vaktinden evvel NKVD zindanlarında telef olan)'in tavsiyesi üzerine bu hususta Akmeşcit Pedagoji Enstitüsü profesörü olan Osman Akçokrakh'ya (o da galiba vaktinden evvel telef olmuştur; çünkü 1930 uncu yıllarda tevkif edilmiş bulunuyordu) müracaat ettim. Osman Akçokrakh âlim bir hattat olup bu hususta İstanbul'da diploma almıştı. 1930 da mezunen Akmeşcit'te bulunduğum zaman bu ilme yalnız iki hafta ayırabildim. Bu sebeple hergün yeni bir hat ile tanış olmak imkânı hasıl olmuştu. Profesör Osman Akçokrakh benim acele öğrenmemden ciddî bir muvafakiyet beklemiyordu. Onun iddiasına göre, her hat için bir yıl lazımdı. Kendisi hattatlığı 15 yılda öğrenebilmişti. Bununla beraber benim çalışmamı tatminbahş bulmuştu. Çünkü sabahtan sabaha kadar çalışarak, gerek hüsnühat terimleri ve gerekse geçen asırlara ait vesikaların kopyaları ile bir kaç on adet defter doldurmuş bulunuyordum. Hareketimden bir gün evvel, muhterem refikasının hazırladığı (ki bu güne kadar ona samimiyetle müteşekkirim) nefis çiğ böreklerimizi yerken, Profesör Akçokrakh kederle bir ah çekerek, bana şu sözleri söyledi:

-Allahım! İstanbul'da ve Akmeşcit'deki ırkdaşlarımın Latin alfabesi faydasına olmak üzere, eski ve güzel arap yazımızdan vaz geçecekleri bir zaman geleceğini ve aynı zamanda bir gâvurun (burada böyle bir tabir için benden özür diledi) gelip de benden eski yazıyı öğrenmek için iki haftada, talebemin bir yılda gösterdiğinden daha büyük muvaffakiyetler göstereceğini hiç aklımdan geçirir miydim!-

Biz Profesör Osman Akçokraklı ile samimi dost olmuştuk. Maalesef, kaç yıl sonra, birçok Kırım büyükleri ile beraber, o da tevkif edilerek NKVD kamplarında ölüme mahkum edildi. Ben, Türk paleografisine dair kıymetli notlarımı intizama koyarak, Türk paleografisinin kısa kursu haline getirdim. Aynı yılın (1930) sonbaharında Türk paleografisi hakkında öğrendiklerimi arkadaşlarımdan A.P. Kovalevskiy, M.V. Gorban ve O.N. Krivitskaya (Enstitü kütüphanesi müdiresi)'lara anlattım. Yine teessüfle kaydetmeliyim ki, bir daha yazılmasına imkân olmayan bu notlar, Kasım 1933 de tevkif edildiğim zaman, ikametgâhımda yapılan araştırmalar neticesinde GPU'ye alınmış ve orada telef olmuştur. GPU memurları için çok şüpheli görülen arap yazılarını havi defterlerim, anlaşılan *şifre* elde ettiklerini zanneden cellâtları çok sevindirmiştir. XVI. – XVIII. Asırlara ait masum konferanslarım da, tehlikeli anti-sovyet ve ihtilâl aleyhtarları faaliyetime maddî bir delil sayılmıştır. Bu defterlerim, ebediyen kaybedilmiş sayılabilir. Bu komünist diktatörlüğü rejiminin manasız aptallığına canlı ir örnektir.

Ukrayna şarkiyatçılığı ile İlmî Tetkik Enstitüsü 1933 de tasfiye edildikten sonra Ukrayna şarkiyatçılığı uzun müddet için nihayete ermiş sayılabilir. Çünkü Kırımskiy'in Kiyev'deki şarkiyat kürsüsü de GPU tarafından aynı yıllarda tethişe tâbi tutulmuştur. Ukrayna şarkiyatçılığının 1930 yıllarında maruz kaldığı tahribattan kendisini kurtarmağa ve kendisini toplamağa muvaffak olduğuna dâir, gerek ikinci dünya savaşıdan önce, gerekse ondan sonra, hiçbir malûmat alınmış değildir. Leningrad ve Moskova müsteşriklerinin de esaslı temizlemeye maruz kaldıkları (tamamı ile imha edilmemişlerse de) nazarı itibara alınacak olursa şu neticeye varılabilir ki: alelumum Sovyetler Birliği'nde, bilhassa Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nde şarkiyat ilmî yerine, Marks – Engels – Lenin – Stalin'in *yanılmaz* eserlerine istinat eden ve komünist doktrininin de ıcabatından olan, parti ilmi ikame edilmiştir.

EN YENİ SOVYET TARİHÇİLİĞİ NAZARINDA TÜRK DÜNYASI²

XIX. asrın Rus tarihçiliğinde Türklere gösterilen düşmanca alaka, Rusya imparatorluğunun Türk – Müslüman (Kırım, Kafkasya, Türkistan, Balkanlar ve Küçük Asya) dünyasına karşı tecavüzkar emellerinden ileri geliyordu. Fakat, Batı Avrupa, Türk, Rus ve Ukrayna Türkologlarının eserleri sayesinde, Karamzin, Pogodin, Solovyev, İlovayskiy, Klüçevskiy ve Platonov gibi Rus tarihçilerinin büyük devletçilik nazariyeleri XX. asırda tenkide tâbi tutuldu. Bu işde, Türk halklarının kültürünü ve Türkistan tarihini bilmekte eşsiz olan akademisyen V. Barthold ile çok cepheli bir müsteşrik ve Türkiye ve Kırım tarihleri üzerinde tetkikleri ile tanınmış akademisyen A. Kırmıski'nin hizmetleri büyük olmuştur. Dil ve Tarih tetkikleri Altınordu'nun payitahtı Saray şehrinde (Prof. V. Barthold) ve diğer yerlerde yapılan hafriyat ve elde edilen eserlerle de takviye olundu. Türklerin *kültürsüzlüğü* hakkındaki eski tasavvurlar terk edildi: Altınordu Türk hanlıklarından Kazan'ın Astarhan'ın ve Kırım'ın ve Türkistan devletlerinin, kendilerini askerî üstünlük neticesinde esir etmiş olan Moskof çarlığına nispetle, muhteva itibarile daha zengin ve daha mütenevvî maddî ve manevî kültüre mâlik buldukları meydana çıktı. Sultanlar Türkiye'sinin 5000'i müteceviz şaire (Prof. Smirnov'un *Türk Edebiyatı Tarihi* ve akademisyen Korş'un müdüriyeti altında intişar etmiş olan *Dünya Edebiyatı*'na göre) ve bıraktıkları eserlere, bu güne kadar gelmiş olan 1000'e yakın tarihçiye (Alman âlimi F. Babinger'in *Die Osmanischen Geschichtschreiber und ihre Werke* adlı eserine göre) malik bulunduğu anlaşıldı. Türkiye imparatorluğunun ve yahut Kırım hanlığının, harpler esnasında, düşmanlarını maruz bıraktıkları tahribat, başka devletlerin Türkiye, Azerbaycan, Şimali Kafkasya, Kırım, İdil – Ural ve Türkistan'da yaptıkları tahribat yanında ehemmiyetsiz kalacaktır.

Akademisyen M. Gruşevski'nin *Ukrayna – Rusinin Tarihi (cilt I-X)* adlı eserinin kuvvetli tesirinde bulunan XX. asır Ukrayna, tarihçi, müsteşrik ve Türkologlarının genç nesli (M. Gorban, A. Kovalevskiy, Grunin, Petrun, Loziev, Danilevskiy, P. Tıçına ve bu satırların müellifi), Türk Dünyasının ve Doğu Avrupanın Ukrayna ile olan kültürel münasebetlerini tetkik etmek problemini kendilerine vazife yaptılar. Tarih ilminde Türk milletlerinin ilmî tahrifine, hiç olmazsa Ukrayna'da, artık

² Dergi, S.3, Temmuz-Eylül 1955, s. 121–128.

nihayet verildiğine ve Türk ve İslâm milletleri ilmî kuvvetleri arasında, müsavat ve semereli işbirliği dahilinde mütekabil tesir ve mütekabil anlayış devrinin artık başlamış olduğuna hükmedilebilirdi.

Fakat eski tecavüzkârlığın yeni Sovyet komünist emperyalizmi şeklinde horlaması Türkler hakkında objektif ilmî tetkikat faaliyeti üzerinde öldürücü bir tesir icra etti; âlimler, maalesef, komünist siyasetinin ve ideolojisinin tamamen emrine itaat etmek zorunda kaldılar. Komünist partisinin ilim üzerindeki bu tahakkümü onun sukutuna, objektifliğini kaybetmesine ve geçen asrın batıl fikirlerine dönmesine yol çatı.

Sovyet ilminin Ukrayna'daki sukutunun bariz misalini, bir müddet evvel kolektif bir eser olarak, intişar etmiş olan *Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi* (c. 1. Kiev 1953 784 s. Ukrayna İlimler Akademisi neşriyatından) teşkil etmektedir. Muhtelif müelliflerin makalelerinden ibaret olan bu eserde, en kadim zamanlardan 1917 Şubat inkılâbına kadar Ukrayna tarihi izah edilmiştir. Bütün makaleler Marksist – Bolşevik istikametinde dikkatle öyle işlenmiştir ki, ayrı ayrı hususiyetlerini tamamen kaybeden eser, tek bir müellife aitmiş gibi okunmaktadır. Anlaşılan tahrir heyetinin gayesi de bu olmuştur. (O.K. Kasimenko'nun riyaseti altındaki tahrir heyeti, V.A. Dâdıçenko, F.E. Los, F.P. Şevçenko, F.O. Yastrebov'dan ibarettir). Ve pek tabii olarak, ayrı ayrı fasılların müellifleri hakkında yalnız mukaddemede malûmat verilmektedir (s. 7). Eserin kolektif müellifi tarafından Türk Dünyası hakkında verilen malûmat toplu bir halde olmayıp kitabın devamı boyunca muhtelif yerlere dağılmış ayrı ayrı haşiyelerden ibarettir. Bununla beraber malûmatın bolluğu ve sarahati, müelliflerin Türkoloji sahasında selâhiyet sahibi olmadıklarına ve Bolşevik hükümetinin siyasî siparişlerine tamamı ile bağlı bulduklarına kolaylıkla hükmetmek imkânını vermektedir. Kolaylık için müelliflerin iddialarını bir nevi sistematik tertip halinde toplamaya çalışacağız.

Türkiye – Haydut devleti

Müellifler, bu eseri yazmaya başlamadan önce, Sovyet adetince, Karl Marks, Engels, Lenin ve Stalin'in bütün eserlerini tetkik etmek ve bu eserle alâkalı zannolunan bütün tesadüfi kayıtlarını istinsah etmek mecburiyetinde kalmışlardır. *Marksizm Klâsiklerinin* bu kayıtları komünistlerce ve onların yol arkadaşları tarafından hakikatin şüphe

götürmeyen ve ebedi bir ifadesi telakki edilmektedir. Bu sebeptendir ki, bu kayıtlar müelliflerce kendi eserlerine esas olarak alınır ve tarihten aldıkları hâdiseler bu *Marksizm klasikler*'inin görüşlerine göre intihap ve tenvir olunuyor.

Müelliflerin, mabutları Marks'ın bir kaydını Türkiye hakkındaki kanaatlarının temeli haline koymaları bu sebepten ileri gelmektedir. Nerede avladıkları malûm olmayan bu kaydında Karl Marks: *Osmanlı Türklerinin Ordalan (orda rusçada eşkıya çetesi manasında kullanılmaktadır) tarafından Küçük Asya'da kurulan devletten bahsederken, bu devlete haydut devleti adını vermektedir.* (s. 146; kaydın, Karl Marks'ın hangi eserinden alındığının gösterilmemesi çok gariptir; halbuki bütün diğer eserlerin hepsinde Karl Marks'a istinat edilirken eser ve sahifeleri gösterilmektedir.)³

K.G. Guslisty'in tamamı ile indi iddiasına göre: *Kara ve Azak denizleri sahillerine yerleştikten sonra, Kırım Hanlığı'nın da yardımını temin eden Sultan Türkiyesi, Rus ve Ukrayna topraklarını gaspetmeye ve Rus ve Ukrayna milletlerini köle haline getirmeye çalışmıştır* (s. 148). İ.D. Boyko da *Türkiye Ukrayna'ya zapt ve esir etmek için kol lamıştır.* (s. 254) demek sureti ile onun sesine ses vermektedir.

Müellifler Türkiye'yi yalnız Ukrayna'ya nispetle değil, umumiyetle herkese karşı bir haydut devleti olarak tasvir ediyorlar. İ.D. Boyko'nun iddiasına göre: *Türk orduları itaati altına aldığı milletlere esaret getirmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda zaptettikleri memleket ahalisini kitleler halinde imha ve iktisadiyatlarını tahrip ederek siyasî ve kültürel gelişmelerini durduruyorlardı* (s. 190).

Adıgeçen bütün Sovyet müelliflerinin tashih ve telif edilmiş fikirleri arasındaki birlik hayrete şayandır. Fakat bu resmi ve keskin tandan-

³ Karl Marks şarkiyat ile asla meşgul olmamıştır. Bu sebeple, şark tarihine ait tesadüfi notlarının başkalarının eserlerinden alındığına ve müstakil ilmî bir ıymeti haiz bulunmadığına şüphe yoktur. Bununla beraber Marksist K.G. Guslisty bu notu çok mühim gibi alıyor ve Rus prenslerinin Kalka ırmağı üzerindeki mağlubiyetlerine (s. 100) ve Burunday Moğolları ile Danil Romanoviç arasındaki harplere dair Karl Marks'dan aldığı notları kabartmak sureti ile ehemmiyetlerini belirtmeğe çalışıyor.

siyonel fikir birliği, Sovyet siyasî tefekkürünün Sovyet idaresindeki halk kitlelerini Türkiye'ye karşı durmadan ve ısrarla psikolojik tecavüze hazırlamaya çalıştığını ispat etmektedir.

Türkiye – Ukrayna'ya “düşmandır”

Ukrayna'nın geçmişte ve halihazırda Rusya'ya eklenmesini haklı çıkarmak için, müellifler Karl Marks'ın aşağıdaki mütalaasını geniş bir surette tefsire çalışıyorlar: *Karl Marks, XV–XVI. Asırlardaki Türk istilasının, bütün Avrupa'nın inkişafını tehdit eden XIII. Asırdaki Moğol istilâsı kadar bir tehlike teşkil ettiğini yazıyordu* (s. 146; Kari Marks'ın eserlerine sarıh bir işaret yoktur). Karl Marks'ın bu umumi formülü Ukrayna'ya İ. D. Boyko tarafından şöyle tatbik edilmektedir: *Ukrayna milletinin kurtuluş hamlelerine mani olan en büyük düşman kuvvet Panlar Lehistan'ı Sultanlar Türkiyesi idi. Türkiye o zaman Avrupa'da tecavüzi harpler yapıyordu. Ukrayna milletinin kurtuluşu ile alâkadar olan yegane devlet Rusya idi... ve ilh. ve ilh* (s. 225). Fikirlerini hemen hemen aynı kelimelerle ifade eden K.İ. Stetsük de diyor ki: *Ukrayna, Rusya devleti dahilinde, mütecaviz komşuları Panlar Lehistanı ve Sultanlar Türkiyesi tarafından ve onun vassalı Kırım Hanlığı tarafından yutulmaktan kurtarılmıştır(!) ... Güneyde Ukrayna'yı zaptetmek isteyen Sultan Türkiyesi ve Kırım Hanlığı ile gergin münasebet devam ediyordu* (s. 264, 265). Aynı müellif *Sultan Türkiyesinin tecavüzlerine karşı mücadeleye* hususî bir fasıl ayırmıştır (s. 298–301). Bu makalede Türkiye'nin XVII. Asır da Ukrayna'ya düşman olduğu ispata çalışılmaktadır. K.İ. Stetsük'ün, bu fasılda sahtekârlık maksadı ile tarihî hakikatleri tahrif etmesini küçük bir makale çerçevesi dahilinde teferruatı ile anlamak zordur. Bu fasıla, Türkiye'ye karşı şovenice propaganda ve Sovyet nasyonalizminin en kaba tezahüründen başka bir ad vermek müşküldür.

Ukraynalılar Türkiye'ye “düşman”

Bu Sovyet telifinin muharrirleri başka yollarla da şovenizm yapmaya çalışıyorlar. Bu maksatla, tarihî hakikatlerin hilafına olarak, Ukrayna milletinin her zaman Türkiye'ye düşman olduğunu ve bu düşmanlığın da Rusya ile daimî *dostluk* zemini üzerinde inkişaf ettiğini iddia ederek diyorlar ki; ... *Halk kitlesi (Ukrayna halk kitlesi V.D.) Rusya'dan ayrılmak istemiyor; Sultan Türkiye'sinin tabiiyetine geçmeyi arzu etmediler ve yeni Hetman'in arkasınca gitmediler* (p. Doroşenka s. 284). K.İ. Stetsük'ün iddiasına göre bu Hetman

güya; ... *Ukrayna'yı, Ukrayna milletinin ebedî düşmanı (!) lan Sultan Türkiye'si ile Kırım Hanlığı'nın esaretine teslim etmek için her çareye baş vurdu* (s. 283). Zaporoj Kazaklarını Türklerin ezeli düşmanı olarak tasvir eden bu müellife göre: *Panlar Lehistan'ı ve bilhassa (!) Sultan Türkiye'si ile Kırım Hanlığı gibi yabancı gasıplara karşı mücadelede başlıca rol oynayan Zaporoj idi* (s. 291). *K.İ. Stetsük, Zaporojidarın Türklere karşı besledikleri kini* teyit için ataman İvan Sirka'nın Türk Sultanına gönderilen uydurma mektubunu aynen almaktadır (s. 292) Halbuki bu mektubun bütün dünyayı dolaşmış milletlerarası bir süje olduğu ve XVII. Asır Ukrayna edebiyatı tarafından XVI. Asır Lehistan edebiyatından alındığı ilmen çoktan ispat edilmiş bulunmaktadır (bak: *Zapiski İstor.-Fil. Viddilu VUAN, c. XVI*). Binaenaleyh adı geçen mektup hiçbir zaman tarihî bir vesika olarak mütalaa edilemez. Bu mektup yalnız edebiyatçıları ve etnografyacıları alakadar eder.

Ukrayna Kazaklarının Türkiye ile olan karşılıklı münasebetlerini bu şekilde tahrif eden bu müelliflerin Zaporoj Seçi'nin 1708 yılının ilkbaharında Rus orduları tarafından feci bir surette nasıl tahrip edildiğinden neden bahsetmedikleri kendi kendiliğinden anlaşılmaktadır. O zaman Zaporoj Kazakları Türkiye sultanının tabiiyetine geçmiş ve 1734 yılına kadar bu tabiiyeti muhafaza etmişlerdi (bak: s. 324–326) V.A. Dâdiçenko'nun konsepsiyonunu şiddetle reddeden bu hâdise müellif tarafından müphem, kısa ve hakikati tahrif eden aşağıdaki sözlerle anlatılmaktadır: “*Zaporoj Seci'ne mensup Kazakların bir kısmı 1709 mart'ında İsveçlileri desteklemeğe karar verdiler ve onlarla muahede akt ettiler. Bu hâdise Rusya kumandanlığını, İsveçlilerin Zaporoj Seci'ne tahkimat ve silahlardan faydalanmasına mani olmak naksadı ile, şiddetli tedbirler almağa şevketti: Nisan 1709 da Çar albayı Yakovlev ile Kazak albayı Galagan'in orduları Seci işgal ve buradaki tahkimatı tahrip ettiler. Kendi resileri tarafından işgal edilmiş olan Kazakların ekserisi, çok geçmeden (1734 de! – V.D.) Rus ordusuna döndüler (neden? V. D.)*” (s. 326)

Bogdan Hmelnitkiy – Türkiye “düşmanı”

Aynı sahtekârlık metodolojisinden istifade eden Sovyet müellifleri, yıllar boyunca Türkiye'nin müttefiki ve vassalı bulunan Ukrayna hetmanı Bogdan Hmelnitkiy', Türkiye'ye düşman müstakil bir hükümdar halinde tasvir ediyorlar. İ.D. Boyko'nun yazdığına göre: “*Sultan Ukrayna'ya kendi sefaret heyetini gönderdi* (hangi sefaret heyeti?

Birkaç sefaret heyeti gelmiştir. V.D.) *Bu sefaret heyeti Hmelnitskiy’i Türkiye tabiiyetini kabule ikna edecekti. Lehistan – Türkiye tezaadından istifade eden Hmelnitskiy, Türkiye hükümetine karşı taahhüt altına girmekten boyun kaçırdı...*” (s. 236) bu müellif Hmelnitskiy’in bir eyalet imtiyazları ile Türkiye sultanının vassalı olduğunu tamamı ile sükût ile geçiyor. (Müsteşrik Senkovskiy daha XIX. asrın ilk yarısında bunu biliyordu; bu hususta onun Collectanea adlı eserine bak. Bu hususta Ukraynalı tarihçi M. Kostomarov geçen asırda yazdığı B. Hmelnitskiy

Dannik Ottomanskoy Portı adlı eserinde bahsetmiştir. Akademisyen M. Gruşevskiy *Ukrayna – Rusinin tarihi adlı eserinde* (c. X) bu hadiseyi kaydeder. Bu mesele Çek müsteşriki Y. Ripka’nın tebliğinde ve benim *B. Hmelnitskiy ve Türkiye* monografimde de tevsik edilmiştir.

B. Hmelnitskiy’imahirbirdiplomatolaraktasvireden İ.D. Boyko’ya göre: “*Hetman Kırım ve Türkiye ile diplomatik münasebetler kurdu*” (s. 242); “*Tatar Hanının Zborov civarındaki ihanetinden sonra, Hmelnitskiy, Türkiye hükümetiyle 1649/50 yıllarında yaptığı muvaffakiyetli diplomatik müzakereler neticesinde Lehistan’a karşı Kazaklara yardım etmesi hususunda sultanın kendi mahmisi III. İslam Giray’a emir vermesini temin etti*” (s. 242) İşte, Sovyet tarihçileri tarafından İlmî Marksist tarihi böyle yazılıyor.

Ukraynalılar ve Kırımlılar – “birbirlerine düşman”

Çağdaş Sovyet tarihçileri Ukrayna ile Kırım’ın karşılıklı münasebetlerini de Sovyet hükümetinin bugünkü istek ve talepleri zaviyesinden aydınlatıyorlar. Kırım’ın Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine ilhakını, her halde haklı çıkarmaya bir hazırlık olmak üzere, Ukrayna’nın çok eski zamanlarda Kırımlı emläke malik olduğunu uyduran K.G. Guslistiy diyor ki: *Rus’un (Ukrayna) feodalite halinde parçalanmış bulunmasından istifade eden Polovçı lar, Kiev prensliğinin Karadeniz sahillerinde, o cümleden Kırım’daki emläkini zaptettiler*” (s. 99; hiçbir kaynak gösterilmemiştir ve Kırım’ın hangi kısmına ve hangi Kiev prensinin malik bulunduğu da tasrih edilmemiştir.)

“*Moğol – Tatarların büyük göçebe feodalları*” pek tabii olarak, “*başka milletleri esarete almak ve yağmalamakla*” meşgul idiler (s. 99). XIII. Asırda “*Tatarlar Rus’da sistematik (!) Tedhiş kurdular, ahaliyi ara vermeden soydular (!) ve kitlevî (!) katliamlar tertip ettiler*” (s. 102)

K.G. Guslistiy bu iddiasını ispat için Karl Marks'ın selâhiyetine dayanıyor, güya Karl Marks; "...*Altınordu'nun işgal ettiği memleketlerin milletleri üzerindeki hâkimiyetine Moğol boyunduruğunun kanlı çamurluğu adını vermiş ve bu boyunduruğun yalnız tahakkümden ibaret olmayıp, aynı zamanda esarete aldığı milletlerin maneviyatını tahkir ve ruhunu kuruttuğunu da iddia etmiş*" imiş (s. 102; mamafih Kari Marks'ın her hangi bir eseri kaynak olarak da gösterilmemiştir). "*Tatar boyunduruğu Rus topraklarının iktisadî ve medenî gelişmesini çok ak-satmıştır*" (s. 103) K.G. Guslistiy böyle iddia ediyor. Onunla hemahenk olan V. Dâdiçenko dahi iddia ediyor ki: "*Türk – Tatarların cenupta (Ukrayna'da) ki hakimiyeti memleketin istihsal kuvvetlerinin gelişmesini durdurmuştur*" (s. 309). XVII. Asrın nihayetinde, B. Hmelnitkiy gibi, Kırım Hanının müttefiki sıfatı ile isyan eden Ukraynalı Petrik, pek tabii olarak, bu müellifin nazarında alelade bir "*haindir*" (s. 309).

Zaporoj Seci Kazaklan'nın Kırım ile münasebetleri daimi bir "*düşmanlık*" halinde tasvir olunmaktadır. XVI. Asırda Seç "*Türk – Tatar tecavüzü ile mücadelenin bir üssü*" haline getiriliyor (s. 166). "*Kazakların çoğaltması ... Türk – Tatar tecavüzüne karşı mücadele kuvvetlerini teşkilatlandırmak işinde çok büyük ehemmiyeti haiz olmuştur*" (s. 185) "*Türk – Tatar tecavüzüne karşı mücadelede Kazaklığın hususi bir rolü olmuştur*" (s. 186). Buna benzer aynı ruhtaki mütalaalara İ.D. Boyko'da da rastlamaktayız.

B. Hmelnitkiy ve Kırım Hanları – "Birbirine düşman"

B. Hmelnitkiy ile Kırım Hanları arasındaki münasebetleri müellifler, hakikatte olduğu şekilde değil, kendilerinin arzu ettikleri gibi, yâni, daha doğrusu, Bolşevik hükümetinin emrettiği şekilde tasvir ediyorlar. Meselâ, B. Hmelnitkiy ile III. İslam Giray arasındaki münasebetlerin ilk merhalesini İ.D. Boyko şöyle anlatıyor: B. Hmelnitkiy Lehlilere karşı Han'dan yardım istediği zaman "*asırlardan beri sürüp gelen mücadelenin (!) bir neticesi olarak Kazaklarla Tatarlar arasında mevcut düşmanca münasebetleri (!) çok iyi bilen Han, Hmelnitkiy'den oğlu Timoş'u ve birkaç Kazak ileri gelenlerini Kırım'a rehine olarak göndermesini talep etti. Hmelnitkiy oğlunun hayatı ile Kırım'a rehine olarak göndermesini talep etti. Hmelnitkiy oğlunun hayatı ile oynadığını (?) pekala takdir ediyordu. Buna rağmen millî işin hatırı için Han'ın bu talebini kabul etti. Hmelnitkiy Tatarların ihanetini (!) çok iyi biliyordu ve onu da biliyor-*

du ki, Tatarlar yalnız Lehlilere karşı savaşmakla kalmayıp Ukrayna'yi da yağma (!) edeceklerdir" (s. 220). İ.D. Boyko, Hmelniński ile Kırım – Türk süvarisi kumandanı Turgay Bey'in şahsen kardeşlik bağları ile bağlı buldukları hakikatini tamamı ile bilmemezlikten geldiği gibi, Kırım – Türk süvarisinin bu harpte Ukrayna'yı asla yağma etmediğini ve Hmelniński'ye parlak bir zafer temin ettiğini de bilerek ihmal ediyor. Bu hakikatler hakkında tamamı ile sükût ihtiyar eden İ.D. Boyko, 1648 seferinin bütün muvaffakiyetini «*isyancıların emsalsiz cesaret ve şecaatlerine ve "Hmelniński'yi parlak rehberliğine"*» (s. 222) mal ediyor.

Hetman, 1e Han arasındaki karşılıklı münasebetler İ.D. Boyko için o kadar anlaşılmaz ve onun tarafından o kadar tahrif edilmiştir ki, B. Hmelniński'yi Pilâvka harbine "*Tatarları yardıma çağır-dı"* (s. 231) demek suretiyle amiyane bir iddiaya kadar varmaktadır. Sanki Lehistan'ın çok korktuğu ve baş belası olan Türk süvarisi, Hmelniński'yi arzu ettiği gibi kullanılabilecek ücretli muharip yığını idiler. İ.D. Boyko feodalizm devrindeki hukuki münasebetleri ya hiç bilmiyor ve yahut bunu şuurlu olarak tahrif etmektedir.

20.06.1651 de Beresteç civarındaki harpten Han'ın büyük bir ordusuyla ani olarak çekilmesi hadisesini, bu güne kadar tarihçiler kafi olarak izah etmemiş oldukları halde, İ.D. Boyko Rusya tarihçilerinin geçen asrın başındaki seviyesinde anlayıyor (s. 247). akademisyen M. Gruşevski'yi "*Ukrayna – Rusinin Tarihi"* eserinden sonra bu hadise her halde bu şekilde izah edilmeyecekti. Lehlilerin Batog altındaki ½.6.1658 mağlubiyetini de yalnız Hmelniński'ye mal ederek (s. 250) Kırım – Türk süvarisinden kapalı olarak bahseden müellif diyor ki: "*O devirde büyük rol oynayan süvari boşluğunu Hmelniński, Tatar ordularıyla dolduruyordu"* (s. 253).

İ.D. Boyko, Kırım Hanı ile Lehistan Kralı'nın birer müstakil hükümdar olarak harp ve sulh yaptıklarını, Hmelniński'yi in ise sadece asiler reisi olduğunu tamamı ile bilmemezlikten gelerek, Han ile Kral'ın Eylül 1653 yılında vukubulan savaş esnasındaki münasebetlerini "*Kırım Han'ının yeni bir ihaneti"* (s. 255/259) şeklinde izah etmektedir.

İ.D. Boyko'ya göre, 1654 de Ukrayna'nın Rusya ile birleşmesi, "*Türkiye imparatorluğunun, bilhassa ona bağlı bulunan Kırım Hanlığı'nın*

milletlerarası durumlarını zayıflattı” (s. 261) K.İ. Stetsük ise iddia ediyor ki, 1654 den sonra “*Rusya devleti içerisine alınan Ukrayna mütevaciz komşuları olan Lehistan ve Türkiye’nin ve onun vassalı Kırım Hanlığı’nın esaretine düşmekten kurtarılmıştır*” (s. 264). Fakat K.İ. Stetsük, bununla beraber, bir hakikati de saklamıyor. Nu hakikat de, B. Hmelniçkiy’in Moskof çarı ile ittifakından sonra, Kırım Han’ının Ukrayna’yı bir düşman olarak telakki etmeğe başlamış olmasıdır (s. 266–267).

Aynı K.İ. Stetsük büyük Ukrayna vatanperveri hetman P. Dorosenko’nun (1665–1676) Türkiye ile olan münasebeti gibi karışık bir meseleyi sadece *Türkiye – Tatar taraftarlığı* şeklinde mütalaa ediyor (s. 282). Bu, Sovyet hükümeti tarafından verilmiş şovenistik vazifelerin *ilmî* eserlerde ifa edilmesi için Sovyet müelliflerine elzem olan muhakkak bir iptidailiktir.

Rusya’nın Ukrayna’da, Kırım’da ve Kafkasya’da rolü hakkında

Açık ve devamlı bir surette malûm barbar ahlak usulüne riayet eden ve “*biz zaptedersek iyidir, bizden alırlarsa fenadır*” diyen bu kitabın müellifleri, Rusya’nın her istila hareketini faydalı ve *progressif* bir hâdise olarak mütalaa ediyorlar. Mesela, 314, 348. sahifelerde ve bir çok yerde Ukrayna’nın Rusya’ya ilhakı hadisesi; 369. sahifede Kırım’ın 1783 deki ilhakı yalnız bir defa zikredilmiştir. Fakat bütün bu fashın adı *Karadeniz sahillerinin kurtarılması (!)* şeklindedir. Ve devamla deniliyor ki; “*Karadeniz sahilleri ağır (!) Türkiye – Tatar hakimiyetinden kafi olarak kurtarıldı.*” (s. 372) ve “*Karadeniz sahillerinin Türkiye – Tatar hakimiyetinden kurtarılması, Gürcü milletinin tarihinde muazzam müspet bir rol oynamıştır*” (s. 372). Rusya’nın Türkiye üzerindeki 1829 zaferi umumiyetle “*progressif bir ehemmiyet taşımıştır*” (s. 416) Rusya’nın 1711’deki Prut hezimetinin *progressif* bir hadise olup olmadığı tasrih edilmemiştir (s. 329).

Rusya imparatorluğunun tecavüzlerindeki bu progressiflik müelliflerden F. O. Yastrebov tarafından hakikâti inkar eden aşağıdaki iddiaya kadar vardırılmıştır: “*XIX. asrın iptidasında Gürcistan ile Azerbaycan Rusya’ya iltihak ettiler*” (s. 401), yâni kendileri iltihak ettiler!

Bunun aksine olarak, -Rusya’ya *progressif* iltihaka muhalif olanlar, tabiatı ile mürtecdir. İmam Şamil’in kurtuluş hareketi işte bu şekilde vaz olunmuştur. Bu hususta deniliyor ki: “*...İngiltere ile Türkiye Kafkasya’da,*

Türk ordusundan başka kendi ajanı ve sadık uşağı Şamil'e istinat ediyorlardı. İmam Şamil, mürteci bir hareket (!) olan ve Kafkasya'nın Müslüman milletlerini Rusya'ya kaşı ayaklandıran müridizmi idare ediyordu" (s. 443). Tamamı ile açık ve aşikâr. Bu suretle Sovyetlerin hükümet doktrini yalnız Rus milliyetçiliğine müsaade ediyor. Başka milletlerin milliyetçilikleri ve kendi nefislerini müdafaa teşebbüsleri irticai bir hareket sayılmaktadır. Bu hareket Sovyet – Marksist otoriteleri tarafından kabul edilmiyor ve binaenaleyh, pek tabii olarak, kökünden yok edilmeye mahkûmdur.

Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakının progressif ehemmiyetini izah eden F.O. Yastrebov diyor ki; *"Türkiye ile İran hâkimiyetinde iken, Kafkasya milletleri ve başka milletler (!) bu geri feodal devletlerden vahşice bir tahakküm görmüşlerdir. Rusya'ya dahil olduktan sonra ise, bütün Rusya'da olduğu gibi, onlarda da en ileri kapitalist münasebetler inkişaf etti"* (s. 442).

Netice

Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi (c. I) müelliflerinin yukarıda hulâsa ettiğimiz mütalaa ve ilmî metodolojilerinden haklı olarak şu neticeleri çıkarabiliriz:

1. Bu müelliflerin şarkiyat sahasındaki umumi tasavvurları (bilgi-den bahsetmiyoruz, çünkü bundan tamamı ile mahrumdurlar) bu asrın ilk on yılındaki Ukrayna ilminin seviyesinden çok daha aşağıdır.
2. Bu kitabın, her türlü taassubun ve şovenizmin üstünde olan ve Türkiye ile alelûmum Türkleri hedef tutan rasistçe mütalaa ve tabirlerle dolu olması, Türk ve slav millet ve memleketleri arasındaki yakınlık ve işbirliği işini akamete uğrattıyor ve milletler arasında husumet yayan son derece muzır Sovyet nasyonalizminin bir ifadesini teşkil eder.
3. Bu kitabın Ukraynalı müellifleri bu suretle Sovyetler Birliği Komünist Parti'sinin ve Sovyet hükümetinin muayyen tecavüzcü emirlerini icra etmişlerdir. Yani birkaç yıl evvel bazı Gürcü tarihçilerinin icra etmek zorunda kaldıkları *ilmî* vazifeyi yapmışlardır.

Sonda teessüfle kaydetmek icap eder ki, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti müesseseleri (İlimler Akademisi) böyle alçak, gayri insanî ve sahte usullerle alelûmum tarih ilmini kıymetten düşürdükleri gibi, ilmî eserler ile yetişen genç neslin zihnini de bozmakta ve milletlerarası münasebetler üzerinde menfî bir tesir icra etmektedir.

YAKUT TÜRKLERİ⁴

Batıda Ege denizinden, doğuda hemen hemen Büyük Okyanusa kadar uzanan sahalara yayılmış bulunan ve dünya ölçüsünde büyük önemi haiz olan Türk halkları kompleksinde kendilerini *Saha* diye adlandıran Yakut Türkleri, Avrupa'nın çok uzaklarında bulunan Sibirya'nın kuzey-doğusunda Yakutistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Yakutların bir kısmı küçük gruplar halinde Krasnoyar ve Habarovsk ülkelerinin kuzeyinde, Rusya Federsayonunun Sahalin, Magadan ve Amur eyaletlerinde yerleşmişlerdir. 1959 yılı Sovyet sayımına göre, Yakutların genel nüfusu 237.000 kişiyi bulmaktadır. Yakutistan'da 226.000 Yakut yaşamaktadır ki, bu da bütün cumhuriyet nüfusunun (579.000 kişi) yarısından bir parça azını teşkil eder. Muazzam bir sahayı işgal eden Yakutistan yüz ölçümü 3.103.200 kilometre karedir. Yâni, Fransa'dan 6 defa büyüktür. Yakutistan'ın yarısı, kuzey kutup dairesinin kuzeyinde bulunmaktadır. Kuzey Buz denizinde bulunan Novosibirsk adalar grubu da Yakutistan'a aittir.

Yakut dili, Türk dilleri ailesine, daha doğrusu Uygur grubuna dahil Yakut tali grubu olmak üzere bu dillerin doğu yahut doğu-hun koluna mensuptur. Yakut dili, XIII. – XV. Yüzyıllarda güneyden gelen Türk göçmenlerinin yerli Tunguz ve paleoazi kabilelerinin diliyle karışması neticesinde vücuda gelmiştir. Yakut tarihinin en eski devirlerini araştırmış olan arkeolog A.P. Pokladnikov'un varmış olduğu sonuca göre, Yakutların ataları, kendi izlerini Selenga nehrinin aşağı kısmında, Tun-ki ülkesinde, Angara nehri vadisinde, Lena nehrinin yukarı kısmında ve Baykal gölü bölgesinde bırakmış olan demir devrinin Kurumçi denilen kültürü temsil etmektedirler. Devrimizin ilk bin yılında Yakutların ataları, Çinlilerce *Gulugan*, Moğol ve Türklerce de *Kurukan* diye anılmışlardır. VIII.–IX. Yüzyıllarda *kurukanlar*, dil ve kültür bakımından birçok müşterek tarafları bulunan Yenisey'deki Kırgız Türklerinin doğusunda yaşamışlardır. Müslüman kaynakları bunları *Kuru* yahut *Furu* halkı diye anmaktadırlar. XIII. – XIV. Yüzyıllara ait Çin kaynaklarında dahi bu *Kurular*dan bahsedilmektedir. 5000 süvari çıkararak ve diğer memleketlerle elçi mübadelesinde bulunan Yakut kabileleri bağımsız ve kudretli idiler. *Kurukan* elçileri, Orhon hanlıkları silsilesinin atası olan Bumin Hakan'ın 552 yahut 553 yılında vukubulan defin merasimine katılmışlardır. *Kurukanlar*, Uygurlar ve Oğuzlarla Orhon

⁴ v. 12 1966, S. 44 ss. 3–15.

Türkleri arasında çıkan savaşlarda birincilerin tarafını tutuyorlardı. *Kurukanların* 629–630, 647 ve 694 yıllarında Çin’de elçilikleri bulunduğu bilinmektedir. *Kurutkanların* toprakları, Çinlilerce Suan-Kue-Çju diye anılıyordu. Böylece demek oluyor ki, daha devrimizin birinci bin yılında tarihçe belli bir halk olmuşlardır. Fakat, XI. Yüzyılın aşağı yukarı 30. yıllarına doğru, o tarihlerde Yakutların ellerinde bulunan topraklardaki halklar arasında bir değişiklik husule geldi⁵.

Moğollar, onon ve Karulan nehirleri ovasında ve Buir-Nor gölünden kuzeye, Lena nehrinin yukarı kısımlarına doğru sokulmuşlardı. Buryatlar da Yakutları Baykal gölü tarafından sıkıştırıyorlardı. Yakutların esas kısmı, Lena nehri yukarılarından kuzeye XV. Yüzyıl sonlarında ve XVI. Yüzyıl başlarında çıkmışlardı⁶. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Lena nehri boyunca yerleşmiş bulunan Yakut kabileleri kendi hâkimiyeti altında birleştiren Yakut hanı Tıgın, büyük bir şöhret kazanmıştı. Ne var ki, bu arada Ruslar, Yakutistan topraklarına sokulmuş ve Tıgın’ı esir almışlardı. Yakutlar, Tıgın’ı feodal devirlerinin millî bir kahramanı olarak kabul ediyorlardır⁷.

A.F. Middendorf’un tarifine göre, su katılmamış bir Yakutun oval biçimli bir yüzü, düzgün bir burnu vardır. Elmacık kemikleri azıcık kabarıklık, siyah saçlıdır. Böylece Moğollardan ziyade Kırgız Türklerini hatırlatmaktadırlar⁸. 1865–1866 yıllarında Yakutistan’ı doğudan batıya kadar katetmiş bulunan George Kennan, Yakutlar hakkında şöyle yazıyordu:

Rus araştırmacılarından Vrangeli, Yakutları *demirden insanlar* diye tarif etmişti. Gerçekten de onlar bu isimle anılmaya hak kazanmışlardı. Yakutlar, bütün kuzey Asya da en fazla tutumlu yaşayan ve çalışmayı seven insanlardır. Sibiriya da şu deyim bir darbimesel haline gelmişti: siz her hangi bir yakutu çırılçıplak ıssız bir stepte bırakınız. Bir yıl sonra

⁵ V. Minorski, *Sharaf-al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Türksand India*, London 1942.

⁶ J. Lindenau, *Beschreibungen der Yakuten. Sammlungen von Anno 1741 bis 1745*, Miller’in portföyü No: 511, II, defter 3.

⁷ A.P. Okladnikov, “Yakutiya do prisoyedineniya k russkomu gosudarstvu”, *Istoriya Yakutskoy ASSR*, cilt I, Moskova–Leningrad, s. 295–426. (ileride kaynaklarda kısaca *istoriya* denilecektir.

⁸ E. Reklü, *Zemliya i lyudi*, cilt VI, s. 606 (A.F. Middendorf’un *Pyteşestviye na sever i vostok Sibiri*, 1867–1878, cilt, I–II adlı eserinden alınmıştır.)

aynı yere uğradığınızda bu Yakutun hububat ambarlı büyük konforlu bir eve, at, sığır gibi hayvan sürülerine sahip olduğunu görürsünüz⁹.

E. Reklü'nün yazdığına göre, *Yakut bir Yahudi yahut Çinli gibi sebatla ve yorulmadan çalışmaktadır. O, bütün düşkünlük hallerine ve açlığa, tıpkı bir Tunguz gibi kaderin bir cilvesi diye sessizce tahammül ediyor; şu veya bu tehlikeden korkmadığı gibi, her hangi bir engel karşısında da duraklamak nedir bilmiyordur. Yakutlar, bütün Sibiryâ sakinleri arasında kendi olağanüstü bir asimile etme yahut intibak kabiliyetleri sayesinde en çok refah ve bolluk içerisinde yaşayan bir toplumdur. O, kendi çevresine, tabiata ve insanlara uymayı iyice başarmaktadır*¹⁰. Bu bakımdan Yakutlarla bir arada yaşayan Rusların Yakutları dil ve âdetlerini benimsemek sureti ile onlarla büyük bir istekle akrabalık bağları kurarak tam manasıyla Yakutlaştıklarına hayret etmemelidir. Bununla beraber Yakutlar, özellikle Sovyet devrinde bilhassa din ve dil bakımından mühim nispette Ruslaşmışlardır. Bugün Yakut dilinde göze çarpan iki dilliliğin dikkate değer bir tarafı da Rusça kelimelerin aynı zamanda Yakutça yapılan izahlardır¹¹.

Sovyet gazetecilerinden V. Artemyev, bugünkü Yakutları şu şekilde vasıflandırmaktadır:

Yakutlar çoğunlukla göçebe bir hayat yaşamakta ve hayvancılık, ge-yikçilik ve avcılık ile meşgul olmaktadır. Yakutların güneydeki yerleşik kısmı bunlardan başka ekim işleri ile de uğraşmaktadırlar. Yakutlar, dinlerine bağlılıkla temayüz etmekte ve çoğunlukça kendilerini Ortodoks saymaktadırlar. Bu arada onlara, daha Ortodoks Çar hükümeti tarafından bırakılmış bir mirastır. Gerçekte ise, Yakutlar samandırlar. Onlar, cinslerin himayecisi olan tanrıları tanımakta, hayvanlara, kuşlara, dağlara ve saireye tapmaktadırlar. On yıllardan beri dikkatle muhafaza edilen ve bir nesilden ötekisine mukaddes bir miras gibi geçen Ortodoks ikonları ve haçları inanmış oldukları sayısız tanrılardan biridir. Yakutlar, hayret edilecek derecede dürüst adamlardır. Kendilerine ait olmayan bir şeyi asla almazlar. Hatta, kendileri için çok lüzumlu bile olsa, sahipsiz mala dokunmazlar¹².

⁹ George Kennan, *Tent life in Siberia...* etc. N.-Y. London, 1870, s. 324–325.

¹⁰ E. Reklü, *a.g.e.*, VI, s. 607–608.

¹¹ *Istoriya*, cilt II, s. 343.

¹² Vyacheslav P. Artemyev: “poprannaya tsennost Yakutu”, Svobodny Kavkaz dergisi. No: 1–2 (4–5) München 1952, s. 29.

Artemyev, Yakutların yabancı mülkiyetine karşı duydukları olağanüstü saygıya misal olmak üzere şu vakiayı anlatmaktadır:

Yakutlar, araştırmacı-geolog ekipleri için Tayga ormanlarında mahafasız bırakılmış erzaktan faydalanmak şöyle dursun, hattâ bir mükafat olarak kendilerine verilmiş erzakı bile almamış ve iade etmişlerdir. Zira Yakutlar, kendilerine erzak veren kimselerin, bu erzakı kanunsuz olarak aldıkları sanısına kapılmışlardı¹³.

V. Artemyev, bundan başka dikkate değer şu bilgiyi de vermektedir: Sovyet polisi, Sovyet toplama kamplarından kaçan kimseleri yakalamak için kendileriyle işbirliği yapacak bir Yakut bulamıyordu. Yakutistan'da hükümet organlarına bu çeşit bir yardımda bulunacak yerlilerden bir kimse bulmak oldukça güçtür. Yakutlar arasında gizli istihbarat ajanlarından mürekkep bir şebeke kurmak hemen hemen imkânsızdır. Kendi yaratılış ve huyları itibarıyla oldukça dürüst, samimî ve kurnazlıktan uzak bulunan Yakutlar, ana Taygalarında kötü hareketlerde bulunmazlar¹⁴.

1825 yılında Sibirya'ya sürülmüş M.İ. Muravyev-Apostol adlı bir Rus dahi Yakutların dürüstlüğü hakkında yazılar yazmıştır. Yazılarında Yakutları çalışkan emekçi diye anan ve kendilerine karşı büyük sempati besleyen yazarın söylediğine göre, Yakutlar oldukça âdil ve dürüst insanlar olup kurnazlık ve hırsızlık nedir bilmezler¹⁵. Daha sonraları 1872–1873 yıllarında Yakutistan'da hapiste bulunmuş Rus yazarı N. Çerņışevski de Yakutlar hakkında şöyle demişti:

Burada insanlar iyi kalplidirler. Hemen hemen hepsi dürüst adamlardır. Bazıları kendi cehalet ve yabaniliklerine rağmen, oldukça müspet ve necip insanlardır. Ama, onların hayatlarını görmek gerek... Zavallılar! Onların hattâ paralı iken de dilenci hayatlarını görmek insana azap veriyor. Bu adamlar iyidirler, akılsız da sayılmazlar. Hattâ denebilir ki, Avrupalılardan daha istidatlı ve kabiliyetlidirler. Söylendiğine göre, Yakut çocukları okullarda Ruslardan çok daha iyi okuyorlardır¹⁶.

¹³ Aynı vazı, s. 30–32.

¹⁴ Aynı yazı, s. 33–34.

¹⁵ M.İ. Muravyev-Apostol: *Vospominaniya i Pisma*, Petrograd, 1922, s. 62 (*Istoriya, c. II, s. 232 den alınmıştır*).

¹⁶ *Çerņışevskiy u Sibiri. Perepiska s rodnımı*, I, Petersburg, 1912, s. 40 ve 43. (*Istoriya, c. II, s. 294 ten alınmıştır*).

Çarlık Rusyası hâkimiyeti Altında Yakutlar

Rusların XVII. Yüzyılda Yakutistan'a sokuluşlarına kadar, buralarda Yakutların şu Türk kabileleri yaşıyordu: Yakuts şehri bölgesinde amginlenler, tamatlar, eğinler, elgetler (ergitler, orgotlar), korinler, yusallar, baydunlar'dan ibaret akraba gruplardan müteşekkil verhoyanlar; jiganlar, çaçun, kokun, tamtarban, gilyan, osekuy, kırgıday, ontul, kirikey, luçin, orgut (ergit, orgot), tagus, oleslerden ibaret akraba gruplardan vilyuylar¹⁷.

Rusların Yakutlara karşı açtıkları askerî sefer arasız olarak 1628, 1630, ve 1634 yıllarında ve daha sonraları devam etmiştir. Bütün bu saldırılar karşısında Yakutlar, kendilerini kahramanca savunmuşlardır. Yakutlar, 1635 yılında İvan Galkin'in kumandasındaki Rus ordusunun bozguna uğratmış ve de Ruslar tarafından temeli atılmış Yakutsk kalesini kuşatmışlardı. İkinci defa olarak 1636 da Galkin ordularına saldırmış sonradan kendisiyle barış andlaşması yapmışlardır. 1639–1640 yıllarında, Yakutlar ve Tunguzlar Oilga'nın idaresinde Aldon'da ayaklanmışlardı. Fakat Ruslar, Oilga'yı yakalamaya muvaffak olmuş ve bir çok işkencelerden sonra onu Yakutsk'ta asmışlardı. Oilga, millî bir kahraman olarak bugüne kadar Yakutlarca saygı ile anılmaktadır. 1642 de Yakutlar, Yakutsk'ta ayaklandıkları zaman, 7 hapisaneyi Yakutlarla dolduran Rus askerî valisi Golovin, ilkönce onlara işkence yapmış, sonra da hepsini astırmıştı. Bunun üzerine Yakutlar, Orta Lena'dan kuzeye doğru göç etmeye başlamışlardır. VXII. Yüzyıl sonlarına doğru Rus hükümetinin haraca bağladığı Yakutların % 60 ı kaçak listesinde yer almışlardır. Yakutlar, 1648, 1652–1653, 1668, 1676, 1681–1683 yıllarında Ruslara karşı silahlı çarpışmalarda bulunmuşlardır. Bunlar arasında bilhassa Kangalas Yakutlarının Cenik'in idaresi altında yaptıkları ayaklanma hareketi ün kazanmıştır¹⁸. 1691–1692 de Yakutsk ilinin Birgol nahiyesinde de bir isyan çıkmıştır.

Bugünkü Sovyet yazarlarının kanaatine göre, *Yakutistan'ın Rusya ile birleşmesi, esas itibarı ile barış yoluyla olmuş* ve bu birleşme gerek Rusya, gerekse Yakutistan için büyük ileri bir adım niteliğini

¹⁷ XVII. Yüzyılda Yakut kabileleri ve yerleşmiş oldukları topraklar hakkında B.O. Dolgih in yapmış olduğu harita açık bir fikir vermektedir. (Bak: *Istoriya, c. II, s. 14*).

¹⁸ *Istoriya, c. II, s. 69–73*.

taşımıştır¹⁹. Moskova çarlığı, Yakutistan'ı eline geçirmekle doğuya doğru açılıp yayılmak için önemli bir hareket noktasına sahip olmuştu. Yakut askerî valiliğinin kuruluşundan (1638) itibaren Yakutsk, Rusların Ohot denizi, Anadır, Kamçatka ve Amur istikametinde ilerlemeleri için bir üs vazifesi görmüştür. Ne var ki, bu *birleşmenin* Yakutistan için her hangi bir ileri adım olmadığı, Sovyet yazarlarının sükûtle geçiştirmeye çalıştıkları tarihî vakıyalardan iyice anlaşılmaktadır. Çar askerî valisi Bibikov, haraç toplama sırasında en iyi derileri kendisine ayırtıyor ve Moskova hazinesini de incitmemek için bir daha deri talebinde bulunuyordu. Bibikov, Yakutları ve Tunguzları mûtatın üstünde haraç vermeye teşvik için de onları *kamçılıyor; kulak ve burunlarını kestiriyor ve astırıyordu*²⁰ Bu itibarla, Bibikov'un Ohotsk'tan Yakutsk'a giden yol üzerinde Yakutlar tarafından öldürüldüğüne şaşmamalıdır.

Rus hükümetine karşı komanın imkânsız olduğuna kanaat getirmiş olan Yakutlar, XVIII. Yüzyılda yeni esaret hayatına intibak etmek yolunu tuttular. Deli Petro zamanından itibaren Yakutlar, zorla kitle halinde vaftiz edilmeye başlandı. Bu vaftiz dahi Yakutları haraç vermekten kurtarmadı. Üstelik, kendilerinden genel Rus vergileri de alınmıyordu. Artık Yakutlara Rus isim ve soyadları da verilmeye başlanmıştı. Yakutsk – Irkutsk, Yakut – Ohotsk, Yakutsk – Anadır gibi binlerce kilometre uzunluğundaki yollarda mecburi hükümet nakliyatını yapmak Yakutlar için çok zahmetli ve ağır bir işti²¹. Genel Vali Selifontov'un 1801 yılında ve genel vali Speranski'nin 1822 yılında yapmış oldukları bürokratik reformlar (yabancıları idareye ait nizamname) Yakutlara asla bir şey kazandırmamış, aksine 8 yaşından başlamak üzere her erkeğe ağır vergiler yükletmişti. Yakutlar, haraçtan başka şu vergileri de ödemek zorunda idiler: beylik atlar vergisi, yol bakımı vergisi, su nakliyatı tesisler vergisi, mahallî ihtiyaçlar vergisi, şahsî vergiler ve saire. Yakutlar bu çeşit *ilerici* hareketlerden kaçıyor ve Yakutistan'ın uzak kuzey bölgelerine sığınıyorlardı. Vergilerden çökmüş ve bitkin bir hale gelmiş Yakutlarla 1810, 1811, 1814, 1816 ve 1817 yıllarında açlık da geçirmişlerdir. Çar idarecileri, Ortodoks kilise ve manastırları

¹⁹ *Istoriya*, c. II, s. 40.

²⁰ S.M. Solovyov, *İstoriya Rossii s drevneyşih vremyon*. Kitap VII, Moskova 1962, s. 238. (*Barış Yoluyla* Rusya ile birleşmiş Yakutlara yapılan mezalim eserde uzun uzadıya anlatılmaktadır).

²¹ *Istoriya*, c. II, s. 88.

Yakutların topraklarını satın alıyorlardı. 1830 da Petersburg'a gidecek olan Yakut temsilcileri için Yakutlardan toplanan 20.000 rubleden elde ancak 180.5 ruble kalmış olduğu için temsilciler Petersburg'a gidememişlerdir. Bu yüzden adli soruşturma 50 yıl sürmüş, bu arada parayı çalan idareciler de ölüp gitmişlerdi²². İşte Yakutistan'daki *ilerici* hareketin genel tablosu.

1828 yılında, Yakutistan'da orta halli bir Yakut, yılda takriben 22 rubleden 24 rubleye kadar bir kazanç sağlıyordu. Verdiği vergi ise yılda 13 ruble idi. Haraç komisyonu, haraç miktarını yılda 46.054 rubleden 128.436 rubleye çıkarmıştı. Çar I. Nikola, bu arttırmayı 1835 yılında onaylamıştı. Yakutistan'dan toplanan hara. Tamamı ile imparatorun özel kalemine gönderiliyordu²³. Bu şartlar altında 1832 de Mancan adlı bir Yakut'un kendi çetesi ile beraber 18 soygun yaptığına şaşmamalıdır. Halk, bu kahraman hakkındaki masal ve şarkıları hâla hafızasında tutmaktadır²⁴. 1859 yılında Moskova'da Yakutça bir İncil basılmıştı. Ne var ki Yakutlar arasındaki Ortodoksluk, vaziyete uymak gibi basit bir intibak hareketinden ileri gitmiyordu. Yakutlar eskiden olduğu gibi yine de yüksek Tann'ları Yurgungug-Aynı-Toyon'a ve kötülük ruhu Arcan Duolay'a inanıyorlardı²⁵. Sovyet tarihçileri, Rusların Yakutistan'da ziraatçılığın gelişmesindeki müspet ve verimli tesirlerini oldukça mübalağa ile anlatmaktadırlar. Unutmamalı ki, XIX. Yüzyılın 80. yıllarında Rus köylüleri Yakutistan nüfusunun ancak % 4 ünü teşkil ediyorlardı²⁶.

Yakutistan'da ancak 1840–1848 yıllarında Otekma ve Sitim nehirleri boyunca Lena altın madenleri keşfedildikten sonradır ki, bir canlanma başlamıştır. 1910 yılında burada 30 bin işçi çalışıyordu²⁷.

XX. yüzyık başlarında Avrupa'da tahsil görmüş ilerici Yakut millî aydınları varlık göstermeye başlamışlardır. Nikiforov adlı bir yakut, 1917 Rus ihtilâlinden önce, yakutça *Yakut Meseleleri* adı altında bir

²² *Aynı eser*, s. 177.

²³ *Aynı eser*. s. 181–182.

²⁴ *Aynı eser*. s. 193.

²⁵ *Aynı eser*. s. 252–254.

²⁶ *Aynı eser*. s. 269.

²⁷ *Aynı eser*. s. 312.

gazete kurmuştu. 1912 de *Saha Santaga* (Yakut Sesi) adlı bir dergi yayınına başlamıştır. Ayrıca, ilk defa olarak millî Yakut edipleri ortaya çıkmıştı. Adı geçen Nikiforov, 1908 de *Mançarlar* adlı bir dram eseri de yazmıştır. Şair A. Sofronov da *Törübütöydum* (Ana Vatan) adlı bir poem vücuda getirmiştir²⁸.

Yakut Türkleri Arasında Millî Hareket

XX. yüzyıl başlarında Rusya Türkleri'nin millî kurtuluş hareketleri Yakutistan'da da akisler uyandırmaktan geri kalmamıştı. 1905 yılı sonlarında bir çok Yakut, vergileri ve diğer mükellefiyetleri ödemeyi reddetmişlerdi. Yakut aydınları arasında millî bir Yakut teşkilâtı kurma fikri belirmişti. 4.1.1906 da Yakut edibi Nikiforov'un evinde düzenlenen müşavere toplantısında *Yakutlar Birliği* adı altında bir Yakut teşkilâtı kurulmuş ve 9 üyeden mürekkep bir merkez komitesi seçilmişti. *Yakutlar Birliği*'nin yerli komiteleri de vücuda getirilmişti. Ne var ki, Çarlık idarecileri 19 Ocak 1906 da bütün bu teşkilât üyelerini tevkif ettikten sonra *Yakutlar Birliği* dağılmıştı²⁹. Yakutların daha geniş ölçüde kendilerini millî bir teşkilât etrafında toplanma hareketleri ancak 1917 yılı ihtilâlinde sonra başlamıştır. Haziran 1917 de *Yakut Federalistleri Emekçi Birliği* ve *Saha Aymak* teşkilatları kurulmuştu. 22 Şubat 1918 de Yakutsk şehrinde toplanan *demokratik müşavere* Yakut Eyalet Şurasını kurmuştu³⁰.

İrkutsk'ta bulunan Sibirya Sovyetlerinin Merkez İcra komitesi adlı Bolşevik teşkilâtı, Yakutistan'a karşı ceza ve tenkil müfrezeleri göndererek Yakutları, 30 Haziran 1918 de bozguna uğratmış ve Yakutistan'da Sovyet hâkimiyetini ilân etmişti. Yakutistan'daki iç sivil savaşı, bütün Sibirya'da olduğu gibi, başlıca olarak kızıl Ruslarla beyaz Ruslar arasında mücadele şeklinde cereyan etmiştir. Amiral Kolçak ordusunun baskısı neticesinde Bolşevikler 11 Temmuz 1918 de İrkutsk'tan doğuya doğru çekilmişlerdi. Yakutistan, yeniden kendini toplamaya ve teşkilâatlanmaya başlamıştı. 5 Ağustos 1918 de Geçici Yakutsk Şehrini Koruma Komitesi kurulmuş, ertesi günü de Yakut Eyalet Toprak İdaresinin ilk toplantısı yapılmıştı. Ne var ki Kolçak, Yakutlara karşı askerî harekete geçmiş ve Kasım 1918 den itibaren

²⁸ *Aynı eser.* s. 349–351.

²⁹ *Aynı eser.* s. 379–381.

³⁰ *Aynı eser,* cilt. III, s. 14–16.

Yakutistan'da kendi hükümetini kurmuştu. Kolçak'ın sukutundan sonra da 7 Mart 1918 de Bolşevikler İrkutsku ele geçirmiş ve o sıralarda Yakutistan'da ancak 28 komünist olduğu halde komünist ihtilâlini kurmuşlardır³¹. Fakat, Bolşevik hükümetine karşı vaziyet alan Yakut aydınları *Saha Aymak* teşkilâtı ve *Holbos* adlı bir istihlâk kooperatifi etrafında toplanmışlardı. Sovyet gizli polisi (ÇEKA) bunlarla derhal Ağustos 1920 de mücadeleye başlamış ve *Saha Aymak* teşkilâtını ihtilâl aleyhtarını bir komplo hazırlamakla suçlayarak dağıtmıştı. Teşkilât idarecisi R. Orosin Yakutistan'dan sürülmüş, birçok Yakut'da kurşuna dizilmişti. Aynı şekilde takip ve baskılar Yakutistan'ın Vilyuy, Olekin illerinde ve diğer yerlerde de yapılmıştı. İşte buna karşılık olarak Yakut milliyetçileri Bolşeviklere karşı her yerde baş kaldırarak ayaklanmışlardı. 28 Şubat 1922 de isyan edenler Yakutsk şehri yakınlarına varmış ve Verhoyansk'ta Kuzey *antikomünist müfrezesinin genel karargâhını* kurmuşlardı. İsyancılar başlangıçta 3000 kişi iken Haziran 1922 de 18.000 kişiyi bulmuşlardı³². Bu askerî hareketle beraber Yakutistan'da siyasî teşekküller de kuruluyordu. 2–12 Mart 1922 de Çurapçe'de Yakutistan halkının temsilcilerinden müteşekkil Eyalet Kurucu Kurultayı'nın toplantısı ve bu toplantıda Geçici Yakut Eyalet Halk İdaresi seçilerek başkanlığa Yakut milliyetçilerinden G. Yefimov, yardımcılığına da gene Yakut Afanasyev getirilmişti. 30 Mart 1922 de Geçici Priamur hükümetinin Yakutistan'ı Primor içine alması münasebetiyle 2–10 Mayıs 1922 de Çurapçe'de Yakut temsilcilerinin olağan üstü bir kongresi toplanmıştı. Fakat, Yakutistan'ın tam bir bağımsızlığa kavuşmasını ve Ohot denizine çıkış imkânını elde etmesini isteyen Yakut milliyetçileri bu harekete karşı vaziyet almışlardı. Ocak 1922 de Yakutsk şehrini ellerine geçirmişlerdi³³.

Bolşevikler bu sefer işe ÇEKA terörü ile değil, o tarihlerde nüfusunun % 85 ini teşkil eden Yakutlarla siyasî barış hareketiyle başladılar. 27 Nisan 1922 de Yakutistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti ilân edilmiş ve Yakutistan'daki Sovyet hükümeti düşmanları genel siyasî bir af ile serbest bırakılmışlardır. Yakutistan'da Bolşevik ihtilâl Komitesi özel ticaret haklarını genişletmiş, Yakut aydınlarının Sovyet *kuruculuğu* işine katılmalarını teşvik yolunda çalışmalarına başlamış

³¹ *Aym eser.* s. 18–23, 28–29, 30–38.

³² *Aym eser.* s. 55–56.

³³ *Aym eser.* s. 55–56.

ve Yakutistan'da bütün Sovyet idare ve müesseselerinin *yerlileştireceğini*, yani Yakutlara bırakılacağını ilân etmişti. İsyancıların 1922 nin sonbaharına kadar hareket halinde bulunmalarına rağmen, Yakutların mukavemetleri zayıflamıştı³⁴. Şu da dikkate değer bir noktadır ki, Yakutistan'daki yerli Rus komünistleri, Muhtar Yakutistan'ın kurulması aleyhinde bulunmuş ve düzenledikleri konferanslarda *yerlileştirme* fikriyle şiddetle mücadele etmişlerdir. 1 Mayıs 1922 de Komiserler Şurası, Yakutistan'da Sovyet muhtar hükümetini kurmuş ve başkanlığına da P.A. Oyunski'yi getirmiştir.

Mamafih, Yakutların Sovyet rejimine karşı mukavemetleri, kültür – siyasi alanda devam ediyordu. 1922 yılının sonlarında İrkutsk'ta *Saha Omuk* (Yakut milleti) adı altında bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet daha önce Bolşeviklerce dağıtılmış bulunan *Saha Aymak* (1917–1920) teşkilâtının, yerini almış ve 1925 de zorla ortadan kaldırılıncaya kadar faaliyetini devam ettirmişti. 1923 de *Annvah*, *Sardana* cemiyetleri ve *Saha Keskil* (Yakut uyanışı) adlı ilmî bir birlik kurulmuştu³⁵. 1927 de toplanan *Bütün Yakutlar 5. Sovyetler Kongresi* (Bu kongreye 90 Yakut, 20 Rus ve 8 kuzey halkları temsilcisi katılmıştı) millî istekler ile ri sürmüştü. Bir Sovyet müellifinin yazdığına göre, *partili olmayan aydınların bir kısmı, Sovyet Yakutistan'ını yönetim işinde Yakutlara özel bir rol verilmesini ısrarla istiyordu. Zira, kanatlarına göre, Sovyet organları, halk kitlelerine ancak Yakut aydınları vasıtasıyla hitap etmelidir.* Gene 1927 de, *Orta halli ve fakir konfederat köylülerin genç Yakut millî Sovyet sosyalist partisi* kuruldu. *Konfederat* ların Merkez Komitesi başkanlığına da P.V. Ksenofontov getirildi. Bu partinin programında şu talep yer almıştı: *Yakutistan Muhtar Sovyet Cumhuriyetinde mevcut bugünkü millî terkip nispeti muhafaza edilmeli (1926 da yapılan nüfus sayımına göre, Yakutlar nüfusunun % 82 sini teşkil ediyorlardı) ve Yakutistan'ın enternasyonalleştirilmesine karşı koymalıdır*³⁶ Yani, *Yakutistan Yakutlarındır* sloganı öne sürülüyordu. Yakut milliyetçileri, kendi mukavemetlerinde Yakut halkının Moskova Sovyet hükümetinin müdahale ve yardımına ihtiyacı olmadığı gerekçesine dayanıyorlardı. Yakutların Sovyetlere karşı silâhlı çarpışmaları Şubat 1928 yılına kadar sürmüştür. Sovyet hükümeti de bu mukave-

³⁴ *Aynı eser.* s. 60–65.

³⁵ *Aynı eser.* s. 112–123.

³⁶ *Aynı eser.* s. 122–123.

mete karşılık olarak *enternasyonalizm*, yani Ruslaştırma hareketine geçmişti. 1930 da Yakutistan'ın 42 müessesesinde Yakutlar % 21.6 yı, Yakutçayı bilenler de % 41 i teşkil ediyorlardı³⁷.

Yakut milliyetçilerinin Sovyet rejimi ve Ruslaştırmaya karşı mukavemetleri, Yakut köylülerinin kolhozlara karşı yaptıkları baş kaldırmalarla destekleniyordu. 1929'un son baharında Buluna, Ust-Yanık, Anabar'da büyük ayaklanmalar olmuştu. Yakut köylüleri ta 1937 yılına kadar kolхозlardan kaçmaya devam etmişlerdi³⁸. Sovyet hükümeti, Yakutlar arasındaki millî hareket belirtilerine karşı tedhiş metodları ve Yakut millî aydınlarını ortadan kaldırma yoluyla mücadele ediyordu. 1937–1939 yıllarında M.K. Amasov, S.M. Arjakov, İ.N. Barahov, P.A. Oyunski, S.V. Vasilyev, S.F. Gogolev, A.F. Popov ve başka Yakut milliyetçileri zindanlarda can vermişlerdir. 1938 de Yakut okullarında Rus dili öğrenimi kuvvetlendirilmiş, 1939 da Rus alfabesi esasına göre, yeni Yakut alfabesinin tatbikine başlamış ve Yakutistan'a gönderilmek üzere RSFSR şehirlerinde teşkilatlı bir şekilde işçi toplama işine girilmişti. Ukrayna, Belorusya, Gürcistan ve RSFSRden toplanmış olan ihtilâl aleyhtarları ile beraber serseri ve hırsız mahpuslar kitle halinde Yakutistan'a gönderiliyordu. Sürgünler maden ocaklarında, inşaat işlerinde çalıştırılıyorlardı. Yakutların beyinlerini *yıkama* maksadı ile alınan özel bir tedbir Bütün Rusya Komünist Partisi'nin Yakutistan Eyalet Komitesi XI. Plenomunun Yakutistan'ın Rusya'ya katılmasından elde ettiği *ilerici sonuçları* propaganda hususunda 15–17 Haziran 1944 de almış olduğu karar idi³⁹. Sovyet hükümeti. Yakutlar için *Büyük Rus milletinin Yakut halkının gelişmesi üzerinde ilerici tesirleri* adı altında bir eser yayınlamıştı (Yakutsk, 1951). Fakat, ne var ki, Sovyet hükümetinin Yakutistan üzerindeki sömürücü hâkimiyeti, Yakutların hayatında sayısız olumsuz sonuçlar doğurmaktan da geri kalmamıştı. Mesele, 1949 yılında Moskova, Yakutistan tarımında ot ekme sistemine geçilmesini emretmiş, bunun sonucunda hububat ekimi son derece azalmış ve tarlalar zararlı, kötü otlarla dolmuştu. Yakutistan'da gübre ve hayvan yemi her zaman yeterli kadar bulunmadığından hayvan

³⁷ *Aynı eser.* s. 156.

³⁸ *Aynı eser.* s. 139, 179.

³⁹ *Aynı eser.* s. 244.

sayısı yemsizlik yüzünden gün geçtikçe azalmaktadır. Bizzat Sovyet müelliflerinin itiraf ettiklerine göre, Yakutistan Sovyet idarelerinde *göz boyacılık ve aldatma* hüküm sürmektedir⁴⁰.

Yakutlar ile Moskova arasındaki önemli tenekkuzlardan biri de Yakutistan'ın Ohot denizine çıkması konusunda yapılan münakaşalarda belirmektedir. Moskova, Ohot denizi batı sahillerinin Yakutistan ile birleşmesine muvafakat etmemektedir. Bu olmadıkça da Yakutistan, dış dünyadan tecrit edilmiş bir duruma düşmektedir. Aralık 1962 de Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Yakutista Eyalet Komitesi, Yakutistan ve Magadan Sovnarhozlarının (Halk İktisadiyatı Şuralarının) birleşme zamanının gelmiş olduğuna karar vermiş, yani Magadan eyaletinin iktisadî ve idarî bakımlardan Yakutistan ile birleşmesini istemişti⁴¹. Fakat, Yakutların bu isteği bugüne kadar gerçekleşmemiştir.

Yakutlarda Milli Eğitim

Millî baümsızlık ve var olma yolunda yapılan mücadelede tahsilin önemini iyice anlamış bulunan Yakut Türkleri, son yarım yüzyıllık zaman zarfında Yakutistan'da okul ve diğer kültür-eğitim müesseselerinin geliştirilmesi yolunda büyük gayretler sarf edegelmişlerdir. Yakutların bu alandaki başarıları oldukça önemlidir. Şu da var ki, bu yolda elde edilmiş başarılar, Yakut çocuklarını Yakut diliyle okutmaya veya Yakut tiyatrolarında oynamaya asla kabiliyetleri olmayan Yakutistandaki başka milletlere mensup azınlıklara değil, bizzat Yakutlara aittir. Yakutistan da 1917 yılına kadar Rusça öğretim yapan 173 genel öğrenim okulu vardı. Bu okullarda 4660 öğrenci ve 254 öğretmen vardı. Bugün bütün Yakutlar okur yazardırlar. 1959–1961 yıllarında Yakutistan'ın 566 okulunda 78.400 öğrenci okuyordu. 1961–1962 de bunların sayısı 113 bine yükselmişti⁴². Ne yazık ki, Yakut dili ile öğretim yapan okulların ve bu okullardaki Yakut çocuklarının sayısı hakkında elimizde bir bilgi yoktur. 1956 da kurulmuş olan Yakut Devlet Üniversitesinde teknik, tarım, biyoloji-coğrafya, tıp, tarih-filoloji ve fizik-matematik olmak üzere 6 fakülte vardı. Bu üniversite de 1961–1962 yıllarında 2708 öğrenci bulunuyordu. Bundan başka,

⁴⁰ *Aynı eser.* s. 273, 239.

⁴¹ *Aynı eser.* s. 346.

⁴² *Aynı eser.* s. 340, 348, 350.

Yakutistan'da tıp, su işleri, müzik-resim, 3 pedagoji, tarım, nakliyat inşaatı, malî-kredi, ormancılık, dağcılık ve saire olmak üzere 14 teknikum da mevcuttur. Bütün bu teknikum öğrencilerinin sayısı da 5200 kişiyi bulmaktadır⁴³. Yakutistan'da ayrıca, dil, tarih ve edebiyat enstitüleri, millî müze ve Yakutistan Millî Devlet Kütüphanesi de vardır. 1961 de Yakutistan 3160 yüksek tahsilli ve 5970 orta tahsilli uzmana sahip bulunuyordu⁴⁴.

Daha 1917 yılında Yakut edebî dilinin, daha sonra da bu dilde millî edebiyatın vücuta getirilmesi meselesi ortaya atılmıştı. 1917 de A. Novgorodov adlı bir Yakut milletlerarası fonetik transkripsiyon esasına dayanarak Yakut alfabesini hazırlamıştı. 1921 de aynı müellifin ilk Yakut alfabesi basılmış, daha sonra da şu eserler yayınlanmıştır: D.K. Sivtsov'ın *Yakut Dili Ders Kitabı* (1935), L.N. Haritonov'un *Yeni Yol Ders Kitabı* (1932). Bu ders kitaplarından başka 1923 de *Kum* (Kıvılcım) adlı Yakut dergisinin yayınına başlanmış ve bunu, Yakutça şu dergiler izlemiştir: *Saydın* (Kendi kendine gelişme, 1923–1925) ve *Kızıl Sulus* (Kızıl Yıldız, 1924–1925). Bundan başka P.A. Oyunski, S.S. Yakovlev (takma adı Erilik Eritsin), S.A. Savvin, A.A. İvanov-Künde, S.R. Kulaçikov (takma adı Ellay), N.A. Mordinov (takma adı Amma Aççıgıya) A.G. Kudrin-Abaginski, D.K. Sivtsov-Ommolon, tiyatro yazarı A.İ. Sofronov ile N.D. Meustroyev ve başkaları gibi ileri gelen yazarlar gelmiştir⁴⁵. Fakat ne var ki, adı geçenlerden çoğu kısa bir zamanda GPU-NKDV organları tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Saha Omuk cemiyeti, 1926 dan itibaren *Çolpan* (Seher Yıldızı) adlı bir derginin yayımına başlamış, 1928 de cemiyet zorla kapattıktan sonra, *Çolpan* dergisi *Kızı İlik* (kızıl patika) adıyla değiştirilmiştir⁴⁶.

1930 da ilk Yakut Devlet Tiyatrosu kurulmuş ve böylece Yakut tiyatro eserlerinin gelişmesi için gereken yol açılmıştı. 1930 yılına doğru Yakut edebiyatı çeşitli konulu eserlerle oldukça zenginleşmişti.

⁴³ *Aynı eser.* s. 312, 342.

⁴⁴ *Aynı eser.* s. 319–320, 342.

⁴⁵ *Aynı eser.* s. 75, 115, 188.

⁴⁶ *Aynı eser.* s. 162–163.

Yakutlar, Sovyet idarecilerinin düşmanca baskılarına rağmen, kendi kültürce bağımsızlıkları uğrunda gayretle mücadeleye devam ediyorlardı. 1940–1941 yıllarında genel baskı sayısı 1.5 milyon nüshayı bulan Yakutça 25 ders kitabı yayınlanmıştı⁴⁷. Harp sonrası devride N. Mordinov'un Yakutça *İlkbahar çağı* romanı (1951), Rusça, Macarca ve Çekçe'ye tercüme edilerek milletlerarası sahaya çıkmıştır.

Yakutistan Komünist Partisi idarecileri 1952 de Yakut ediplerinden Taas, Dogordurov ve Gabışev'in eserlerini *mürteci*, *burjuva-milliyetçi* damgalan ile takbih etmişti⁴⁸. 1953–1958 yıllarında Yakut yazarlarının, ana diliyle ve Rusça olmak üzere 150 eseri kitap halinde, A. Kulakovski, A. Sofronov, P. Oyunski, G. Çornıh-Yakutski, N. Neustroyev, N. Mordinov, Ellay, Erilik Eritsin, D. Sivtsov-Omollon, K. Urastinov-Novikov ve başka ediplerin eserleri de külliyat halinde yayınlanmıştır. Son 10 yılda Yakut edebiyatı, yeni eserlerle zenginleşmiştir. Yakut mizah eserlerinin ortaya çıkışı, bu devrin yeniliklerinden sayılabilir. Yakut millî edebiyatı, son yıllarda muhteva bakımından daha cesaretli ve geniş, şekil bakımından da daha mükemmel bir hale girmek üzeredir. Genel olarak denilebilir ki, Sovyet idarecilerinin Yakutistan'da yaptıkları idarî ve ideolojik baskılara rağmen, Yakut edebiyatı, gerek esasta, gerekse gelişme yönünden Rus Sovyet edebiyatının eyaletlere mahsus bir orijinalliğe sahip bulunmaktadır. Bu da, Rus ve Yakut yazarları arasında mevcut dil, millî karakter ve düşünce tarzı farklarından ileri gelmektedir.

Yakutistan'da Güzel Sanatlar

Daha Çarlık Rusyaso zamanında birçok seyyahlar, Yakutların ağaçtan yaptıkları el işlerine ve mamont ve ayı balığı kemikleri üzerindeki sanatkârca kemik işlemelerine karşı duydukları hayranlıklarını gizlemiyorlardı. 1930 da kurulan Yakut müzik-dram tiyatrosu, Yakutların sanatkârca yaratıcılıklarının merkezi olmuştur. Bu tiyatronun stüdyosunda 1936 da 20 Yakut aktörü yetiştirilmişti. Bunlar arasında S.A. Grigoryev Yakut tıyatrosunun müdürlük, K.G. Gopolev ve N.İ. Sleptsov da rejisörlük görevlerine getirilmiştir. Gene 1936 da genç Yakut kompozitörü M.N. Jirkov'un idaresi altında millî

⁴⁷ *Aynı eser.* s. 225.

⁴⁸ *Aynı eser.* s. 28.

Yakut korusu, 1947–1949 yıllarında da S.V. Vladimirov-Klimov'un idaresinde Yakut balesi kurulmuştu. Bunlardan başka Z. Vinokurov, F. Argunov, G. Nikiforov, H. Maksimov, S. Pavlov gibi yeni besteciler de yetişmiştir⁴⁹. Bu arada *Nurgün Bootur* adlı Yakut operası da Moskova'daki Stanislavski tiyatrosunda sahneye konmuştur.

Yakutistan'da ressamlık, başarı bakımından müzik-dramdan hiç de geri kalmamıştır. 1936 da Yakutistan Millî Müzesinde Yakut resim sergisi açılmıştı. Yakut ressamları arasında millî konular üzerine yapmış olduğu tablolar ve edip N. Mordinov, aktör V. Savvin, aktris A. Yegorova'nın portreleri ile P.P. Romanov özellikle sıvrılmıştır. A. Osipov, İ.V. Popov, M.M. Nosov, G.M. Turalısov, M. Lukin, E. Kırlov, A. Sobakin, S. Aleksandrova gibi ressamlar da eleştirmeciler tarafından iyi karşılanarak övünmüşlerdir. T.V. Ammosov, A. Fedorov, K. Neustroyev, İ. Mamayev gibi sanatçılar da kemik üzerinde işleme eserleri ile sıvrılmışlardır⁵⁰. Yakut Türklerinin bu kültür gelişmeleri, Yakutların olağanüstü bir kabiliyet ve istidada sahip olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Neden Sovyet Hükümeti Yakutistan'ı sıkıca elinde tutmaktadır

Yazımızın sonunda, Moskova'yı ne pahasına olursa olsun, Yakutistan'ı kendi sömürgesi gibi elinde bulundurmaya sevk eden sebepler üzerinde durmak istiyoruz. Sovyet hükümeti, Yakutistan'ı Rus imparatorlarından kendine geçmiş olan bir toprak mirası gibi muhafaza edegelmiştir. Yakutistan'ın coğrafi durumu, Moskova'nın Ohot denizine, Anadır ve Kamçatkaya çıkışını sağladığı gibi, aksine bu çıkışı da kapatabilir. Bunun içindir ki, Sovyet hükümeti, Ohot denizinin sahil hattını sıkıca yalnız kendi elinde bulundurmaktadır. Yakutistan (ve onu takip edecek Buryat ülkesi) Sovyet Rusya'dan bağımsız bir devlet şeklinde ayrıldığı takdirde Moskova'nın Vladivostok ve Priamur ile bağlantısı kesilmiş olacak, veya hiç değilse karışık bir hale gelecektir. Priamur'u kaybetmek demek, Sovyet Rusya'nın İrkutsk meridiyen dairesiyle Sibiryaya topraklarının sınırlanması demektir. Bundan başka Yakutistan oldukça zengin tabii servetlere sahip bulunduğundan, bu servetler Yakutistan'ın kendi ihracat malı olarak dış ülkeler sevk edilirse, Sovyet sanayi bundan çok zarar görmüş olacaktır.

⁴⁹ *Aynı eser.* s. 282, 316.

⁵⁰ *Aynı eser.* s. 317.

Şu kadarını kaydetmek kâfidir ki, sade 1840 yılında Lena altınının keşfi, Petersburg ve Londra'nın Yakutistan'a ilgisini çekmişti. Son 40 yılda jeoloji-keşif ekipleri Yakutistan'da her çeşit sonsuz zenginlikler ortaya çıkarmaya muvaffak olmuşlardır. 1924 de Proletarsk, Oroçen, Lebedino, Cekondin, Kuranah, Zolotinsk, Turuk'ta yeni altın elde edilmeğe başlamıştır. Aynı sıralarda, Yakut M.P. Tarabukin, Aldan nehrinin bir kolu Orto-Salaa nehrinde, her gün 5 kişilik bir işçi ekibinin, 3,5–4 kilo altın elde ettiği zengin altın yatağını keşfetmişti. *Aldan Altın* adlı Sovyet tröstü, Yakutistan'da elde edilen altının ancak % 5 ini veriyordu. 1932 de Cugcur (Allah-Yun) bölgesinde altın bulunmuş ve burada *Cugcur Altın* adıyla Sovyet tröstü daha kurulmuştur. 1956 yılında Yukarı ve Orta İndigirka'da Aldan-Yudom ve Tır nehirleri kollarında, Verhoyanya dağlarında ve diğer bir çok yerlerde altın kaynakları bulunmuştur. Bundan başka Yakutistan'da kurşun, kalay, demir, tuz, taş kömürü ve diğer madenler de meydana çıkarılmıştır. 1935 yılından itibaren Batı Verhoyani'de zengin kalay madenleri işletmeye açılmıştır. Çulman (Güney Yakutistan) ve Ziryan'da (Kolimanın yukarısı) kömür madenleri bulunmuş, Sangar ve Kanggal'da da kömür istihsaline devam edilmiştir. Sovyet ceza organları tarafından Yakutistan'a 10 binlerce siyasî mahpus gönderilmiş ve bunlar sürekli dondurucu hava şartları altında çalışmaya zorlanmışlardır⁵¹. Bu mahpusların emeği, XVII. ve XVIII. Yüzyıllardaki kölelik zamanında büyük toprak sahiplerince çalıştırılan siyah kölelerinkinden çok daha ucuza mal olmaktadır.

1954–1956 yıllarında Yakutistan'da petrol gazı kaynakları bulunmuştur. 1935 yılından itibaren Yakutistan'da bakır, kalay, asbest, mermer, sürme, dolomit, talk, volfram, korund, molibden elde edilmektedir. Fakat, en önemli olaylardan biri de 1949 da Krestiya nehri bölgesinde bulunan Vilyu havzasında Mahra ve Botuoliya nehirleri boyunca, 1957 de Vilyu'da ve 1960 da ortaya çıkarılan elmas yataklarıdır. Yakutistan'da yeni keşfedilmiş kok kömür ihtiyatları aşağı yukarı 40 milyar tonu bulmaktadır. Bugün Yakutistan ekonomisinin en ileri giden kolu madenciliktir⁵². Bu bakımdan, Moskova'nın Yakutistan'a çok kıymet vermesine şaşmamalıdır.

⁵¹ *Aynı eser.* s. 96, 131, 168, 208, 209, 292.

⁵² *Aynı eser.* s. 258, 292, 326, 351.

Yakutların Geleceđi

Alman – Sovyet savaşı sıralarında Sovyet ordusuna alınan Yakutlar, cesaretleriyle temayüz etmişlerdir. Ne var ki, Sovyet kumandanlığı Yakutlara büyük askeri birlikler kurmalarına müsaade etmemiş, bunları karma kıtalar arasına dağıtmış ve Yakutların kumanda mevkilerine yükselmelerine engel olmuştur. Yakutlar, özellikle keskin nişancılıkları ile tanınmışlardır. Avcılıkta büyük tecrübe sahibi olan Yakutlar, düşmanı bir sincap gibi avlıyorlardı. Bir tarassut ve ateş hattı mevkiine yerleştirilen bir Yakutun kumandanına sorduđu şu soru meşhurdur: *Onu (düşmanı) neresinden vurmaya emrediyorsunuz? Acaba gözünden mi?* Yakut Dimitri Gulyayev, cepheye isabeti ile ün salmıştı. 1941–1945 çarpışmaları sırasında 500 kadar düşman öldürmüş ve not defterine kaydetmiş keskin nişancı Yakutlara rastlanmıştır⁵³. Alman askerleri için Yakutlar, bombardıman uçaklarından daha büyük bir tehlike arz ediyorlardı. Kaderin ne acı bir cilvesidir ki, vaktiyle Çarlık Rusya'sı tarafından istilâ altına alınmış Yakutların torunları, XX. Yüzyılda Sovyet Rusya'yı kahramanca savunuyorlardı. Fakat, Yakutların geleceđi kendi ellerindedir. Yakutların, Sibiry'a'nın bazı küçük milletleri gibi asimileye ve ölüp gitmeye mahkûm oldukları söylenemez. Yakutlar, zengin bir ülkede toplu bir halde yerleşmiştir ve en mühimi, bir Avrupalı ve merkezî Rusyalı için son derece ağır olan şartlar altında yaşamasını bilen ve sayıca oldukça kabarık bir halktır. Unutmamalı ki, uzun süren kış mevsiminde Yakutistan'da hararet derecesi sıfırın altında 70 e düşmektedir.

Sovyet hükümeti, Yakutlara önem vermek zorundadır. Zira, yerli halkların iştiraki olmadan Sibiry'a'nın kuzeyine sahip olmak ve buranın tabii servetlerini elde bulundurmak imkânsızdır. Yakutistan'da yaşayan 215 bin Rus'un büyük kısmı kendi rızası ile buralara yerleşmiş değildir. Çođu Sovyet ceza organları tarafından sürülmüş kimselerdir. Bundan başka, Yakutistan'da hiç te kendi istekleri ile buralara gelmemiş bulunan 12 bin Ukraynalı ve 3 bin de Belorus yaşamaktadır.

Yakutistan ve Yakutlar hakkındaki bibliyografi oldukça mahduttur. Sebebi de kısmen şudur: geçen yüzyılda millî aydınları bulunmayan Yakutlar kendileri hakkında hiçbir şey yazmıyorlardı; Çarlık

⁵³ *Aynı eser.* s. 248, 252.

Rusya'sında da Yakutlar hakkında çok az şey yazılmıştı. 1920 lerin ortalarında Sovyetler Birliği'nde yayınlanan *Sibirskaya Entsiklopediya (4 cilt)* adlı eser, oldukça mahdut sayıda basılmış olduğundan bu ansiklopediyi bugün Sovyetler Birliği'nin büyük kütüphanelerinde bile bulmak zordur. Her halde Batıya geçmiş olan nüshaları da az sayıdadır. Millî Yakut aydınlarının artışı ile Yakutistan ve nüfusu hakkında eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu arada şu eserleri zikretmek mümkündür. *İstoriya Yakutskoy ASSR* (I. III. Cilt, Moskova–Leningrad 1955–1963); *Sorok let Yakutskoy ASSR* (Yakutsk, 1962); *Oçerk istorii yakutskoy sovetskoy literaturı* (Moskova, 1955); *Severnaya Yakutiya: fiziko-geografiçeskaya karakteristika* (Leningrad, 1962); I. Potapov, *İzobrazitelnoye iskusstvo sovetskoy Yakutu* (Leningrad, 1960); L.N. Haritonov, *Sovremyonny yakutskiy yazık* (Yakutsk, 1947).

Yakutistan'ı dünyanın diğer ülkelerinden ayıran tabii-coğrafi şartlar (sıra dağları, yolsuzluk, demiryolu inşasının imkânsızlığı, daimî soğuklar ve don) Yakut halkının bir dereceye kadar ırkî ve millî hususlarda temiz kalmasına yaramıştır. Hiç şüphesiz, Yakut Türklerinde bizzat halkın kendisinin ve millî aydınların gayreti ile göze çarpan kültürece kalkınmaya şahit olduktan sonra, Yakut halkının her hususta başarılı ilerlemelere ulaşacağına şimdiden hükmetmek mümkündür. Gerçi, Batı ülkelerinin Yakutistan ile bir münasebet ve irtibatları yoktur ve bu ülke hakkında çok az bilgiye sahiptirler ama, Yakutistan'ın ileride Türk halkları ailesinde geçmişte olduğundan çok daha fazla ve önemli rol oynayacağına şüphe yoktur.

TÜRK KIRIM'A DAİR TARİHÎ KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR⁵⁴

Kaynaklar

Kırım Türklerinin tarihini araştırmaya yarayacak kaynaklar bahis konusu olunca, Rusya'nın Kırım'ı istilâsı sıralarında Kırım Hanlığına ait arşiv vesikalarının tamamı ile telef olduğunu belirtmek icap eder. General Minih'in kumandası altındaki Rus ordusu, 1736 da, Bahçesaray'ı muvakkaten işgal ettiği zaman, bu şehirdeki han arşivi yakılmış ve yok edilmiştir. General Minih bu hususta yazdığı raporunda diyor ki; *Biz tam bir zafer kazandık. Fakat kalpleri kinle*

⁵⁴ Y. 2, s. 4. 1956. s. 53–77.

*dolmuş bulunan adamlarımızın bahçesaray'ı ve Han'ın ikâmetgâh-larını yakmalarına mani olmak mümkün olmadı. Bunun neticesinde şehrin dörtte biri ve mezarlıkla hamam hariç olmak üzere, Han'ın ikametgâhları tamamı ile yandı*⁵⁵. 1886 da, Profesör V.D. Simirnov bu han arşivinin Kırım Türkçesinde yazılmış 124 deri ciltli defterden ibaret bakiyesini Akmeşcit vilâyet arşivindeki evrak arasında buldu (bunlar muhtelif hanların ölümlerinden sonra emlâklerini bir araya getiren müfredat defterleri idi). İşte, Kırım Hanlığı'nın devlet arşivinin bakiyesi bu kazasker defterlerinden ibarettir. XVI. Asrın ortasından hanlığın son günlerine kadar muhtelif resmî vesikaların su-reti tam ve yahut hulasa halinde bu defterlerde muhafaza edilmiştir. Bunlar arasında hukuk ve ceza mahkemeleri kararlarının hulâsaları ve miras taksimatına dair akitler mühim yer işgal etmektedir. Bunlar-dan başka vasiyetname, noter kayıtları, imar ve maliye işlerine dair hükümet emirnameleri, inşaat keş i (nameleri, aile hesabı ile nüfus sayımı ve emlâktan alınan gelirlerin kaydı, kölelere dair vesika ve saireye de rastlanmaktadır. Bu 124 defter Kırım Hanlığı'nın dahilî sosyal tarihini öğrenmek için çok kıymetli kaynaklardır. Halihazırda bu defterler Leningrad umumî kütüphanesinde kendi araştırmacılarını beklemektedir⁵⁶.

Kırım'daki Rus idarî makamlarının Kırım Türk Tarihi abidelerine karşı muamelesi şiddetle muhafaza edilmeğe layıktır. 1833 de, Tavrida valisinin emriyle Kırım Müslüman ulemasından ve Türk halkından bütün (yani binlerce) eski el yazmaları müsadere edilerek yakılmıştır ve bunun için de mucip sebep olarak, bu el yazmalarının *onlar için (yani Türkler için) ve umumi emniyet bakımından muzır olduğu ve aynı zamanda kanuna ve akli selim kaidelerine vımadığı* ileri sürülmüş-tür⁵⁷. Kırım Türklerinin tarihî vesika mirasına karşı olan bu gibi mu-amele yüzünden yerli halkın elinde, tarihçiler için hususi ehemmiyet arz eden yalnız tesadüfi bazı vesikalar kalabilirdi. Andreyevskiy'nin

⁵⁵ S.M. Solovyev, *Istoriye Rossii, kitap 4. s. 1344.*

⁵⁶ Akademisyen V.V. Barthold, *Hraneniye dokumentov v gosudartvah musulmansкого Vostoka*, (Arhivniye kursı, ks. 1, s. 74); V.D. Smirnov, *Kırımıskoye Hanstvo do XVIII st. s. XXXIII–XXXIV.*

⁵⁷ Arslan Kriçinskiy, *Oçerki russkoy politiki na okrainah*, ks. I, K istorii religioznh priteneniy kırımskih tatar; ilave; *Sekretmye dokumenti*, s. 34–35.

1839 da meydana çıkardığı iki kıymetli vesika böylelerinin mevcut olduğunu ispat eder. Bu iki vesikadan biri Sahip Giray Han'ın Kırım Türkçesi ile yazılmış 1550 tarihli bir yarlığı ve bir toprak davası münasebetiyle XVII. asırda Türkiye Türkçesi ile yazılmış bir mahkeme kararıdır⁵⁸.

Mamafih, Kırım'ın arşiv materyalleri arasında Rusların Kırım'ı istilâ yıllarına (1770–1783) dair hiçbir vesika kalmamıştır. Mahallî Rus idari müesseselerinde az çok tam addedilebilecek arşiv vesikalarına ancak 1784 tarihinden itibaren rastlamaktayız⁵⁹. Bu vesikalarda Kırım Türklerinin hayatı artık doğrudan doğruya kendi millî kaynaklarından değil, Rusya mevzu kanunları ve idarî müesseseleri vasıtası ile aksetmektedir. XVIII. Asrın sonu ve XIX. Asrın başları için bu vesikalar kıymetli ve kâfi derecede tam birer kaynak teşkil ederler. Kırım'ın idaresine taallük eden muhtelif vesikalardan başka burada çok mühim materyaller de vardır. Meselâ: 1784 de İgelstrom tarafından tanzim edilmiş Kırım'ın emlak defteri⁶⁰; Tavrida ülkesi sayfiyelerinin 1802 de yapılmış tasviri; tesadüfen muhafaza edilmiş ve hususî şahıslar tarafından verilmiş olan XVI. – XVIII. Asırlara ait bazı yarlıkları ile XVIII. Asırda Osmanlı hükümdarları tarafından gönderilmiş fermanlar ve ayrıca, son Kırım hanı Şahin Giray'ın vakayiine şahit olan Rabi Zahariya'nın rivayetlerini ihtiva eden Karaimce el yazması bu materyaller arasındadır⁶¹. A.İ. Sinitskiy'in *Tavrida tarih arşivi evraklarının tavsifi* çok daha evvel neşredilmiştir⁶². Bununla beraber bu vesikalar, belki de başlıca olarak XIX asır arşiv materyallerinden ibaret olduklarından dolayı, şimdiye kadar tetkik için çok az istifade edilmiştir. Son zamana kadar tarihçiler bu devirle çok az meşgul olmuşlardır. Ukrayna'nın XVII. asırda Kırım ve Türkiye ile olan münasebetlerine dair bir çok malûmat Ukrayna devlet arşivinden alınabilirdi. Fakat bu arşiv dahi, 1736 da Bahçesaray'ın yakıldığı ve han devlet arşivinin yok

⁵⁸ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, 1839, No: 3 ks. XXI, bölüm VII, s. 39–44.

⁵⁹ İkonnikov, *Opit russkoy istoriografii*, c. 1, kit. 2, ilave s. CCLXIII.

⁶⁰ “İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Komisii”, (Tavrida İlmî Arşiv Komisyonunun Haberleri) No: 2, 3, 4, 6, 7 ve 8.

⁶¹ İkonnikov, *aynı eser*, s. CCLVIV.

⁶² Tavrida İlmî Arşiv Komisyonunun Haberleri, No: 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17.

edildiği şartlar dahilinde, 1708 de, Ukrayna hetmanı I. Mazepa'nın o zamanki payitahtı Baturin şehri general Menşikov'un Rus orduları tarafından işgal edildiği zaman imha edilmiştir⁶³.

Bu gibi acıklı şartlar dahilinde Türk Kırım'ının tarihini öğrenmek için, bir çok kıymetli materyalleri ihtiva eden Moskova arşivlerinden istifade etmekten başka çare kalmıyordu. Moskova arşivinde 1474 den 1785 yıllarına kadar olan devri ihtiva eden, harici işler nezaretinden alınmış ve Kırım sarayına ait olduğu kaydedilen bir vesika külliyyatı vardır. Bu vesikalar arasında, XV. Asırdan başlayıp Kırım'ın XVIII. Asırda ilhak edildiği tarihe kadar, Moskova'nın, sonra da Rusya'nın Kırım ile olan münasebetlerine dair sefirlere mahsus orijinal defter ve fermanlar vardır. Kırım sarayına ait vesikaların en eskisi Rus sefirlerinin Kırım'a izamını ihtiva eden defterler, sefir listeleri, fermanlar listesi, III. İvan, IV. Vasiliy ve IV. İvan zamanında alınmış mektup ve yarlıklar sayılabilir. Listeleri 1562–1575 yıllarında tanzim edilen arşiv müfredat defterine alınmış olan bu vesikalar zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir⁶⁴ (Bu müfredat defteri 289 sayılı *Aktı Arheologičeskoy ekspeditsii'nin* I. cildinde neşredilmiştir). Bu müfredat defterine göre Kırım'a ait evrak ve fermanlar 12, 36, 37, 70, 86, 101, 104, 218, 230, 135 ve 139 uncu sandıklarda bulunmaktadır. Bunlar tarihçiler için en eski ve en mühim vesikalardır. Bunlardan III. İvan devrine ait (1474–1505) olan Kırım defterleri R. Karpov tarafından 1884 de neşredilmiştir⁶⁵. Vesikaların III. Vasiliy ve IV. İvan devirlerine ait olan kısmının hâla mevcut bulunup bulunmadığı meçhuldür (galiba mevcut değildir)⁶⁶.

Bundan başka, Rusya harici işler nezaretinin aynı arşivinde, ilk kaynak olmak itibarı ile büyük ilmî kıymeti haiz bulunan ve XVI.

⁶³ *Shudniy Svit*, No. 5, s. 176.

⁶⁴ Tavrida İlmî Arşiv Komisyonunun Haberleri, no 19, s. 93–100, M. Berejkov'un, *Krımskiye dela v starom arhive XVI v. na osnovanii sovremennoy arhivnoy opisi*.

⁶⁵ *Sbornik Russkogo Istohçeskogo Obşçestva*, cilt XLI, Petersburg 1884, *Pamyatniki diplomatičeskikh snoşeniy gosudartsva s Krımskoy i Nogaykoy ordami i s Turlıstıyey*, c. 1.

⁶⁶ Berejkov, *aynı makale*, s. 97 (Bu kitaplar XVI. Asrın ikinci yarısında mevcuttu.).

Asırdan XVIII. Asrın nihayetine kadar, üç asrı ihtiva eden büyük miktarda muhtelif sefaret evrak ve vesikaları vardır. Bu evrak ve vesikalara mahsus aşağıdaki yedi müfredat defterleri mevcuttur:

1.) No 174 – *Reestr delam Krimskogo dvora, uçinnennum deystvitel statskim sovetnikom N. Bantiş-Kamenskim v 1808 godu* (N. Bantiş-Kamenskiy Ukrayna tarihine dair ilmî eser yazan ilk Ukraynalı müelliftir. Eseri 1822 de basılmıştır),

2.) No 174 – *Reestr Krimskim delam.prİslarınım iz Kollegi İnosrannıh Del v 1828 godu,*

3.) No 175 – *Reestr Krimskim delam,dostavlennım iz S. Peterburga v 1837 godu,*

4.) No 176 – *Reestr Krimskim gramotam* (Bir kısmı 1747 de Valuyki şehrinde keşfedilmiş bulunan on adetten fazla han yarlığı),

5.) No 177 – *Reestr şertnım gramotam krimskih hanov, zapisyam ih poslov i drugım postanavleniyam, s kriskimi tataramı bıvşım, soçinenıny v 1808 g. V kantselâri sovetnikom A. Malinovskim,*

6.) No 178 – *Reestr krimskim gramotam v podlinnikah,*

7.) No 179 – *Reestr podlınırım şertnım gramotam po snoşeniyam krimskih hanov s Rossıey, sostavlennım kn. M.A. Obolenskim*⁶⁷.

Bu materyallerden halihazırda ilmin emrinde bulunanı hangileridir ve ne halde bulunuyorlar? 178 sayılı müfredat defterindeki Kırım Türkçesi ile yazılı bütün orijinal Kırım yarlıkları akademisyen V.V. Velyeminov-Zernov tarafından *Materialı dlya istorii Krimskogo hanstva* (Kırım hanlığı tarihi için materyaller) adlı eserinde 1864 de neşrolunmuştur. Bu eserin tercümesi mevcut olmadığı için Rusça bilmeyen Tarihçiler bunların istifadesinden mahrum kalmıştır.

177 sayılı müfredat defteri ve yarlıkların Rusça tercümeleri *Pamyatniki diplomatiçeskih snoşeniy Krimskogo hanstva s Moskovskim gosudartsvom v XVI–XVII v.v.* adı altında, F.F. Laşkov tarafından *İzvestiya Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoy Komissii* (No 9–12) dergisinde neşredilmiştir.

⁶⁷ *Avnu verde*, s. 90–91; Moskova Harici İşler Nezaretinin arşivinde, ceman şunlar vardır: 1474–1695 yıllarına ait Kırım müfredat cetvelleri. No 1–82; 1574–1797 yılları Kırım işlerine ait 207 evrak tomarı; 1474–1797 yıllarına ait Kırım mektupları – 207 evrak tomarı; bundan başka 1474–1692 ve 1623–1628 yıllarına ait Kırım yarlıkları.

Profesör Berejkov'a göre adları 173 sayılı müfredat defterinde zikrolunan ve üç kısımdan tereküp eden aşağıdaki vesikalar muhteva itibarı ile en mühim olanlarıdır⁶⁸;

1. Reestr I – *Krimskogo dvora starıh let delam, v knigah soderjaşçimsya s 1474 po 1696 god* (82 defter)
2. Reestr II – *Krimskogo dvora starıh let delam, v stolpah soderjaşçimsya, s. 1579 po 1700 god.*
3. Reestr III – *Krimskogo dvora novıh let delam s 1700 po 1779 g.*

Bunların üçünü de F.F. Laşkov neşretmiştir⁶⁹. Vesikaları ile beraber 82 defteri ihtiva eden birinci kısımda (Reestr I) Ukrayna ile Türk Kırım'ının münasebetlerine dair kıymetli işaretler vardır (yalnız müfredat defterlerinde, vesikalarda ise daha fazla malûmat bulunduğu şüphesizdir). Meselâ 1515–1516 ncı yıllarda, (No 4 – X. 2) şehzade Giray'ın Rus Ukrayna'sına baskını hakkında; 1585–1588 de, (No 16. IV ve V) Kırım ile Rusya'nın Lehistan'a karşı müşterek hareketleri hakkında; 1588–1594 de (No 18. III) Tatarların Lehliler üzerine kazandıkları zafer hakkında; 1591–1593 de (No 19. V) Kozakların Azak kalesine akınlarının nihayete ermesi hakkında; 1667–1668) de, (No 46) ve 1669–1672 de, (No 49 VIII) Lehistan ile ittifaka dair; aynı yerde (No 49. XI) muhtelif Lehistan ricalinin Kırım hanına gönderdikleri mektuplar hakkında; 1670–1671 de, (No 52. IX) Kırım'ın Lehistan kralına karşı Ukrayna hetmanı Petro Doroşenko'ya yardım etmemesi hususunda Rusya'nın talebi; aynı yerde (No 52. XVI) Kırım'ın kendi ordularını Lehistan'dan geri çekmesi hakkında Rusya'nın talebi; 1671–1685 de, (No 56. III) Rusya'nın Kozakları himaye etmemesine dair Kırım'ın talebi; aynı yerde, (No 56. II) Türkiye topraklarının hudutlandırılması hakkında hetman İvan Samoyloviç tarafından Çar Fedor Alekseyeviç'e gönderilen mektup; 1672–1674 de (No 58. V) Kırım postacısının katlini meydana çıkarması için Zaporoj hetmanı İvan Sirko'ya gönderilen ferman; 1678–1682 yıllarında, Rus ve Kırım sefirlerinin Çerkaslar tarafından taarruza uğramaları (No 60. I); aynı yerde (No 60. V) aynı mesele hakkında; aynı yerde (No 60. VI) Kırım işleri hakkında hetman İvan Samoyloviç'e gönderilen tebliğ; 1679–1680 de, (No 61. II) Rusya'nın Kozaklara yar-

⁶⁸ Aynı yerde, s. 91.

⁶⁹ F.F. Laşkov, *Reestr delam Krimskogo Dvora s 1474–1779 g. Uçinenmy deystvitelmm slalskim sovetnikom N. Bantiş-Kamenskım v 1808 g., Tavrida İlimi Arşiv Komisyonu Haberleri*. No: 14, 15, 16, 17, 18.

dımdan vazgeçmesi ve hain P. Doroşenko'yu teslim etmesi hususunda Kırım'ın talebi; aynı yerde (No 61. IV) Hetman İvan Sirko'ya Kırım işleri hakkında gönderilen mektup; aynı yerde (No 61. V) Kırım ve Rusya sefirlerinin Çerkaslar tarafından baskına uğraması ve soyulması hakkında; 1682–1683 de, (No 71. III) Hetman İvan Samoyloviç'in Kırım Hanının Macaristan'a karşı kendisinden 10.000 Kozak istediğini bildiren mektubu; 1683–1684 de, (No 73. VIII) Tatarların Lehliler üzerine zaferi ve Zaporoj Kozaklarının haydutlukları hakkında; 1683–1686 da, (No 77. IV) Hetman İvan Samoyloviç'in Kırım hakkında kendisine bir postacı geldiğini bildiren mektubu; 1686–1687 de, (No 78. I ve II) Kozakların Tatarları rahatsız ettikleri ve Tatarların Lehlilere karşı harbe nihayet verdikleri hakkında.

1579–1700 yılları vakayine dair olup bir çok sütunları ihtiva eden ikinci grupta (Reestr II) daha mühim malûmata rastlanmaktadır;

1618 de Smolensk şehrini almış olan Lehlilere karşı Moskova'nın Kırım hanından yardım istemesi (1618. No 5); Zaporoj Kozaklarının Rusya ve Kırım sefirlerini esir etmeleri fidyeye necat olarak para istemeleri (1618. No 4); Kırım Postacısının Çerkaslar tarafından esir alınması (1620 No 8); Zaporojlular Moloçniye Vodı havalisinde Tatar mektuplarını elde ediyorlar (1625 No 16); Tatarlar Dneper Kozaklarının yağma ettikleri (1628 No 6); Tatar sefirlerinin Litvanya Kozakları tarafından esir edilmesi (1642 No 11); Tatarların Belgorod ve sair Ukrayna şehirlerine akınları (1648 No 4); Moskova diyarına akın yapmak ve bu memleketi taksim etmek hususunda Lehistan beyleriyle han arasında mektuplaşmalar ve hetman Bogdan Hmelniński'nin Rusya üzerine yürümeğe razı olduğuna dair Kırım kalga'sına yolladığı mektup (1651 No 9); Jan Kazimir'in, İslam Giray'ı Rusya üzerine beraber yürümeğe davet eden mektubu (1653 No 18); Zaporoj Kozaklarının Kırım'a ve Nogay ulusuna baskın yaptıklarına dair (1657 No 12); Kırım talep ediyor ki, Rusya Dneper Kozaklarını kendisine ilhak etmesin (1658 No 7); Rusya hain – Çerkaslara yardım etmemesini hana rica ediyor (1659 No 2); Konotop meydan muharebesi ve Tatarların yağmacılığı hakkında (1659 No 7, 8, 9); Hetman Yuriy Hmelniński'nin gönderdiği Tatarların isticabı hakkında (1661 No 4); Voyevoda Şeremetyev'in Konotop mağlubiyeti hakkındaki izahatı (1661 No 4); Rusya'nın Ukrayna'yı Lehistan'a iade etmesi hakkında Kırım hanının talebi ve Rusya'nın buna verdiği cevap

(1664 No 5, 6); Dneper Kozaklarını himaye eden Kırım hanı Rusya'nın bu Kozaklar üzerindeki mezalimine nihayet vermesini talep ediyor (1664 No 6); Moskova'nın Ukrayna'yı Lehistan'a iade etmesi hakkında Kırım hanının ikinci talebi ve Moskova'nın cevabı (1664–1665 No 4, 5); Hetman Ivan Brühovetski'nin Kırım hanına müracaatla Moskova ile barışmasını teklif etmesi (1664 numarasız); Hetman Doreşenko'nun Çerkasları tarafından sefir Lodjenski'nin öldürülmesi (1667 No 10, 13); Moskova, Lehistan'a taarruz etmek isteyen hetman Doroşenko'ya yardım etmemesini handan rica ediyor (1672 No 11); Her yerde Tatarlara taarruz etmeleri hakkında Zaporoj Kozaklarının reisine gönderilen mektup (1672 No 15); Zaporoj yolu ile hana gönderilen mektup (1677 No 23); Voyevoda Romodanovski ordusunun tatarlara karşı muvaffakiyeti (1667 No 2); Harkovalı albay Donets'in alayı ile birlikte Tatarlara karşı Oskol'a gönderilmesi (1678 No 22); Hetman Doroşenko hakkında Hetman Samoyloviç ile mektuplaşma (1679 No 5); Rusya'nın Kiyev ve Ukrayna'dan vazgeçmesi hakkında Kırım'ın Rusya'ya teklifi (1679 No 7); Kozoklar Moloçniye ve Vodı havalisinde sefir Pazuhin'i ve sefir Dolgov'u soydular (1680 No 11, 13.14); Dneper'in Rusya'da kalmasına rıza göstermesi için Kırım hanına gönderilen hediyeler (1680 No 16); Dneper'in hudut olacağı, Kiyev ile kazasının ise Rusya'da kalacağı hakkında han tarafından verilen cevap, bu münasebetle Hetman Samoyloviç ile mukâtebe (1680 No 4); Kırım ile imzalanan sulh münasebeti dolayısıyla Hetman ile teati edilen mektuplar (1681 No 13, 25; 1682 No 12, 13); Kırım işleri hakkında Hetman Samoyloviç ile yapılan mektuplaşma (1682 No 11, 15,38; 1685 No 14, 22, 27; 1686 No 15,16; 1687 No 2); Kırım hanının Hetman Samoyloviç'den Macar kralına karşı on bin Kozak vermesini talep etmesi ve hetman Samoyloviç'in bu talebe verdiği cevap (1683 No 7); Sağ sahil Ukrayna'sının Çigirin albayı atarafından iskânına müsaade etmemesi hususunda Moskova'nın Kırım hanı nezdinde teşebbüsü (1684 No 1); Moskova ile Zaporoj arasında posta tesisi (1686 No 10); Tatarların Ukrayna'ya akınları münasebeti ile yazılan mektuplar (1686 No 17); Tatarların Ukrayna şehirlerine akınları üzerine Kırım'a karşı harp ilanı (1687 No 1); V.V. Golitsin ile Hetman Mazepa'nın Tatarlara karşı seferi (1689 numarasız); Petrik hakkında yazılan mektuplar ve Hetman Mazepa ile yapılan mekupaşmalar (1692 No 1, 4); Kırım işleri hakkında Mazepa ile yapılan mektuplaşmalar (1698 No 2); I. Petro tarafından Kırım hanına gönderilen Gadyatskiy alayı hâkimi Vas. Veletski'nin cetveli (1699 No 1).

Yalız başlıklardan Moskova arşivinde Kırım tarihine dair ne kadar zengin materyal mevcut olduğunu bu misallerden anlamak mümkündür. Aynı zamanda, XVII. asrın sonuna doğru ilerledikçe bu materyalların arttığı görülmektedir. Bilhassa Hetman Samoyloviç ile Hetman Mazepa zamanındaki materyalların çokluğu dikkat nazarını celbetmektedir.

Üçüncü grupta (Reestr III) daha az olmakla beraber, yine çok kıymetli malûmat vardır. Burada Zaporojluların yağmacılığına karşı Kırım Hanı tarafından vâki olan şikayete (1700 numarasız) rastladığımız gibi aşağıdaki mühim hâdiselere de şahit oluyoruz: Türkiye ile sulh akdedilmesi münasebeti ile Hetman Mazepa'nın tebrikine cevap olarak Devlet Giray Han tarafından yazılan mektup (1701 No 1); I. Petro'un, Zaporojlular hariç, Ukraynalıların ticaret maksadı ile Kırım'a sefer edebileceklerine dair Hetman Skoropadski'ye gönderdiği tezkere (1715 No 1); Hetman Skoropadski'nin, Zaporojluların eşkiyalığına mani olmaları için Kırım hanı nezdinde teşebbüste bulunması hakkında ricası (1726 No 2); Kaplan Giray Han Kiyev Voyevodasına yazdığı mektupta Çigirin'e yerleşmiş olan Zaporoj Kozaklarının Rusya'ya teslim edilmeyeceğini bildiriyor (1715, No 3); Kaplan Giray Han'ın Ahmed Ağa tarafından Kozakların oturduğu yerlerin tetkik edileceğine dair Zaporoj beyine gönderdiği mektup (1730 No 2); Kırım'da Rus acentesi vazifesini yapacak bir Ukraynalının tayini hakkında general keyt'e yollanan mektup (1741 No 1; 1748 No 1); Kırım işlerine dair Ukrayna'dan alınan haberler (1746 numarasız); Hetman Razumovski'nin Tatarların Ukraynalılara yaptıkları fenalıklara dair mektubu (1754 No 2; 1755 No 1; 1756 No 1; 1758 No 5); General Manstein tarafından Bahçesaray'ın tasvir edilmesi (1737 numarasız); Teğmen A. Nikiforov'un Bahçesaray'da bulunduğu dair tuttuğu zabıt defteri (1744 numarasız); Kırım Tatarları, onların iddiaları ve onlardan beklenen tehlikelere dair II. Katerina'ya gönderilen rapor (1763 No 4); Akademisyen Miller'in *Kırım Hanlarının şeceresine dair notları* (1768–1775).

Şunu da kaydetmek lâzımdır ki, harici işler nezaretinin aynı Moskova arşivinde, Kırım işleri hakkında Belgorod ile teati edilen mektuplar arasında, 1745–1774 yıllarına ait daha birçok kıymetli vesika vardır.

Kırım tarihi için aşağıdaki arşivlerde de bazı kıymetli vesikalar bulmak mümkündür:

- 1.) Harkov Merkezî Tarih Arşivi'nde (Çernigov – Poltava şubelerinin Malorossia Kollegiumunun tesisi adını taşıyan arşiv, Zaporoj Seçi'nin askeri arşivi);
- 2.) Moskova eski evrak hazinesindeki adliye nezareti arşivinde;
- 3.) Odesa Ülkesi Tarih Arşivi'nde;
- 4.) Poltava Ülkesi Tarih Arşivi'nde (Repnin tesisi);
- 5.) Çernigov Ülkesi Tarih Arşivi'nde (XVIII. Asırda Türkiye ile yapılan harp zamanına ait askerî tesis);
- 6.) Erkânıharbiyenin Moskova Arşivi'nde (Bugün *Askerî Tarih Arşivi* adını taşıyan *Lefortovskiy Arşivi*)⁷⁰.

Kırım Türk vesikalarını ihtiva eden aşağıdaki küçük mecmualar da mühimdir:

- 1.) Leningrad umumî kütüphanesinde han yarlıklarını ve başka vesikaları ihtiva eden küçük koleksiyon (Firkoviç koleksiyonu ve Kepen koleksiyonu);
- 2.) Leningrad Üniversitesi kütüphanesinde Türkçe han yarlıklarının ve başka vesikaların Rusçaya tercümeleri ile beraber foto kopyalarından ibaret koleksiyon (Grigoryen koleksiyonu);
- 3.) Tavrida asilzadeleri arşivinde mahfuz bulunan han yarlıkları ve Osmanlı sultanlarının fermanları;
- 4.) Odesa Tarih – Arkeoloji Müzesinde Kırım Türkçesi ile yazılmış vesikalar (Odesa Tarih ve Antikiyat Cemiyeti koleksiyonu);
- 5.) Zaporoj Seçi'nin askerî arşivinde bulunan Kırım Türkçesi ile yazılmış vesikalar külliyyatı. İkinci Dünya harbi arifesinde Harkov Merkezî Tarih Arşivinde muhafaza edilmekte olan bu külliyyat 1941 de Bolşevikler tarafından oradan çıkarılmıştır. (Bu arşivin izahı, M.V. Gorban'ın müdüriyeti altında Ukrayna Merkez Arşivi tarafından neşredilmiştir.

Muhtelif kütüphane, müze ve arşivlerde de Kırım Türklerinin bazı diplomatik vesikalarına rastlanmaktadır, meselâ: Mengutimur (1270 yılları) ve Özbek Han'ın (1313 yılları)⁷¹ fermanları ve Mengi Giray'ın mektupları⁷². Tarihî kaynak olarak maddî abidelere de işaret etmek

⁷⁰ *Opis del Sekretogo Povitya Moskovskogo Otdelemya Obşçego Arhiva Glavnogo Şlaba*, tabı I. Moskova 1890, tabı II, St. Petersburg 1891, tabı III, St. Petersburg 1892.

⁷¹ *Sobraniye gosudarstvenmh gramot i dogovorov*, cilt, II, s. 5 ve 9.

⁷² *Akti Zapadnoy Rossii*, cilt II, ks. 6.

mümkündür (bak: Borzenko, Negri, Domborovskiy, Kuzmin: *Arapça ve Türkçe Bahçesaray Kitabeleri*, Odessa Tarih ve Antikiyat Cemiyeti neşriyatından 1849 s. 49).

Türk Kırım'ın tarihî kaynakları arasında Türk tarihçilerinin eserleri de, ilk kaynak olmamakla beraber, mühim yer işgal ederler. V.D. Smirnov aşağıdaki Türk tarihçilerinin adlarını zikretmektedir:

1). 1737 de Assebu – *seyyar fi ahbar-i müluk-i Tatar* adlı kıymetli bir eser yazmış olan Seyyid Muhammed Rıza (ölümü 1756). Bu eserin tercümesi kısım kısım ve kül halinde Azerbaycanlı Profesör Kazım-Bek tarafından Kazan'da neşredilmiştir⁷³. Seyyid Muhammed Rıza Kırım'da cereyan eden tarihî hâdiseleri Mengli Giray zamanında, yani 1737 yılına kadar izah etmektedir. Bu eser başka adlar altında da zikredilmektedir. Meselâ, müverrih. Vasıf Efendi ona *Tarih-i Gazan*, Ahmed Hanifzade ise *Tarih- al-i Cingiz* adını vermektedir. Rus müverrihi Smirnov bu tarihî eserin değeri hakkında şunları yazmaktadır: ... zenginliği ve tenevvüü itibarı ile bu eser, elimizdeki Kırım tarihine ait Türk kaynaklarının hepsinden üstündür. Bu esere en eski Kırım – Tatar tarihinin ansiklopedisi de denebilir⁷⁴.

2). V.D. Smirnov tarafından Muhtasar Tarih adı verilmiş olan Kırım hanlığına el yazma tarihi. Eser XVIII. Asrın sonunda (belki de 1795 de, Osman Ağa tarafından) yazılmış olup Seyyid Muhammed Rıza tarihinin kısaltılmış şeklidir. Bu tarihten muhtelif parçalar A. Negri tarafından Rusça olarak neşredilmiştir⁷⁵. Negri'nin el yazması 257 sahifeden ibarettir.

3). Saadet Giray Han'ın yeğeni olup XVII. asrın sonu ve XVIII. Asrın başında yaşamış olan Derviş Muhammed Giray bin Mübarek Giray Cingizi'nin *isimsiz tarihi*. 1683–1703 yıllarını ihtiva eden bu eser Kırım'ın dahilî işlerine dair birçok tafsilât vermektedir. (Viyana kütüphanesinde 86 sayı altında mahfuzdur).

4). Halim Giray'ın *Gülbin-i hânan* eseri.

⁷³ Ondan bazı parçalar Kazanlı Profesör Kazım-Bek tarafından *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetçeniya* dergisinde (1855, ks. VI) neşredilmiştir; tam Rusça tercümesi yine Kazım-Bek tarafından Kazan'da 1832 de yapılmıştır. (Rıza Muhammed Seyyid, *Istoriva Kınmskih Hanov*, 1466–1717, g.g. XXX + 344 sahife).

⁷⁴ V.D. Smirnov, *aynı eser*, s. XIV.

⁷⁵ *Zapiski Odesskogo Obşçestva istorii i Drevnostey*, cilt I, s. 379–392.

5). 1200 sahifeyi müteceviz *Funduklulu Tarihi*. XVII. Asrın sonu ve XVIII. Asrın başında yaşamış olan Funduklulu, uzun müddet Osmanlı sarayında bulunduğundan Osmanlı imparatorluğunun birçok mühim devlet esrarına vakıf idi. Eseri Osmanlı imparatorluğu ile Kırım hanlığının 1655 den 1720 yılına kadar vekayiini ihtiva eder. (Vi-yana kütüphanesinde mahfuzdur. No MXT 343, a-d; aynı yerde 83 sayı altında Vecihi Efendi Tarihi – *Tarih-i Vecihi* dahi mevcuttur).

6). Türk müverrihi Hüseyin Hazerfen'in *Telhis el-Beyan fi kavanin-i al-i Osman* adlı eserinin 9. faslı. *Kavanin Hanan-ı Kırım* başlığını taşıyan bu fasılda Kırım Hanlığının iç teşkilat sistemi anlatılmaktadır. (Hariciye Nezaretinin Tedrisat Şubesi Kütüphanesi No 357). Bu eserin müellifi 1691 de vefat etmiştir⁷⁶.

7). Türkiye hariciye nazırı Resmî ahmed Efendi'nin *Hulase-İhtibar* adlı eseri. Türkiye'nin Rusya ile 1769–1776 yılları harbine dair notları. Bu notlarda Kırım'dan bahsedilmektedir. (Leningrad Üniversitesi kütüphanesinde iki nüsha el yazması vardır.)⁷⁷

8). Ebulgazi Bahadır Han, Rusça tercümesi *Rodoslavnaya istoriya o tatarah*, 1762 cilt I ve II⁷⁸.

Bunlara muhtelif dillerde yazılmış tarihî el yazmalarını, meselâ, Karaim Türklerinden İlya oğlu Rabi-Azariya'nın Şahid Giray devri vakaîini anlatan el yazmasını da ilave etmek lazımdır⁷⁹. Kefe polis müdürü dominiken Emilio Dortelli d'Askoli tarafından yazılıp 1634 de basılmış olan *Karadeniz ve Tataristan'ın Tasviri* adlı eser de Türk Kırım'ın tarihine ait kaynaklar cümlesine ithal edilmelidir⁸⁰. Türk

⁷⁶ Smirnov'un, *Krimskoye hanstvo do XVIII st.* (s. IX–XXIV) eserinde bu Türk tarihçileri hakkında malûmat vardır.

⁷⁷ *Sok dosloprimeçatelnogo. Zapiski Resmî Ahmed Efendi turetskogo ministra inostrannih del, o suçnosti, načale i vajneyşih sobitnyah voynu, proishodivşey mejdu Visokoy Portoy i Rossiyey ot 1182 po 1190 god hicri (1769–1776)*, bak: *Biblioteka dlya çteniya*, cilt I, St. Petersburg 1842, s. 33–110; *Sobraniye soçineniy Senkovskogo*, cilt IV, s. 234–344, St. Petersburg 1859.

⁷⁸ Keza; Abulgasi Bahadır Chan, *Historia Mongolorum et Tartarorum*, Kazan 1825; yine aynı müellifin, *Historie genealogique de tartares...* Leyden 1726.

⁷⁹ Vremennik, *Moskovskogo Obşçestva istorii i Drevnostey*, kitap 24, Moskova 1856, s. 101–134. *Sobilya, sluçivşiyesya v Krimu v Isarstvovaniye Şahin Girey Hana*.

⁸⁰ Rusça tercümesi, Odessa 1902.

Kırım'a ait münakaşalı, fakat kıymetli bazı malûmat Rus (bak: *Rus vakayinameleri külliyatı*), Ukrayna, Litvanya ve Lehistan vakayinamelerinden de istihraç edilebilir. Muhtelif şahıslar tarafından toplanıp neşredilmiş vesika dergileri de Türk Kırım'ın tarihi için hususî bir kaynak grubu teşkil eder. Meselâ:

1). V.V. Velyaminov-Zernov; *Materyali dlya istorii kırımского hanstva, izvleçenmye iz Moskovskogo Glavnogo Arhtva Ministerstva İnostrannih Del*, St. Petersburg 1864 g. (Feyzhanov tarafından kopye edilmiş ve Rusçaya tercüme edilmeden basılmıştır).

2). Türk Kırım'ın siyasî ve diplomatik vesikalarını ihtiva eden dergiler grubuna Kırım – Türk tarihçisi Abdullah Zihni Soysal'ın çok kıymetli olan şu eseri de dahildir: A.Z. Soysal, *Z dziejow Krymu*, Warszawa, 1938, pp. 112. (Lehistan'ın muhtelif arşivlerinde bulunan han yarlılarının müellif tarafından 1931–1938 yıllarında toplanıp bir araya getirilmiş izahlı bir dergisidir.)

3). V.D. Smirnov; *Sbornik nekotorih vajnih izvestiy i ofitsialnih dokumentov kastelno Turstii, Rossii i Krıma*, Petersburg 1881 g.

4). G.F. Karpov, *Pamyatniki diplomatiçeskih snoçeniy Moskovskogo gosudarstva sKırımskoyu i Nogayskoyu or damı i Turtsiyev*, cilt I, 1474–1505 (Rusya Hariciye Nezareti arşivinden alınmış olan bu vesikalar Kırım'a dair 1 ve 2 sayılı ve Nogaylara dair 1 sayılı serfi defterlerinin muhtevasını teşkil eder).

5). V. Tizenhauzen; *Sbornik materyalov, otnosyaşçihhsya k istorii Zolotoy Ordı*, Cilt I, *İzveçeniye iz seöineniy arabских*, Petersburg 1884 (Bu dergide Kırım ülkesine dair bazı malûmat mevcuttur).

6). Kırım'a dair bazı malûmat için şu esere müracaat edilebilir; *Materyali dlya istorii vzaimnih otnoşeniy Rossii, Polşi, Moldavii, Valahii i Turtsii v XIV–XVI v., sobranniye V.A. Ulyanitskim, M. 1887 s. VII + 244* (Çteniya Moskovskogo obşçestva istorii i drevnosti, 1887, cilt III).

7). *Knigaposolskoy metriki velikogo knyazyta Litovskogo, izadaniye Moskovskogo obşçestva istorii i drevnosti*, 1843, kn. I–II.

8). F. Laşkov, *Materyali dlya istorii vtoroy turetskoy voyny 1787–1792 g.g.*⁸¹

9). *Istoriçeskiye i diplomatiçeskiye sobranii del, proishodivşih mejdu rossiyskimi veliklimi knyazyami i bivşimi v Krime tatarskimi tsaryami s 1462 po 1533 g.* adlı eserde, Türkiye ile Kırım'ın 1474–1531

⁸¹ *Tavrıda İlmî Arşiv Komisyonunun Haberleri*, No, 9, s. 71–88; No, 10, s. 79–106; No, 11, s. 75–81.

yıllarına ait mektupları ihtiva eden *Diplomatiçeskoje priloeniye*'nin 39. nüshası⁸².

10). Reşetilov arşivindeki el yazmaları arasında Kırım'a dair malûmat vardır⁸³.

11). *Sbornik Muhanova*'nin 22–26 sayılarında da Kırım ile olan ilk münasebet hakkında aynı malûmat mevcuttur. (Litvanya kaynaklarına göre).

12). Dogel, *Diplomatiçeskiy Kodeks materyalov o Rossii i Polşe*, cilt III – *Otnoşeniya Polşi k kazakam, krımu i Turtsii*⁸⁴.

13). *Stateymy spisok stolnika Vasiliya Tyapkina i diyaka Nikolaya Zotova posolstva v Kırım v 1860 g. dlya zaklüçeniya Bahçisarayskogo dogovora*, Odessa 1850, s. VI + 284 (III t. *Zapiski Odesskogo Obşçestva is tori i i Drevnostey*), keza F. Laşkov tarafından neşrolunan 1587–1588 yılları cetveli⁸⁵.

14). *Akti otnosyaşçiyesya k istorii yujnoy i zapadnoy Rossii*, c. 1–14 St. Petersburg 1863–1864 (1361–1678 yıllarını ihtiva eder). Bu eserde de Kırım'a dair bir çok malûmat bulmak mümkündür.

15). Rusya Tarih Cemiyetinin 130 ciltten ibaret olan *Sbornik*'terinde de Kırım hakkında malûmat bulunur.

16). Panin'in evrakı arasında I. Türk harbine dair bazı malûmat mevcuttur⁸⁶.

Muhtelif zamanlarda muhtelif milletlere mensup müellifler tarafından yazılmış hatıra ve seyahatnameler de Türk Kırım'a dair kıymetli malûmat verilmektedir. Bunların en mühimlerini aşağıya alıyoruz:

1). Jean – Dall – Luk, *Opisaniye perekopskih i nogayskih tatar*⁸⁷.

2). General Manstein, *Opisaniye Bahçisarayskogo dvorsta*⁸⁸. Aynı müellifin, *Zapiski Manştayna o Rossii 1727–1744 g.* St. Petersburg 1875 g.

⁸² *Zapiski Odesskogo Obşçestva istorii i Drevnostey*, cilt V, s. 267–419.

⁸³ *Russkiy Arhiv*, 1865, s. 805–851.

⁸⁴ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesçeniya 1842*, No: 11, 1843 No: 6.

⁸⁵ *Stateymy spisok moskovskogoposlannika v Kırım hana Sudakova v 1587 i 1588 g.g.*, Simferopol 1891; *Stateymy spisok moskovskogo poslannika v Kırım Semena Bezobrazova v 1594 g.*, Simferopol 1892.

⁸⁶ *Russkiy Arhiv*, 1878, kitap 3, s. 426–482.

⁸⁷ *Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, cilt XI, s. 467.

⁸⁸ *Oteçestvenniye Zapiski*, 1824, ks 19, No 31, s. 75–84.

3). G. Beauplan, *Opisaniye Ukraini*, Eserde Kırım Türklerine hususî bir fasıl ayrılmıştır. (XVII. asrın ilk yarısının sonlarına ait olan bu kıymetli kaynak birkaç defa tabedilmiştir.

4). Martin Bronewski, *Opisaniye Krıma*⁸⁹.

5). General Minih'in Kırım seferi hakkındaki (1683–1727) *Dnevnik*'ı, Odessa 1860; aynı müellif, *Zapiski*⁹⁰.

6). Kniaz Dolgorukiy, *Dnevnik*, 1773⁹¹.

7). Engelhardt, 1766–1836 yıllarında yazmış olduğu *Zapiski*, Moskova, 1867⁹².

8). Venedikli Marco Polo'nun XIII. Asırda seyahati, (birkaç defa basılmıştır)⁹³.

9). Akademisyen Pallas'ın 1793 ve 1794 yıllarında Kırım seyahati⁹⁴.

10). Asfeld'in Kırım seyahati.⁹⁵,

11). Jean Besse'in 1829–30 Da Kırım tariki ile yaptığı seyahat⁹⁶.

12). W. Bronewski'nin 1822 de Kırım Seyahati⁹⁷.

13). Brunner'in İstanbul tariki ile Kırım'a seyahati⁹⁸.

14). Comte de Castre'ı seyahatnamesi⁹⁹.

⁸⁹ *Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, cilt VI, s. 333–365.

⁹⁰ *Zapiski inostrantsev o Rossii XVIII v.*, cilt II, St. Petersburg 1874, Şubinskiy tarafından neşredilmiştir.

⁹¹ *Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, cilt VIII, s. 182–187.

⁹² Engelhardt M. Und Parrot Fr., *Reise in die Krim und Kauskasus*, Berlin 1815, Bd, I–II.

⁹³ Aug. Burk tarafından Rusça neşredilmiştir. Almanca tercümesi Şenyakin'indir. Moskova, 1863.

⁹⁴ *Zapiski Odesskogo İstorii i Drevnostey*, cilt XII, s. 62–208, cilt, XIII s. 35–92.

⁹⁵ *Asfeld, Halsan – Gherai, Sultan de Crimée, ou voyage et souvenirs du due de Richelieu, president du conseil des ministres recueillis, sur des témoignages authentiques, ou l'on a melè plusieurs fragments des Mèmoires inédits de cet homme célèbre, avec des notes explicatives, un Rèsumè de l'histoire de Crimée et des aperçus sur le commerce, la langue, la litterature la religion, le moeurs et les des Tatares et de la Nouvelle Russie, Paris 1827, pp. 208.*

⁹⁶ Besse Jean Charles, *Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Armènie, en Asie-Mineure et a Constantinople en 1829 et 1830 etc.*, Paris 1838, pp. 464.

⁹⁷ W. Bronewski, *Podròò do Tauryki*, Wilno 1828.

⁹⁸ Brunner Sam, *Ausflug über Konstantinopel nach Taurien im Sommer 1831*, Galen und Bern, 1833. (Rusça tercümesi *Biblioteka dlya çteniya*'dadır.

⁹⁹ Le Comte de Castre, *Relation d'un voyage sur le bord Septentrional de la mer d'Azoff et en Crimée... etc.* Paris, 1826, pp. 381.

- 15). Clarke'nin seyahatnamesi¹⁰⁰.
- 16). Colebrooke'nin seyahatnamesi¹⁰¹.
- 17). Anatole Demidoff'un 1837'de seyahati¹⁰².
- 18). Dubois de Montrepeux'nün seyahatnamesi¹⁰³.
- 19). Grimm'in seyahatnamesi¹⁰⁴.
- 20). Maria Guthrie'nin 1795–1796 yıllarında Kırım seyahati¹⁰⁵.
- 21). Mari Holderness'in Kırım'a seyahati (bir İngiliz kadın olup Kırım'da 1816'dan 1820'ye kadar yaşamıştır)¹⁰⁶.
- 22). Jeger ve Lihaçov'un 1825'de Kırım seyahatları¹⁰⁷.
- 23). Kaczkowski'nin Kırım seyahati¹⁰⁸.
- 24). İvan Muravyev – Apostol'un 1820'de Kırım seyahati¹⁰⁹.
- 25). P. Sumarokov'un 1799'da Kırım ve Besarabya seyahati¹¹⁰.

¹⁰⁰ Clarke Edouard Daniel, *Voyage en Russie, en Tatarie, et en Turquie*, Paris 1813, v.v. 1–2.

¹⁰¹ Colobrooke Edw., *Journal of two visits to the Crimea, in autumns of 1854 and 1855, with remarks on the campaign*, London 1856, pp. IV + 216.

¹⁰² Demidoff Anatole, *Esquisse d'un voyage dans la Russie Méridionale et la Crimée*, Paris 1838, p. 102. (Bu eser hemen hemen bütün Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Rusça tercümesi Moskova'da 1853 neşredilmiştir. A. Demidov, *Puteşestviye v Yujnuyu Rossiyu i Krim çerez Vengriyu, Valahiyu i Moldaviyu, sovrşennoye v 1837g. s. 543*.)

¹⁰³ Dubois de Montrepeux Fred, *Voyage autour du Caucase chez les TC-Herkasses et les Avkhases en Géorgie, en Arménie et en Crimée avec un atlas géographique, archeologique géologique*, Paris 1839–1840, v.v. 6. (5. ve 6. ciltleri Kırım'a aittir).

¹⁰⁴ Grimm Aug. Theod., *Wanderungen nach Südosten T. Teil: Die Taurische Halbinsel*, Berlin 1855, pp. 233.

¹⁰⁵ Guthrie M., *A tour performed in theyears 1795–1796 through the Taurida or Crimea...*, etc. 1802, pp. XXIV+ 446.

¹⁰⁶ Holdernes M., *Journey from Riga to the Crimea, with some account of the Colonists of new Russia*, London, 1823, pp. VIII + 316.

¹⁰⁷ Jager B., *Reise von St. Petersburg in die Krim...*, etc. Leipzig 1830.

¹⁰⁸ Kaczkowski C, *Dziennik podróży do Krymu*, Warszawa 1829.

¹⁰⁹ Murawiew Apostol I. de, *Reise durch Taurien im Jahre 1820*, Berlin 1825, pp. VI + 249. *Puteşestviye po Tavride v 1820 g.*, Petersburg 1823.

¹¹⁰ Soumarokoff, *Reise durch die Krim und Bessarabien im Jahre 1799*. Leipzig 1802, pp. 230. *Puteşestvie po vsemu Krimu i Bessarabii v 1799 g. s istoričeskim i topografičeskim opisaniem vseh leh mest*, Moskova, 1800, s. 6 + 238.

26). Wladimir Bronewskiy, *Obozreniye yujnogo berega Tavridu v 1815 g.*, Tula, 1822, 192 sahife¹¹¹.

27). Kleemann N., *Puteşestviye iz Veni v Belgrad i Novuyu Kiliyu, a takje v zemli bucatskih i nogayskih tatar i vo ves Krim*, St. Petersburg 1783, 4 + 250 sahife¹¹².

28). Maria Kraven, *Puteşestviye v Krim i Konstantinopol v 1786 godu...* etc., Moskova 1795, VIII + 524 sahife¹¹³.

29). Pavel Sumarokov, *Dosugi krimskogo sudyi ili vtoroye puteşestviye v Tavridu*, St. Petersburg 1803, cilt I, 226 sahife, cilt II, 244 sahife¹¹⁴.

30). Safonov, *Zapiska o tom skolko ya pomnyu o Krimskom i Turetskom pohodah 1796 g.*, Odessa 1836.

31). İvan Kurilov, *K istorii pograniçnyh naşih snoşeniy s Krimskim hanstvom. Putevoy jurnal sekun-mayora Mironova v komandirovku ego k Krimskomu hanu v 1755 g.*¹¹⁵

¹¹¹ Kırım Türkleri hakkında malûmat veren kısmında (s. 186) bilhassa yollar inşa edildikten sonra Kırım'ın iktisadî bir ehemmiyet kesbedeceğini tebsir etmektedir, (s. 190–191); W. Bronewski, *Blicke aufdie südliche Küste Tauriens im Jahre 1845*, Petersburg 1825.

¹¹² E. Kleemann'ın seyahatnamesi tarafsızlığı ve tenevvüü itibarı ile dikkate şayandır. Meselâ, Han'ın merkezlerinden biri olan Kovşan'ın tasviri (s. 56–60), Hanın saraydan hareketi (s. 61), Kırım'ın Nogaylarla meskûn bölgesi hakkında verdiği malûmat (s. 71–73); Bahçesaray'ın tasviri (s. 104–106), Kırım Türklerinin karakteristiği (s. 152–199), Mirzalığın izahı (s. 57, 202, 214). Nogayların tasviri (s. 216, bilhassa Küçük Tataristan ile komşu memleketler arasındaki ticarî münasebetlere dair verdiği malûmat kıymetlidir, (ks. XXI) Burada müellif bir tüccar olması itibarı ile, esaslı müşahadeler kaydetmektedir. Kırım'da çeki ve para sistemi hakkında da malûmat vardır. Almanca aslı, Kleemann, *Reisen von Wien über Belgrad bis Killianowa... durch die Hogaiartaren in die Krim 1773*; N. Kleemann, *Tagebuch der Reisen*. Prag 1783.

¹¹³ M. Karaven'ın seyahat notlarında Bahçesaray'daki han sarayının tasviri vardır.

¹¹⁴ Sumarokov'un seyahat notlarında müstevlî Rus tabiatı bariz bir surette kendini göstermektedir. Sumarokov'a göre, *Kırım Rus hakimiyeti altında sevinçli mesut günlerini terennüm edecek s. 134 ve tatarların Kırım'ı tamamı ile terk etmeleri Kırım için bir saadet teşkil edecek*. Bunun için de Tatarları Orenburg gibi daha uzak bozkırlara sürmeli ve topraklarını küçük arsalar halinde Rus muhacirlerine vermeli (s. 167–170). Sovyet hükûmeti çar asilzadesi Sumarokov'un bu arzularını 1944–1946 yıllarında tahakkuk ettirdi. Sumarokov'a göre, Kırım Rus imparatorluğunun emniyetle dayanabileceği zengin ve istismar edilebilecek bir müstemlekesidir (s. 180).

¹¹⁵ *Kiyevskaya Starina*, 1885, No 2, s. 339–356.

32). *Puteşestviye v poludennuyu Rossiyu v pismah, izdanmh Vladimirov izmailovm, ks. I-IV*, Moskova 1802 g.¹¹⁶

33). N.S. Vsevolojkskiy, *Puteşestviye çerez Yujnuyu Rossiyu, Kırım i Odessu v Konstantinopol, Maluyu Aziyu... v 1836 i 1837 g.g.*, cilt I-II, Moskova 1839¹¹⁷.

34). Marmon Ragoussky, *Puteşestviye v Vengriyu, Transilvaniyu, Yujnuyu Rossiyu, po Krimu (Fransızcadan tercüme)*, cilt I-V, Moskova 1840.

35). Şişkina, *Zametki russkoy putşestvennitsı po Rossii v 1845 g.*, Cilt 1-2, Petersburg 1848.

36). Vanzetti Titus, *Excursion en Crimée, faite dans l'automne de l'année 1835*, Odessa, 1836.

37). Webster I., *Travels through the Crimea, Turkey and Egypt, performed during the years 1825-1828*, London 1830.

38). Alexander capitaine James Edward, *Travels to the seat of War in the East, through Russia and Crimea in 1828*, vol. 1-2, London 1830.

39). Woenzel I. von, *Aantee keningen gehouden op eene Reise door Turkyen, Natolien de Krim en Russland in de laaren 1784-1789*, t. 1-2, Constantinopol, 1791-1794.

40.) Gamba, *Voyage dans la Russie meridionale particulièrement dans les provinces situés au delè du Caucase 1820-1824*, Paris 1826.

¹¹⁶ Izmailov'un seyahati 1799 yılına tesadüf eder. Müellif Karadeniz ticaretiyle meşgul oluyor (cilt II, s. 186-187); Kırım Türklerini tetkik ettiği eşyanın ancak bir kısmı gibi mütalaa ediyor (s. 125, 175); II. Katerina'nın Kırım'ı zapt etmekle onu mesut ettiği ve bu ülkenin Rusya'yı zenginleştireceği kanaatindedir, (s. 198-199, 266).

¹¹⁷ N. Vsevolojkskiy, tarihî hakikatlerin hilâfına olarak Kırım'ın *eşkıyalar yatağı* olduğunu ve Katerina tarafından istilâ edilmesi Kırım için bir saadet teşkil edeceğini iddia etmektedir, (s. 24) Onun Kırım Türklerini tasviri (s. 29); Kırım bağıcılığına bağladığı ümit (s. 45-46); Rus ticareti için Kırım'a verdiği büyük ehemmiyet ve Kırım'a kâfi miktarda Rus sermayesi girmediği için sanayi ve ziraatın yeter derecede gelişmemesi ve saire hakkındaki mütalaları tamamı ile boştur. Bu münasebetle *Puteviye zapiski po mnogim rossiskim guberniyam 1820 g. Gavril Gerakova*, St. Petersburg 1818, ve keza, *Prodoljeniya putevih zapisok po mnogim rossiskim guberniyam v 1820 i naçale 1821 g.*, St. Petersburg 1830, eserlerini kaydı ihtiyatla mütalaa etmelerini okuyucularımıza tavsiye ederiz.

- 41). Henderson E., *Biblical researches and travels in Russia including a tour in the Crimea*, London 1826.
- 42). Goebei Fr., *Reise in die Steppen des südlichen Russlands*, t. 1–2, Dorpat 1837.
- 43). Vitsen N., *Nord en Oost Tartaryen behelzende eene beschrijving von verscheidene Gewesten*, t. 1–2, Amsterdam 1785.
- 44). Kohl I. G., *Reisen in Südrussland*, t. 1–2, Dresden 1841.
- 45). Lyall R., *Travels in Russia, the Crimea, Caucasus and Georgia*, t. 1–2, London 1825.
- 46). Naruszewicz Adam, *Tauryka Diaryusz*, Warszawa, 1787 v3 1805.
- 47). Potocki Jean, *Mémoire sur un nouveau périple du Pont Euxin*, Wienne 1796.
- 48). Reuilly I., *Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire*, Paris 1806 (İngilizce tercümesi vardır).
- 49). Spencer E., *Travels in Circassia, Krim, Tartary... etc.* In 1836, London 1837, vol. 1–2.
- 50). Struve, *Reise eines Jungen Russen von Wien über Jassy in der Krim*, Gotha 1801, (Fransızca tercümesi vardır).
- 51). Taitbout de Marigny, *Voyage en Circassie fait en 1818*, Bruxelles, 1821.
- 52). Schatter, *Bruchstücke aus einigen Reisen nach dem südlichen Russlandin 1822–1828*, Galen, 1830.
- 53). Kosmeli, *Rhapsodliche Briefe auf einer Reise in die Krim und Türkei*, Halle 1815.
- 54). King I., *Bemerkungen über Russland und die Krim*, Leipzig, 1788.
- 55). Chevalier I., *Voyage de la Propontide du Pont Euxin*, t. 1–2, Paris 1800; aussi *Resatili-Propotiden*, t. 1–3, Stockholm 1802.
- 56). Schlegel, *Reisebemerkungen über Weissrussland, Kleinrussland, Ukraine, die Krime...*, etc. Meiningen, 1832.
- 57). Tott, *Mèmoires sur les Turcs et les Tartares*, t. 1–3, Amsterdam 1785.
- 58). Thounmann M., *Descriptions de la Crimée*, Strasbourg 1786.
- 59). Canale M.G., *Delia Crimea*, Genow 1855, t. 1–3.
- 60). Lagorio F., *Abregè historique des rèvolutions et du commerce de la Tauride*, Odessa 1830.

Tarihî hâdiselere şahit olan şahsiyetlerin mektupları da teferruata taallûk eden bir çok faydalı malûmat verebilir. Meselâ, II. Katerina ile Avusturya imparatoru II. Josef arasında taati edilen mektuplar, Zaporoj askerî kumandanı Sirka tarafından Kırım han'ına yazılan mektuplar¹¹⁸, Elisabeth Graven'in mükâtebesi¹¹⁹ ve yahut Potemkin'in 6 ciltlik 1806 da yazılmış olan, *Tavrida eyaletinin tasviri, 1783 de General İgelstrom'un Kırım tasviri. A. Skolskiy, 1783 de Kırım'ın işgali* başlıklı makalesinde bunlardan bahsetmiştir. (*Jurnal Ministerstva Narodnogo Provesçeniya, 1841, IV ks. II*).

Umumiyetler Kırım'a dair vesika, evrak ve kaynaklardan alınıp neşredilen ayrı ayrı parçaların hepsini bir araya getirmeğe bu makalemizin hacmi müsait değildir. Daha etraflı malûmat için G. Gennadi ile Ars. Markeviç'in Kırım'a dair bibliyografya rehberine müracaat etmek icap eder¹²⁰. Kırım'a dair bütün dünya dillerindeki eserleri bir araya getirmiş olan kırımîyat mütehasısı alim Bertie de la Garda'nın *Tavrika* kütüphanesi, Kırım bibliyografyası bakımından baş vurulacak en mükemmel bir kaynaktır. Bu zengin kütüphane 1923 de Yalta'dan Akmesçit'teki *Tavrida Merkezi Müzesine* nakl olunmuştur. İkinci Dünya Savaşı esnasında çok mutazarır olan bu kıymetli kütüphanenin bugünkü vaziyeti malûm değildir.

Türk Kırım'ın yeni ve en yeni tarihi için, o cümle Kırım Türklerinin 1880–1945 yıllarındaki millî kurtuluş mücadeleleri hakkında, bibliyografya rehberi olmak üzere, Dr. E. Kırtmal'ın, *Der national Kampfder Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918*, Emsdetten (Westf), 1952, (Bibliographic Spezielle Literatur, der Nationalkampf der Krimtürken betreffend).

¹¹⁸ *Perepiska Ekaterim Velikoy s Germanskim İmperatorom İosifom II. 1774–1790 g.* (Russkiy Arhiv. 1880, cilt I. s. 210–372, bilhassa 356–372).

¹¹⁹ Graven Elisabeth, *A journey through the Crimea to Constantinople...* etc. Written in the years 1786, Vienna 1800, pp. 463.

¹²⁰ G. Gennadi, *Spisok soçineniy o Krime (Zapiski odesskogo Obşçestva İstorii Drevnosley*, cilt VI. S. 623–646). Bu rehber 1860 yılında tertip edildiği için eskimiş sayılır. Yeni bir eser olarak şunu gösterebiliriz. *Taurica – Opit ukazatelya soçineniy, kasayuşçihssya Kırıma i Tavriçeskoy guberniy voobşçe, tertip eden, Ars. Markeviç*, Simferopol 1894. (*Tavrida İlmi Arşiv Komisyonunun Haberleri*'nden iktibas edilmiştir.) bu eserin nadir bir nüshası İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

Türk Kırım'ın Tarihi Üzerinde İlmî Çalışmalar

Türk Kırım'ın tarihine dair yazılmış eserler çok değildir. Mamafih, muasır tarih ilminin talep ettiği usul bakımından bu eser üstelik eskimiş, şüpheli ve kifayetsiz olmasaydı, bu hal yine büyük bir noksan teşkil etmezdi. İlk zamanlarda yazılmış olan aşağıdaki eserler de bunu müşahede etmekteyiz:

Adam Naruszewicz, *Tauryka czyli wiadomości starożytnie i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów*, Warszawa, MDCCLXXXVII¹²¹.

Sestrenczewicz de Bohusz, *Historie de la Tauride*, eserin 16. kitabı¹²².

Castelnau, *Essai sur l'histoire de la Nouvelle Russie*, St. Petersburg 1727, t. III.

Langles, *Notice chronologique des Khans de Crimée*¹²³.

Daha geniş evsafi haiz bulunan aşağıdaki eserler de Kırım'a dair malûmat bulmak mümkündür.

Deguignes, *Historie générale de Huns, des Turcs, des Mongols...*, etc, Paris 1747 (Hunların, Türklerin, Moğolların ve sair tatarların tarihi umumisi) adını taşıyan bu eser Hüseyin Cahid Yalçın tarafından Türkçeye çevrilip 1924 de İstanbul'da basılmıştır.

Howarth, *History of the Mongols*, London 1880, cilt II, fasıl 7, s. 448–625 de Kırım ülkesinin tarihi bahis mevzuu edilmektedir.

Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha 1857. Bu eserde Kırım'a dair çok az malumat vardır.

Bu müelliflerden Hammer ile Howarth'ın eserlerine daha çok ehemmiyet vermek lâzımdır. Çünkü bunlar Avrupa tarih ilmince henüz malum olmayan şark, bilhassa Türk kaynaklarından bir dereceye kadar istifade etmişlerdir. Fakat kaynaklar tenkit edilmeden alındıkları için ve bir çok hatalara düştüklerinden dolayı bu müelliflerin eserleri ihtiyat ile mütalaa edilmelidir. Gösterilen diğer eserlerin halihazırda yalnız bibliyografya bakımından kıymeti kalmıştır.

¹²¹ *Tavrikiya ili izvestiya drevneyşiyey i noveşiyey o sostoyanii Krıma i ye go titelyah do naših vremen Adama Naruşeviça*, Kiyev 1788 (Adam Naruşeviç'in eserinin Rusça tercümesi).

¹²² Brunswick, 1800, cilt I–II, İkinci tabı 1824. Rusça tercümesi, *Istoriya o Tavrii Sestrentseviça Boguşa*, St. Petersburg 1806, cilt, s. 218–409.

¹²³ *Voyage de Bengale à Petersbourg*, Paris, An X (1802), t. II, pp. 218–409, t. III. pp. 325–492, eserinde ilave.

Aynı cinsten eserler cümlesine şunları da ilâve etmek lazımdır:

- 1). Barker (W. Burkhardt), *A short historical account of the Crimea, from the earliest ages during the Russian occupation, compiled from the best authorities*, London 1855, pp. XVI + 236.
- 2). Canale Michele, *Delia Crimea, del suo commercio e de suoi dominatori, dalle origini finiai di nostari commentatori storici*, Genova 1861, v. 3.
- 3). Grant Anthoni, *An historical sketch of the Crimea*, London 1855, pp. 116.
- 4). Milner F., *The Crimea: its ancient and modern history: the Khanes, the Sultans and the Czars. With sketches of the scenery and people. Author of the Baltic..., etc.*, London 1855.
- 5). Ter – Abramov, *İstoriya Krıma s geografiçeskimi i uçenimi issledovaniyami*, Feodosia, 1865.

V.D. Smirov'un aşağıdaki eserleri de, toplamış olduğu materyal bakımından çok mühim olmakla beraber, eskimiş sayılır.

- 1). *Krımskoye hanstva pod verhovenstvom Ottomanskoy Portı do naçala XVIII Stoletiya*, St. Petersburg, 1877, sah. XXXV + 718.
- 2). *Krımskoye hanstva pod verhovenstvom Ottomanskoy Portı v XVIII stolletii*, Odessa 1889, sah. 252.

Büyük hata ve noksanları ihtiva eden bu eserler üstelik müellifin millî ve siyâsî temayüllerinden de müteessirdir:

- 1). Akademisyen M. Gruşevskiy'in de kaydettiği gibi bu eserlerde Batı Avrupa kaynakları katıyen nazarı itibara alınmamıştır¹²⁴.
- 2). Bizzat müellif tarafından da itiraf edildiği gibi bu eserlerde Batı Avrupa kaynakları katıyen nazarı itibara alınmamıştır¹²⁵.
- 3). Bu eserlerde müellifin Rus emperyalist temayülü bariz bir surette kendisini göstermekte ve bu hal müellifin Türk Kırım'ın tarihini ilmî bir surette tetkikine mani olmaktadır.

Karamzin'den başlamış Pokrovskiy'e kadar yazılmış olan umumî tarih kitaplarında da Türk Kırım'a dair bazı malûmata rastlanabilir.

¹²⁴ M. Gruşevskiy, *Istoriya Llkramı–Rusi*, cilt IV, s. 320 otlar 3 ve başkaları.

¹²⁵ V.D. Simirov, *Krımskoye Hanstva pod verhovenstvom Ottomanskoy Portı do naçala XVIII v.*, s. XXXII–XXXIII.

Fakat en çok malûmatı S.M. Solovyev'in En kadim zamanlardan itibaren Rusya Tarihi (cilt I–XXIX) nda, M. Kostomarev'un hetmanlık devrine dair eserlerinde (Bogdan Hmel'nitskiy, Ruina, Mazepa i mazepıntsi ve saire) ve M.S. Gruşevski'nin Ukrayna–Rusinin tarihinde bulmak mümkündür.

Ayrı ayrı kitap, risale ve küçük makaleleri tetkik ve hele tadat etmek imkân haricindedir. Fakat bunlar arasında bulunan bazı eserleri ve yahut makaleler grubunu kaydetmek icap eder. Kırım'ı ve Kırım'a dair bibliyografyayı öğrenmek için *Odesa tarih Cemiyetinin* 33 ciltten ibaret *Zapiski'sı* ile *Tavrida* (Kırım) vilayeti İlmî Arşiv Komisyonu'nun 57 ciltten ibaret *İzvestiya'sı*tu bilhassa göz önünde tutmak lazımdır¹²⁶. *Moskova Tarih Cemiyetinin* organı olan *Çteniya* bu hususta pek az eser vermiştir. Bu ilim cemiyetlerinin neşrettikleri tetkikler arasında her şeyden evvel, Türk Kırım'ın dahilî tarihine taallûk eden eserleri ayırıyoruz:

F.F. Laşkov, *Kırım Tatarlarının toprak mülkiyeti hakkında tarihi tetkikler*, Akmeşcit 1897 ve buna ilave olarak *Kırım Tatarlarının toprak mülkiyeti tarihine ait vesikalar dergisi*, Akmeşcit 1897. bu vesikalar 1530 dan 1806 yılına kadar olan devri ihtiva etmektedir¹²⁷. Aynı müellifin *Kırım Hanlığında köy cemaatı*, Akmeşcit 1887. Yine aynı müellifin *Kırım Hanlığındaki belliklere dair arşiv vesikaları*¹²⁸ ve başkaları¹²⁹.

Blümenfeld'in *Kırım Tatarlarının Toprak mülkiyeti*, Odessa 1888; Berezin'in *Kırım Hanlarının Tarhanlık yarlıkları*¹³⁰ adlı tetkiki de dikate şayandır.

Ceneviz kolonilerinin sukutunu ve XV. Asrın ortasında Kırım Hanlığının kuruluşunu münhasıran Ceneviz kaynaklarına istinaden tenvir eden Colli'nin makaleleri de ayrı bir grup teşkil eder. Colli'nin

¹²⁶ Bu periyodik neşriyatın ekser makaleleri Ars. Markeviç'in yukarıda adı geçen rehberinde dercedilmiştir.

¹²⁷ *Tavrida İlim Arşiv Komisyonunun Haberleri*, No, 21–26.

¹²⁸ *Trudi VI Arheologičeskogo Syezda v Odesse*, cilt IV, Odessa 1889, 96–110.

¹²⁹ Şahin Gerey – posledniy krımskiy han (*Kiyevskaya Starina*, Eylül 1886), *Statističeskiye svedeniya o Krune, soobşçenniye kaymakamamamı v 1783 godu (Zapiski Odeskogo Obşçestva istorii i Drevnostey*, cilt XIV), *Materiyali dlya istorii 2-y turetskoy voyny 1787–1791 g.* Simferopol 1890 ve saire.

¹³⁰ *Zapiski Odeskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, cilt VIII, s. 1–23.

makaleleri şunlardır; *Hacı Giray Han ve Onun Siyaseti*¹³¹, *Keefe'nin sukutu*¹³² *Keefe'nin 1474–1475 yıllarındaki sukutu*¹³³, *Soldayanın son konsülü Hristoforo di-Negro*¹³⁴, *Keefe'nin sukutuna dair tarihi vesikalar*¹³⁵ (Rusça) N. Murzakeviç'in daha eski eseri olan *Kırım'da Ceneviz kolonilerinin tarihi* (Odessa 1837) adlı eserle, Volkov'un *Keefe'nin dört yılı* (Rusça) başlıklı makaleyi de bu gruba ithal etmelidir¹³⁶.

Dubrovin'in *Kırım'ın Rusya'ya ilhaki* (Rusça) adlı eseri Türk kırım'ın müstakil hayatının son yıllarına tahsis edilmiş vesikalar dergisinden ibaret büyük bir monografidir (cilt I–IV, 1775–1782ü SPB, 1886).

Bir çok makalelerden şunları kaydetmek lazımdır: Hartahay, *istoreçeskaya sudba krımskih tatar*¹³⁷, A.S. Başkirov, *İstoriko-arheoloğičeskiy oçerk Krıma*¹³⁸, A.İ. Markeviç, *Oçerk istorii Tavridi*¹³⁹, Berejkov, *Ruskiye pleniki v Krımu*¹⁴⁰, Kanevskiy, *Oçerk poseleniya nogaystev v Krımskom poluostrove v XVIII veke*¹⁴¹, Karpov, *Otnoşeniya Moskovskogo gosudarstva k Krımu i Turtsii v 1508–1517 g.g.*¹⁴², Muhlinskiy, *o proishojdenii i sostayanii litovskih tatar*, SPB 1857; Şarkov, *İstoriya Krım'a*, Simferopol 1883; Andiyevskiy, *Komissiya 1749 g. o pretenziyah tatar i zaporojtsev*, Kiyev 1894; M. Dovnar-Zapolski, *Litovskiye upominki tatarskim ordam*¹⁴³, Vostokov, *K istorii pervogo krımskogo pohoda*¹⁴⁴, Saveloz, *İz istorii snoşeniy Moskvi s Krımom pri tsare Mihaile Federoviçe; Posolstva S.I Tarbeyeva v Krım 1616–1628 g.*¹⁴⁵,

¹³¹ *Tavrida İlmî Arşiv Komisyonunun Haberleri*, 1915, No. 50.

¹³² *Aynı eser*, 1918, No. 54.

¹³³ *Aynı eser*, 1918, No. 55.

¹³⁴ *Aynı eser*. No. 38, s. 1–28.

¹³⁵ *Aynı eser*. No. 45, s. 1–18.

¹³⁶ *Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, cilt VIII, s. 109–144.

¹³⁷ *Vestnik Evropy*, 1866, No 2, s. 181–236, 1867, No 6, s. 149–174.

¹³⁸ *Krım, Putevoditel*, Simferopol 1914 s. 172–226.

¹³⁹ *Krım Putevoditel*, Kırım Devlet Neşriyatı, Simferopol 1923, s. 172–226.

¹⁴⁰ *Trudi VI Arheoloğičeskogo Syezda v Krımu*, cilt II, s. 342–372.

¹⁴¹ *Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del*, 1845, No 53 ve 54.

¹⁴² *Moskovskiye Universitetskiye Izvestiya*, 1865, No. 4.

¹⁴³ *Tavrida İlmî Arşiv Komisyonunun Haberleri*, No 28, s. 1–18.

¹⁴⁴ *Kiyevskaya Starina*, 1886, kitap 2, s. 267–278.

¹⁴⁵ *Tavrida İlmî Arşiv Komisyonunun haberleri*, No 39, s. 1–105.

V. Osterman (T. Mundt), *Kırım-Girey – soyuznik Fridriha Velikogo*¹⁴⁶, F. Petrun, *Buisko-Dnestriyanskiy istepinin Tatar eski zamanlarına dair yemlik* (Ukraine)¹⁴⁷ Aynı müellif, *Ukrayna topraklarına dair han yarlıkları* (Ukraine)¹⁴⁸.

Şimalde bçokırlarda yaşayan Nogay Türkleri hakkındaki eserler hususî bir yer işgal eder. Bunların Kırım Hanlığı camiasında muhtar bir halde yaşamalarından bilistifade Panin 1769 da Nogayları siyaseten Kırım'dan ayırmak için bir proje tanzim etmiştir. Nogaylar hakkında Degurov'un (*De la civilisation des Tatars Nagais, dans le midi de la Russie Européen*)... etc. Charcow 1816–1818, p. 122 eseri, A. Skalkovskiy'nin takdirini mucip olmuştur. Nogaylar hakkında A. Skalkovskiy'nin (*O nogayskih tatarh, jivuşçih v Tavriçeskoj gubernii*)¹⁴⁹ ve Memonit Komis'in (*Kratkiy obzor polojeniya nogayskih tatar*)¹⁵⁰ da birer eseri vardır. G. İ. A.nın *Puteviye zametki pri obyezde Dneprovskogo i Melitoplskogo uyezda v 1835 g.* makalesinde de Nogay Türklerine dair malûmat mevcuttur¹⁵¹.

Nihayet Kırım rehberlerinde de Kırım Türklerine dair malûmat bulunmaktadır:

- 1). Montadon, C.H., *Guide du voyageur en Crimeè...*, Odessa, 1834, p. 4+ 384.
- 2). Afanasiyev D., *Putevoditel po Sevastopolü, ego bastionam i okrestnostyam*, Nikolayev 1855.
- 3). *Putevoditelyujnogo berega Krıma*, Odessa 1865, s. 51.
- 4). *Sementovskiy Nikolay, Yujniy bereg Krıma*, SPB 1847, s. 148.
- 5). Şeveley Yegor, *Zametki dlya puteşestvuyuşçih po Krımu*, Odessa 1847, s. 24.
- 6). Stackelberg, *Putevoditel. Opisanıye Krıma v 3-h .astyah*, SPB, 1858, s. 87.
- 7). Lebedev, *Putevoditel po Krımu*, Moskova, 1875.

¹⁴⁶ Aynı eser. No 43, s. 1–87.

¹⁴⁷ *Shidniy Svit*, No. 6, s. 165–175.

¹⁴⁸ *Shidniy Svit*, No. 2, s. 170–187.

¹⁴⁹ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, 1843, t. XI–XII.

¹⁵⁰ *Teleskop*, cilt, XXXIII, 1836, No 1–3.

¹⁵¹ *Listki imperalorskogo Obşçestva selskogo hozyaystvayujnoy Rossii*, 1840, No, 4, 5, 6.

- 8). Kaganoviç, *Noveyşih putevoditel po Krimu na 1912 g.* Odessa 1912, aynı rehber Evpatoriya 1913.
- 9). Feygina, *Putevoditel po Krimu*, Moskova 1885.
- 10). Kondoraki, *Noviy obstoyatelnyy putevoditel po Krimu*, Moskova 1885.
- 11). Moskvîç, *Putevoditel po Krimu* (birkaç tabı vardır; 1888, 1889, 1894, 1895, 1896, 1901, 1909 yılları ve ilh.).
- 12). Filipov S., *Po Krimu*, Moskova 1889.
- 13). Sosnogorov, *Putevoditel po Krimu* (Birkaç tabı yapılmıştır. Odessa 1871, 1874, 1880, 1889).
- 14). Bugoslavskiy, *Yujnyy bereg krıma*, Çernigov 1909.
- 15). G.P., *Sputnik po Krimu*, Moskova 1898.
- 16). Geyman, *Sputnik proezjogo*, Feodosiya 1911.
- 17). İgnatov, *Peterburg-Moskova-Krim*, Petersburg 1901.
- 18). M.E.L., *Putevoditel po Krimu*, Odessa 1874.
- 19). Ministerstvo Vnutrennih Del: *Ot Moskvi do yujnogo berega Krıma*, Petersburg 1861.
- 20). Moskovîç, *İllüstrirovannyy putevoditel po Krimu*, Odessa 1897 (1912 yıl dahil her yıl yeniden basılmıştır).
- 21). Raysoy, *Noviy illüstrirovannyy putevoditel po Krimu i Kavkazu*, Odessa 1910.
- 22). Sosnogorov i Karaulov, *Putevoditel po Krimu*, Simferopol 1906.
- 23). Şinberg, *Yalta v karmane*, Odessa 1900.

Parski'nin (1902–1910 yıllarına ait), Pyankov'un (1888–1897 yıllarına ait), Lender'in (1897–1914 yıllarına ait) ve daha başkalarının tertip ettikleri rehberleri de göz önünde bulundurmak lazımdır.

Rehberlerde Kırım'a dair olan malûmat gerek şekil ve gerekse keyfiyet bakımından o kadar zengin ve o kadar mütenevvidir ki, haklarında tam bir fikir edinmesi için ayrı bir makale yazmak icapederdî. Kırım hakkında ve onun yerli halkına dair etraflı malûmat edinmesini sağladıkları için bu rehberler çok mühimdir. Bu bakımdan, ilmî bir kıymet taşımamakla beraber, zamanında büyük pratik tesirleri olmuştur¹⁵².

¹⁵² Bu popüler ilmî ve umumî malûmat verici eserler arasında şunları zikredebiliriz: Vasükov, *Krim i gornıye tatarı*, St. Petersburg 1904; Andriyevskiy, *Krim i krimskiye tatarı*, Kiyev 1892; Zenkeviç, *Nastoyeşçeye i proşedşeye Krıma*, Kerç 1889; Ter- Abramyán, *Istoriya Krıma*, ks. 1–2, Feodosiya

Sovyetler devrinde ise ilmî kıymeti haiz birkaç rehber yazılmıştır. Mesela;

1). *Kırım Tabiiyatçılar ve Tabiat Sevenler Cemiyetinin* müdüriyeti altında Kırım Devlet Neşriyatı tarafından çıkarılmış olan Kırım Rehber (Rusça).

2). Kırım Merkezî İcra Komitesinin Jübile dergisi – *Bütün Kırım* (Türkçe ve Rusça) Akmesçit 1926.

3). S.A. Usov, *Kırım'ın Tarihi – ekonomik taslağı* (Rusça), Akmesçit 1926.

4). N.V. Den, *Kırım*, Kırım Devlet Neşriyatı 1930.

5). V. Baranov, *Kırım Rehber*, Moskova 1935.

6). İ. Babkov, *po solneçnomu Krımu* (*Güneşli Kırım'da gezinti*), Moskova 1953, 127 sahife.

7). *Po goram Krıma, Kavkaza i Sredney Azii* (Kırım, Kafkasya ve Orta Asya dağlarında), Moskova 1954, s. 5–52.

8). E.İ. Maslov, *Kırım*, Moskova 1954, 172 sahife.

9). *Sovetskoye Çernomoriye* (*Sovyetlerin Karadeniz kıyıları*), S.N. Ryazantsev'in müdüriyeti altında tanzim edilmiş bir rehber, Moskova 1954, s. 103–238 ve saire.

XIX. asrın ikinci yarısında XX. Asrın başında, bilhassa 1917–1918 yıllarında Kırım Türklerinin inkılâpçı millî kurtuluş hareketi ve bu asrın 20 nci yıllarında müşahade edilen millî kültür kalkınması Kırım Türkleri'nin en yeni millî tarihlerine dair fevkalade ehemmiyeti haiz bir çok yeni eserlerin intişarına yol açmıştır. Bu eserler arasında ilk sırada şunları akydetmek icap ed er;

1). Gaspıralı İsmail, *Russkoye musulmanstvo. Misli, zametki i nabüdeniya musulmanina*, Akmesçit 1881. (Tavrıda gazetesinden).

2). Aynı müellif, *Muhaceret-i muntazama*, (Türk Yurdu), cilt II, s. 706–713.

3). Djafer Seidahmet (Kırimer), *La Crimée, Passé, Present, Revendication des tatars de Crimée*, Lausanne, 1921, pp. XV + 120.

4). Aynı müellif, *Krym. Przeszłość teraźniejszość i dażenia niepodlegośćiowe Tatarow Krymskich*, Warszawa 1930, XXVIII + 170 + VI sahife.

1865; Umanskiy, *Istoriya Tavriçeskogo poluostrova*, Odesa 1869; Umanets, *İstoriçeskiye rasskazı o Krıme*, 1887, Kulakovskiy, *Proşloye Tavridi*, Kiyev 1914 ve birçok diğerleri.

5). Aynı müellif, Birçok makaleleri, *emel mecmuası*, Bazargin – Constanza, 1930–1940 (bak, E. Kırimal, *Der natşonale Kampfder Krimtürken*, s. 336 + 337 bibliyografya).

6). Achmatowicz A., *Tragedja Tatarow Krymskich*, *Rocznik Tatarski*, cilt I, Wilno 1932, s. 256–261.

7). Yusuf Akçuraođlu, *Denkschrift des Komitees zum Schutze der Rechte der mohammedanischen türk-tatarischen Völker Russlands*, (*Die Welt des Islams*, Berlin, Bd. IV, 1916, pp. 33–43).

8). Sabri Arıkan, *Zagadnienie panstwa krymskiego*, Ponzan 1939, s. 51.

9). A. Fevret, *Les tatars de Crimée* (*Revue de Monde Musulman*, Paris Bd. III, pp. 73–105).

10). A.K. Hatif, *Gök Bayrak Altında Milli Faaliyet*, İstanbul 1334 (1918), s. 123.

11). Kırımlı Yiđit (Ediđe Kırimal), *Przeszłość Tatarów Krymskich* (*Zycie Tatarskie*, Wilno 1934, No, 6–7).

12). Arslan Kriçinskiy, *Oçerki russkoy politiki na okrainah* (Ks. I *İstorii religioznuh pritesneniy krimkih tatar*, Bakû 1919, ks. II, *Borba s proveşçeniyem i kulturoy krimskih tatar*, Bakû 1920).

13). Gerhard von Mende, *Der nationale Kampf der Russlandtürken*, Berlin 1936.

14). Erich Obst, *Russische Skizzen*, Berlin 1925 (Kap. E. – *İm Lande der Krim-Tataren*, pp. 100–110).

15). Selim Oktay, *Kırım İstiklâl Davası*, Konstanza 1939, s. 55.

16). Ahmet Özenbaşı, *Çarlık hâkimiyetinin Kırım faciası yahut Tatar hicretleri*, Akmeşçit 1925.

17). *Republipue de Crimée* (*Revue du Monde Musulman*, Paris v. LI, pp. 141–153).

18). Berthold Spuler, *Die Krim unter russischer Herrschaft* (*Blick in die Wissenschaft*, Berlin 1948, pp. 356–363).

19). Yusuf V. Uralgiray, *Karihat al-Qirim al-İslamiya fi'l-ittihas-sovyeti*, Kahire 1950 ve birçok diđerleri.

Son yıllarda intişar eden eserlerin tafslâtını Dr. E. Kırimal'ın yukarıda adı geçen eserinde bulmak mümkündür (s. 331–341)

Kırım Türkleri hakkında son devirde yazılmış Rus Sovyet eserleri de vardır. Fakat, tamamı ile Bolşevik emperyalizminin idelerini terviç eden bu eserler Moskovalı komünist efendilerin arzularına uygun

olarak, hakikatleri tamamı ile tahrif etmekte ve esas itibarı ile Kırım Türklerine son derece düşmanca bir mahiyet taşımaktadır. Bu eserlerden bazılarını aşağıya alıyoruz;

- 1). M. Atlas, *Borba za sovett (Ocerki po istorii Sovetsov v Krimu, 1917–1918)*, Simferopol 1933.
- 2). A.K. Boçagov, *Milli Firka. Natsionalnaya kontrrevolütsiya v Krimu*, Simferopol 1930.
- 3). M. Bunegin, *Revolütsiya i grajdanskaya vojna v Krimu*, Simferopol 1927.
- 4). V. Elagin, *Natsionalistiçeskiye illüzii krımskih tatar ve revolütsionnyye godı* (Novıy Vostok, Moskova, 1952, cilt 5, s. 190–216, cilt 6, s. 205–225).
- 5). P. Nikolskiy, *Ot Krımskogo hanstva do naşih dneı, İstoriko Ekonomičeskiye oçerki*, 1928.
- 6). V. Sovetov, *Rasstrel sovetskogo pravitelstva Krımskoy respubliki Tavridı*, Simferopol 1933.
- 7). Sovyetlerin Kırım Türkleri hakkında en son toplu eseri *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'ndeki Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (*Boşlaya Sovetskaya Ensiklopediya*. Moskova 1937, cilt, XXXV, birinci tab).

Bu asrın 20 nci yıllarında Türk Kırım'ın geçmiş ve hazırını öğrenmek için gerek Türk ve gerekse başka milletlerin âlimleri tarafından büyük bir âlâka gösterildi. Yerli Türk âlimlerinin teşebbüsüyle 1924 de Kırım'da büyük ölçüde hafriyat yapıldı. (Eski Kırım, Cufut-Kale, Eski-Yurt ve başka yerlerde yapılan hafriyat), Kırım Türklerinin folklor ve maddî medeniyetlerine dair materyalların toplatılmasına girişildi. Kırım'ın halk destanları ve yazılı kaynakları araştırıldı ve etnografyaya dair olan materyaller bir araya getirildi¹⁵³. Bu faaliyet neticesinde ilim yeni malûmat ile zenginleşmiş oldu. Bunlardan Kırım Türk kültürünün Rus âlimlerince evvelce tasavvur edildiği gib hiç de yoksul olmadığı ve bu kültürü öğrenmek için bir çok abidelerin mevcut bulunduğu anlaşıldı. 1917 de Kırım Türkleri tarafından tesis edilen Bahçesaray'daki *Türk Kültürü Müzesi* bu araştırmaların merkezi haline

¹⁵³ Kırım Türklerinin folklor sahasındaki araştırmalar hakkında şu eserleri zikredebiliriz; V.I. Filonenko, *Zgadki krımskih tatar*, Simferopol 1926; Konçevskiy, *Pensi krımskih tatar*, Moskova 1925; B.A. Kuftin, *Jilişçe krımskih tatar v svyazi s istoriyey zaseleniya poluostrova*, Moskova 1925.

geldi¹⁵⁴. Eski *Tavrida Arşiv Komisyonu yerine Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti* teşekkül etti ve bu cemiyet 1927 den itibaren her yıl bir cilt olmak üzere kendi *Zapiski*'lerini neşre başladı. *Kırım Pedagoji Enstitüsü Haberleri*'nde de kıymetli materyal intişar ediyordu¹⁵⁵. Moskova'da *Kırım Öğrenmek için ilmî Cemiyet* kuruldu ve *Kırım* adı altında bir dergi neşretmeye başladı¹⁵⁶.

Kırım'daki arkeolojik ve etnografik araştırmalarda iştirak etmeyen Ukrayna alimleri de bu devirde, yani 20 nci 30 uncu yıllarda, XVII–XVIII. Asırlarda Ukrayna ile Kırım'ı ve Türkiye'yi birbirine bağlayan çok karışık siyasî münasebetlere dair mevzular üzerinde çalışmakta idiler. Petrik'in XII. Asırdaki isyanına ve onun Kırım hanı ile münasebetlerine dair profesör O. Oglobin tarafından yazılmış bir sıra makaleleri hatırlatabiliriz¹⁵⁷. Akademişyen A. Kırımskiy'in Kırım Türk Edebiyatı tarihinin umumî icmalini yapan eseri de Türk Kırım'ı öğrenmek işinde kıymetli bir kaynaktır¹⁵⁸. İ. Ayzenştok *Ukrayna edebiyatında Şarkı tanıma yolları* makalesinde (Ukraynaca) Ukrayna edebiyatının Türk şarkından aldığı bazı hususiyetlerin izahına çalışmıştır¹⁵⁹. Profesör V. Dubrovskiy'in *Tarihî münasebetlerinde Ukrayna ve Kırım* eseri de bu araştırmalar sırasına dahildir. 1929 yılı sonbaharında Harkov'da toplanan Ukrayna müsteşriklerinin ikinci kongresinde müellif tarafından okunan ilmî maruzaya istinaden yazılmış bulunan bu eserin Sovyetler Birliği'nde tabına müsaade edilmemiştir. Yalnız muhacerete çıktıktan sonra müellif bu eserini 1946 da rotator usulü ile 100 nüsha olarak teksir edilmiştir. Stalin'in mahut beş yıllık plânları devrinde

¹⁵⁴ Bu araştırmalar için bak., I. Bodaninskiy, *Arheologičeskoye i etnografičeskoye izučeniye tatar v Krimu*, Simferepol 1930 (Türkçe ve Rusya).

¹⁵⁵ Bak. Kiatp I, Simferepol 1927.

¹⁵⁶ *Kırım*, No 1–6, 1921–1927 ve 1928 yıllan neşriyatı.

¹⁵⁷ Bak, *Dogovir Petra Ivanenka (Petrika) z Krimom 1962 roku; Mazepa y Pethk; Şçe do istorii Petrika – na pripočatku XVIII st. Petrik i Orlik*. UVAN neşriyatından, *Yuvileyniy Zbirnik na poşanu ak. D.I. Bagaliya*, Kiyev 1927; *Zapiski istor.-filol. Viddilu UVAN*, kitap 19, 23, 25 bilahare bir arada *Studii z Krimu* dergisinde toplatılmış (Kiyev 1930) ve UVAN-Filolog. Katedrası tarafından neşredilmiştir.

¹⁵⁸ Akademişyen A. Kırımskiy, *Literatura krımskih tatar*, ykârıda adı geçen *Studii z Krimu* dergisi, s. 165–191, aynı yerde onun Türk Kırım'ının tarihine ait kayıtları vardır.

¹⁵⁹ *Shidniy Svit*, No 2, s. 193–204.

(1929 dan itibaren) Sovyetler tarafından katliama maruz kalmasalardı, Ukrayna alimlerinin Türk tarihini ve Türk kültürünü öğrenmek hususundaki faaliyetleri, şüphesiz ki daha çok gelişecek ve daha çok eserler verecekti¹⁶⁰.

İkinci dünya savaşı sıralarında Kırım'da cereyan eden hâdiseler ve 1944–1946 yıllarında Sovyet hükümeti tarafından Kırım Türkleri üzerine icra edilen umumî katliam ve toptan sürgün gibi kanlı icraat Türk Kırım'ın tarihine ve Kırım Türklerinin tarihî mukadderatları üzerine nazarları daha kuvvetle celbeden yeni ve son derece trajik amil rolünü oynarlar. Bu gaddarca icraat neticesinde Kırım Muhtar Sovyet Cumhuriyeti tasfiye edildi ve Sovyetler Birliği Yüksek Şurasının 15.06.1946 tarihli kararı ile Kırım Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti dahilinde bir Rus vilayeti olarak ilân edildi. Bu barbarca vahşeti haklı göstermek için Sovyet hükümeti kendisine kölelik eden sosyalist Sovyet *ilmini* yardıma çağırdı. 1952 yılının mayıs ayında Akmesçit'de Sovyetler Birliği İlimler Akademisi'nin Kırım şubesi *Kırım tarihine* bir toplantı hasretti. Neşrolunan raporlardan anlaşıldığına göre, bu toplantıda çıkışta bulunan Sovyet alimlerinden akademisyen Grekov, Ribakov, Smirmov ve başkaları Kırım'ın tarih boyunca ruslavlav memleketi olduğunu ve bugün haklı olarak imha edilen Türklerin burasını muvakkaten gasp ettiklerini *ispata* çalışmışlardır¹⁶¹. Kırımlı müelliflerden Dr. E. Kırımlı Kırım tarihi üzerindeki bu sahtekârlığa çok güzel mukabele de bulundu¹⁶². Kırım Türkleri üzerinde yapılan kanlı icraat cihan matbuatında protestolarla karşılandı (mesela, Gr. Aleksandrov'un *Kırım Tatarlarının imhası*, *Dubrovskiy'nin Kırım Muhtar Cumhuriyeti – Nekrolog*, aynı müellifin *Cumhuriyetin yok edilmesi*¹⁶³ ve başkaları).

¹⁶⁰ Misal olarak, 1930 yılında Akmesçit'te hafriyat yapmış Buj arkeoloji heyetini hatırlatabiliriz.

¹⁶¹ *Pravda gazetesi*, 4.6.1952; *Izvesliya gazetesi*, 4.6.1952.

¹⁶² Dr. E. Kırımlı, bu gayri ilmî ve sahte Sovyet neşriyatına Kafkasya mecmuasında (No 8 (13), Münih, Ağustos 1952, s. 15–19) intişar eden Sovyet tarih ilmi rus emperyalistlerinin hizmetindedir makalesinde cerh edici bir cevap vermiştir.

¹⁶³ V. Dubrovskiy, *Krimka Avtonomna Respublika (Nekrolog)*. *Çornomorskiy Zbirnik*, cilt X, s. 27–29; aynı müellifin, *Znişçeni respubliki*, *Çornomorskiy Zbirnik*, cilt XI, s. 31–34.

Sovyet emperyalizmine karşı en kuvvetli cevap Dr. E. Kırimal'ın 1952 de intişar eden *Der nationale Kampf der Krimtürken* monografik eseridir.

1954 yılının 19 Şubat'ında (Kırım Türkleri üzerinde icra edilen umumi katliamın mesuliyetini Ukraynalılara yüklemek ve bu suretle Ukraynalılar ile Türkler arasında husumet tohumları ekmek maksadı ile) Sovyet hükümeti Kırım'ı Sovyet Ukrayna'ya ilhak etti. Bu siyasi hokkabazlık dünya matbuatında bazı münakaşalara yol açmaktan geri kalmadı. Fakat ilim sahası haricinde olan bu münakaşalar daha ziyade siyasi bir mevzu teşkil eder.

Makalemizde zikrettiğimiz materyel Kırım Türklerinin tarihini öğrenmeye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Henüz başlamış olan bu öğrenme işinin, Sovyet emperyalizminin ihdas ettiği bütün müşkülle-re rağmen, muvaffakiyetle devam edeceğine şüphe yoktur. Müstakbel araştırmaların Türk Kırım'ın mazisini ve onun Doğu Avrupa milletle-riyle, o cümleden Ukrayna milleti ile olan tarihî münasebetlerini yeni ışıklarla aydınlatacağını ümit edebiliriz.

Yazı Kurulundan: Kırım ile Ukrayna'nın tarihî münasebetlerini araştırmaya hayatının bir çok yıllarını hasretmiş olan Ukrayna alim-lerinden Dubrovskiy'nin okuyuculara takdim olunan bu makalesinin Kırım hakkında mevcut bibliyografya materyallarının hepsini ihtiva etmekten çok uzak olduğunu, müellif ve yazı kurulunu itirafa mec-burdur. Yazı kurulu bu makalenin bundan sonraki ilmî araştırmalar için yalnız ilk adım teşkil edebileceği kanaatindedir. Son on yılların ilmî neşriyatında Kırım'a ait yeni ve geniş bibliyografyanın mev-cut olmaması çağdaş ilmin boşluklarından birini teşkil ediyordu. Kırım'daki tarihî eser ve materyalların hür dünyaya kapalı kalması bu boşluğun doldurulmasına mani olmaktadır. Müellif Duvrovskiy 20 nci 30 uncu yıllarda hür dünyaya kapalı olan Akmesçit'deki *Tav-rida* kütüphanesinde ve muhtelif Ukrayna kütüphanelerinde Kırım'a dair birçok tarihî kaynak ve materyalları görüp onlardan notlar al-mak imkânında bulunmuştur. Bu materyallarda elde bulunanları bu makaleye ithal edilmiştir. Yazı kurulu Türk Kırım ile ilgilenen ve onu ilmî bir surette tetkik edenlere bu makalenin faydalı olabilece-ğini ümit etmektedir.

SOVYET TÜRKİSTANI HAKKINDA BAZI KAYITLAR¹⁶⁴

Genel coğrafi ve tarihî anlamda Türkistan, merkezî Asya'da çok kadim zamanlardan beri Türk halklarının yerleşmiş olduğu geniş bir sahadır. Bugünkü Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan Sovyet Cumhuriyetleri, yani bütün Sovyet yahut Batı Türkistanı, aynı zamanda Doğu yahut Çin Türkistan'ı (Sinkiyang) coğrafya ve etnografi bakımından Türkistan'a dahil bulunmaktadırlar. Ne var ki, Türkistan topraklarının Rus ve Çin imparatorlukları tarafından işgali, Türkistan'ı normal geofizik ve etnografik sınırlarına rağmen, parçalanmaya doğru götürmüştür. Doğu Türkistan, Çin'e ilhak olmuş, Batı Türkistan ise, Rus imparatorluğu tarafından istilâ edilmiştir. Çar hükümeti Batı Türkistan'ı Hiyve Hanlığı ve Buhara Emirliği hariç, bugünkü Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ı içine alan Türkistan ve bugün Kazakistan denilen istep ülkesi olmak üzere ikiye parçalamıştır. İstep ülkesi, Ural, Tugay, Akmolâ, Semipalatinsk eyaletlerine ayrılmıştı. Çarlığın elinde bulunan Türkistan'da şu eyaletlere taksim edilmişti: Semireçensk, Amu-Derya kolunu da içine alan Sırderya, Fergane, Semerkand ve Zakaspi eyaletleri. Bu muazzam topraklar, iki Rus genel valisi ve dokuz vali tarafından idare ediliyordu. Batı Türkistan'ın milliyet bakımından keyfi idarî taksimatı, Türkistan'ı git-tikçe yeni Rus göçmenleri ile kolonize etmek ve buralarda Rus milleti için yeni *hayat sahaları* vücade getirmek gayesi ile yapılmıştı. Sovyet Moskova hükümeti, 1919–1920 yıllarında Batı Türkistan topraklarını işgal etmekle yetinmemiş, üstelik önceleri yarı bağımsız halde yaşayan Hiyve ve Buharayı da bu topraklara eklemişti. 1936 Sovyet Anayasasınca tasdik edilen 1924 deki sözde *millî hudut ayırmalarına*, göre, Sovyet Türkistan'ı toprakları şu *Sovyet sosyalist cumhuriyetlerine* taksim edilmiştir: Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan. Bu suretle, Türkistan'ın toprak bütünlüğü, devlet – hukuk belgeleriyle suni olarak şekilce *bağımsız* birkaç cumhuriyete parçalanmıştı. Elbette, bundan da gaye, Türkistan'ın izafi sıkletini, millî mukavemetini küçültüp zayıf düşürmek ve bu memleketin Sovyet imparatorluğunun merkezi Moskova'ya koloni olarak bağlantısını muhafaza-ya yarayacak bir teminat elde etmektir. Sovyet hükümeti, ancak Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı Orta Asya diye kabul

¹⁶⁴ y. 10, 1964. S. 38, s. 47–55.

etmekle, Kazakistan'ı diğer Türkistan Sovyet cumhuriyetlerinden ayırmak isteğinde olduğunu da açıkça ortaya koymuş bulunmaktadır. İşte, yukarıda söylediklerimize dayanarak şunu kaydedebiliriz ki, bugünkü Sovyet Türkistanının sözümlerine *devlet – toprak* taksimatı, millî bünyeye hiç te uygun olmayıp aslında Türkistan'ın Rusya ihtilâlinden önceki kolonyal idari taksimatının devamından başka bir şey değildir.

Kanaatımızca Sovyet Türkistan'ı hakkında ilkönce orada yaşayanlar, yahut oralarda bulunmuş olanlar veya yakın komşulukta bulunanlardır ki, gerçek fikir sahibi olabilirler. Sovyet hükümeti, Türkistanlı olmayan kendi vatandaşlarının Türkistan hayatı ve orada cereyan eden hâdiseler hakkında bilgi edinmelerini pek de istemiyordur. Diğer Sovyet cumhuriyetlerinin gazete ve dergileri Türkistan hakkında oldukça az haberlere yer vermekte, yerli Türkistan gazete ve dergileri de Türkistan sınırları dışında çok az sayıda çıktığından ve Sovyetler Birliği'nin diğer milletleri Türkçeyi bilmediklerinden bu yayım vasıtalarından faydalanamamaktadırlar. Batı memleketlerinde ise Türkistan hayat ve hadiseseleri hakkında bilgi çok daha azdır. İşte bunun içindir ki, universal mahiyette bilgi ve haberlere sahip oldukları iddiasında bulunan yayım vasıtalarının kısa Sovyet kaynakları çerçevesi dışına çıkmadıklarına şaşmamalıdır. Elbette, resmî Sovyet kaynaklarından gelen bu bilgiler kâfi olmadığı gibi, Sovyet ve Çin Türkistan'ındaki gerçek durum hakkında da tahrif edilmiş haber ve bilgiler vermektedir. Meselâ, *Ansiklopedi Britanika* da (1960 cilt 22, s. 620), *Türkistan* kelimesi 15 satırlık bir yazıdan ibaret bulunmaktadır. Sovyet Türkistan'ı müttefik cumhuriyetlerine daha fazla yer ayırmıştır. Mesela, *Özbekistan* kısmında Özbekistan'ın (cilt 22, s. 918–920), fizik coğrafyası, tarihî, nüfusu, maarif ve ekonomisi hakkında kısaca bilgiler verilmektedir. Ekonomi kısmına, *Sovyet muvaffakiyetleri* ruhunda olmak üzere 17 satırlık bir yer ayrılmıştır. Faydalanılan kaynaklar da 1953 yılına ait bulunmaktadır. Türkmenistan kelimesi ise (cilt 22, s. 620–621), daha kısa olmakla beraber yazıya küçük bir harita da eklenmiştir. Yazı metni Türkmenistan'daki Sovyet hakimiyetini bir prça tenkit eder mahiyettedir. Türkmenistan ekonomisine 35 satır ayrılmıştır. *Kırgızıya* (*Kırgızistan* değil) kelimesine ayrılmış yazı, daha küçük bir yer işgal etmektedir (cilt 13, s. 411–412). Yazı, daha öncekilerin şeması üzerine yazılmıştır. Kırgızistan'daki Çarlık ve Sovyet hâkimiyeti devirlerinin tenkit edildiği göze çarpmaktadır. Ekonomiye ancak umumî mahiyette olmak üzere 11 satırlık bir yer ayrılmıştır.

Bugünkü Türkistan hakkındaki bilgiler bu durumda iken, bu memlekete dair her yeni ve ciddî bir eser hiç şüphesiz çok mühimdir. İşte, bu çeşit eserlerden biri olmak üzere bayan E.İ. Lagovska'nın 1959 da RSFSR Maarif Bakanlığı'nın Devlet Öğretim Pedagoji yayınları idaresi tarafından öğretmenler için bir ders kitabı olarak Moskova'da bastırılmış *Orta Asya Müttefik Cumhuriyetleri* (Kazakistan esere alınmamıştır) adlı kitabını göstermek mümkündür. 190 sahifelik kitap 12 bin nisha, yani mahdut sayıda basılmıştır. Rusça yazılmış olan kitapta şu bölümler vardır: *Orta Asya'nın müttefik cumhuriyetleri* (3–23); *Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti* (s. 24–80); *Türkmenistan Sovyet Cumhuriyeti* (s. 81–118); *Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti* (s. 119–149); *Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti* (s. 150–181); *Netice* (s. 182–184). Kitaba Sovyet Orta Asyasının, yani tam olmayan Türkistan'ın renkli bir haritası da ilave edilmiştir. Bundan başka kitabın metninde küçük kıt'ada 26 harita, 35 fotoproduksiyon, 7 şema ve 7 cetvel vardır. En sonda faydalanılmış literatür listesi (ancak Rusça olarak Sovyet kaynakları) ve Orta Asya müttefik cumhuriyetleri hakkında bilgi materyalleri de verilmiştir. Bu kısımda 13 cetvel de yer almıştır. E.İ. Lagovska'dan başka bu kitabın yayınlanması işine şunlar da katılmıştır: redaktör Radionova, harita redaktörü Lübarski, teknik redaktör Tsıppo, musahhihler İvanova ve Popova. Bir tek Türkistanlının katılmadığı bu kolektif, Türkistan Türklerinin koloni durumlarını açıkça ortaya koymaktadır. Kitabı, Sovyet hükümetinin Orta Asya'daki başarılarına ait propaganda kısmını bir tarafa atacak olursak, diye biliriz ki, Sovyet Türkistan'ı durumuna yeni ışıklar tutabilecek bir çok müşahhas bilgileri içine almaktadır¹⁶⁵.

Kitabın ayrı ayrı Türkistan Sovyet cumhuriyetlerinden bahseden bölümleri şu şemaya göre yazılmıştır: tabiat ve tabii zenginlikler, nüfus ve dağılışı, kültür ve yaşayış tarzı, ekonomi, sanayi, ziraat, ulaştırma, bölgeler arası irtibat, idari taksimat, ekonomik idari bölgeler ve

¹⁶⁵ Batılı yazarlar tarafından Türkistan hakkında nispeten mahdut sayıda kaleme alınmış eserlerden şunları göstermek mümkündür: *People of the Steppes* by Ralph Fox, Boston 1925 (Müellif 1931 açlık yılında Karakalpakistan'ı ve Kuzey Kazakistan'ı ziyaret etmiştir); *South to Samarkand* by Ethel Manin, New York, 1937 (Müellifin 1930 yıllarında Türkmenistan ve Özbekistan'ı ziyareti); *A Journey to Samarkand* by Larry Wills Henderson, Toronto, Ont. Canada 1960 (Müellif 1959 da Almatı, Taşkent ve Semerkant'ta bulunmuştur). Bu sonuncu kitap bilhassa ilgi çekicidir.

mühim şehirler. Eserin etnografik ve kültür basinde verdiği bilgiler son derece sathî ve seviyesiz olduğu için üzerinde durmayı fazla buluyoruz. Anlaşılan kitabın yazarı ve radaktörler, Sovyet Türkistan'ının ekonomisi ve tabii serveti ile daha çok ilgilenmişlerdir. Bu bakımdan kitabın bu kısmı, bizim de dikkatimizi çeker bir mahiyet taşımaktadır. Zira, asıl bu sahada bir çok dikkate değer yeni bilgiler bulmaktayız. Şunu da kaydetmek yerinde olur ki, kitap 1917 Rus ihtilâlinden sonraki bağımsız Türkistan devrinden ve Türkistan Türklerinin Bolşevik istilasına karşı mücadelelerinden asla söz edilmemektedir.

Bahis konusu kitapta faydalı maden damarları ve bunların Türkistan'daki istihsâlatı hakkında çok teferruatlı bilgiler verilmektedir. Özbekistan'da Taşkent'in 120 kmliğinde bulunan Angeren mahalinde linyit kömürü istihsal edilmektedir. (1957 de 3 milyon tonu aşkın kömür istihsal edilmiştir, s. 37). Fergana vadisinde taşkömür, taşkumir, kok-yangak, uzgen yakınlarında istihsal edilmektedir (s. 63). Buhara eyaletinde Karşı'dan güneye doğru kömür elde edilmektedir. Tacikistan'da kömür istihsali, Düşenbe yakınlarında Ravad, Ziddin ve Özbekistan sınırlarındaki Fergane vadisindeki Şurab'da yapılmaktadır (1957 de 770 bin ton linyit istihsal edilmiştir). Kırgızistan'da taşkömür, Taşkumir, Kok-yangak, Uzgen ve Cırlagan'da, linyit ise Sulükt ve Kızıl-Kaya'da (Özbekistan sınırında) çıkarılmaktadır. Daha ihtilâlden önceleri de buralardan kömür istihsal ediliyordu. 1913 de 103 bin ton). Şimdi ise istihsal miktarı 3.2 milyon tona ulaşmıştır. Bu kömürün mühim kısmı, Kırgızistan sınırları dışına çıkarılmaktadır. Türkmenistan'da kömür, Tuakırt, Yağman ve Kugitan-Tau'da istihsal edilmektedir. (Bu son maden damarındaki kömür, yüksek kaliteli olup ehemmiyetsiz miktarda kül ve kükürtü havidir ve çok derinliklerde değildir. Fakat, Türkmenistan'da kömür istihsali, su kifayetsizliği ve çöl tabiatının ağır şartları yüzünden çok zorlukla yapılmaktadır.

Türkistan'da son yıllarda petrol sanayi de özel bir önem kazanmak üzere. Özbekistan'da petrol, Termez civarındaki Handağ'da, Andican, kokand, Maylisay, Leninsk, Cankırtaş, Neftabad, Şorsu ve Lal-Miktar'da istihsal edilmektedir. Batı Palvanaş'da ve Batı Soh'da da petrol damarları vardır. Petrolün tasfiyesi Andican'da, Fergana'da ve Vannovsk köyünde yapılmaktadır. Türkmenistan'da petrol, Hazar denizi kıyularında Çeleken, Nabit Dağ ve Kum Dağ'da elde edilmek-

tedir. Bundan başka Aşkabad yakınlarındaki Kotur Tepe’de de petrol ocakları vardır. 1957 de Türkmenistan’da petrol istihsalâtı, 3.7 milyon tonun üstünde olmuştur. Petrol tasfiyesi Krasnovodsk’ta yapılmaktadır. Tacikistan’da petrol, Şurab ve Neftabad havalisinde, Kırgızistan’da da Mayii Say ve Celalabad’da (Çangırtaş ocakları) istihsal edilmektedir. 1957 de Özbekistan’da kömür istihsalı 3167 bin ton, Kırgızistan’da 3212 bin ton, Tacikistan’da 770 bin ton olmuştur. Türkmenistan’da ise kömür istihsal edilmemiştir. 1957 de Özbekistan’da 116 bin ton, Kırgızistan’da 356.1 bin ton, Türkmenistan’da 3794 bin ton petrol istihsal edilmiştir. Bütün bu rakamlar, Orta ve Güney Türkistan’ın Moskova tarafından geniş ölçüde istismar edilen kömür ve petrol sanyiiinin gittikçe artan bir önem kazandığını göstermektedir.

Türkistan’da yeni bir yakacak kolu da tabii gazdır. 1957 de Türkmenistan’da 193.1 milyon metre küp gaz isrihsal edilmiştir. Özbekistan’da da Carkak, Gazlı, Mübarek ve Fergane vadisindeki Leninsk şehri civarında çok zengin tabii gaz yatakları meydana çıkarılmıştır. Tabii gaz, Gazlı’dan gaz boruları vasıtası ile Sverdlosk ve Çelyabinski’ye, Carkak’dan da Buhara, Semerkant, Taşkent, Düşenbe, Cimkent, Cambul, Frunze ve Almaatı’ya nakledilmektedir. İzbaskent gaz ocaklarından çıkarılan gaz Fergane ve Ursatiyevsk’e gönderilmektedir. Türkmenistan’da gaz, Çeleken ve Kum dağ’da elde edilmektedir. Türkmenistan’ın gaz yakacağı ihtiyatları diğer tabii servetleri gibi Moskovaca geniş ölçüde sömürülmekte ve gaz boruları vasıtası ile stratejik ehemmiyeti herkesçe bilinen Ural Sovyet sanayine nakledilmektedir. Türkistan ahalisi bu yakacağa karşılık hemen hemen hiçbir şey almamaktadır.

Türkistan dağları çok zengin madenler ve diğer maddelerle doludur. Özbekistan’ın Şorsu bölgesinde çok zengin kükürt maden damarları, Almalık bölgesinde molibden, kurşun ve bakır, Haydarkent civarında civa, Frunze yakınlığında antimon, Kazgan’da mermer bulunmaktadır. Türkmenistan’da Kuçitang-Tau, Darvaz ve Gavurdağ yakınlarında kükürt maden damarları, Karaboğaz gölü körfezindeki Bektaş mahallinde mirabilit, Çelekin yakınlarında ozokerit, Kulli-Mayak’ta tuz, Gavurdağ havalisinde yarı madenler, Karaboğaz gölünde sülfat ve Çeleken’de brom ve yod vardır. Tacikistan’da Kansay ve Altın-Topkan havalisinde yarı madenler, Tokfon’da antimon, Stalinabad civa-

rında eriyebilen spot, Çoruk-Dayron'da volfram, Adresman yakınlarında ismut, Takeli havalisinde arsenik bulunmaktadır. Kırgızistan'da da Akduz mahallinde yarı madenler, Dulük'ten doğuya doğru civa, Kızılkaya civarında antimon vardır. Antimon, civa, kalay, arsenik, altın ve kükürt gibi nadir ve renkli maden damarları başlıca olarak Kırgızistan'ın fergane'sinde ve kuzey kısmında bulunmaktadır. Bahis konusu kitabın Sovyet yazarı, bu nadir madenlerin istihsal hacmini ve tarzını asla söz etmemektedir. Anlaşılan bu çeşit bir sır saklama için Sovyet hükümetinin kendine mahsus sebepleri olsa gerek. Bilindiği gibi, Sovyet hükümeti, her zaman Sovyetler Birliğinde bu madenlerin istihsalini geliştirmek yolunda büyük gayretler sarfetmektedir. Böylece, Sovyetler Birliği'nin, döviz kynağı yetersizliği sebebi ile bu madenleri ithal etmekten kurtulmak azminde olduğu anlaşılmaktadır.

Çok ihtimal Türkistan'da radyoaktif madenler de istihsal edilmektedir. Ama, sözünü ettiğimiz kitapta malûm sebepler dolayısı ile her hangi bir bilgi verilmemektedir¹⁶⁶.

Hiç şüphesiz, istihsal sanayi, enerji merkezlerine ihtiyaç göstermektedir. Türkistan'da sade kömür, petrol ve gaz yatakları değil, aynı zamanda ucuz elektrik enerjisi verebilecek su kaynakları da vardır. 1957 de Sovyetler tarafından Orta Asya adı ile anılan Orta ve Günay Türkistan'da istihsal edilen elektrik enerjisi şu şekilde oluşmuştur: Özbekistan 4062 milyon kilovat saat, Kırgızistan 718.4 milyon kilovat saat, Tacikistan 5333 milyon kilovat saat, Türkmenistan 533.5 milyon kilovat saat. Özbekistan'da 1000 in üstünde çeşitli elektrik santralleri ve hidro-istasyonları vardır. *Çağlayan* adlandırılan Çırçık elektrik santralleri Burçak, Tavak ve Komsomolsk hidro-istasyonlarından ve kömürle çalışan Kuvasak ve Taşkent enerji kaynaklarından ibaret bulunmaktadır. Son harp sırasında Sovyetler Birliği'nin bir çok harp sanayi tesisleri Sovyetlerin batı bölgelerinden Türkistan'a nakledildikten sonra, Sır-Derya üzerinde Ferhad hidro-üstasyonu inşa edilmiş ve bunu takiben de Dargom kanalında Hişrau, Çırçık'ta Çarvak, Bozsu kanalında Aşağı-bozsu hidro-istasyonları ve Semerkant, Buhara, Ter-

¹⁶⁶ 1959 da Almaatı'yı (Kazakistan) ziyaret eden Kanadalı muharrirlerden Larry Wills Henderson, bu şehir civarında geniş ölçüde krom, bakır, çinko, kurşun ve diğer madenlerin istihsal edildiğini kaydetmektedir. (*A Journey to Samarkand* by Larry Wills Henderson, Toronto, Ont, Canada, 1960, p. 103).

mez, Tahiya-Tas, Sır-Derya üzerinde Kayrakum ve yanacağı Angren kömüründen ve Fergana petrolünden alan elektrik santralleri yapılmıştır. Türkmenistan'da Nebit-Daşda, Aşkabad'da, Cerco'da, Mara'da ve Krasnovodsk'da elektrik santralleri inşa edilmiştir. Murgab nehrinde Hindikuş ve Kauşutben hidro-istasyonları bulunmaktadırlar. Bilhassa, Tacikistan'da su enerji kaynakları oldukça boldur. Düşenbe'de Varzob nehri üzerinde Aşağı Varzob, Horoga şehri civarındaki Gunt nehri üzerinde de Pamir hidro-elektrik istasyonları vardır. Kırgızistan'ın Frunze şehrinde bir elektrik santrali, Rıbaçi ve Sulük'te Talaş, Tokmak, Prjeval ve Celalabad hidroelektrik istasyonları bulunmaktadır.

Türkistan'daki hidro-elektrik istasyonlarının gelişmesine sade muazzam ve hemen hemen tükenmek bilmeyen su enerji ihtiyatları değil, aynı zamanda Sovyet hükümetinin Türkistan'da çok geniş ölçüde ücretsiz, yahut çok az ücretle yerli Türkistan kolhoz köylülerinin işçi gücünden faydalanması da çok yardım etmiştir. Yerli kolhozcular, mecburi *sosyalistik emek* adı altında kanal kazmak, bendleri doldurmak gibi işlerde çalışmaya zorlanmaktadırlar. Türkistan'ı kolonyal sömürme, Sovyet Moskova hükümetini, bilhassa harp yıllarında Sovyet Türkistan'ında eski zamanlarda görülmeyen bir ölçüde elektrik santralleri inşasına sevk etmiştir.

Elektrik malzemelerinin vücutte getirilişi, Orta ve Güney Türkistan'da ağır sanayinin gelişmesini de sağlamıştır. Özbekistan'da Fergana vadisinde Sır-Derya mahrecinde Begovatovsk metalürji fabrikası, Almalık'ta kurşun – çinko kombinasyonu, Çırçık'ta elektro-kimya kombinasyonu, Kokand, Kuvasay ve Semerkant'ta süperfosfat fabrikaları, Angren'de azot, Çırçık'ta çimento, Taşkent, Semerkant, Fergane ve Almalık'ta demir-beton yapı fabrikaları, Angren'de çimento ve Orta-Çırçık'da eriyebilen spat kombinasyonu bulunmaktadır. Makine inşaatı sanayi Taşken'te toplanmıştır. Bu fabrikalar da şunlardır: ziraat makineleri, dokuma makineleri, energetik makine inşaatı, alât ve edevat, bilyalı yatak, kimya, hidroliz ve kâğıt fabrikaları, Semerkent'de traktör yedek parçaları, sesli film cihazları; Türkmenistan'da petrol motorleri, ekskavatör, ziraat makineleri imal eden fabrikalar çalışmaktadır. Aşkabad'da cam fabrikası, Beşmenisk'de çimento fabrikası vardır. Tacikistan'da şu fabrikalar bulunmaktadır; Stalinabad tamir-mihaniye, *Ototraktördetay* adlı makine inşaatı, Petrol sanayi teçhizatı fabrikası,

dokuma makineleri inşaat fabrikası (Kanibadam'da). Kırgızistan'da da Boorda'da kurşun, Kurment'te çimento fabrikaları ve Novopavlosk'ta tuğla kombinası çalışmaktadır.

1957 de Özbekistan'da 498 bin ton, Tacikistan'da 39 bin ton ve Türkmenistan'da 63 bin ton çimentosundan başka Türkmenistan'da 6280 bin metre kare pencere camı; gene 1957 de Özbekistan'da 859.2 bin ton suni gübre istihsal edilmiştir. Sovyet Türkistan'ının hafif sanayi, başlıca olarak gıda maddeleri, pamuk ve ipek sanayinden ibaret bulunmaktadır. 1957 de Özbekistan'da 929 bin ton, Kırgızistan'da 47.6 bin ton, Tacikistan'da 134.1 bin ton, Türkmenistan'da 112.3 bin ton pamuk lifi istihsal edilmiştir. İşte, Türkistan'daki bu zengin pamukçuluk sayesinde RSFSR dokuma sanayi, yabancı ülkelere bağlı kalmaktan, yani Rus dokuma sanayi için yabancı ülkelere pamuk ithalinden bir dereceye kadar kurtulmuştur. Ne var ki, bu sanayi kolu, kendi kolonisi olan Türkistan'a sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Dikkate değer bir noktadır ki, Moskova, Türkistan'da pamukçuluk sanayinin gelişmesini suni şekilde önlemeye çalışmaktadır. 1957 de Özbekistan'da 215 milyon metre, Tacikistan'da 43.8 milyon metre, Türkmenistan'da ancak 21.8 milyon metre pamuklu mensucat elde edilmiştir. Sovyet Türkistan'ının en başta gelen dokuma tesisleri şunlardır. Taşkent mensucat kombinası, Fergane, Semerkent ve Namangan'da iplik – dokuma fabrikaları, Margelan ipek sarma fabrikası ve ipek mensucat kombinası, Aşkabad'da dokuma fabrikası, ipek sarma ve yün temizleme fabrikaları, Leninabad ipek kombinası (Tacikistan), Düşenbe pamuklu mensucat kombinası, ipek dokuma fabrikası, Kırgızistan'ın Frunze şehrinde çuha kombinası ve Oş şehrinde de ipek dokuma kombinası, Türkistan'ın geleneksel ipek sanayine gelince, 1957 de Özbekistan'da 19.7 milyon metre, Kırgızistan'da 4.5 milyon metre, Tacikistan'da 22.5 milyon metre ipekli mensucat elde edilmiştir. Türkistan'ın pamuk temizleme tesisleri pamukçuluk bölgelerinin şehirlerinde yerleştirilmiştir.

Bütün dünya kolonilerinde olduğu gibi, Sovyet Türkistan'ı da kendi metropolü Moskova'yı, ziraat ve sanayi ham maddeleri ile temin etmek mecburiyetindedir. Moskova, Türkistan ziraatını hususi mülkiyet sisteminden kohoz ve sovhoz sistemine geçirmekle, Türkistan ham maddelerini azamî derecede sömürmek ve bu memleketin ziraat

işleri ve sanayini keyfi şekilde düzenlemek imkânını elde etmiştir. Türkistan, bugün Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden ithal etmek zorunda kaldığı yiyecek maddeleri ekim sahalarının azaltılması hesabına olmak üzere RSFSR in mühim pamuk merkezlerinden biri haline getirilmiştir. Pamuk ekim sahası, oldukça artmıştır. Bu hususu, 1913 ve 1957 yıllarına ait şu rakamlar (bin hektar hesabı ile) açıkça ortaya koymaktadır:

	1913	1957
Özbekistan	425	1347
Kırgızistan	22	74
Tacikistan	27	167
Türkmenistan	69	185
Yekun	543	1773

Yukarıdaki cetvelden görüldüğü gibi, bütün Orta ve Güney Türkistan'da ihtilâlden önceki devre kıyasla pamuk ekim sahası 3 mislini aşkın bir artış göstermiştir. Pamukçuluk işinin genişletilmesi neticesinde pamuk tohumu esas alınarak yağ sanayi vücuda getirmek imkânları hasıl olmuştur. Mesela, 1913 de 65 bin ton nebati yağ istihsal eden Özbekistan, 1957 de 254 bin ton (üç mislinden daha fazla) yağ elde etmiştir. 1917 den önce yağ sanayi bulunmayan Tacikistan ve Türkmenistan, 1957 de 34.5 bin ton (Tacikistan), 27.6 bin ton (Türkmenistan) nebati yağ istihsal etmiştir.

Türkistan'ın ziraat alanında yeni bir kol da şeker pancarından ve şeker kamışından şeker imalidir. 1957 de Kırgızistan 113.5 bin ton (başlıca olarak Çu nehri vadisinde) şeker istihsal edilmiştir. Sovyet Türkistan'ının ekim sahaları buğday için değil, kenef, hint keneviri, pirinç, mısır, zerzevat, arpa, keten, tütün, susam, bakliyat, yağ ve yem bitkileri (Özbekistan'da) için geliştirilmiştir. Türkmenistan'da 1957 yılında tahıl ekimi için ancak 86 bin hektarlık bir saha ayrılmış, buna karşılık teknik bitkiler ve pamuk için 196 bin, yem bitkileri için 91 bin, sebze ve bağ bitkileri için 16 bin hektarlık saha ayrılmıştır. İşte böylece, Sovyet Türkistan'ının ziraatında, yerli ahalinin ihtiyacını temin eden istihlâk sektörünün değil, ihracat ve RSFSR in ihtiyaçlarını

sağlamaya yarayacak istihsal sektörünün ağır bastığı önde geldiği açıkça meydana çıkmaktadır. Sovyet müelliflerinin de işaret ettikleri gibi, Tacikistan'da da ziraat, yüksek mal vasfını taşımaktadır. Şöyle ki, 1957 de 3.7 milyon hektardan tarlaya ayrılan saha ancak 0.8 milyon hektar olmuştur. Kırgızistan'da ise 8.5 milyon hektarlık ziraat topraklarından ancak 1.3 milyon hektarlık bir saha tarlaya ayrılmış ve RSFSR, Kırgız büyük baş hayvanlarına ihtiyaç duyduğu için bu toraklardan 7.2 milyon hektarı da otlak haline getirmiştir.

Türkistan'ın yiyecek maddeleri RSFSR e sade tabii halde değil, konserve şeklinde de sevk edilmiştir. 1957 de Özbekistan'dan 120.3, Kırgızistan'dan 34.3, Tacikistan'dan 59.9 milyon kutu konserve ihraç edilmiştir. Bunlarda başlıca olarak et, meyva ve balık (Hazer denizi ve Aral gölü balıkları) konserveleridir.

Türkistan'ın RSFSR e et ihracatı işiyle ilgili olmak üzere Sovyet hükümeti, Türkistan'da hayvan sayısının hızla artması için büyük gayretler sarfetmektedir. 1957 de Özbekistan'da 1849 bin, Kırgızistan'da 705 bin, Tacikistan'da 739 bin, Türkmenistan'da 330 bin büyük baş hayvan, gene aynı yılda Özbekistan'da 8213 bin, Kırgızistan'da 5455 bin, Tacikistan'da 2732 bin, Türkmenistan'da 4679 bin küçük baş hayvan olduğu tespit edilmiştir. Sovyet rejiminin Türkistan'da yaptığı bir yenilik de mecburi domuz yetiştirme işidir. 1913 de Özbekistan'da Müslüman olmayan Rus çiftliklerinde 3 bin ve Kırgızistan'da da 27 bin domuz mevcuttu. 1957 de bu sayı Özbekistan'da 220 bine, Kırgızistan'da 129 bine, Tacikistan'da 50 bine, Türkmenistan'da da 39 bine yükselmiştir. Şu da var ki, Sovyet kaynaklarının verdiği hayvan mevcudu rakamlarını büyük bir ihtiyatla değerlendirmek gerekir. Zira, gene Sovyet kaynaklarının verdikleri bilgilerden malûm ki, 1960–1964 yıllarında Sovyet ziraatında kendini gösteren şiddetli buhran neticesinde Türkistan'da her yıl büyük ölçüde hayvan telef olmuştur.

Şimdi de bir parça Sovyet Türkistan'ındaki maarif gelişimi konusu üzerinde duralım. Koloninin başarılı bir şekilde sömürülmesi için, yerli halkın umumî ve istihsalci bir şekilde okur yazar olmasına ihtiyaç vardır. Buna göre de, Sovyet hâkimiyeti devrinde Türkistan'da umumî tahsil okullarının sayıca artışına ve yerli istihsalât kollarına göre özel okulların vücutte getirilmiş olmasına hiç te şaşmamak

lâzımdır. Bahis konusu kitapta, Sovyet Orta Asya'sında, yani Orta ve Güney Türkistan'da umumî tahsil okullarına 2.200.000 in üstünde, özel ve yüksel okullarda da 200.000 den fazla öğrenci bulunduğu kaydedilmektedir. Gene bu kitaba göre, bilim kollarında çalışanların sayısı 12.200 kişiden fazladır. Ne var ki, Sovyet yazarı gerek öğrencilerin, gerekse bilim kollarında çalışanların millî terkipleri hakkında her hangi bir işaretle bulunmamaktadır. Bunlar arasında Türkistan'da yerleşmiş Rusların da mühim bir yekûn teşkil ettiğini okuyucunun sezmesi gerekmektedir.

Sovyet Orta Asya'sına dahil cumhuriyetlerden her birinin kendi bilimler akademisi vardır. Bundan başka Özbekistan'da şu bilim müesseseleri mevcuttur: Taşkent'te Tıp Bilimleri Akademisi, Ziraat Bilimleri Akademisi, Sovyetler Birliği Pamukçuluk Bilim – Araştırma Enstitüsü, Devlet Kütüphanesi, kadim şark el yazması eserlerin zengin koleksiyonunun bulunduğu Şarkiyat Enstitüsü, Orta Asya Üniversitesi, 17 yüksek okul ve yüksek teknik okulu, 30 teknik okulu, rasathane, zelzele istasyonu. Angren şehrinde maden teknikumu ve maden – teknik okulu; Andican'da tıp ve pedagoji enstitüleri; Semerkent'te Devlet Üniversitesi, Özbek Sıtma ve Parazitoloji Bilim – Araştırma Enstitüsü, Sovyetler Birliği Astragan kürkü Bilim – Araştırma Enstitüsü, Bağcılık ve Üzümcülük Bilim – Araştırma Enstitüsü, Orta Asya Sismoloji Enstitüsü; Buhara'da kadim el yazması eserlerin bulunduğu büyük bir kütüphane, Nukus şehrinde Pedagoji Enstitüsü vardır. Tacikistan'da, bir üniversiteye, Tropikal Bilim – Araştırma Enstitüsüne, Firdevsi Kütüphanesine, Leninabad Pedagoji Enstitüsüne, Bilimler Akademisinin nebatat bahçesinde (Horog şehrinde) sahip bulunmaktadır. Türkmenistan'da bir üniversite, birkaç yüksek okul ve birkaç bilim-araştırma enstitüsü (Aşkabad'da), Marv şehrinde bir pedagoji enstitüsü mevcuttur. Kırgızistan'da, üniversite, opera, millî, resim galerisi, devlet filarmonisi ve birkaç yüksek okul (Frunza şehrinde) vardır.

İlk bakışta elbette çok tesirli bir manzara. Fakat, Türkmenistan'daki maarif ve bilim müesseseleri sisteminin Sovyet propagandasınca çok dikkatle gizli tutulan karakteristik bir özelliği vardır. Her şeyden önce bu sistem, Türkistan yerli halkının menfatleri için değil, Türkistan'ın millî ve devlet yönlerinden Moskova'ya bağlantısını korumak ve Türkistan'ı ileride Sovyetleştirmeye ve Ruslaştırmaya yarayacak

şartları vücade getirmek gayesiyle tatbik sahasına konulmuştur. Bu sistem ancak şekilce millidir, muhtevaca Sovyet, komünist ve Rustur. Bu sistemin vazifesi millî değil, Sovyet kadrosu yetiştirmektedir. Bu kadrodan a Sovyet-komünist rejimine sadakat ve Sovyet kolonyalizmine tam manası ile itaat talebinde bulunulmaktadır.

Bahis konusu kitabın mühim olan eksik tarafı, Türkistan nüfusunun millî terkihi, sanayi organlarında ve kültür müesseselerinde çalışan işçi, memurların milliyet bakımından nispetleri, okullarda ve bilim müesseselerinde bulunanların milliyetçe dağılışları hakkında her hangi bir bilgiye yer verilmemiş olmasıdır. Kitabın yazarı ancak ahalinin genel rakamlarını bildirmeyi tercih etmiştir. Bugün Özbekistan'ın nüfusu 8.1 milyon kişidir. Bunun dörtte üçünü Özbek Türkleri teşkil etmektedir. Türkmenistan'ın nüfusu (1959 da) 1.5 milyon kişi idi. Bu arada Türkmenlerin sayısı üçte ikiyi bulmaktadır. Tacikistan'ın nüfusu 1.9 milyon (1959 da) kişidir ve bunun % 60 nispeti Taciktir. Kırgızistan'da nüfus, 2 milyon kişidir. (1959 da). Bunun % 60 ı Kırgız Türkleridir.

Kitabın çeşitli yerlerinde rastlanan bazı işaretlere bakılırsa, yerli Türkistan Türkleri ve Taciklerin başlıca olarak köy bmlgelerine dağılmış oldukları ve metropolünün bir nevi dayanak noktasını teşkil eden sonradan gelmiş Rusların ise şehirlerde yerleştikleri görülür. Sovyet Türkistan'ının sanayice gelişmi ile ilgili olarak bütün şehirlerde sonradan gelmiş bulunan Türk olmayan unsurun büyük ölçüde bir arayış kaydettiği söylenebilir. Bu şehirlerin nüfusu hakkında bazı bilgileri aşağıya alıyoruz: Özbekistan'ınTaşkent şehrinde 911.000 (1959 da) Angren şehrinde 55.000, Andican şehrinde 129.000, Semerkent şehrinde 195.000 (1959 da), Namangan şehrinde 122.000 kişi. Türkmenistan'ın Aşkabad şehrinde 170.000 kişi (1959 da). Tacikistan'ın Düşenbe şehrinde 224.000 kişi (1959 da). Kırgızistan'ın Frunze (sabık Pişpak) şehrinde 217.000 kişi (1959 da). Şu da dikkate değer birçok noktadır ki, Sovyet yazarı Türkistan'ın Hive, Buhara, Hokand, Margelan, Fergane gibi kadim merkezlerin nüfusundan söz etmiyordu. Sovyetler Birliği Türkistan'ı kaybettiği zaman, sonradan gelerek şehirlere yerleşmiş bulunan yabancı unsurların, Fransızların Cezayirden çekildikleri gibi, çoğunlukla Sovyet Rusya'nın Avrupa kısmına döneceklerine şüphe yoktur.

SOVYET GÖZLÜĞÜ İLE BUGÜNKÜ AZERBAYCAN¹⁶⁷

F.S. Şabanov, Razvitiye sovetskoy gosudarstvennosti v Azerbaycan, Gosudarstvennoye izdatctvo yuridiçeskoy literaturı, Moskova 1959, s. 3–175, tiraj 2500 nüsha.

Bakû'yu elinde bulunduran kimse, Kafkasya'ya da hakimdir. Bu tarz anlayış formülü, Kafkasya'nın Çarlık Rusya'sı tarafından istilâ edilmiş tecrübesinin ortaya koyduğu bir formüldür. Sebebi de, tarihî coğrafya'da *Ural Kapısından* geçen doğu batı yolundan hiç de önemsiz olmayan büyük güney Derbent – Lenkeran yolu üzerindeki Azerbaycan'ın coğrafi durumudur.

Sovyet Rusya, 1920'nin Nisan sonlarında bu Derbent – Hazer yolundan Bakû'ye ve daha sonra 1921 de de bütün Maverayı Kafkasya'ya sokulmuştur. Bolşeviklerin ileride, Yakınoğuya saldırış manasında bir savaş meydanı olması bakımından Azerbaycan ve Bakû'nun askerî, stratejik ve siyasî-iktisadî önemi, Lenin'in Bakû hakkında söylemiş olduğu *doğunun kapısı* sözü ile belirtilmektedir. Bugün, kilit mevkiinde bulunan Azerbaycan'a sözde *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* hâkimdir. Fiiliyatta ise bu topraklar, Bolşeviklerin 1918'in Mayıs'ından 1920'nin Nisan'ına kadar mevcut bulunan Millî Azerbaycan hükümetini silah gücü ile devirdikleri sırada, 1920 de yapılan askerî istilâ *haklarına* dayanan Moskova tarafından idare olunmaktadır. İşte, bundan sonra, yani Bakû'nun işgalinden sonradır ki, Moskova, Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirmeye muvaffak olmuş ve geçici bir zaman için olsa da İran Azerbaycan'ına sokulmuştur. Bakû, Azerbaycan ve bütün Maverayı Kafkasya'ya hâkim bulunan Moskova, İran, Türkiye, Irak ve bütün Yakınoğu için bir tehlikedir.

Ferruh Şabanov'un yukarıda adı geçen ve bahis konusu olarak ele aldığımız kitabı, Azerbaycan'ın yeni çağdaki tarihî mukadderatı sorunu bir nevi cevaplandırmayı denemek isteyen bir mahiyet taşımaktadır. Fakat, Sovyet ilminin tâbi olduğu özel şartlar, müellife tam geçiği ortaya koymak imkanını vermemiştir. Müellif, gerçekle Sovyet propagandasının *zoraki çeşitlerinden* bir karma vücutte getirmek

¹⁶⁷ Y. 8, 1962, S. 30, s. 54–72.

zorunda kalmıştır. Buna göre de kitabı, tarihi gerçeği Sovyet propaganda kalıplarından ayırarak bir tenkitçi gözüyle ele almak gerekir. Kitabın oldukça aztrajlı (2500 nüsha), basıldığı yerin (Moskova) ve dilinin de (Rusça) oluşu gösteriyor ki, kitap geniş ölçüde dağıtılmak niyetiyle hazırlanmamış ve Azerbaycan'da basılmasına yer verilmiştir. Kitabın Sovyetler Birliği sınırları dışında satışa çıkarılmış olması, daha çok yabancılar arasında Sovyet propagandası düşünülerek yayımlandığını göstermektedir.

Kitap şu 4 bölümden ve bir de neticeden ibarettir:

- 1). Azerbaycan'ın büyük Ekim sosyalist ihtilâline kadarki içtimaî – siyasî nizamı (s. 5–28).
- 2). Azerbaycan'da Sovyet iktidarının tesisi ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu (s. 29–69).
- 3). Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti – Maveraya-yı Kafkasya Federasyonunun eşit haklara sahip bir üyesidir (s. 70–108).
- 4). Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti – Sovyetler Birliği'nin başına buyruk ve eşit haklara sahip bir üyesidir (s. 109–159) ve netive (s. 160–173).

Kitabın esas kısmı, Azerbaycan'ın *Sovyetleştirilmesi* merhalelerine ayrılmış bulunmaktadır. Malzemenin kronolojik devirlere bölünüşü, tüm olarak Azerbaycan, Maveraya-yı Kafkasya ve Sovyetler Birliği organlarındaki ve Sovyet iktidar sistemindeki şekil değiştirmelerinin resmî hukukî emarelerine göre yapılmıştır. Elbette, Sovyet toprak – devlet vesikalarının resmî hukukî tahlili, Azerbaycan'ın son 50 yıldaki gelişme seyrinin mahiyetini ortaya koyabilmekten çok uzaktır.

Çarlık Rusyası Hâkimiyeti Altında Azerbaycan

Müellif, kitabın ilk bölümünde Sovyet tarihçiliğinde bugün mecburî olan şu formülden kendini kurtaramamıştır. *Azerbaycan, Rusya ile birleşmeden önce, ağır bir esaret altında bulunuyordu.* Müellife göre, Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesi, güya Azerbaycan için *ilerici, müterakki* bir rol oynamıştır (s. 16, 17). Bu formül, F. Engels'in *Rusya, Doğu memleketleri hususunda cidden ilerici bir rol oynamaktadır* yollu fikriyle de takviye edilmektedir. (K. Marks ve F. Engels, *Külliyat*, cilt XXI, s. 211). Fakat, bundan sonra aynı bölümde yer alan *Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesi, memleketin emekçi halkına sosyal*

ve millî kurtuluş getirmemişti (s. 18); Çar kumandanlık iktidarı, bir çok belgelerin de doğruladığı gibi, yerli halkı baskı altında tutuyordu (s. 20); Sömürgeci idare temsilcileri bile, bizzat kumandan idaresini kontrole tabi bulunmayan ve tam keyfi bir idare şekli olarak kabul etmişlerdi (s. 20) gibi parçalar, daha önce ileri sürülen ilericilik fikrini tamamı ile yalanlamaktadır. Müellife göre, Rus kumandanı, idaresi altında bulunan vilayet sınırları içerisinde fiilen sınır tanımayan bir iktidara sahip bulunuyordu (s. 19); Çar memurları, kumandanlık idaresini askerî halk idaresi diye adlandırıyor ve bu adla da askerî iktidarın vilayetlerde kanunsuz hareketleri, yousuzlukları, halka karşı yaptıkları çapulculukları kapamak istiyorlardı (s. 20); istilâcı Rus idaresinin 1840 yılında Azerbaycan'da yaptığı reformlar, Azerbaycan'da tam bir Ruslaştırma gayesini güdüyordu (s. 21); Çarlığın yeni nizamında yer alan merkezî bürokratism sisteminde yerli sosyal hukuk ve kültür-etnik özellikleri tamamı ile ihmal etmek ve kâle almamak son haddini bulmuştu (s. 21); Azerbaycan köylerinde kölelik münasebetleri 1912 yılına kadar muhafaza edilmiştir. Azerbaycan'ın idaresi Rusya Harbiye Nezareti'nin elinde olduğundan mahallerde askerileştirilmiş makam ve merciler vücade getirilmiştir (s. 24); Azerbaycan'da hâkimler seçilmiyor, çar tarafından atanıyordu (s. 24). Bütün idare mekanizması ve cihazları bütün vilâyet, kaza idare ve mahkeme organları, çarlığın koloni siyasetini uygulamaya memur edilmiştir (s. 25).

Acaba, bütün bu sıralana vakıyalarda, Sovyet tarih ilminin iddia ettiği gibi, Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali neticesinde elde edilen ilerleme ve terakkiyi görmek mümkün müdür?

Yine aynı Sovyet ilminin fikrinde, Azerbaycan'ın diğer devletler tarafından işgali, bir esaret olmuş ve bu devletler, istilâcıdan başka bir şey olmamışlardır (s. 5). İran'ın Azerbaycan'ı Çarlık Rusyasına karşı savması ise (s. 16) boş iddialardan ibaret kalmıştır (s. 15).

Müellif, bundan sonra Azerbaycan köylülerinin 1826–1837 yıllarında ve 1840 reformundan sonra (s. 20–21), Rus idaresine ve 1918 ve 1920 yıllarında istilâcı Sovyet hükümetine karşı (s. 39, 50) yaptığı isyanlardan söz etmektedir. Elbette, malûm sebeplerden dolayı müellif, Azerbaycan köylülerinin bilhassa kollektivize sıralarındaki sayısız isyanlardan söz etmek cesaretini kendisinde bulamamıştır.

Müellif, Lenin'in *kafkasya'nın Rusya tarafından iktisadî istilâsı, siyasî istilâsından çok daha sonra olmuştur* (V. Lenin, *Soçineniya*, cilt 3, s. 52) sözlerini alıyor ki, bu da Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesinin bir *ilerleme* değil, istilâ hareketi olduğunu açıkça göstermektedir. Müellif, pek haklı ve yerinde olarak profesör Sumbatzade'nin *Çar hükümeti, Azerbaycan'ın ilerlemesine yardım etmek için değil, doğrudan doğruya kendi menfaati için istilâ etmiştir* yolundaki mütalaasına iştirak etmektedir. Müellifin, XIX. Yüzyıl Azerbaycan millî aydınlarını, edip ve yazarlarını *ileri Rus demokratik kültür* camiasına (s. 17) sokmak yolundaki çabası, Azerbaycan'ın çarlık tarafından istilâsının dayandığı ilerilik nazariyesinden daha başarılı değildir.

XIX. yüzyılda Rusya imparatorluğunun bütün Türk bölgelerinde batının gerçek demokratik ve ileri fikirleri yer almış ve benimsenmiş bulunuyordu. Şu da var ki, bizzat Rus liberal zümresi Azerbaycan aydın ve maarifçilerinden hiç de az olmamak üzere Batı Avrupa'dan bir şeyler öğrenmek yoluna girmişti. Demokratik idelerin aynı kaynaktan gelişi, hiç de Batı Avrupa Rus telmizlerinin, Azerbaycanlı Batı Avrupa telmizlerinin üstatları olacakları manasına gelmez. Müellif, millî uyanış harekeini Sultan Türkiye'sindeki aynı hareketle kıyaslayarak bunlar arasında pekala bir bağ kurmuş olsaydı daha isabetli ve başarılı bir iş yapmış olurdu ama, Sovyetler Birliği'nde bu gibi kıyaslamalar yapılamaz, çünkü yasaktır.

Bakû'nün Bolşeviklerce İlk İstilâsı

Rusya'da 1917 ihtilâli sıralarında Bakû petrol sanayinin gelişmi neticesinde Bakû, millî bir şehir olmak vasfını kaybederek Rus işçileri, idarecileri ve ordusunu içine alan beynelmilel bir şehir haline gelmiştir. İşte böylelikle Azerbaycan'da bir Rus *beşinci kolu* vücutte gelmiş ve çok geçmeden Bolşevikler, bu koldan kendi menfaatleri için faydalanmaya başlamışlardı. Bolşevikler, Bakûde Kafkasya'nın hiçbir yerinde olmayan kuvvetli ve sağlam bir merkez kurmuşlardı. Azerbycan'ın Bolşeviklerce istilâsını, *Hazar denizindeki harp donanmasına mensup bahriyeliler, 27 Ekim (9 Kasım) 1917 de yaptıkları bir toplantıda nümayiş yapar şekilde hazırlanmışlardı* (s. 29). Bu bahriyeliler, Azerbaycan yerli Türk halkının millî menfaatlerinin yabancıları olduklarından Rusya'daki yeni merkez hükümetini destekliyordu. Üstelik, *bütün Maverayı kafkasya'da iktidarın Sovyetler eline verilmesi*

hususunda bir kararname de kabul etmişlerdi (s. 29). Bakû limanındaki harp gemilerinin toplan, Bakû'yü vuruyordu. Azerbaycanlılar ise silahsız idiler. Bundan sonra, *Bakû Bolşevikleri, 31 Ekkim (13 Kasım) 1917 de toplanan Bakû işçi ve Asker Delegeleri Sovyetinin geniş toplantısında iktidarın Sovyetler eline geçmesi hususunda bir kararname kabul etmişlerdi* (s. 29). Bakû Sovyetinin ve Bakû işçi ve askerlerinin ezici çoğunluğu Rusardan ibaret bulunuyordu.

2 (15) Kasım 1917 de Bakû Sovyeti, kendi hükümetini – İcra komitesini seçmiş ve başına da Ermeni komünisti S. Şaumyan'ı getirmişti (s. 30). Azerbaycan'ın bütün vilâyetleri, bütün Gürcistan ve Kafkasya'nın diğer bölgeleri Bolşevik iktidarına karşı düşman olarak kalmıştı. Bolşeviklerin iktidara gelişi içinde Kafkasya'da bulunan Rus ordusunun önemi, bahis konusu kitap müellifince oldukça açık olarak belirtilmiştir. *İç ihtilâl aleyhtarlığı ile mücadele ve Bakû'de Sovyet iktidarının kökleşmesi hususunda Korganov'un başkanlığındaki Kafkasya orduları Askerî – İhtilâl Komitesi büyük bir rol oynamıştır* (s. 32). Bu askeri komite, Şaumyan'a, Bakû İcra Komitesi emrinde olduğunu bildirmiş, petrograd'daki Bütün Rusya Komiserler heyeti de Şaumyan'ı Kafkasya işleri için geçici olağanüstü komiserliğe atamıştı. Bu arada *Şaumyan'a ihtilâl aleyhtarları kuvvetlerle mücadele için geniş yetkiler de vermiştir* (s. 32). Bu yetki, Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer halklarına istilâci terörün uygulanması direktifi manasına geliyordu ki, Şaumyan da büyük bir titizlik ve dikkatle bu görevini yerine getiriyordu. Lenin, 14 Şubat 1918 de Şaumyan'a yazdığı mektupta şöyle diyordu; *Metin ve kesin siyasetinizin hayranıyız. Hiç şüphesiz, şimdiki ağırdurum şartlarına göre ihtiyatlı bir diplomasiyi de bu siyasetle birleştirebilerseniz, galibiyet bizim tarafta olacaktır.* (V. Lenin, Soçineniya, cilt 35, s. 286).

Sovyet diktatörlüğü, Azerbaycan halkının mukavemetini doğuruyor ve halk kendi millî-askerî müfrezelerini vücade getirmeye başlıyordu. Bolşevikler, Azerbaycan Türkleri ile silahlı bir çarpışmanın kaçınılmaz olduğunu önceden göz önünde bulundurarak Mart 1918 de Bakû'de *ihtilâl aleyhtarlığı ile mücadele için şehir ve dolaylarında İhtilâli Savunma Bakû Komitesi* adı ile birleşik bir parti – ordu teşkilatı vücade getirmişlerdi. Bu komiteye, S. Şaumyan, Korganov, Nerimanov, Çaparidze ve diğerleri dahil bulunuyordu (s. 34). Bakû Komitesinin 15 Mart 1918 tarihli kararnamesinde, komitenin görevi,

açıkça şu şekilde formüle edilmişti: *Bakû'yu Maveraya-yı Kafkasya Sovyet hükümeti uğrunda yapılan mücadelenin dayanak merkezi yapmalı ve Rusya ihtilâl hükümetine ve Kuzey Kafkasya Sovyetine dayanarak bakû komitesinin nüfuz ve tesirini, kudretini bütün Maveraya-yı Kafkasya topraklarına yaymaktır* (s. 35).

Azerbaycan millî ordu birlikleri ile Bolşevik istilâcıları arasında 30 Mart 1918 de kendini gösteren çarpışmalar, Bolşeviklerin Hazar denizindeki harp filosu tarafınan desteklenmesi neticesinde Azerbaycanlılar için başarılı olmamıştı. Fakat, bu çarpışma Azerbaycanlıların Bakû Sovyetler ve İcra Komitesini kendilerine yabancı ve düşman bir organ gibi telâkki ettiklerini ortaya koyuyordu. Bu hususu, Bolşevikler de iyice biliyorlardı. Buna göredir ki, onlar, çoğunluğu köylülerin teşkil ettiği Azerbaycanlıların az da olsa bir kısmını kendi taraflarına çekmek yolunda çalışıyorlardı. Bakû Bolşevikleri, Lenin'in direktiflerine uyararak Azerbaycan köylülerine hitap eden bir beyanname dağıtmaya teşebbüs ettilerse de diledikleri sonucu elde edemediler. Böyle olunca, Bakû Sovyeti 19 Nisan 1918 yeni bir faaliyet programı ile ortaya atıldı. Yani, Bakû Komiserler Heyeti, yeni bir hükümet kurmak teşebbüsüne girişti (bu teşebbüs kadar Bakû Bolşevikleri, Petrograd, daki komiserler heyetinin temsilcileri şeklinde çalışıyordu). Teşkil edilen Bakû komiserler Heyeti, Azerbaycan'ın ilk *millî* Sovyet hükümeti idi. Hükümet başında Bakû'de yine aynı Bolşevik diktatörleri yer almışlardı. Ama, ihtilâl organının adını, güya bağımsız Azerbaycan hükümeti adı ile değiştirmek sureti ile, Azerbaycan halkı arasında siyâsî bir düzensizlik yaratmak gayesi güdülüyordu.

S. Şaumyan'ı yerli bir *hükümet* kurmaya sevkeden sebeplerden biri de, Bakû Bolşeviklerinin o sıralarda kendi propaganda merkezleri ile münasebet ve irtibatlarının kesilmiş olması idi. Ukrayna, Don ve Kuban, Bolşeviklerden ayrı olarak kendi devlet teşekküllerini vücade getirmişlerdi. Bakû Sovyetinin 9 üyeli kadrosu, Azerbaycan'da çoğunluğu teşkil eden Türkleri oldukça zayıf bir şekilde temsil ediyordu. Bunlardan altısı Türk değildi (Şaumyan, Caparidze, Fioletov, Zevin, Korganov, Kolesnikova). Bütün idare zembereği, Türk olmayan bu 6 kişinin elinde bulunuyorsa (dış temaslar, halk ekonomisi, çalışma işleri, askerî işler, denizcilik ve maarif işleri). Bu komiserler heyetinin başkanı, yani fiilen diktatörlük yapan, Kafkasya işleri olağanüstü komiserlik yetki-

lisini haiz bulunan aynı Şaumyan idi. Türk halk komiserleri (Azizbekov, Vezirov ve Nerimanov) ancak Bakû vilâyetinin vilâyet komiseri gibi çalışıyor, ilim ve ziraat işlerini idare ediyorlardı (s. 36–37). Bakû Bolşeviklerinin Azerbaycan'ın ilk komiserler heyetinde Azerbaycanlılara bu şekilde mütevazî ve memur-icracı yerler ayırdıkları bizce tamamı ile anlaşılır bir şeydir. Ama kitabından söz ettiğimiz müellif ise, bu hususu sükûtle geçirmeyi daha uygun bulmuştur.

Azerbaycan Sovyet *hükümetinin* 1918 de doğuşundan sonra geçirdiği değişikliklerin seyri özel dikkatle üzerinde durulacak bir konudur. Mesela:

- 1). Bu *hükümet başına buyruklunun* tedricen Moskova tarafından sınırlandırılmış olması.
- 2). Sovyet Azerbaycan'ının, Moskova'nın siyasî hesap ve çıkarlarına uygun bir şekilde, yani Moskova'nın, diktesi ile, Sovyet Gürcistan'ı ve Sovyet Ermenistan'ı ile münasebetlerinde çeşitli şekil değiştirmeleri.

Bakû Komiserler heyeti'nin *başına buyruklukanu* sınırlandırmanın delili olmak üzere, bu komiserler heyetinin Moskova Komiserler Heyeti kararlarını kopya edişini göstermek mümkündür. Mesela, 3 Mayıs 1918 de bankaların millileştirilmesi ve 28 Mayıs 1918 de Moskova'da alınan karardan 5 gün sonra da, yani 2 Haziran 1918 de petrol sanayinin millileştirilmesi hususunda alınan kararlar bu cümledendir (s. 37). O tarihlerde Azerbaycan'da para tedavülü, Rus parası esasına göre ayarlanmıştı. Azerbaycan iktisadî kaynaklarını Sovyet Rusya lehine ve şikarına millileştirme hareketi, Azerbaycan'ın millî – devleti bağımsızlığını kökünden deliyordu. Bolşevikler, 1920 de Azerbaycan'ı istilâ ettikten sonra, ikinci defa olarak 5 Mayıs 1920 de hususi mülkiyette bulunan toprakların, evkafa ait toprak ve mülklerin, orman, su ve toprak altı servetlerin ve 27 Mayıs 1920 de de petrol sanayinin millileştirildiğini ilân etmişlerdi (s. 48). 6 Haziran 1920 de Hazar denizi ticaret filosu, 9 Haziran 1920 de bankalar ve mayıs – kasım şgresinde de diğer sanayi kolları millileştirilmişti (s. 49). Bakû komiserler heyeti, *Sovyet Rusya hükümetinin bütün karar ve emirlerini hayata uygulamak zarureti olduğu* fşkrini açıkça beyan ediyordu (s. 37) Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin anayasası RSFSR (Rusya Federasyonu) in 1918 anayasasına göre düzenlenmiştir (s. 56).

Bakû'nün Bolşeviklerce İkinci Defa istilası

Bolşeviklerin Azerbaycan'da ilk yenilgilerinin ve buradan kovulmalarının sebebi (28.9.1918 – 28.4.1920) bizzat Bolşeviklerin itiraflarına göre, *Bakû Bolşevikleri tatbikatta Lenin milli siyasetini doğru olarak uygulamıyorlardı* (s. 40). Bu Sovyet formülünü herkesin anlayacağı bir dile çevirecek olursak diyebiliriz ki, Bakû'de iktidarı, silâh ve terörle ele geçiren Bolşevik istilâcıları, Azerbaycan halkı üzerinde herhangi bir nüfuz ve tesire sahip değillerdi ve Azerbaycan halkı, onlara daima yabancı ve düşman olarak kalmıştı. Bolşevikler, Azerbaycan Türkleri'nin dil, kültür ve adetlerini bilmiyor, bunlarla ilgilenmiyor, onlara kendi nazariye ve sistemlerini aşılama ve üzerlerinde hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı. İşte, buna göre, tıpkı sabık Rusya imparatorluğunun diğer millî bölgelerinde olduğu gibi, Bolşevikler yenilgiden sonra, millî meselede izledikleri siyasetlerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlar ve Azerbaycan üzerindeki Moskova diktatörlüğünü muhafaza etmek için, Azerbaycanlılara bazı tavizler vermek yoluna girmişlerdi. Şubat 1920 de Lenin, söz de bağımsız, fiiliyatta ise Moskova'ya tabi Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi'nin kurulmasını emretmişti (s. 46). Bu partinin merkez komitesi, o sıralarda Dağıstan'da bulunan 11. kızılordu ile *sıkı bir temas kurmuştu* (s. 47). 28 Nisan 1920 de Azerbaycan'ın Bolşeviklerce istilâsı, Rusya Sovyet hükümetinin askerî-istilacı bir ameliyatı idi. Azerbaycan'ın 11. kızılordu tarafından istilâ emri, Lenin tarafından 1920 de 27 Nisan'ı 28 e bağlayan gecede verilmişti. Bu ordunun başında bulunan Orconikidze, Lenin'e emrinin derhal yerine getirildiğini bir telgrafla bildirmiş ve şöyle demişti. *Sovyet hükümetinin (Azerbaycan İhtilâl Komitesi, V.D.) ricası üzerine zırhlı trenlerimiz Bakû'ye girdi* (s. 47). 1956 yılında da aynı şekilde Sovyet tankları Y. Kadar'in *bağımsız Macar hükûmeti'nin ricası üzerine Macar milletinin isyanını bastır-mış ve darmadağın etmişti*. Sovyet siyasî sinizmi kendi mantıkî seyri bakımından cidden harikuladedir.

28 Nisan 1920 de Azerbaycan K.P. Merkez Komitesi, Moskova'ya bağımsız Millî Azerbaycan hükümetinin devrildiğini ve *iktidarın Azerbaycan geçici Askerî – İhtilâl Komitesi'nin eline geçtiğini* haber veriyordu (s. 47).

İstilâ edilmiş Azerbaycan'daki Sovyet siyaseti, Rus Bolşevik komiseri Kirov tarafından uygulanıyordu. Kirov, 5 Mayıs 1920 de topl-

nan Bakû parti konferansında *bağımsız* Azerbaycan Sovyete hükümetine yakın süre için şu emirleri veriyordu:

1). *Ahalinin geniş emekçi tabakasını Sovyet kuruculuğuna celbetmek yolu ile iktidarın kuvvet bulmasına çalışmak*. Bunun da ifade ettiği mana şu idi: yerli Türk halkını Bolşeviklerle işbirliği yapmaya celbetmek. Bu da dolayısı ile Azerbaycan Türk halkının *Sovyet iktidarını* desteklemediğini ve böyle bir iktidarı istemediğini gösteriyordu.

2). Kirov, Türk köylülerinin sempatisini kazanmak gayesi ile şöyle emrediyordu: *Bey ve hanlara ait bütün toprakları köylülere dağıtmalıdır*. Her halde bu dağıtma işi, birkaç yıl sonra bu toprakları Türk köylüsünün elinden almak ve *kolhozlar* kurmak için yapılmıştır. Kirov'un emirleri bu kadarla kalmamış, o *Bakû petrol sanayi millileştirilmelidir* emrini de vermiştir. Yani, bu sanayi, Moskova'nın malı yapmalı ve onun idaresi altına vermelidir.

3). Kirov'un üçüncü emri şu idi: *Lenin millî siyasetini gerçekleştirmelidir* (s. 48). Yani, gerçek millî siyaseti değil, Lenin millî siyasetini, başka deyimle Azerbaycan Türklerini aldatmak için Sovyet millî siyasetini uygulamak gerekir.

Azerbaycan'ın bütün bankaları ve kredi müesseseleri ilga edilerek 9 Haziran 1920 de alınan bir kararla Azerbaycan Devlet Bankası ile birleştirilmişti (s. 49). Böylelikle, Azerbaycan millî sermayesinin temeli ortadan kaldırılmış ve bütün sermaye, yine kısa bir zaman sonra Sovyetler Birliği Devlet Bankası içine alınan aynı *Azerbaycan Devlet Bankası* vasıtası ile Moskova hükümetinin emrine verilmişti.

F. Şabanov, kitabında Azerbaycan'ın Bolşevik istilacıları tarafından çok kısa bir sürede, yâni Mayıs – Eylül 1920 süresince ikinci defa olarak millîleştirilmiş halk ekonomisi kollarını birer birer saymakta ve şu sonuca varmaktadır: *Bütün ana kumanda mevkileri işçi – köylü devletinin elinde toplanmıştı* (s. 49). Yani, Bolşevik istilacılarının elinde toplanmış ve Azerbaycan halkı da soyulup soğana çevrilmişti.

İstilâcılarının idarî Cihazları

28 Nisan 1920 istila gününde ilk Azerbaycan Sovyet, *anayasasının* ortaya konulduğu Şubat 1921 tarihine kadar *Azrevkom* (Azerbaycan ihtilâl komitesi), 16 halk komiserliği kurmuş, daha doğrusu, Sovyet sisteminin bir dublajını yapmıştı. Ancak, bu komiserlikler arasında Dışişleri

komiserliği, Dış ticaret komiserliği ve Deniz harp filosu komiserliğinin de yer almış olduğu (s. 50) hususuna bilhassa dikkat etmek gerekir. Bunun sebebine gelince, şu idi: Moskova, 1920 yazında Lehistan ile ve general Vrangal ile savaş halinde idi. Azerbaycan'ın, komşuları İran, Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan ile hudud ve ticaret meselelerini halletmesi lazımdı. O sıralarda Moskova, Azerbaycan'ı doğrudan doğruya idare edecek durumda değildi. Rusya için hayati bir ihtiyaç haline gelmiş bulunan Bakû petrol sanayi, 27 Mayıs 1920 de özel olarak kurulmuş *Azerbaycan Petrol Komitesi* tarafından şeklen idare olunuyordu ama, doğrudan doğruya asıl idare Moskova'nın elinde idi (s. 48, 50). Bu petrol sanayi, ilk önce Moskova Komiserler Heyeti tarafından 27 Mayıs 1918 de alınan bir kararla millileştirilmiş, sonradan 2 Haziran 1918 de de aynı karar, Bakû komiserler heyeti tarafından tekrarlanmıştı (s. 37–38). *Azrevkomun* emri ile kurulmuş olan *Olağanüstü Komisyon* (ÇEKA) ortalığı silip süpürüyordu. Fakat, F. Şabanov Azerbaycan'daki ÇEKA teşkiatının kuruluş tarihini vermemektedir (s. 50). Her halde bu terör teşekkülü, Moskova'da hazırlanarak Azerbaycan'a gönderilmiş ve *Azrevkom* da bunun Bakû'ye gelişini *icra için kabul etmiştir*. F. Şabanov, Azerbaycan ÇEKA'sının *memleketteki ihtilâl aleyhtarı elemanların kalıntılarını ortadan kaldırmak içinde büyük bir rol oynamıştır* (s. 50) demekte pek de haksız olmasa gerek. Elbette, bu yok edilenler de vatansever Azerbaycan Türkleri'nden beşkası değildi. Azerbaycan halkı, Bolşevik istilâcılarından nefret ediyor ve tabii bir insiyakla onlara karşı koyuyordu (s. 51). ÇEKA, 18 Mayıs 1920 de Şuşa vilâyetinde Bolşevik aleyhtarı bir komplo keşfetmişti. Aynı yılın mayıs sonlarına doğru Gence şehrinde 31 Mayıs'a kadar devam eden büyük bir isyan çıkmıştı (s. 51).

Azrevkom, Azerbaycanlılar tarafından seçim ile değil, Bolşevik istilâcılar tarafından yapılan tayinlerle vücade getirdiği gibi, Azerbaycan'daki Sovyet hükümetinin yerli organları da yukarıda tayin edilen adamların eliyle kuruluyordu. İl İhtilâl Komiteleri (Revkom) üyeleri *Azrevkom*, bölge ve köy ihtilâl komiteleri üyeleri de il ihtilâl komiteleri tarafından tayin olunuyordu (s. 52). Böylece, Azerbaycan'daki bütün Sovyet organları sistemi, halk tarafından seçilmior, ona bağlı bulunmuyor ve hiçbir veçhile onu temsil etmiyordu. Bolşevikler iyice biliyordu ki, *Sovyet hükümet organlarına* serbest seçimler yapılmasına müsaade edildiği taktirde Azerbaycan Türkleri'nin buralara Bolşeviklerle işbirliği yapanlar değil, ancak kendi temsilcilerini seçmiş olacaklardı.

F. Şahanov'un yazdığına göre, *Bakû Sovyetine 455 kişi seçilmiştir* (s. 53). Fakat, bu sovyetin ne zaman ve nasıl *seçilmiş* olduğu hususunu müellif, sükûtle geçiştiriyor. Bilindiği gibi, Bakû Sovyetinde yer alan 455 kişinin listesi, ilk önce gizli olarak Azerbaycan K.P. Merkez komitesinde düzenlenmiş, sonradan Bakû komünist mitinglerinden birinde tüm olarak *oyalamadan* geçmiştir. Şu kadarını söylemek kâfidir ki, Bakû Sovyeti başkanlığına A.H. Karayev, *seçilmiş* ama, daimî fahri başkan S. Orconikidze olmuştur (s. 53), yani Sovyet iktidarının Bakû'de *hükümdarlığı eline aldıktan* (28 Nisan 1920) bir buçuk ay sonra yapılmıştır. Müellif, Bakû'de *bölge Sovyetlerinin* nasıl seçildikleri hakkında bir bilgi vermiyor (s. 53) ama, bu olaylardan, sağlam düşünceye tamamı ile aykırı bazı sonuçlar çıkarmaya çalışıyor, şöyle ki: *böylece, 1920 yılı, eski devlet cihazının kökünden yıkılması ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeni, gerçek demokratik hükümet organlarının kurulması ile geçmiştir* (s. 53).

Bakû'de 6–19 Mayıs 1921 aralarında toplanmış olan Büyük Azerbaycan Sovyetleri'nin I. kongresi 392 komünist ve ancak 53 partisiz delege katılmıştır (s. 51). Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilk merkez icra komitesi (hükümeti) heyeti de bu kongrede seçilmiştir. Bu kongre, istilâdan bir yıldan daha çok bir süreden sonra, Azerbaycan'da Sovyet hükümetine *resmi* bir şekil vermiş, RSFSR'in 1918 anayasası örnek alınarak düzenlenmiş ilk Azerbaycan *anayasasını* tasdik etmiştir (s. 56). Azerbaycan *anayasası*, reel-hukukî bir vesika olmaktan daha çok bir propaganda vesilesi idi. Bu anayasada Azerbaycan vatandaşı için tanınmış haklar arasında vicdan hürriyeti, söz, toplantı, miting, nümayiş yapma hürriyetleri, işçi-köylü teşkilâtları kurma hürriyeti bulunduğu gibi, vatandaşların din, ırk ve milliyet farkı gözetmeden eşit hakka sahip oldukları da belirtiliyordu (s. 57). Ama, anayasada partili olmayanların komünistlerle eşit bir hakka sahip olduklarına dair bir kayıt yoktu. Oysaki bu, en önemli ve başta gelmesi gereken bir mesele idi. Çünkü, sözüm ona *Sovyet demokrasisinde* komünistler her türlü haklara sahip olup, partili olmayanlara hakların ancak *gösteriş ve şekil* tarafı dağılıyordu. Azerbaycan'daki tatbikatta bu, Moskova emperyalist komünistlerinin Azerbaycan Türk halkı üzerinde hükümler olacağı manasından başka bir şey ifade edemezdi. Din ve milliyetler hakkındaki hürriyetler ise tam bir yalandı. Zira, Bolşevikler Azerbaycan'da Müslüman din adamlarını ve yerli milliyetçileri şiddetli bir takibata maruz bırakmışlardı.

Azerbaycan Sovyet *anayasasına* göre, *devletin bütün dış siyasetini idare işi*, hatta *barış anlaşmalarının* tasdiki bile (s. 58) Azerbaycan Sovyet Kongresinin yetkileri arasında bulunuyordu ki, bu da gerçek duruma tamamı ile aykırı idi. *Barış anlaşmalarının tasdiki* hakkında söz ederken, *harp ilân etmek hakkı*'na işaret edilmemesi gibi hukuî bkımdan bir manasızlık da Moskova'ca önceden ihtiyati bir tedbir olarak düşünölmüştür. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin milletlerarası hukukî *bağımsızlık*ni süslemek gayesi ile hükümetin komiserler heyetinde, dışişleri, harbiye ve deniz harp filosu halk komiserleri diye, dekoratif makamlar da yer almıştı (s. 59).

Söz konusu *anayasaya* göre, seçim *normları* şehirli, bilhassa Rus ve diğer Türk olmayan ahalinin istisnasız Türk olan köy ahalisi üzerindeki üstün durumunu açıkça koyuyordu. Şöyle ki, köy ahalisinin il sovyetine 500 seçmene 1 delege seçilirken, şehir ahalisinden 100 seçmen başına 1 delege seçiliyordu (s. 60). Elbette, böyle bir sistemde vatandaşların anayasa haklarının teminatı, tamamı ile propaganda oyunlarından ileri gidemiyordu.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve RSFSR

Gerek 1917 de Petrograd'da iktidarın bolşeviklerce silah zoru ile ele geçirilmesi ve gerekse 1920 de Azerbaycan'ın silah gücü ile istilası, her hangi bir hukuki hareket ve normuna dayanmış değildi. Ama, Sovyet hukukçuları, Azerbaycan'da Sovyet diktatörlüğünü perdeleyip örtmeye yarayacak uygun formüller aramaya koyuldular. Bağımsız Azerbaycan'ın kızılordu tarafından istilası, o derece açık ve kaba emperyalistçe bir zorbalık idi ki, bugün, F. Şabanov, hiç de mantıkî olmayan deliller aramak zorunda kalarak bu *birleşmenin* Azerbaycan halkının istek ve menfaatına uygun olduğunu ve Azerbaycan'ın güya *büyük Rus milleti ile kardeşçe ittifakı olmadan kendi başı buyrukluğunu muhafaza edemeyeceğini* yazmakta (s. 63) ve *ii kardeş cumhuriyet* (Azerbaycan ve RSFSR – V.D.) *arasında sağlam iktisadî – askerî ve siyasî bir ittifakın kurulması tarihî bir zaruret idi* (s. 63) demektedir. Fakat, Şahanov için bu *tarihi zaruret* de kafi gelmiyor. O, daha sonra Moskova Bolşevik hükümetinin altruist duygularından da söz ederek güya, *Moskova hükümeti, Azerbaycan Sovyet hükümetine karşılık yardımda bulunurken Lenin millî siyasetinin ana davasında, milletlerin iktisadî geriliğini ve eşitliğini ortadan kaldırmak, aynı surette millî*

Sovyet cumhuriyetlerinin iç ve dış düşmanlara karşı başına buyrukluğunu savunmak davasından hareket ediyordu diye yazıyor. İşte, böylelikle Azerbaycan'ın askerî güçle istilâsı, Azerbaycan Türkleri'nin tam başı buyrukluğunu savunma gibi gösterilmek isteniyor ki, bu da tam bir saçma, manasız boş laf söylemekten başka bir şey değildir.

Azerbaycan'daki Sovyet sömürgecilik siyasetini örtbas etmek gayesi ile, 20 Ağustos 1920 de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin demiryolları hakkında Azerbaycan Sovyet hükümeti ile RSFSR arasında resmî bir anlaşma yapılarak bu hatlar, *Azerbaycan demiryolları* adı ile RSFSR yol şebekesi içerisine alınıyor ve Rusya Cumhuriyeti Ulaştırma Halk Komiserliğinin emri altına giriyor (s. 64). Böylelikle, *bağımsız* Sovyet Azerbaycan'ı her hangi bir tazminat ve şart olmadan kendi demiryollarını Moskova'nın emrine veriyor. Hiç şüphesiz, Azerbaycan'ın kendi yollarını güya kendi isteği ile Rusya'ya devređisi, Azerbaycan'ın menfaatlerine aykırı, Rusya menfaatlerine ise çok uygun bir hareket idi.

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ile RSFSR arasında askerî – iktisadî ittifak hakkında yapılan ikinci eşit ve karşılıklı menfaat anlaşmaları Moskova'da 30 Eylül 1920 de imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Azerbaycan ve RSFSR, *derin ortaklı menfaat şuurundan hareketle* iki cumhuriyet kuvvetlerini tamamı ile birleştiriyorlardı (s. 64). Bu tam *birleşme, bağımsız* Azerbaycan'ın müstakil devlet faaliyetini sona erdirmiş oluyordu. Bu anlaşmaya göre, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ve RSFSR hükümetleri şu hususlarda birlik haline geliyorlardı:

- 1). Askerî teşkilât ve askerî komutanlık,
- 2). Halk ekonomisi ve dış ticaret organları,
- 3). Teçhizat organları,
- 4). Demiryolu – su nakliyatı ve posta-telgraf idaresi,
- 5). Maliye işleri.

Ne var ki, Moskova, bu anlaşmayı az, yetersiz bulmuş olacak ki, sonradan buna erzak siyasetinde, muhabere işlerini idarede, malî meselelere, dış ticarete ve tek bir iktisadî siyasetin uygulanması işinde de birleşmeyi içine alan teferruatlı beş özel anlaşma eklenmiştir. Bu ek anlaşmaya göre, bütün Azerbaycan topraklarında, RSFSR de mevcut bütün ekme ve diğer inhisarlar aynıyle Azerbaycan'da da yapılmış; Azerbaycan'ın bütün posta, telgraf, telefon ve radyo işleri doğrudan doğruya RSFSR Posta – Telgraf

Komiserliđinin emrine verilmiřtir. Artık, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, maliye bakanlıđı kuramayacak, ancak RSFSR Maliye Bakanlıđı'nın murahhası ile yetinecektir. Azerbaycan komiserliklerinin bütün bütçeleri, RSFSR ilgili komiserliklerinin (yani Moskova'nın) tetkikine sunulacaktır. Azerbaycan Sovyet *hükümeti* kendi esas komiserliklerini idare hakkından tamamı ile yoksun bırakılmıřtır. Bařka memleketlerle iktisadî münasebetler ve bunlarla anlaşma imzaları, Maveray-ı Kafkasya (Gürcistan ve Ermenistan), İran ve Türkiye hariç (ki Moskova'nın sıkııcı elinde bulundurduđu petrol muameleleri bunlarla da yapılamazdı), ancak RSFSR Dıř Ticaret komiserliđi eliyle yapılyordu. Bu istisnaî durumun sebebi de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başına buyruk olduđunu yakın komřuları nazarında řeklen de olsa muhafaza etmekten bařka bir řey deđildi.

Azerbaycan Sovnarhoz'unun (Sovyet halk ekonomisi idaresinin) halk ekonomi planı, RSFSR'in genel plânına göre düzenlenmeli, yani bu plânın içerisine alınmalıdır. RSFSR Sovnarhoz'u ise Azerbaycan Sovnarhoz'una *tam oy hakkına sahip* bir murahhas gönderiyordu. İřte, böylece Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin ekonomisi, tamamı ile Moskova'nın kontrol ve idaresi altına girmiř oluyordu. řahanov, bu esaret anlaşmasının *RSFSR ile Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti arasındaki federatif bađların kuvvetlenmesine ve sađlaşmasına yararmıřtır* demekle, sađlam düşünceyi kabul edemeyeceđi bir mütalaada bulunmaktadır (s. 66). Zira, bu çeřit anlaşmalarla imparatorluk ile sömürge arasında bir *federasyondan* söz etmek manasız bir řeydir. řahanov, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin sömürge durumunu řu sözlerle savunmaya çalıřmaktadır: *Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine, ilk kurulduđu gündenden itibaren RSFSR tarafından askerî ve iktisadî yardımlar yapılmıřtır* (s. 66). Bilindiđi gibi, bu yardım, Bakû petrol sanayini yeniden kurmak için münhasır kalmıřtır ki, bu da her řeyden önce RSFSR in kendi menfaati icabı yapılmıřtır. O sıralarda Moskova'nın Bakû petrolüne duyduđu ihtiyaç řundan belli ki, Bolřevikler, askerî komünizm devrinin tahribat ve periřanlıđına rađmen, Bakû'yu istilâ ediřlerinden bir yıl sonra ilk petrol tanker kafilesini Astarhan'a gönderebilmiřler, Bakû – Tiflis petrol borusunu da iřletmeye açmıřlardı (s. 67–68).

Bolřeviklerin Anayasa Oyunları

Bolřeviklerin NEP (Yeni İktisadî Siyaset) devri başlarında yaptıkları ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ile Maveray-ı Kafkasya'da tesirsiz

kalmamış olan *anayasa* hilekârlıkları da dikkate değer bir mahiyet taşımaktadır. Bu tarihte milletlerarası durumda da bir takım değişmeler husule gelmiş bulunuyordu. Şöyle ki, Batı devletleri, artık Bolşevikler aleyhine silahlı mücadele siyasetinden vazgeçerek RSFSR ile siyasî ve iktisadî münasebetler kurmaya başlamışlardı. Bolşeviklerin istilâ etmiş oldukları ve aralarında az zaman önce Batı devletleri tarafından da bağımsız birer devlet olarak tanınmış bulunan gayrı Rus ülkelerle münasebetlerine ne olursa olsun bir şekil vermek meselesi, Moskova için bir zaruret halini almıştı. RSFSR Merkez İcra Komitesi, bu gaye ile Rus olmayan *bağımsız* Sovyet cumhuriyetleri ile *anlaşmak* teşebbüsüne geçmişti. İcra komitesi, 17 Ocak 1922 de bütün Sovyet cumhuriyetlerine *kapitalist hükümetlerle diplomatik mücadelede bulunmak gayesi ile bir cephe kurmak* teklifinde bulunmuştu. Bu tek cephe, Moskova'da kurulmuş ve Rus olmayan 8 Sovyet cumhuriyeti temsilcisi de Moskova'ya çağrılmıştı. 22 Şubat 1922 de temsilciler, dış dünyada kendilerini temsil hakkını RSFSR e verildiği hususunda hazırlanmış olan protokolü imzaya zorlanmıştı (s. 68). Artık Litvinov, elinde böyle bir vesika olduktan sonra milletlerarası konferanslarda Azerbaycan, Gürcistan ve diğer Sovyet *cumhuriyetlerinin* bir temsilcisi rolünü pek ala oynayabilirdi.

Bolşevikler, Gürcistan'ı istilâ ederek Şubat 1921 de Tiflis'te Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilân ettikten sonra, Moskova *kazanında* bir araya gelmiş bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki karşılıklı münasebetlere yeni bir düzen vermek lüzumunu duymuşlardır.

9 Nisan 1921 de Lenin, bütün Maveraya'yı Kafkasya için bir eyalet ekonomi organı kurulmasını talep ediyordu (s. 70). Bunu müteakip, Azerbaycan K.P. Merkez Komitesi plenumu, 11 Nisan 1921 de Maveraya'yı Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin dış ticaret ve demiryollarının birleştirilmesi hakkında kararname kabul etmişti. Kararname derhal Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında, 2 Haziran 1921 de yapılan iki anlaşma ile gerçekleştirilmişti. Böylece, Moskova'nın eli, Azerbaycan'dan Tiflis'e ve Erivan'a kadar uzanmış oluyordu. Şabanov'un *bu anlaşmalar; Maveraya'yı Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerime gönül rızası ve eşitlikle yapılmıştı* (s. 78) şeklindeki mütalaası, her halde bir alay payı da taşımış olsa gerek. Moskova, aynı zamanda Tiflis'de kendi RKP8b) Merkez Komitesinin

(bugünkü Sovyetler Birliđi Komünis Partisi'nin o sıralardaki adı) Kafkasya Bürosunun açmış ve faaliyete geçmişti. Şabanov Mavera-yı Kafkasya Federasyonunun ilk organı olan Moskova *Kafkasya Bürosu*'nun kuruluş sebebini, tarihini ve kadrosunu nedense sükûtle geçiştirmeyi uygun bulmuştu. Bu istilâcı büronun vazifesi ve hedefi şu idi: yerli millî kurtuluş hareketini bastırmak; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan halklarını Moskova yararına çalışmaya zorlamak.

3 Kasım 1921 de RKP(b) Merkez Komitesi Kafkasya Bürosunun birleşik plenom toplantısında *Mavera-yı Kafkasya Federasyonu'nun kurulması ve iktisadî birleşmenin siyasi birleşme ile sağlamaştırılması* (s. 72) hususunda bir karar kabul etmişti. Kafkasya Bürosuna göre, *her şeyden önce askerî, iktisadî, malî işlerde ve dış siyasette* (s. 73) *federatif hale gelmek oldukça zaruri* idi. Mavera-yı Kafkasya'da bu üç ana devlet iş alanı birleşik hale gelince, idare dilinin de Rusça olacağı şüphesizdir.

Moskova hükümetinin derhal harekete geçişi ve bu işe gösterdiği aşın ilgi, bu *federasyonun*, federasyonu yapanlar için değil, daha çok Moskova için zarurî olduğu hususunu açıkça ortaya koymaktadır. *Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri'nin federasyon haline gelmeleri projesi, 28 Kasım 1921 de Lenin tarafından işlenip düzenlenmiş ve RKP(b) Merkez Komitesi Poltbürosunca da 29 Kasım 1921 de oynanmıştır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan K.P. Merkez komiteleri bu projenin her cumhuriyetin Sovyet kongresince mümkün mertebe çabuk gerçekleştirilmesini teklif ederdi* (s. 73). İşte, böylece Lenin ve arkadaşları, Mavera-yı Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri'nin Sovyet kongrelerini Moskova'nın elinde birer alet gibi tasavvur ediyorlardı. Artık, *Mavera-yı Kafkasya Sovyet kongrelerine, 12 Mart 1922 de, Mavera-yı Kafkasya Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin Federatif Birliđi'nin (FSSSRZ) kuruluş andlaşmasnu* (s. 75) tasdik etmekten başka bir iş kalmıyordu. Bu antlaşmaya göre, Mavera-yı Kafkasya Federasyonunun resmi yüksek organı her üç cumhuriyet merkez icra komitesinin yetkili konferansı, yüksek icra organı da – Birlik Sovyeti idi (s. 75). Bu organlar tatbikatta, RKP(b) Merkez Komitesi Kafkasya Bürosunun, yani Mavera-yı Kafkasya'daki Moskova komünist valilerinin emirlerini yerine getiriyorlardı. Bu organların resmi dili de, gerek Moskova istilacıları ve gerekse Mavera-yı Kafkasya'nın istilâ altına alınmış halklarınca anlaşılır Rus dili idi.

Fakat, bu sun'î yapının, Moskova'nın bu teşekkülün kuruluşunda götüğü gayeler için fonksiyon yararlığı bakımından yetersiz olduğu çok geçmeden meydana çıktı. Şabanov'un bu hususta yazdıkları kısa, fakat oldukça sarıhtir: *Devlet iktidarının bu çeşit yeşkilât ve federasyonunu idare şekli, çok geçmeden Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyetleri'nin ihtiyaçlarını gidermez oldu. Federasyon ile Maveraya-yı Kafkasya'nın ayrı ayrı cumhuriyetlerindeki yüksek organlar arasındaki karşılıklı münasebetlerde devlet idaresinin bir çok meselelerinde yeteri kadar sarahat ve aydınlık yoktu. "Cumhuriyetler bazen tam uzlaşma ve anlaşmaya varamıyorlardı"* (s. 76). Başka deyince, daima anlaşmazlıklar, ihtilâflar vardı. Şabanov, federasyon haline gelmiş cumhuriyetlerin hangi meseleler üzerinde uzlaşmadıkları hususunda bir şeyler yazmıyor ama, tahmin edilebilir ki, bunlar Maveraya-yı Kafkasya ile Moskova arasındaki ihtilâflı meselelerden başka bir şey değildi.

Moskova, 8 aylık hercümerç faaliyetten sonra, Maveraya-yı Kafkasya Federasyonunun Lenin formülünden vazgeçmeye ve Maveraya-yı Kafkasya'yı idare işinde kendisi için daha elverişli bir şekil bulmaya karar vermişti. 10 Aralık 1922 de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri merkez icrakomitelerinin *Maveraya-yı Kafkasya Sovyet Kongresi* toplanmış; bu kongrede Maveraya-yı Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri (ZakSFSR) adı ile yeniden kurulmasını karara bağlamış ve 13 Aralık 1922 de bu yeni devlet teşekkülünün ilk *anayasa* tasdik edilmişti. Fakat, bu *anayasa*, bir ay sonra, yani 16 Ocak 1923 de ilân edilmişti (s. 77). Çok ihtimal, bu *anayasa* ayrıca Moskova'da da *tasdikten geçmişti*. Bu kongrede Maveraya-yı Kafkasya Merkez İcra Komitesi (ZakTsİK) de seçmişti. Ocak 1923 de *ZakTsik* I. Maveraya-yı kafksya Komiserler Heyetini kurmuştur. Böylece, Maveraya-yı Kafkasya Sovyet cumhuriyetleri, konfederatif şeklinde federatif, yani Moskova'nın da işine gelecek şekilde daha da merkezleştirilmiş halde olmak üzere yeniden kurulmuştu.

ZakSFSR ve *RSFSR* in ayrı ayrı mevcut oluşu, görünüşte bu iki Sovyet federasyonunun Maveraya-yı Kafkasya komünistlerinin izzeti nefislerini aldatmaya yarayabilecek bir eşitliği belirtir gibi idi. Ama, bu yeni durum, kendi Komünist imparatorluğunu tam bir merkezizetçiliğe doğru götürmeye çalışan Moskova'nın işine gelmiyor ve onu hiç de tatmin etmiyordu.

Rus olmayan Sovyet cumhuriyetleri temsilcileri ile Moskova temsilcileri arasında vukubulan uzun görüşme ve müzakereden sonra, 30 Aralık 1922 de Moskova’da toplanan Bütün Rusya I. Sovyet Kongresinde, Maveraya-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin ayrı ayrı olarak değil de, tüm olarak *ZakSFSR* inn de dahil bulunduğu *Sovyetler Birliği* (SSSR) nin teşekkülü hakkında *deklârasyon* ve *andlaşma* tasdik edildi (s. 81). Bu durum, 1936 da *Stalin anayasasının* uygulanmaya başlandığı tarihe kadar, yani 14 yıl devam etti.

Azerbaycan Kollektivize Hareketi

Sovyetler Birliği’nde kolektifleştirme, Sovyetler Birliği Merkez İcra Komitesi ve Komiserler heyetinin aldığı bir kararla 16 Mart 1927 de başlamıştır. *Kolektif ziraat hakkında* adı ile uygulamaya başlayan bu karar, Azerbaycan’da belirli bir mukavemetle karşılanmıştır. Bu Azerbaycan Komiserler heyetinin kendi tarafından *kolektif ziraat gelişiminin* ancak iki yıl sonra, Ocak 1929 da başlanacağı hakkında almış olduğu ve ilan ettiği karardan da açıkça görülmektedir. Şabanov, Azerbaycan Türk köylülerinin kendilerine karşı yapılan bu çapulculuk ve yağmaya karşı gösterdikleri tepki hususunda bir şey yazmamaktadır. Bilindiği gibi, kolhozlara karşı aktif ve pasif mukavemet çok ısrarla, inatla ve devamlı olarak yapılmış ve Sovyet hükümeti de bu mukavemeti kırmak için köylülere karşı zor ve baskı metodları kullanma yoluna girmişti. Şabanov, bu baskı sistemini *Bakû işçilerinin Azerbaycan köylülerine yardımı* gibi göstermeye çalışmaktadır (s. 97). 1928 in sonlarında Bakû’den köylere *yardım için* 500 işçi gönderilmiş, *bu işçi ekipleri Azerbaycan köylülerine sınıf mücadelesinin devam ettiğini en hararetli zamanda gelmişlerdi* (s. 98) *Azerbaycan Sovyethükümetinin sendikaları 1930 da köylere 2204 kişi göndermişti* (s. 99). Müellif, bunlar arasında verilen kurbanların sayısı hakkında her hangi bir bilgi vermemektedir.

Sovyetler Birliği içerisinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti

Şabanov, Sovyet Azerbaycan’ını Sovyetler Birliği’nin *başına buyruk* “*eşit haklara sahip*” bir cumhuriyeti gibi ele almaktadır. Oysaki, bu gerçeğe aykırıdır. Yalnız şu kadarını söylemek kafidir ki VKP(b) Merkez Komitrsi, 13 Ekim 1931 tarihli karnamesinde Maveraya-yı Kafkasya Federasyonu hakkında şöyle demektedir: *VKP(b)nin Maveraya-yı Kafkasya ülke Komitesi* (RKP(b) Kafkasya Bürosunun halefi V.D.), *Maveraya-yı Kafkasya Federasyonu’nu idare işinde aşırı merke-*

ziyetçiliğe yol vermiş ve bu da birçok alanlarda cumhuriyet organlarının sorumluluğuna son vermiştir (s. 110).

Tiflis'in Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetini sıkıştırması, Moskova merkezietçiliğinin bir sonucu idi. 1936 da Moskova'da Maveray-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin artık Sovyetler Birliği merkezine sağlam bir şekilde bağlanmış olduğuna ve *ZakSFSR* gibi işleri çatalaştırıcı bir ara makama lüzüm kalmadığına dair kanaat uyanmıştı. Aralık 1936 da Moskova'ya toplanan olaşanüstü Sovyetler Birliği VIII. Sovyet Kongresi tarafından tasdik edilen 1936 yeni Sovyetler Birliği anayasasına göre, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri birbirlerinden ayrılarak *müttefik cumhuriyetler* adını taşımaya başlamışlardı. 14 Mart 1937 de Bakü'de toplanan Bütün Azerbaycan Sovyet Kongresi de Azerbaycan'ın anayasasını tasdik ederek *ZakSFSR* organlarını ortadan kaldırmıştı (s. 112).

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin 1937 yeni anayasası, elbette tam bir formaliteden başka bir şey değildi. Bunun böyle olduğunu Şabanov'un iki defa tekrarladığı şu açıklamasında da pek âlâ görme mümkündür: *Bu anayasa, 1936 Sovyetler Birliği anayasasına tamamı ile uygundu ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin anayasasında yer alan maddeler, bütün Sovyet cumhuriyetleri anayasaları için ortak maddelerdi* (s. 112–113). Şabanov'un izahına göre, bu ortaklık, *Sovyet toplumunun iktisadî ve siyasî ilkeler bakımından birlik halinde olduğundan ve bütün Sovyetler Birliği'nin tek devlet idaresine tabi olup tek komünist partisinin yön verici ve yönetici rolünden ileri gelmiş bulunkatadır* (s. 112). Fakat, Şabanov, bu durumda *Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti anayasasının cumhuriyet'in millî, iktisadî, siyasî ve tarihî özelliklerini nasıl hesaba katabileceğini açıklamaktan kaçınmıştır*.

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin, Sovyetler Birliği camiasındaki hukukî durumunu izah meselesi, Şabanov'a çok tter döktürmüş ve onu tahrif yollarına sapmak zorunda bırakmıştır. Şabanov'un kanatınca Sovyetler Birliği, *dışarıdan her hangi bir baskı olmadan bu camiaya girmiş olan eşit hakka ship Sovyet Sosyalist Cumhuriyet'lerinin bozulmaz bir ittifakıdır* (s. 117). Acaba, müellifin *dışarıdan* deyimini nasıl anlamalı? Eğer bu *dışarıdan* sözü ile Moskova kastediliyorsa, o zaman müellifin *Sovyetler Birliği'nin teşkilinde Moskova kesin bir*

faktör olmuştur yolundaki mütalası ile tezat halinde olduğuna hükmetmek gerekir. Şabanov, daha sonra şu yolda bir fikri savunmaktadır: Bir müttefik cumhuriyet olması hasebiyle Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti başına buyrukluğunun sınırlandırılması, çok milletli müttefik sosyalist devletin temelini teşkil eden demokratik merkezîyetçilik prensibine kopmaz bir şekilde bağlı bulunmaktadır. Demokratik merkezîyetçilik, bütün Sovyet toplumu devlet hayatının önemli ilkelerinden birini ve Sovyet Federasyonunun ayrılmaz bir parçasını teşkil eder (s. 117).

Evet, *ayrılmaz* parçası olduğu doğrudur. Çünkü, Moskova kendi Komünist ümparatorluğunun bütün eyaletlerini kendi hâkimiyetinde bulundurmak çabasındadır. Bilindiği gibi, Sovyetler Birliği kurulurken, Ukrayna komünistlerinden O.Y. Şumskiy, Sovyetler Birliği için merkez (başkent) olmak üzere özel olarak *beynelmilleştirilmiş Zaporojye bölgesini* teklif etmiş ve bu yeni merkeze *Elektropolis* (burada Dneprovsk adı ile kudretli bir hidroelektrik santrali inşa ediliyordu) adını vermişti. Ama, Bolşevikler, yerleşmiş oldukları emperyalist merkezi Moskova'yı hiç de terk etmek niyetinde olmadıklarından bu teklife yanaşmadılar. Bu da Komünist emperyalizminin genel siyasî – iktisadî – askerî, polis ve saire merkezîyetçiliğine tamamı ile uygun geliyordu. Şabanov, *demokratik merkezîyetçilik, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin menfaatlerine aykırı olmak şöyle dursun, aksine bu cumhuriyetin başına buyruk hakkının kuvvetlenmesine yaramaktadır* (s. 117) fikrini savunurken bu düşüncesini ispat için bir tane de olsun misal vermemektedir. Bu tarz düşünce, müellifin tamamı ile delilsiz bir iddiada bulunmasından başka bir şey değildir. Azerbaycan, gerçekten bağımsız olsaydı, ilerleme ve kalkınması daha çabuk, daha çok taraflı olur, hem de bu gelişim, Sovyet kalıplarına göre değil, millî – kültür şenliklerine ve esaslarına göre sağlanmış olur.

Azerbaycan anayasasının 13. maddesine göre, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, kendi başına buyruktuk hakkını tamamı ile muhafaza ederek devlet hükümranlığını bağımsız olarak gerçekleştirir (s. 118). Fakat, Sovyetler Birliği anayasasının 14. maddesi ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin 13. maddesinde yer bulan bununla ilgili kayıt, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin devlet başı buyrukluğunun sınırlandırılmış olduğunu tespit etmiş bulunmaktadır. Şabanov'a göre, bu sınırlandırma zaruridir ve cumhuriyetin milli menfaatlarını tamamı ile

karşulamaktadır (s. 117). Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin anayasası, diğer Sovyet cumhuriyetleri anayasalarında olduğu gibi, Sovyetler Birliği yüksek organlarınınca, resmen *tasvip veya tasdik edilmez* (s. 118).

Müttefik cumhuriyetlere ait her *anayasanın* önceden büyük bir dikkatle gözden geçirilerek Moskova'da Komünist partisi merkez organlarında uygun bir şekilde sokulduğu hususunu müellif, sükûtle geçiştirmiş ve bundan söz etmemiştir. Bu *uygun şekle sokma* tekniği, Şabanov'un sözlerinde de aksettirmiştir; *Sovyetler Birliği Yüksek Şurasınca Sovyetler Birliği anayasasında yapılan ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine ait bulunan her türlü tadilat, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti anayasasında da aksettirilmektedir. Diğer taraftan, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Şurası, anayasayı tadil veya tasdik ederken, Sovyetler Birliği anayasasındaki esas ve hükümlere riayet etmektedir* (s. 118). Elbette, bu da Azerbaycan başına buyrukluk hakkının *kendi rızası ile sınırlandırılması* için kâfi gelse gerek. Artık, böyle olduktan sonra, Azerbaycan'daki *sınırlandırmanın* Sovyetler Birliği anayasasına göre tasvip veya tasdiki bir mana ifade etmez. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin *yabancı devletlerle diplomatik münasebetler kurmak hakkı, onlarla anlaşmalar yapmak, diplomatik, konsolsosluk temsilciler mübadelesinde bulunmak ve kendi askerî teşekküllerine* (s. 119) *sahip bulunmak gibi haklar* dahi uydurma haklardan başka bir şey değildir. Dünyanın, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin milletlerarası münasebetleri hakkında bir şey dildiği yok. Azerbaycan'ın millî askerî teşekküller kurmak hakkı ise, bu ülkenin bolevşklerce istilâsı gününden itibaren sona ermiştir. Sovyetler Birliği'nde bütün ordular, ancak Moskova'nın emrinde bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, müttefik Sovyet cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği camiasından çıkma *hakları*, Sovyetler Birliği anayasasının 17. ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti anayasasının 15. maddelerinde, teminat altına alınmakla beraber, bir hayal olarak kalmaktadır. Şabanov'un yazdığına göre, *Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nden çıkma hakkı, birlik yüksek makamlarının muvafakat yahut tadikini gerektirmektedir* (s. 120). Ama müellif, yetkili Komünist Partisi'nin kararı olmadan her hangi bir Sovyet organının bir karar alamayacağını unutmuş gibi davranıyor ve bu konuya dokunmaktan kaçınıyor. Moskova Devlet Emniyet Komitesi (KGB), Sovyetler Birliği'nin müttefik cumhuriyetlerdeki ajanları vasıtası ile şu veya bu müttefik cumhuriyette Sovyetler Birliğinden ayılmak yolunda kendini gösteren her hangi bir fikir

belirtisini dikkatle izlemektedir. KGB, bu gibilerini derhal tevkif ederek emri altında bulunan sayısız toplama kamplarına sürüyor. Sovyetler Birliği'nin hapisane ve toplama kamplarında oturmuş ve bugün de oturmakta bulunan Azerbaycanlılar, Gürcüler ve başkaları, çoğunlukla KGB tarafından *burjuva nasyonalizmi ve kendi millî cumhuriyetlerini* Sovyetler Birliği'nden *ayırarak* teşebbüsü ile suçlandırılmaktadır.

Sovyet müttefik cumhuriyetlerinin hudut hakları meselesi de uydurmadan aşka bir şey değildir. Sovyetler Birliği anayasasının 18. maddesinin tespit ettiğine göre, *müttefik cumhuriyetlerin hudutları kendi rızaları olmadan değiştirilemez*. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti anayasasının 16. maddesi de bu konudan söz etmektedir. İşte, Şabanov, bu esasa dayanarak şu yolda bir mütalaa yürütmektedir: *Kendi rızası olmadan Azerbaycan Sovyet cumhuriyetinin hudutlarını değiştirmek, Sovyet anayasasına göre cumhuriyet'in başına buyrukluğa hakına kanunsuz saldırma, milletin bağımsızlık esasını bozan zorbaca bir hareket gibi telâkki edilmektedir* (s. 121). Fakat, bu Sovyet kanun, ancak yabancı saldırılarına ait olup, askerlerin 1920 de Azerbaycan'a sokulduğu ve aynı şeyi Gürcistan'a yaptığı Moskova'ya ait değildir. Tatbikatta müttefik cumhuriyetler arasındaki hudut değişimleri, *müttefik cumhuriyetler arasındaki hudut değişmelerini tasdik hakkını* elinde bulunduran Moskova tarafından yapılmaktadır (s. 121).

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti de dahil, Sovyet müttefik cumhuriyetlerinden her birinin azarî olarak kendi vatandaşları vardır. Fakat, Rus olmayan bütün müttefik cumhuriyetlerin tebaları otomatik olarak bütün Sovyetler Birliğinin de tebalarıdır. *Aynı zamanda diğer bütün Sovyet müttefik cumhuriyetlerinin tebaları, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti topraklarında Azerbaycan vatandaşlarının faydalandıkları haklardan faydalanmaktadırlar* (s. 122). Böylece, Sovyetler Birliğinde millî tabiyet, tatbikatta bütün Rus olmayan milletler için ortadan kaldırılmış bulunmaktadır. Uzun yıllar süresince, Rusların bütün Rus olmayan Sovyet cumhuriyetlerine sızmaları, bu cumhuriyet merkezlerinde ve büyük şehirlerde millî nüfus oranını Ruslar lehine artırmış bulunmaktadır.

İkinci dünya savaşı sıralarında Moskova, Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan halklarının vatanseverlik ve millî duyguları ile oynamaya çalışıyordu. Bu amaçla, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine nedense Taganrog tümeni adı altında (Taganrog, RSFSR in Rostov eyaletinde bir şehirdir)

millî Azerbaycan 416. tümrnini teşkil etmek izni verilmişti. Azerbaycan Türk kuvvetlerini seferber etmek gayesi ile, Sovyetler Birliği Yüksek şurası, 1 Şubat 1944 de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne, savunma ve dışişleri komiserlikleri kurmak müsadesi vermişti (s. 123). Bu da elbette, o zaman genel durumuna ve şartlarına göre atılmış taktik bir adım idi.

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin teşrii hakları meselesi de dikkat çeker bir mahiyet taşımaktadır. Resmen Azerbaycan Yüksek Şurası tarafından kabul edilmiş kanunlar, Sovyetler Birliği organlarınca tasdike tabii tutulmaktadır. Zaten, Moskova'nın buna ihtiyacı da yoktur. Zira, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti *kanunlarını* Sovyetler Birliği kanunlarına uyması şarttır. Şayet Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, kanun mevzuatında Sovyetler Birliği kanunlarından ayrılmış olursa, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin bu kanunları hükümsüz sayılmaktadır. Moskova hukukçuları bu karşılıklı münasebetin korunması işini oldukça dikkatle izlemektedirler. Şabanov, bu hususu şu sözlerle teyit etmektedir: Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin tatbikatında bugüne kadar kabul ettiği kanunlar arasında Sovyetler Birliği kanun mevzuatına aykırı yahut zıt bir kanun kabul etme olayı kandini göstermiş değildir (s. 126).

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin seçim hakları için gereken engeller de unutulmamıştır. Meselâ, nazarı olarak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Şurası yapılacak mebus seçimlerine 18 yaşını doldurmuş her cumhuriyet vatandaşı katılabilmek hakkına sahip bulunmaktadır (s. 127). Ama, tatbikatta bu kanun sözüm ona *hakkı alınmışlar*, yani seçim hakkından mahrum edilmiş kimselere şamil değildir. Azerbaycan seçim kanununda seçmenin doğum şartları yahut daimi ikamet yeri hakkında her hangi bir kayıt yoktur. Böyle olduğu için, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti seçimlerine *yardım* da bulunmak amacı ile Moskova'dan gönderilen komünistler, Azerbycan'da otomatik olarak aktif ve pasif seçim haklarından faydalanmaktadırlar. Bu komünistler 21 yaşını doldurmuş olurlarsa Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Şurasına mebus dahi seçilebilirler. Seçimlerdeki adaylıklar, Azerbaycan'ın yerli nüfusu tarafından değil, Komünist parti teşkilatınca gösterilmektedir. Azerbaycan Yüksek Şurası mebusluğu için Moskova'dan gönderilmiş aday, otomatik olarak Azerbaycan Komünist Partisi tarafından aday olarak ileri sürülmektedir. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden partisiz Azerbaycan

Türkleri, genel olarak her hangi bir seçim şansına sahip değillerdir. Azerbaycan Yüksk Şurasına mebus olarak ancak Komünit parti'sine tamamı ile bağlı ve onu dinleyen partisizler girebilirler. Herkes, *oy verme*, yani hazırlanmış aday listesini körükörüne seçim sandığına atmak mecburiyetindedir. Komünistler, bu işi dikkatla izlemektedirler. Azerbaycan Yüksek Şurasına yapılan 1947 seçimlerinde seçmenlerin % 99.98 i oylarını kullanmışlardı. Bu oran, 1951 de % 99.99, 1955 de % 99.99, 1959 da % 99.99 olmuştur. Geriye kalan yüzde bir oranı da, ani ölümle ayrılanlar, Azerbaycan'dan gitmiş olanlar, veya seçimlerden önce tevkif edilmiş olanlara ait bulunmaktadır.

Şabanov'un yardığına göre, bu sonuçlar, *Sovyet seçmenlerinin yüksek siyas, akıflıgm, göstermektedir* (s. 128). Elbette, böyle bir seçim ve *teşrii kuvvet* sisteminde her hangi bir progrm ve düşünce çarpışmasının imkânsız olacağı tabnd.r. Esasen Sovyet rejiminin istediği de u değil mi?

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti 'nde kültür işleri

Şabanov, Sovyet iktidarının Azerbaycan'daki başarılarını oldukça fazla bir yer ayırmış (s. 160–172) ve bu başarıları sayıp dökerek övmeye çalışmıştır. Şabanov'un yazdığına göre, *Azerbaycan'da çarlık devrinde nüfusunun % 99 dan çoğu okur yazar değildi* (s. 107). Ama, o bunu söylerken, meselenin Türkçe değil, Rusça yazarlığın bahis konusu olduğunu bilmemezlikten gelerek sükût ediyor. İhtilâlden önce Azerbaycan Türkleri çoğunlukla ilk okullarda ve cami yanındaki mekteplerde Türkçe yazı öğreniyorlardı. Sovyet maarifi ise, bilhassa Rusça olarak gerçekleştirilmekte, yani Azerbaycan Türk halkının Ruslaştırılması için çalışılmaktadır. 1957 de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ndeki 3596 okulda 578.000 öğrenci bulunmuş (s. 167) ve 1960 yılına doğru bütün öğrenim kolları 744 bin kişiyi kapsamıştır (s. 168). Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde 1920 yıllarının sonlarında yazının ilk önce arap yazısından Latin alfabesine ve daha sonr 1940 başlarında Rus yazısına geçilmiş olduğu göz önünde bulundurulursa, denebilir ki, komünistlerin Azerbaycan'daki maarifi, genç kuşağa gittikçe artan bir Ruslaştırmaya götürmüş olacaktır. Azerbaycan gerçekten bağımsız bir hayat yaşamış olsaydı, elbette böyle bir şeyin olmasına imkân yoktu. Okul, hür olur ve kendi milletine hizmet ederse, cidden millî ilerleme ve kalkınmanın kudretli bir silâhı yerine geçer. Yok, eğer de komünistler elinde olursa, her hangi bir milletin millî duygularını kaybetmesine ve manen bozulmasına yarar bir silah olur.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE SOVYET DEVLET MÜESSESELERİNİN *YERLİLEŞTİRİLMESİ*¹⁶⁸

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinde *yerlileştirme* mefhumundan anlaşılan mana şu idi.

- 1). Müessese ve daire memurlarını muhtar cumuriyet veya eyaletlerin yerli, yani millî ahali arasında seçmek,
- 2). İdareler ve müesseseler arasındaki muaberat ve şifahî müzakerelerin yerli, millî dillere tercümesini yapmak.

Bu teşebbüs ve tedbirler, Bütün Sovyetler Birliği Merkezî İcra komitesinin, devlet müesseseleri arasındaki muhaberatin tercüme edilmesine dair 14.4.1924 tarihli kararnamesine istinaden tahakkuk ettirilmek isteniyordu. Bu sahada bir hazırlık yapılması, yani Rus memurlarının müesseselerde yerli millî halkla şifahî ve tahriri olarak anlaşma imkânını elde etmesi için yerli, millî dili öğrenmesi gerekiyordu¹⁶⁹.

Muhtar Cumhuriyet ve eyaletlerdeki Sovyet müesseselerine millî bir şekil vermek için yapılacak ilk iş olmak üzere, mevcut memurlara mecburî olarak yerli dilin öğrenilmesi düşünülmüştü. Bu sahada senelerce yapılan iş ve ittihaz edilen tedbirler netice bakımından çok ehemmiyetsiz olmuş ve bu yolda sarf edilen gayret ve masraflar boşa gitmişti. Bu hususta sayısız misaller vermek mümkündür. Mesela, Çuvaş Muhtar Cumhuriyet'inde 1936 yılında ancak bazı bölge icra komiteleri ve halk komiserlikleri yazı işlerini Çuvaş dilinde yapmış, Ziraat Komiserliği, devlet bankası, Çuvaşsoyuz (kooperatifler), Dortsans (yol münakalat idaresi) ise, yazı işlerini münhasıran Rusça olarak yapmıştır. Bu müesseselerde mevcut *Çuvaş dilini öğrenme dernekleri* katiyen bir faaliyet göstermemişlerdir¹⁷⁰. Şimalî Osetistan, Kabartay-Balkar, Çeçen-İnguş, Karaçay ve Çeçenistan'da merkezî müesseseler şöyle dursun, hatta bölgelerde ve kıy şuralarında bile 1936 yılına kadar yazı işleri *yenileştirilmişti*¹⁷¹ Tamamı ile Umdurt halkı ile meskûn halkı ile meskûn bulunan Glazovsk, Zurinsk, Malo Purginsk bölgeleri ve diğer bölgeler 1935 yılında yazı işlerinde Um-

¹⁶⁸ Y 3, S. 8, 1957.

¹⁶⁹ I. Troynin, *SSSR i natsionlany vopros*, Moskova, 1924, s. 47.

¹⁷⁰ *Revülitsiya i natsionalnasti* (İnkılap ve Milliyetler), Moskova, 1924, s. 47.

¹⁷¹ *Aynı mecmua*, s. 74.

durt dilini bırakarak tekrar Rusçaya geçmişlerdi. 1935 yılı zarfında Umdurt Muhtar Cumhuriyeti'nin tekmil komiserlikleri ve merkezi icra komitesi, bölge icra komitelerine gönderdikleri emirname, sirküler yazılarını ancak Rus dili ile yazarak Umdurt dilinde bir tane olsun emirname yazmamışlardır. Bölge icra komiteleri yaz. işlerinde tekrar Rus diline dönmek suret, ile Umdurt muhtar Cumhuriyeti'nin idare edici müesseselerinin yaptığı işin ayn.nı yapmış oluyorlardı¹⁷². 1936 yılında Çeçen-İnguşistanda *eyalet icra komitesinden başlayarak köy şuralarına kadar ki müesseselerde yaz, işlen münhasıran Rusça olarak yapılmaktadır halbuki Çeçen İnguşiistan köylennde Rusça'yı anlayabilecek ve Rusça yazıyı okuyabilecek bir adam bulmak oldukça güçtür*. Gerçi köy şurasında Rusça yaz.p okumasını bilen birisi, yanı bir katıp varsa da, *Rusça yi oldukça zayıf bildiğinden Rusça gelen talimatnameerin muhtevasını ve siyasi ehemmiyetini anlamaktan acizdir*. Daha önce yan. 1931–1932 yıllarında eyalet müesseselerinin yaz, işleri yerli dilde yapıldığı idarelerin kendilerine mahsus mütercümleri vard.r. Müessese idareciler. (Ruslar) bu *mütercimlerin vasıtası ile yazı işlerini yerli dilde yapıyor ve evrakı çoğu zaman muhtevasını anlamadan izahıyorlardı*¹⁷³. 1936 yılında, Dağıstan'ın merkezi idaresinde yazı isleri Rusça yapılıyordu. Çerkeş Muhtar Cumhuriyetinde ise 43 *koy şurasında ana dilinde yazı okuyabilen ve yazı işlerini idare edebilecek kâtipler olmasına rağmen, şimdiye kadar Rus dili kullanılmaktadır*¹⁷⁴. Kabartay Ballardarda, *yazı işleri eyaletlerde olduğu gibi bölge ve köylerdeki devlet müesseselerinde ahalinin çoğunun Rusça bilmesine rağmen, münhasıran Rusça yapılmaktadır*¹⁷⁵.

Başkurdistan'da Mari ahali ile meskûn bulunan yerlerde, *hiçbir müessese yazı işlerini yerli Mari dilinde yapmayarak köy şuralarına hitaben yazılan yazular munhasıran Rusça yazılmaktadır*. Çuvaşça ısım taşımaya rağmen, Bicbulak bölge gazetesi Çuvaşça bir iki makale müstesna, esasen Rusça basılmaktadır¹⁷⁶. 1937 yılında *Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti'nde 21 bölgeden ancak dördü yazı işlerini çuvaşça 12 bölge yarı yarıya Rusça – çuvaşç mütebaki 5 bölge de*

¹⁷² Aynı mecmua, s. 35–36.

¹⁷³ Aynı mecmua, s. 41.

¹⁷⁴ Aynı mecmua, 1936, no 7, s. 86–87.

¹⁷⁵ Aynı mecmua, 1936, no 6, s. 37.

¹⁷⁶ Aynı mecmua, 1935, No. 7, s. 51.

*Rusça olarak yapmakta idi*¹⁷⁷. Hakas Muhtar Cumhuriyeti'ndeki müesseselerde yazı işlerinde hemen hemen Rus dili kullanılmaktadır¹⁷⁸. Mordva muhtar eyaletinde eyalet icra komitesi ve millî bölgeleri içerisinde alan alan şubelerinin yazı işleri 1937 de Rusça yapılıyordu¹⁷⁹. 1930 da Özbekistan Cumhuriyeti'nde yazı işlerinin % 80 i Rusça yapılmıştır¹⁸⁰. Buryat-Moğol Cumhuriyeti'ndeki *millî köy şuralarında yazı işleri buutça bölge icra komitesinde ise Rusça olarak yapılmaktadır*. Verhneudın bölge icra komitesi millî Sovyetlere gönderdiği yazılar Rusça yazmaktadır. Bölge icra komitesinden Rusça olarak alınan emirname, talimatnameler Buryatçaya çevrilmeyerek olduğu gibi doğrudan doğruya köy şuralarına gönderilmektedir¹⁸¹. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nde, Tatar nahiyelerinde yazı işleri Rusça yapılmaktadır. Aynı surette Mari ve Votsk muhtar eyaletlerinin bütün müesseselerinde yazı işlerinde ancak Rus dili kullanılmaktadır¹⁸². Köy şuraları bu işi yaparken, hiç şüphesiz bölge ve merkezî müesseseleri örnek diye alıyorlardı. 1931 yılında ahalinin millî dilini kullanan köy şuralarının nispeti şöyle idi:

Karelya Muhtar Cumhuriyetinde ...	% 30.7
Çuvaş Muhtar Cumhuriyetinde ...	% 21.0
Başkırdistan Muhtar Cumhuriyeti ...	% 16.3
Umdurt Muhtar Cumhuriyetinde	% 43.0
Mordva Muhtar Cumhuriyetinde	% 25.0
Kalmuk Muhtar Cumhuriyetinde	% 11.0
Şimali Osetistan Muhtar Cumhuriyetinde	% 58.3
Oryat Muhtar Cumhuriyetinde ...	% 20.0
Yakutistan Muhtar Cumhuriyetinde ...	% 90.0

Diğer köy şuraları yazı işlerini Rusça yapmışlardır. Muhtar cumhuriyetlerde köy şuralarının dilini *yerlileştirme* nispeti ortalama hesapla % 34 olmuştur. Aynı sahada 1933 yılına ait şu malûmatlara da sahip bulunuyoruz:

¹⁷⁷ *Aynı mecmua*, 1937, No. 8, s. 41.

¹⁷⁸ *Aynı mecmua*, 1937, No. 8, s. 83.

¹⁷⁹ *Aynı mecmua*, 1937, No. 1, s. 63.

¹⁸⁰ *Aynı mecmua*, 1930, No. 8, s. 29.

¹⁸¹ *Aynı mecmua*, 1930, No. 5, s. 55.

¹⁸² *Aynı mecmua*, 1930, No. 5, s. 56.

*Çuvaş Muhtar Cumhuriyetindeki yerli ahaliden ibaret köy şuralarında tam olarak yazı işlerinde ana dilin kullananlar 232 yi (% 45) bulmakta, Mordva Muhtar Cumhuriyetinde 231 den ancak 58 i (% 25), Karelya Muhtar Cumhuriyetinde 114 den ancak 35 i (31), Umdurt Muhtar Eyaletinde 75 den ancak 33 ü (% 43), Başkırdistan'da 450 den ancak 72 si (% 16), Kırım, Kazakistan, Kırgızistan, Yakutistan ve Karakalpak muhtar cumhuriyetlerindeki köy şuralarının ekseriyeti yazı işlerini yerli ahalinin ana dilinde yapılmaktadır. Köy şuralarının yazı işlerinde ana dilini kullanma hususunda en geri kalan yer, Şimali Kafkasya'nın millî eyalet ve bölgeleridir. Buralarda yalnız Şimali Osetistan ve Çeçen muhtar eyaletleri istisna teşkil etmektedir*¹⁸³.

Şunu da kaydetmek lâzımdır ki, bu husustaki mütalaa ve kanatlar aşırı bir iyimserlikle serdedilmiştir.

Rus memurlarına yerli millî dili öğrenmek işi sahasında hiçbir başarı elde edilmemiştir. Zira, Ruslar bu işe pek de meyil ve arzu göstermedikleri gibi, büyük Rusya devletçilik zihniyeti ile hareket etmişlerdir. Meselâ, İjev çelik fabrikasında çalışan kadın memurlardan Ustinova, şehir şurasından udmurtça yazılmış bir mektup alınca şöyle demiştir: *Bu rezalettir – şehir şurası mesul kâtibinin udmurtça bir mektup yazması yüz karasıdır!*¹⁸⁴

1920 yılının sonlarından itibaren Sovyet müesseselerini başka bir yol ile *yerlileştirme* denemelerine rastlanmaktadır. Bu yol da, şu veya bu mahallin esas yerli milletlerine mensup eşhassa muhtelif vazifeler vermekten ibaret olmuştur. 1927 de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, millî bölgelere muhtariyet şekli verdiği zaman bu muhtariyetlerin idare ve müesseselerinin *yenileştirilmesi* yolunda kat'î direktif verilmiş ve bunun tatbiki üzerinde ısrarla durulmuştu. Tatbikatta ise bu metod, ilk önce sırf idarî bakımdan ittihaz edilen tedbirlerle yapılmak istenmişti. Yani, dışarıdan gelmiş olan memurlar azlediliyor ve yerlerine yerli ahaliden memurlar alınıyordu. Bundan başka her müessesede çalışacak *yerli halktan* ibaret personel için yüzde hesabı da kabul edilmiş

¹⁸³ *Natsionalnoye siroitelstvo v 15. godovçinu v RSFSR* (Ekim ihtilâlinin XV. Yıldönümünde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde millî kuruculuk) Moskova, 1933, s. 115.

¹⁸⁴ *İnkılâp ve Milliyetler mecmuası*, 1935, No. 8, 26.

bulunuyordu. Bu yolun da neticesiz olduğuna kanaat hasıl ettikten sonra *millileştirmenin vazifevî metodu* namını verdikleri metoda geçilmişti: *Müessesenin yazı işlerinde anadilini kullanma hususunu cidden tahakkuk ettirmek mesuliyetini üzerine alabilecek makam ve vazifelere sistematik surette millî eleman ve işçiler almaktan*¹⁸⁵ ibaret olan bu yeni metod, ilk defa olarak Kazakistan'da tatbik edilmişti. *Yerlileştirme* işçi kabul edilen bu metodun sebebi, her halde milletlerin müsavî bir gözle görülmesi ve onlara karşı adilâne bir tarzda hareket edilmesi şuurı değil, belki, evvelâ “*başarılar*” diye siyasî propaganda için bir tezahür vesilesi ve saniyen beş yıllık plânın işçiye muhtaç olan muhtelif inşaat teşekküllerine “*yerli, millî ahali*” yi çabuk ve kitlevî bir şekilde celbetmek zarureti idi. Bu kabil “*yerlileştirme*” metodu sayesinde yerli müesseselerde millî dile geçme işi oldukça kolaylaşmış olacaktı. Mamafih, bu metodun tatbikinde de işten ziyade lâf daha ağır basmıştır.

1933 yılında muhtelif cumhuriyetlerdeki köy şuraları azaları arasında yerli Miletlerin nispeti şu rakamları arz ediyordu: Başkırdistan Muhtar Cumhuriyet % 24,7; Mordvada % 37,5; Tataristanda % 53,7. Bölge idare organlarında: Başkırdistanda % 13,5 (bölge icra komiteleri azalan % 24,3); Mordva cumhuriyetinde % 25,0 (bölge icra komiteleri azaları % 39,0); Kırım cumhuriyetinde % 17,9 (bölge icra komiteleri azaları % 42,4); Karaçay Muhtar Eyaletinde % 23,4 (bölge icra komiteleri azalan % 43,7). Merkez idare organlarında: Başkırdistanda % 8,5 (merkez icra komitesi azaları % 33,2); Mordvada % 17,2 (merkezî icra komitesi azaları % 49,2); Kırım'da % 17,6 (merkezî icra komitesi azaları % 50,4); Karakalpak cumhuriyetinde % 3,0 (merkezî icra komitesi azaları % 39,3); Buryat-Moğol cumhuriyetinde % 22,0 (merkezî icra komitesi azalan % 49,5); Çeçenistanda % 12,0 (merkezî icra komitesi azaları % 48,0); Kırgızistanda % 12,7 (merkezî icra komitesi azaları % 56,1).

1936 yılında Mordva Cumhuriyetindeki memurların nispeti şu idi;

	Mokşiler (% hes.)	Yerziler (% hes.)	İnsan
Cumhuriyet devlet müesseselerinde.....	8,8	19,5	363
İktisadî ve ziraî müesseselerde.....	4,1	5,9	294

¹⁸⁵ *Natsionalnoye siroitelstvo v 15. godovşçinu ve RSFSR*, 1933, s. 119–120.

Saransk şehrinin 10 müessesesinde 1.12.1935 tarihinde durum şu idi:

	Mokşiler (% hes.)	Yerziler (% hes.)
İdareciler arasında.....	11,1	16,6
Mütehassıslar arasında.....	3,0	9,0
Mütehassis işçiler arasında.....	13,0	4,2
Adi işçiler arasında.....	6,0	10,0

Not: İnkılâp ve miliyleler mecmuası, 1936, No. 2, s. 33-34.

Şimalî Kafkasyanın 18 müessesesinde çalışan 1310 memurdan ancak 17 si yerli millî ahaliye mensup bulunuyordu. Halbuki, Rus olmayan yerli halkın nispeti % 65 idi¹⁸⁶. Grozni Şehir Mesken Birliği müessesesinde 109 memurdan ancak *beşi yerli millî* memur olup bunlardan biri hademelik, kişi de bekçilik yapmakta idi¹⁸⁷. Stalingrad ülkesinde 30 millî azınlık mevcuttur. Bakınız, Enver Tajurizin bu ülke hakkında neler yazıyor: *Bazı bölgelerde millî azınlıkların nispeti çok yüksek olmasına rağmen, bölge müessese ve idarelerinde millî azınlıklardan bir kişi bile yoktur*¹⁸⁸. Zvenski millî eyaletinde *yerlileştirme* ancak % 10 nispetinde tatbik edilmiştir¹⁸⁹. 1937 yılında Hacitarhan Şehir Şurasında çalışan 214 memurdan ancak bir kişi Kazan Türklerinden idi. Halbuki, Hacitarhan şehrinde millî azınlıklar, o cümleden olarak Kazan Türkleri, ahalinin dörtte birini teşkil etmektedir. Litinsk Bölge icra komitesinde *yerli milletten* kimse yoktur. Halbuki, bölge ahalisinin 5 45.6 sini Mordvalar, % 60 ını Kazan Türkleri teşkil etmektedirler¹⁹⁰. Podbelsk bölgesinde Mordva ve Kazan Türkleri % 60 nispetinde oldukları halde, bölge icra komitesi dairesinde bir kişi Mordvalı olup, bütebakisi Ruslardır. Mordva köy şuralarındaki reislerin hepsi Rustur. Eyalet maarif Müdürlüğü şubesinde vazife gören 72 memurdan ancak üçü *yerli* ahali dendir¹⁹¹.

V. Rodkeviç'in 1931 de millî cumhuriyet ve eyaletlerdeki merkezî idare müesseselerinin *yerlileştirilmesine* dair verdiği malûmat oldukça

¹⁸⁶ İnkılâp ve miliyleler mecmuası, 1936, No. 2, s. 73.

¹⁸⁷ Aynı mecmua, 1936, No. 2, s. 43.

¹⁸⁸ Aynı mecmua, 1935, No. 6, s. 67.

¹⁸⁹ Aynı mecmua, 1937, No. 12, s. 71.

¹⁹⁰ Aynı mecmua, 1937, No. 8, s. 79.

¹⁹¹ Aynı mecmua, 1937, No. 1, s. 63.

dikkate değer bir mahiyettedir. Rodkeviç'in bu hususta vermiş olduğu rakamlar şudur.¹⁹²

*Merkezi idare makamlarının "yenileştirilmesi"
(% hesabı ile)*

Karelya	20.0
Başkurdistan	6.6
Dağıstan	17.5
Mordva	19.0
İnguşiستان	22.0
Çeçenistan	12.0
Hakas	9.0
Kırım	17.3
Kırgızistan	16.0
Buryat-Moğol	22.0
Adige	27.0
Kabartay-Balkar	20.0
Karakalpak	3.0
Oyrat	23.0

Bazı muhtar cumhuriyetlerde durum nispeten iyidir. Mesela, yine yüzde hesabı ile;

Çuvaşistan	48.8
İdilboyu Alman Cumhuriyeti	31.7
Komi	64.4
Mari	30.3
Karaçay	33.3
Çerkesistan	60.6
Tataristan	33.0
Yakutistan	33.3
Umdurt	38.7
Kalmukistan	36.2
Ş. Osetistan	70.0

Müellif, bundan başka bir kaide olarak kabul edildiğine göre, plân, iktisadî, ziraî müesseselerde çalışan yerli halktan memurların muhtar cumhuriyetinin merkezî idarelerine nazaran iki üç misli az olduğunu

¹⁹² *Aym mecmua*, 1931, No. 12, s. 15.

rakamlarla ispat etmektedir. Yani diğer tabirle, Ruslar bilhassa hayatî ehemmiyeti olan idarelerde çoğunluğu teşkil etmekte olup, şu veya bu cumhuriyet, eyalette *millî, yerli bir idare vücude getirilmiştir* diye göz boyamak maksadı ile yerli halka mensup eşhası muhtelif yüksek makamlarda oturtmuş ve bu yüksek kademe mensuplarının tam itaatim temin için de kendilerine yüksek ve dolgun maaşlar bağlamıştır. *Yerli millî halkın kendi yurdunun idare işlerinde iştirak nispetinin az veya çokluğu, elbette o milletin kendi haklarını elde etmek hususunda göstermiş olduğu kültür seviyesi ve teşkilatçılık istidadına bağlı bulunmuştur*¹⁹³.

P. Rısanov, 1931 yılında muhtelif cumhuriyet ve idarelerinde çalışan memurlar meyanında yerli millî memurların miktarı hakkında şu rakamları vermektedir¹⁹⁴.

Yerli Memurların Sayısı

Ermenista	94.9
Belorusya	60.7
Tataristan	36.8
Çuvaşistan	48.8
Özbekistan	22.0
Başkırdistan	12.0
Gürcistan	66.0
İdilboyu Alman Cumhuriyeti	39.0
Azerbaycan	37.2
Tacikistan	21.2
Kazakistan	14.0

Başkırdistan Muhtar Cumhuriyetinde durum şöyledir:

Yıl	Başkırt %	Kazan Türkleri %
1928	7.7	17.3
1929	5.9	18.2
1930	6.3	19.6

1929–1930 yıllarında idare edici mevkilerde bulunan yerlilerin nispeti şu idi: Başkırt % 10.6; Kazan Türkleri % 12.7 diğer millî azınlıklar % 4.5, Ruslar % 27.2 idi¹⁹⁵.

¹⁹³ Aynı mecmua, 1931, No. 12, s. 15–16.

¹⁹⁴ Aynı mecmua, 1931, No. 10–11, s. 14.

¹⁹⁵ Aynı mecmua, 1931, No. 9, s. 22–23.

Hatta millî kadro bakımından daha fazla zengin olan cumhuriyetlerde bile millî kadrolar hâkim unsurlar tarafından arka plâna atılmışlardı. Meselâ, 1930 da Belorusya Cumhuriyeti'nde idare edici iktisadî müesseselerdeki memurların durumu şu nispeti gösteriyordu: Beloruslar % 35.2, Yahudiler % 42.8 ve Ruslar % 10.3¹⁹⁶.

Özbekistan Cumhuriyeti'nde 1928 yılında mühim baş idareler % 23.5 nispetinde yenileştirilmişti. Merkezî Komünist Partisi'nin Orta Asya Bürosu, Özbekistan Komünist Parti ve Merkezî İcra Komitesi 1.9.1930 tarihine kadarbütün devlet müesseselerini Özbekleştirmeye karar vermişti. Halbuki, bu kararın aksi vuku buldu. Yani bu tarihe kadar idare müesseselerdeki *yerli millî* unsurların miktarı % 22.6 ya indi¹⁹⁷.

Kırım Muhtar Cumhuriyetinde 1930 tarihinde maliye komiserliğinde çalışan 107 memurdan ancak yedisi, ziraat komiserliğindeki 606 memurdan ancak 46 sı, *Birlik ekmek idaresinde* çalışan 66 memurdan ikisi (o da kavas vazifesi ile) Kırım Türkü idi¹⁹⁸. 1932 de Kırım'ın idare edici eyalet idaresinde % 18.4 Kırım Türkü mevcuttu¹⁹⁹.

Aynı 1930 yılında Kazakistan'ın 41 ülke müessesesindeki *yerli millî* memurlar ancak % 22.2 idi²⁰⁰. Radso – Zenkoviç kendi hatıratında şu rakamları zikretmektedir: Kazakistan merkezî idaresinde çalışan memurlardan ancak % 24.4 ü Kazak, % 60.0 ı Rus ve % 10.0 u Yhudidir²⁰¹.

1930 tarihinde Kalmuk Muhtar Cumhuriyeti'ndeki eyalet idarelerinde ancak % 12.0 Kalmuk mevcut olmuştur. Eyalet ziraat idaresinde çalışan 150 memurdan ancak dördü Kalmuk idi²⁰². 1933 de Kırgızistan Cumhuriyetinde 60 cumhuriyet müessesesindeki 2695 memurdan ancak 241 i, yani % 10.0 dan azı Kırgız, 484 bölge idarelerindeki 6348 memurdan ancak 1026 kişi yerli (yani % 16.0) halktan idi. Yerli halktan

¹⁹⁶ *Aynı mecmua*, 1930, No. 8–9, s. 81.

¹⁹⁷ *Aynı mecmua*, 1930, No. 8–10, s. 29.

¹⁹⁸ *Aynı mecmua*, 1930, No. 8–10, s. 29.

¹⁹⁹ *Aynı mecmua*, 1932, No. 7, s. 51.

²⁰⁰ *Aynı mecmua*, 1930, No. 7, s. 98.

²⁰¹ *Aynı mecmua*, 1930, No. 7, s. 54.

²⁰² *Aynı mecmua*, 1930, No. 7, s. 65.

memurların nispeti bilhassa maliye komiserliğinde % 15.0, ziraat komiserliğinde % 10.5, devlet plan idaresinde % 8.8 den fazla değildi. Bu durum, hatta Sovyet yazarları tarafından bile *idareyi yerlileştirme meselesini baltalama* şeklinde tarif ve tenkit edilmiştir²⁰³. Mostavaya adlı birisi millî eyaletlerde *köy şuraları kâtiplerinin ekseriyetle yerli dili bilmeyen Ruslardan ibaret olduğunu* kaydetmekte ve şu rakamları zikretmektedir: Çerkesistan Muhtar Cumhuriyetinde 30 kâtipten 26 sı Rus, Kabartay-Balkar'da 79 dan 70 i Rus, Karaçay'da 36 dan 25 i Rus, Adige'de 48 den 45'i Rustur. Yine aynı adama göre, *Yakutistan idarelerinin merkezi idarelerinde, yerlileştirme işi oldukça zayıf bir şekilde tatbik edilmiştir. Mesela. bir çok idarelerde bir tane olsun Yakut yoktur. Vıtsk ve Mar i eyaletinde idareleri yerlileştirme işi bilhassa kavaslara ve bekçilere tatbik edilmiştir*²⁰⁴. Partili olmayan bir yerli için mesul bir makama ulaşmak imkansızdır. Zira, bu işe, Rus Bolşevikleri şiddetle karşı koyuyorlardı. Mesela, Grozni eyalet icra komitesi Çeçen olan Ubıyev'i münakalat şubesine tayin edince, bu şubenin reis muavinini Titov isminde bir Rus, bu Çeçeni derhal kovmuş ve *bizim idarede Çeçen ve İnguşlara yer yoktur* demişti. Eyalet İcra Komitesinin bu münazaraya müdahalesinden sonra ihtilâf müsamaha ile halledilmiştir. Yani Ubıyev, *iş olsun* diye vazifeye alınmış ve kendisine selefinin aldığı maaşın yarısı verilmiştir²⁰⁵. Bu tarzda bir muamelenin sebebinin, Grozni bölge sağlık şubesi kadın memurlarından Poltarastskaya kendi düşüncesine göre şöyle izah etmiş ve yerli halka: *Szi koyun ve eşekler... Şşzler hiçbir şey anlamıyorsunuz. Sizleri boşuna tutuyorlar* demiştir²⁰⁶.

1932 yılında Başkırt ziraat komiserliğinde Başkırtlar % 10.2 den fazla değildi²⁰⁷. 1930 da bütün Başkırdistan devlet idarelerinde Başkırtların nispeti % 63.0 ü buluyordu²⁰⁸.

Bir Sovyet yazarının kaydetmiş olduğuna göre, *Umdurt bölge icra komiteleri reisleri arasında yerli Udmurt'ların sayısı, sistematik bir*

²⁰³ Aynı mecmua, 1933, No. 12, s. 74.

²⁰⁴ Aynı mecmua, 1930, No. 5, 53, 54, 56.

²⁰⁵ Aynı mecmua, 1936, No. 2, s. 43.

²⁰⁶ Aynı mecmua, 1936, No. 2, s. 42.

²⁰⁷ Aynı mecmua, 1932, No. 5, s. 96.

²⁰⁸ Aynı mecmua, 1933, No. 7, s. 46.

surette azalmaktadır. 1929–1935 yılları zarfında köy şuraları reisleri de aynı akibete maruz kalmışlardır²⁰⁹. Bu hususta miktara olsa dahi bir başarı elde edildiğine dair haberler çok nadirdir. Bir Sovyet yazarı Çuvaş Cumhuriyet’inde yerlileştirme işi hakkında şu rakamları vermektedir²¹⁰:

	1929	1935
Merkezî idareler ve komiserlikler	% 40.0	% 60.9
Bölge icra komiteleri	% 72.8	% 91.0

Başka Sovyet yazarı Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti’nde 1.1.1935 tarihinde müesseselerde % 64.7 Çuvaş ve % 7.8 Çuvaş dilini bilen Rus memuru çalıştığını kaydetmektedir²¹¹. Zaten o tarihlerde *nişan almış* bir cumhuriyette başka türlü olmasına da imkan yoktu.

Çok ihtimal, bu gibi *başarılar* muhtelif *tahrif ve el çbukluğu* ile izah edilmiştir. Mesela, 1936 yunda Kazan’da kadro şubesi reislerinden biri parti idare heyetinde yapmış olduğu beyanatında *şimdilik yerlileştirme işini ancak bekçi, kapıcılara tatbik etmek imkânı hasıl olmuştur* demiştir. Resmî istatistik ise Tataristan Muhtar Cumhuriyetindeki yerlileştirme işini oldukça gülpembe göstermektedir:

	1926 %	1936 %
Merkezi idarelerde	18.7	38.5
Bu meyanda idareciler	23.4	47.4
Mütehasıslar	14.9	36.1
Teknik işçiler	30.1	39.1

Verilen bu istatistik malûmata şu cümlede eklenmiştir: *Şimdi esasen bütün yazı işleri Tatar dilinde yapılmaktadır*²¹².

Yerli Milli halktan olan partililerin kültür seviyesinin çok düşük oluşu (partili olmayan tahsil görmüş yerli halk esasen burjuva milliyetçisi addedilerek devlet idarelerine alınmıyorlardı), bu gibilerin bilhassa *idare edici* mevkilere yerleştirilmeleri içinde mühim bir âmil

²⁰⁹ *Aynı mecmua*, 1936, No. 2, s. 36.

²¹⁰ *Aynı mecmua*, 1936, No. 2, s. 38.

²¹¹ *Aynı mecmua*, 1935, No. 8, s. 59.

²¹² *Aynı mecmua*, 1937, No. 2, s. 85–86.

olmuştur. İşte böyle olduğu içindir ki, *mühendislik, ziraat mühendisliği ve saire ihtisas mevkileri gibi hayatî ehemmiyeti haiz olan vazifeler Ruslara verilmiştir*. Yerli halktan olup da idare edici mevkileri işgal edenlerin (komünistlerin) hatta kendi yurdunun edebî dilinî bilmek hussunda göstermiş oldukları zaafa dair de müteaddid misaller mevcuttur. Meselâ, Bölge İcra Komitesi kâtibi Logmanov, 54 kelimelik diktede 110 yanlış yapmıştır²¹³.

Çeçen - İnguş Muhtar Eyaletinin durumu hakkında malûmat veren bir Sovyet yazar şunları kaydetmektedir:

Yerli, millî halktan olan idarecilerin çoğu, bugüne kadar kendi ana dillerini bile öğrenememişlerdir. Bir kısmının da zaten okuma ve yazması zayıftır. Meselâ, Eyalet İcra Komitesinin teşkilât şubesi müdürü ve bu şubenin hemen hemen bütün talimatçıları, Silin, Atagin ve diğer bölgelerin reisleri okum yazma içinde çok geridirler. İtüm – Kalin bölge icra komitesi reisi ve bu bölgede çalışan bir çok memurlar ana dillerini katiyen bilmiyorlar²¹⁴.

İ. Krasilnikov, *yerlileştirilmiş* bir müessesenin yazı işlerini şu şekilde tavsif etmektedir: Umdurt Muhtar Eyaleti Yüksek Mahkemesinin bir tezkiresi katiyen mevcut olmayan Rus – Umdurt karma dilinde yazılmış ve 6–7 satırlık bir yazıda 30 yanlış yapılmıştır. Umdurt dili ile yapılan bu tarz bir yazışma hiç şüphesiz *yerlileştirme fikrini ve Umdurt dilini rezil etmekte ve itibarsız kılmaktadır*²¹⁵. Bundan başka İdilboyu Almanları arasında 1931 e ana dilinde okuma ve yazması olmayanların nispeti % 10.0 idi. Buryat-Moğolistan’da ancak % 18.0 i Buryatça okuma yazma biliyordu. Oryat, Çeçen ve Çerkeş muhtar eyaletlerindeki *yerli millî* memurlardan çoğu ana dilleri ile yazıp okumayı beceremez bir durumdadırlar²¹⁶.

İşte bu suretle görülüyor ki, millî cumhuriyet ve eyaletlerdeki müesseselerde *yerlileştirme* işi gerek hizmet ve gerekse şahıs bakımından Sovyet matbuatının ve resmî raporların *başarılar* hakkında kopardıkları

²¹³ Aynı mecmua, 1936, No. 10, s. 61.

²¹⁴ Aynı mecmua, 1936, No. 2, s. 42.

²¹⁵ Aynı mecmua, 1935, No. 8, s. 29.

²¹⁶ Aynı mecmua, 1931, No. 12, s. 21.

yaygaraların aksine, hiç de iyi bir durumda değildir. Muhtar cumhuriyet, eyalet ve bölgelerin *millî* ad taşıyan maskesi altında ekseriyetle Rus emperyalist zihniyeti ile hareket eden ve bölünmez Rusya fikrine saplanıp kalan eski aşına simalar saklanmaktadır. Bu zevat bu sefer, *sabık mahkûm milletlerin millî kalkınması* perdesi arkasında saklanmayı daha elverişli ve uygun bulunmuşlardı. O tarihlerde –kızıl ve beyaz Rus cephesi mensup olup bölünmez Rusya taraftarlarının şiddetli muhalefetlerine rağmen – milletlerin cidden kültür seviyesini yükseltmek yolunda az çok ne yapılmışsa, yine aynı milletlerin, bilhassa tahsil görmüş zümresinin gayret ve emeği ile yapılmıştır, denilebilir.

V. Rodkeviç, Rus şovenlerinin Sovyetler Birliği'ne dahil millî kalkınmaları ile yaptıkları mücadeleyi şu şekilde anlatmaktadır:

...Velikorus şovenleri evvela, millî bölgelerdeki yerli halkın *Ruslaşmış* olduğunu ileri sürerek millî şuralar teşkiline mani olmaya çalışmak; saniyen, baltalama yolu ile (millî işçi yoktur, isterlerse göndersinler gibi) müesseselere yerli millî işçiler alınmasını önlemek; salisen, her vesile ile müşkülât (muallim ve bina olmadığından millî işçiler için hazırlık kursları açmak imkânsızdır gibi) çıkarmak; rabian, millî işçileri doğrudan doğruya yahut dolayısı ile idarelere almaktan imtina ederek onları küçük görmek sureti ile müesseselerin millileştirme işini baltalamaya çalışmışlardı²¹⁷.

Tataristan *köy ziraat teşhizat idaresi*, millî işçi bulunmadığından, millileştirme işinin bir sene geriye atılmasını teklif etmiştir. *Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti irtibat idaresi* Kazakların *mütemekkin bir hayat tarzına müsteit olmadıkları içm* onları idarelere almanın müşkül olduğunu ileri sürmüştür. Karakalpak Muhtar Cumhuriyetinde *Devlet toprak tröstü, işçiler bütün sene boyunca etrafta dolaştıklarından ve idare edici müesseseler işlerinin çokluğu dolayısı ile idareleri millileştirme işine yanaşmamıştır*. Oyrat Muhtar Eyaletinde şu tarzda konuşmalar da duyulmuştur: *Biz rasyonalizm yapmakla meşgul bulunuyor ve işe muayyen bir ihtisas sahibi olan kimseleri alırken, millileştirmeden bahsedilir mi* idareleri millileştirme işine yanaşmamıştır. Oyrat Muhtar Eyaletinde şu tarzda konuşmalar da dyulmuştur: *Biz rasyonalizm yapmakla meşgul bulunuyor ve işe muayyen bir ihtisas*

²¹⁷ *Nalsionalnoye stroitelstvo v 15. godovşçinu v RSFSR*, Moskova, 1933, s. 117–118.

sahibi olan kimseleri alırken, millileştirmeden bahsedilir mi. Velikorus şovenleri her vesile ile ana dilinin tatbiki işini baltalamaya çalışmışlardır. Meselâ, Mordva Muhtar Eyaletinin Tennikov bölge maliye şubesi talimatçısı, Ahmimala köy şurasının mordvaca yazarak sormuş olduğu bir meseleyi, bundan sonra ancak Rusça yazmak emrini vermekle cevaplandırmıştır. Baltser şehrinin (İdilboyu Alman Muhtar Cumhuriyeti) bir çok tabelalarda Almanca harflerle, Rusça kelimeler yazılmıştır. Kabartay-Balkar Muhtar Eyaletinin sabık eyalet müddiumumi muavini yerli millî gazete idaresinden kendisine yazılacak yazıların ancak Rusça yazılmasını rica etmiş, aksi taktirde nazarı dikate alınmayacağını bildirmiştir.

Zikrettiğimiz bütün bu misal ve vak'alarından iyice anlaşılıyor ki, bolşevikler, şimdi vatandaş harbi zamanında vermiş oldukları siyasî bonoları ödemek zorundadırlar. Zira, o tarihlerde Bolşevikler, sabık Rusya imparatorluğuna dahil bütün milletlere *ayrılmak da dahil, tam istiklâl* vaadinde bulunmuş ve bu suretle eski rejimi temsil eden beyaz generallere karşı yapılan mücadelede milletlerin yardımını kazanmak gayesini gütmüşlerdi. Fakat, bütün propaganda manevralarının arkasında eski emperyalist niyet saklı bulunuyordu. Bunun içindir ki, seneler geçtikten sonra ve *Stalin anayasasının* ilânına yakın zamanlarda *yerlileştirme* işinin tam bir palavradan ibaret olduğu anlaşılın ve Sovyetler Birliği'nde emperyalist Ruslaştırma kuvvetleri daha şiddetli ve daha açık bir şekilde faaliyete geçmişlerdir.

UKRAYNA İLİMLER AKADEMİSİ²¹⁸

Prof. Dr. N. Polonska-Vasilenko, *Ukrainska Akademia Nauk* (Naris İstorii). Ukrayna İlimler Akademisi, cilt I, (1918–1930), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Tarih ve Kültürünün tetkik Enstitüsü neşriyatı. Münih, Almanya, 1995, sahife 148 + 3.

Ukrayna'nın tanınmış ve emektar tarihçisi Prof. Dr. N. Polonska-Vasilenko, Sovyet Bolşevik hükümetinin ve onun icraatının içyüzünü açıklayan bu kitapla, Sovyetler Birliği'nden çıkma siyasî muhacere-tin enformasyon edebiyatını zenginleştirmiş bulunmaktadır. Bu eserin mevzuunu, çarlık idaresinin çöküşünden sonra (1917) Ukrayna alimleri

²¹⁸ y. 2, 1956, s. 5.

tarafından 1918 de tesis edilmiş olan Ukrayna İlimler Akademisinin tarihi teşkil etmektedir. Kiyev’de kurulmuş olan bu Akademi, ihtilâlden sonraki vatandaş harbi ve umumî tahribat yıllarının çok ağır şartlarına rağmen sağlam millî bir müessese halinde inkişaf etmeğe başlamıştı. Fakat, komünist partisinin totaliter diktatörlük şartları dahilinde, Ukrayna İlimler Akademisi komünistler tarafından tedricen boğulmuş ve serbest ilmî tetkikat müessesesinden komünist propaganda ve manevî baskı aletine inkılâp etmiştir. Ukrayna milletinin seçkin alimleri üzerinde yapılan bu ıztrap verici baskıya karşı Ukrayna ilim adamlarının devamlı mukavemeti henüz batı demokratik dünyası tarafından iyice anlaşılmamıştır. Prof. Dr. N. Polonska-Vasilenko’nun kitabı, müellifin ele almış olduğu mevzuu gayet dikkatle işlemesi ve bilhassa onun iki dünya savaşı arasındaki devrede Ukrayna İlimler Akademisinin faaliyetini yakından takip etmek fırsatını elde etmiş olması itibarı ile bu boşluğu büyük bir muvaffakiyetle doldurmuştur.

Bu etüt, kısa bir mukaddimeden başka (s. 7) şu fasılları ihtiva etmektedir:

Ukrayna İlimler Akademisi’nin doğuşu (s. 9–16), 1918–1923 yıllarında Bütün Ukrayna İlimler Akademisi (s. 17–39), NEP (Yeni iktisadî Siyaset) zamanında Bütün Ukrayna İlimler Akademisinin umumi çalışma şartları (s. 40–76), 1924–1930 devresinde Bütün Ukrayna İlimler Akademisi (s. 77–107). Kitabın ilavelerinde, Bütün Ukrayna İlimler Akademisinin 1926–1928 yılları çalışmalarına dair birkaç rapor, Akademi kadrosunun birkaç listesi, bu yılların asil azaları, Akademinin tarih seksiyonu ile bu seksiyona bağlı bütün müesseseler, 1924 yılında icra elden kitle halinde muhakemelerle ilgili olarak tevkif edilen Akademi azalan, 1926 yılında eserlerini neşretmiş olan Akademi birinci şube araştırmacıları kaydedilmiş bulunmaktadır. Kitap, İngilizce ve Almanca yazılmış kısa hulâsalarla bitmektedir. Bu da Ukrayna dilini bilmeyen okuyuculara kitap hakkında bir fikir edinmeğe imkân vermektedir.

Böylelikle, bu etütte Bütün Ukrayna İlimler Akademisi’nin ilk 12 yıllık mevcudiyeti, yani kuruluşu, ilk zamanlardaki nispi serbestliği ve *komünistleştirilmesi* keyfiyeti tetkik edilmektedir. Bu kitabın ikinci cildi, Stalin’in komünist diktatörlüğünün Sovyetler Birliğindeki bütün ilim hayatını ve bu meyanda Bütün Ukrayna İlimler Akademisini tamamı ile boğmuş ve tahrif etmiş olduğu korkunç 30 uncu yıllara

hasredileceği tabiidir. Bizim kanaatimize göre, Bütün Ukrayna İlimler Akademisi tarihinin bu şekilde taksimi, o zamanın olayları nazarı itibara alınacak olursa, tamamı ile yerindedir. Diğer taraftan bu kitabın Sovyetler Birliğini tetkik eden bir müessese de intişar etmiş olması bilhassa şunun için de enteresandır ki, Bütün Ukrayna İlimler Akademisi tarihinin Bolşevik sahtekârlığını meydana çıkarmaktadır. Eserin müellifi Bütün Ukrayna İlimler Akademisininin 1918 de tamamı ile müstakil Ukrayna ilim adamları tarafından kurulmuş olduğunu delillerle ispat etmektedir. Halbuki *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* (I. baskı, Moskova 1947, cilt 55 ve II. Baskı, Moskova 1947, cilt I). Bütü Ukrayna İlimler Akademisininin kuruluş tarihi ile kuruluş tarzını tahrif ile, güya mezkûr Akademinin Sovyet hükümeti sayesinde ancak 1920 de kurulduğunu iddia etmektedir. Bu sebepledir ki, kitabın yazı kurulu tamamı ile haklı olarak eserin ehemmiyetini şu sözlerle tebarüz ettiriyor:

“Bolevik diktatörlüğü, Ukrayna’da komünizmin yaratıcı rolünü ispat etmek için Ukrayna İlimler Akademisininin Kiyev’de bolevikler tarafından kurulduğunu ve Akademinin ilmî neşriyatının onların malı olduğunu iddia ediyor. Bu keyfiyet, hakikî Ukrayniyat kaynaklarının istifadesinde araştırmacıları şaşıratabilecek mahiyettedir. Bu etüt orijinal vesikalara daanarak Ukrayna’da ilmin ilerideki inşafını doğru yola sevk etmek hedefini güdüyor” (s. 9).

Bu kitabı okurken artık gözlerini hayata kapatmış olan ve aşağıda isimleri zikredilen Ukrayna’nın yakın mazisindeki ilim adamlarını hatırlamamak imkansızdır: Bütün Ukrayna İlimler Akademisininin uzun yıllar sekreterliğini yapmış en faal azası, tanınmış Türkolog, Arabist ve İranist Agafangel Krımski; Ukrayna’nın en büyük tarihçisi ve Ukrayna Halk Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı (1917–1918) Mihail Gruşevski; Ukrayna’nın tanınmış tarihçisi ve cemiyet adamı Dimitri Bagaley; Ukrayna edebiyatının idealist tarihçisi Sergey Efre-mov; Ukrayna sanatının tanınmış yaratıcısı Nikolay Belyaşevski; Ukrayna tarihçisi Dmitri Yavornitski; geoşimi’nin kurucusu V. Vernadski; İlerigelen Ukrayna geologu Pavel Tutkovski; tanınmış Ukrayna coğrafyacısı Stefan Rudnitski; Ukrayna hukukunun banisi Orest Levitski; tanınmış iktisadiyatçı M. Tugan-Baranovski; ileri gelen Ukrayna tarihçisi Nikolay Vasilenko; Ukrayna halk iktisadiyatının tarihçisi K. Vobly ve bir çok diğer alimler.

Şurasını da kaydetmek lazımdır ki, tetkik edilen devredeki akademisyenlerin sayısı 103 kişiyi buluyordu. Bütün Ukrayna İlimler Akademisi tarih müesseselerinin kadrosu ise 1929 da 150 kişi kadardı. Bütün bunlar, Bütün Ukrayna İlimler Akademisi çalışmalarının vüsatinini ve parlak istikbalini göstermeğe kâfidir. Şu kadar var ki, Komünist Partisi kendi doktrini ve baskısı ile Bütün Ukrayna İlimler Akademisinin hayat ve faaliyetine zorla müdahale ederek, onun çalışmalarını tamamı ile başka bir mecraya sevketmiştir. Bahis mevzuu kitapta kaydedilen Bütün Ukrayna İlimler Akademisi azalarının kahir ekseriyeti birer *halk düşmanı, aksi-inkılapçı, burjuva, Ukrayna milliyetçisi* ve saire ilan edilerek hayatlarının son günlerini sürgünde, hapisanelerde, temerküz kamplarında veya ilim hayatından uzaklaştırılarak açlık, sefalet ve işsizlik şartları içinde bitirmişlerdir.

Bu ilim adamlarının ancak küçük bir kısmı Bolşevik diktatörlüğünün baskısına rağmen henüz yaşıyorlar. Çok daha az olan diğer kısmı ikinci dünya savaşı esnasında Sovyet cehenneminden kurtularak batı demokrasilerine sığınmak imkanını bulmuşlardır. İşte bunlardan biri de, hür dünyaya Bolşevik istipdadı altındaki Ukrayna ilminin trajik mukadderatı hakkında malûmat vererek, manevî borcunu ödemiş olan Prof. Dr. N. Polonska-Vasilenko'dur.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аббасиди 119
Абдель-Кадрі-бей 141
Абдулхакк Хамід 142
Абдильгаффар Шейх-Заде 105
Абд-уль-Хамід II 128, 133, 317
Абу-Бакр Ибн-Юсоф аль Хасан аль Васигій 107
Абуль Гасан 118
Абульгазі Багадур-хан 200
Абу-Мослім 155
Авгад-еддін-Кермані 157
Ага Паша 289
Аднан Мендерес 333
Азіз-бей (Aziz-Bey M.) 45, 47, 49, 54
Айвазов 184, 346, 350, 354, 357
Айзеншток I. 211
Ака Гюндюз 296, 297
Акчокракли О. 12, 14, 26, 105, 357, 400
Алі 190
Алі Рахім 100, 102, 123, 124
Алі-Джані(а)б 88, 138, 139
Альмас Мухаммад 403
Аль-Муканаа 155
Альгман 357
Амуджазаде Хюсейн Кєпрулю 403, 404
Амуджеогли Хусейн 403
Андреш 69
Андрієвський 208, 224
Андріян 70
Андронік 53
Антіох 45
Антон 69
Антоній 50
Аполлон 91
Арикан 344
Аріф 118
Аркас М. 262
Асклепій 48
Асклепій-Сотер 45
Асланбек-Шах-Тресєв 269
Астаф'єв О. 35
Асфельд 202
Аталос 49, 50
Атена-Поліас-Нікефорос 45, 48, 50–53
Атила 58
Атгал I 45
Атгал II 50
Атгал-Філадельф II 46
Атгал III Філометор 46
Аттар 153
Афанасьєв Д. 209
Афендик С. 69, 70, 73
Афіфе ханим 164
Афлакi 158
Афуз Омер Самі 105
Ахвердов 117
Ахмат 175
Ахмед 404
Ахмед Гемін 94
Ахмед Єсеві 154
Ахмед Ісмін 131
Ахмед Іхсан 94, 131
Ахмед Ханім Заде 199
Ахмед Хашім 17
Ахмед-Ефенді 200
Ахмет Мідхат 142, 285
Ахмет Рефік Алтінай 306
Ахмет Хікмет 285
Ахмет-Ага 198
Ахундов Ф. 116, 127, 384, 391, 394
Ашик 158
Баба Ісхак (Баба Ресуль-Алаг) 157, 158
Багалій Д. 5, 7, 8, 103, 225
Баллод Ф. 102, 213
Бальфур 112

- Бантиш-Каменський М. 194, 220, 262, 395, 396, 401
Бартольд В. 64, 120, 219
Бату-Хан 60, 63, 171, 172
Башкіров А. 101, 208
Бега Тевфік 87, 136
Бедредін Семавні 158
Безобразов С. 221
Бейяр Джелал 33, 234, 330–333
Бекір 190
Бекір Ситки Кунт 315
Бекір Чобан-заде 105
Бела-Кун 257, 355
Белов 61
Бендер 212, 215
Бережина А. 7
Бережков 208
Бережков М. 195, 220
Березін 207
Берлет 46
Берли А. 69, 70
Берли Д. 69
Берло А. 74
Бертельс Є. 12, 153
Бертъе де-ля Гард 205
Бессе Ж. 202
Бетсу Булан 175
Бикбулатов С. 121
Биховець І. 106
Білецький О. 219
Білокінь С. 7, 35
Близнюк 342
Блоше М. 20
Блюменфельд 104, 207
Бобров С. 218
Боданинський У. 40, 109, 225
Боде Ж. 63
Болбачан 338
Болтенко М. 56, 65, 90
Бон Р. 46
Боняк, хан 171
Боплан 202
Борзенко 199
Борлій Д. 73
Боровко 57
Бороздін І. 101, 120
Бороздна І. 218
Бочагов А. 24, 39, 96, 217, 218, 257, 336
Брокгауз 154, 161
Броневський В. 202, 203, 219
Броневський М. 202
Бруннер 202
Бруховецький І. 77, 81, 82
Брюховецький І. 197
Бугаєнко Опошанский В. 70
Бугаєнко А. 70
Бугаєнко В. 70
Бугославський 209
Бугуславський В. 71
Буксман 49
Бунегін М. 96, 212, 217, 218, 336
Бунін 219
Бурже 142
Бурундай 172
Бурхан Джахіт Моркайя 303
Бухаров Д. 396
Бюрк А. 221
Вакіф 116
Валіді Д. 123
Валідов 120
Вандерберг А. 248, 250, 251
Вараксін 101
Василенко-Полонська Н. 29
Василий 69
Василь III 194
Василь IV 194
Васильєв 101
Васиф-Ефенді 199
Васфі Магір 285
Васюков 224
Веджиги-ефенді 200
Велецький В. 198, 398, 399, 401–403
Величко С. 79, 262, 396, 402
Велі Ібрагімов 97, 99, 186, 257, 356
Велів 118
Веллямінов-Зернов В. 195, 201
Вельська М. 274
Венедіктов 219
Вересаєв 219
Вернадський В. 4
Виговський І. 76, 79, 80, 82, 180, 266
Винниченко В. 338, 343
Виноградов 231
Вишневецький Д. 178
Віганд 52–54

- Відаді 116
Вільгельм 351
Вітовт 62, 63, 174, 175
Вітрувій 48
Возницін П. 397
Войціцький 79
Волес Г. (Воллес Г.) 32, 251, 327
Волков 208
Волошин М. 219
Воробйов Н. 100, 124
Воронской 119
Ворошилов 229, 319
Востоков 208
Врангель 188
Всеволожский Н. 203
- Гадріян 48, 51
Газі Гірей 105
Газі Мустафа Кемаль паша 129
Гамер 206, 404
Гамільтон 45
Гамлет 126
Ган С. 219
Ганна Іванівна 261
Ганс-Розенблют 63
Гартман М. (Гартманн) 20, 148, 281
Гасан Сака 232, 235, 254, 322
Гасан-бек-Зардабі 117
Гаспринський І. 104, 184
Гахтман Р. 145, 146, 281
Гейтман 209
Геннаді Г. 205, 207, 223
Гера 48, 50
Геракл 45
Гераков Г. 223
Гернгросс (Всеволодський) 217
Геродот 336
Гільченко 61
Гінеї 104
Гірей 195, 208
Глинський Б. 177
Глищинський 389
Глібов А. 126
Говордза 206
Гоце 91
Голенковский Г. 70
Голинський 83
- Голіцин М. 67–71, 82, 197
Голубович В. 338
Голубовський 61
Горбань М. 8, 199
Гордєєв Д. 8, 10
Гордлевський В. 141, 281
Горяєв 392
Горький М. 191, 219
Грабовський 79
Грабянка Г. 79, 80, 262
Гранат 104, 141, 152, 158
Гревен Л. 205
Грегор IV 232, 322
Грек А. 69, 70
Греков А. 69
Грибоедов 219
Григор'єв 199, 214
Грім 202
Громико А. 32, 249, 250, 327
Грондський 79
Грунін Т. 26
Грушевський М. (Hrouchewsky M.) 9, 27, 39, 58, 59, 61, 63, 65, 66, 83–85, 170, 173, 175, 180, 207, 213–215, 224, 262, 264, 338, 343, 345
- Губайдулін Г. 121
Гуня 180
Гусейн 395
Гусейн Джавід 117, 119
Гусейн Рахмі 146
Гусейн С. 119
Гусейн-заде Алі-бек 117
Гутник 338
Гюго В. 126
Гьок-Тангір 156
- Г. фон Менде 336
Газі 298
Грісбах-Туган Г. 3, 21, 36, 41, 280, 282
- Даль В. 385, 386
Дамат Феріт Паша 289
Данило Апостол 66
Данило Галицький 172
Дашкевич Я. 15
Дашкович 177, 215

- де-Вільнев 84
 Девлет-Бірді 175
 Девлет-Гірей 179, 198, 399, 400
 Дегуров 208
 де-Кастро 202
 Деметра 48, 50
 Демідов А. 202, 221
 Ден Н. 210, 212
 Денікін 353, 355
 Денікін А. 218
 Дервіш Мухамед-Герай-Бенамубарек-
 Герай Чингізі 200
 Дервіш Паша 309
 Дерпфельд 52
 Джаліл Мамед Кулі-заде 117
 Джамі 153, 162
 Джан-Гусейн 123
 Джафар Джабар-заде Джаббарлі 127
 Джафар Джаббарлі 117, 119
 Джафер Сейдахмет Киример 185, 187,
 257, 336, 340, 342, 343, 345, 346,
 350–352, 355
 Джевдет Кудрет 285
 Джевдет-заде 12
 Джемальаддін Челебі 160, 175
 Джіяфер 190
 Диманштейн С. 269, 2478
 Дложевський С. 90, 91
 Длугош 175
 Дмитрашко В. 69, 73
 Дмитрієв М. 12
 Дмитрієв А. 74
 Дмитрієнко М. 34, 35, 37
 Довнар-Запольський М. 208
 Догель 201
 Догуф'є 45
 Доде А. 142
 Долгов 197
 Долгоруков В. 202, 215
 Доленский Я. 69
 Домбровський Ф. 199, 217
 Домонтович М. 69–71, 73
 Донець 197
 Дорошенко 64, 81, 82, 179, 197
 Дорошенко В. 69, 70
 Дорошенко Д. 24, 338, 348, 349, 353
 Дорошенко П. 77, 84, 106, 122, 180,
 196, 266
- Достоевський Ф. 292, 305
 Дрига І. 4, 25
 Дубровін 208
 Дубровський В. 2, 3, 5, 7–32, 34–37,
 39, 43, 54, 85, 140, 165, 166, 226,
 280, 283, 288, 290, 292, 317, 335,
 361, 362, 364–368, 370, 371, 376,
 377, 382, 394
 Дуда Г. 141
 Дука 77
 Дульський П. 100, 124
 Дурмуш-Ага 93
 Дюбуа де Монпере 202
- Еварницький Д. 387, 390, 396, 398,
 400–402
 Евмен 47
 Евмен І 45
 Евмен ІІ 46, 50, 51
 Егерев В. 101, 124
 Екрем 118, 142
 Екрем-бей 87, 135
 Елагін 336
 Ельмас Ільдрим 118
 Ельхан 119
 Ельхан Бабек 127
 Емідіо Дортелі Д'Асколі 200
 Енгельгард 202
 Еніс Авні 297
 Ерджюмент Екрем Талу 299
 Ердман 123
 Ермолович Н. 275
 Ернст Ф. 7
 Еропкин (Єропкін) 67, 68, 69
 Есаг Махмут Каракурт 309
- Єлагін В. 217
 Єремферіді 175
 Єрліч 79
 Єрофеев И. 212
 Єфіменко О. 262
 Єфрон 154, 161
- Жан** Даль-Люк 202
 Жуківський 338, 347
 Жуков 324
 Жуковський А. 4
 Жуковський В. 161

- Жураховський Глуховський Я. 69
Жураховський Я. 73
- Забела І. 69, 73
Зайцевський Є. 219
Закір 116
Зарема 274
Зарудний Г. 398–403
Заруцький А. 70
Заруцький К. 69, 72
Заруцький О. 73
Зевс 46, 50
Зелененко В. 73
Зеленський В. 70
Зеленський Я. 70
Зенкевич 224
Зигмонт 175
Зіба-ханім 151
Зійя Осман 285
Зія Гьок Альп 143, 284
Золя Е. 142, 145
Зотов М. 201, 399
Зохраб 118
Зуммер В. 8
- Ібн-Багута 157
Ібн-і-Арабі 157
Ібн-Хальдун 161
Ібрагім Ахмеров 123
Ібсен Г. 142
Іван III 194
Іван IV 194
Іван III Московський 62
Ігельстром 193, 205
Ігнатів 209
Ізмаїл Льоман 357
Ізмайлов В. 203
Іконніков 219
Іллінський 378
Ілляс Тархан 357
Іслям Гірей 196
Ісмаїл бей Гаспірالی 336
Ісмет Іненю 230, 234, 252, 321, 329–331
Істахрі 58
- Йєсарізаде Мустафа Іззет 300
Йорга 404
- Йосиф II 205, 223
Йяшар Набі Найір 285, 314, 315
- Кавтський К. 157
Каганович 209
Кадар Я. 365
Кадрі І. 296
Казем-Бек 199, 220
Казимир 63, 175, 390
Казимир Польський 173
Казимир Я. 196
Калінін М. 368, 371
Камінський Т. 90
Кампанела 63
Кандиба 66
Каневський 208
Кантемір 179
Каплан Гірей 198
Карабібер Сейдалі 345
Каракалли 48, 51
Карамін 55, 207
Кара-Осман 141, 290
Караулов 210
Карл 78
Карп 69
Карпек С. 69, 73
Карпов 208
Карпов Г. 194, 201, 262
Карський М. 215
Катерина II 107, 182, 183, 198, 205, 223, 227
Катул Мендес 87, 136
Кафтарьов 218
Кацнельсон З. 22
Качковський 203
Кезма Т. 26
Кейт 198
Кемаль Атаюрк 21, 298
Кемаль Я. 107
Кемаль-бей 87, 135
Кемаль-паша 135, 228, 284, 289, 297, 318, 319, 329, 330, 333, 355
Кенан Хулюсі Корай 285, 314
Кепен 199
Керенський 363
Керзон 112, 113
Кильмяк-Абиз 121

- Киримал Е. 24, 335–337, 339, 353, 354, 357, 359, 360
- Кібела 91
- Кіржасв С. 15
- Кіров С. 366, 369
- Клесман Н. (Kleeman) 203, 222
- Клеопатра 50
- Ключевський В. 55, 263
- Клярк 202
- Ковалівський А. 8, 11, 12, 14, 17, 19, 22, 26, 34
- Кованько М. 70, 74
- Кованько П. 70, 74
- Козлов 56, 65
- Колєбрук 202
- Коллі 207
- Колчак-Паша 84
- Кондоракі 209
- Конзеровский А. 69, 70
- Конце 46
- Кончак, хан 171
- Кончевский 225
- Копистенський З. 63
- Корж 388
- Коріятовичі 62
- Корнис 209
- Корнійчук 348
- Корнілов П. 100, 124
- Корсак М. 69, 73
- Корш Ф. 281
- Косіор 22
- Костомаров М. (Kostomarow M.) 78–81, 85, 180, 207, 218, 261–263, 389, 397, 403
- Котко К. (Любченко М.) 7
- Коховський 79, 183
- Коцюбинський М. 189–191, 218
- Кочарлинський 117
- Кочубей В. 106
- Кочубей Ф. 69, 73
- Кочубей Ю. (Kochubey Y.) 2, 4, 5, 9, 16, 29, 36, 37, 338, 340, 341, 345, 346, 354, 355
- Кравен М. 203, 222
- Крим С. 187, 353–355
- Кримський А. 2, 3, 15, 20, 21, 23–27, 63, 103–105, 108, 141, 152–154, 157, 158, 161, 163, 168, 211, 225, 281
- Критский Ондрей 392
- Кричинський А. 96, 216, 217, 218
- Ксенофонт 45
- Кузьмін 199
- Кулаковський Ю. 225
- Кулієв М. 22, 40, 115
- Куліш П. 180, 262, 389
- Кулябка Д. 70, 73, 74
- Кулябка П. 70
- Кунаков 83
- Купрін 219
- Курас Г. 35, 41
- Куремеса 172
- Курилов И. 203
- Курнівський Д. 70
- Кутневский Д. 69
- Куртин Б. 225
- Кятіб-оглу 158
- Кьопрюлю-Заде, Махмед Фуад-бей (Keuprulu Zade) 12, 20, 155–159, 333, 403
- Лавров 117
- Лажов Ф. 201
- Латифі 12
- Лашков Ф. 104, 195, 202, 207, 389
- Лебедев 209
- Лебон Г. 142
- Левенец Д. 70, 73
- Левенець І. 72
- Левченко М. 106
- Ленго Я. 4
- Ленін В. 259, 348, 362, 363, 365–367, 369, 371, 380
- Лизогуб 338
- Лизогуб А. 69–71
- Лизогуб С. 66
- Лизогуб Ф. 350–352
- Литвин М. 177
- Литвинов М. 369
- Лізімах 45
- Лінде 393
- Ліпман В. 238, 239, 324
- Ліхачов 203
- Лобода Г. 178

- Ловренс 318
Лодиженський 197
Лозієв П. 26
Ломиковский І. 69, 70
Лопухін 182
Лотоцький О. 281
Любавський 180
Любимов Н. 218
Любинський 338, 347
Любченко М. 14
Лютер 63
Лянге О. 249
Лятіф-баба 164
Льоті П'єр 140
- Магомет II 174
Магомет IV 62
Магомет Мальсагов 270
Маєвський 215
Мазепа І. 3, 13, 14, 41, 64, 78, 84, 105, 106, 180, 197, 198, 225, 262, 395–404, 406
Майков А. 219
Македонський О. 45
Макіявелі 63
Максимович А. 69, 70, 71
Максимович М. 262
Малиновский А. 195
Мамай 62, 174
Манулович І. 72
Манштейн 198, 202
Маркевич 66, 67
Маркевич А. 24, 107, 205, 207, 208, 223, 224
Маркевич М. 262
Маркевич Ф. 73
Маркевич Я. 66, 69
Марко Поло 202
Марков Є. 218
Маркович Ф. 70
Маркос 325
Маркс 219
Марр Н. 272
Марченко 219
Маршал Д. 253, 254, 326, 327
Массіньон Л. 20
Матвєєва Л. 2, 4
- Магяш І. 2, 34
Махмед Мунір Ертегун 238
Махмед-Гірей 81
Махмуд Емін 17
Махмуд II 159
Махмуд IV 77, 83
Махмудов А. 124
Махмут Йєсарі 300, 301
Махмут Недім паша 309
Мевджур 159
Мевлян 158
Меджід 151
Медієв 184
Мельник А. 338
Менглі-Герай 62, 174, 175, 199
Менглі-Герай II 199
Менгутимур 199
Менлібарі Абдульджеліль Гайруллах 359
Менцель 154
Меншиков 194, 260
Меркли М. 218
Меркс 161
Мертвий Д. 216
Месніков 347, 349
Мехмед 145
Мехмед Кубай 356
Мехмед-Герай 177, 178, 215
Мехмет Рауф 285
Мехті Гусейн-Заде 118
Мещанінов І. 90
Милорадович Г. 69, 70
Милорадович М. 66
Михайловський 83, 117
Михаловський Я. 79
Мікешін 263
Міклошич Ф. 385–387, 390, 392
Міллер 198
Мілюков 350
Мініх 192, 202, 213
Мірза-Джафар 163
Мобайїд 155
Молла Насреддін 117
Молотов 231, 235
Мольєр 294
Мономах 171
Монроє 31, 249, 325

- Мопасан 142, 146
 Морган 58
 Моргілевський І. 10, 61
 Москвич 209, 210
 Мохамед ібн-Насир 161
 Муаммер Лютфі 285
 Мумм, барон 348
 Мундт Т. 208
 Мунір Ертегун 324
 Муравйов А. 218, 362
 Муравйов-Апостол І. 203, 217, 219
 Мурзакевич Н. 208
 Мусабеков 126
 Мустафа 398, 399, 404
 Мустафа II 403
 Мустафа Кемаль Ататюрк 7, 296
 Мухамед Неджаті ефенді 216
 Мухаммад IV 404
 Мухаммед 403, 404
 Муханов 201
 Мухіджинов Н. 123
 Мухієддін-і-Дженді 157
 Мухліньський 208
 Мюккерем Кяміль Су 316
 Мюшфік 118
- Наджаф-бек Везіров 117**
 Наджі 142
 Надінський 357
 Назаренко П. 69, 70
 Назарлі 118
 Назаров П. 71
 Назим Хікмет 118
 Наім-Челебі 83
 Наім Сулейман-ханім-ефенді 20, 141
 Наливайко 178
 Намик Кемаль 285
 Наполеон Бонапарт 227
 Нарушевич А. 205, 223
 Натів 347
 Нахіт Сирри Іліан 311
 Негрі А. 199, 200
 Неджеддін Садак 328
 Неджеддін-і-Дайе 157
 Неджет ефенді 145
 Некрасов 117
 Немирович-Данченко В. 218
 Неплюєв 122
- Непомнящий А. 35
 Несімі 116
 Неф'ї 116
 Никольський Д. 279
 Нігяр 151
 Нізамі 115
 Нікіфоров 198
 Ніколаєв Е. 274
 Нобель 114
 Ногай 172, 174
 Нордау М. 142
 Норов 219
 Нур Еддін Абд-Еррахман Джамі 161
 Нурі Демір-ага 234, 330
- Обієв 271**
 Оболенський М. 195, 214
 Оглоблін О. 105, 211
 Огранович М. 66
 Одабаш 257
 Озенбашли А. 257, 340, 341, 343
 Окиншевич Л. 106
 Олександр 175
 Омар Сейф Еддін (Сейфеддін О., Пар-
 віз) 15–19, 26, 36, 39, 40, 87–89, 93,
 133, 135–140, 148, 282, 285–288, 317
 Омар-бей 87, 135
 Опара 77, 180
 Орджонікідзе Г. 365, 369, 371
 Орлик П. 105, 106, 225
 Орхан 154
 Осман-Ага 200
 Остерман В. 208
 Остін В. 327
 Острянка А. 34
- Павлюк 179**
 Падалко 389
 Пазухін 197
 Паллас 202
 Панін П. 202, 208
 Папа-Афанасопуло 102
 Парський 210
 Пархоменко В. 10
 Пархомчук С. 36
 Пасторій Й. 79
 Пейямі Сафа 285, 307
 Пековський 390

- Перебийнос Ф. 270
Переверзев 119
Пересветов І. 63
Петлюра С. 338, 342
Петрик (Петро Іваненко) 78, 105, 106,
180, 197, 211, 225
Петро І 15, 64, 78, 198, 396–401, 403
Петровский А. 70
Петрунь Ф. 208
Пій XI 355
Піко 318
Плано Карпіні 60
Плеханов Г. 142
Покорський Д. 72
Покровський М. 9, 55, 60, 207, 263
Поливанов 342
Полонський 219
Поплонський Н. 106
Постишев 22
Потьомкін 107, 205
Преображенський А. 387, 391, 392
Пригоревич В. 73
Прицак О. 21, 316
Прокопович З. 70, 73
Пу-ї 274
Пухштейн 46
Пушкін О. 219
Пятов 123
Пьянков 210
- Рабі-Азарій 200
Рабій Захарій 193
Рагім 118
Рагімов Сулейман 118
Рагузький М. 204
Радлов В. 59, 123, 384, 387, 389, 391,
393
Раєвський А. 111, 112
Раєвський Л. 24, 40
Разін 121
Раисов 210
Раїф Неджет бей 143
Ракушка-Романовський Р. 262
Рафі Бен Лейт 155
Рафілі 118
Рахманкулов 389, 393
Ревфік 87, 136
Реджаї Ефенді 299
- Реджеп Пекер 235, 237, 253, 254, 323
Редігольд 175
Рей 63
Рейснер М. 152, 153
Рефік Ахмет Севенгіль 312
Рефік Халід Карай 17–19, 26, 36, 39–
41, 94, 95, 128, 130–132, 138, 282,
288–290, 317
Решат Еніс Айген 313
Решат Нурі Гюнтекін 285, 301, 302
Резанов В. 378
Ригельман 66, 388
Рипка Я. 260, 263, 264
Різа 199
Рогоза 338
Рожков 263
Розумовський 198
Романов М. 121
Романови 183
Руданський С. 106
Руденко-Зуб Н. 4
Рудовський І. 79
Руженський 178
Рузвельт 230
Румі Д. 153, 157, 158
Русем 190
Рушен Ешреф Юнаїдин 304
Рюйзбрук 59
- Сааді (Са'ді) 115, 153
Сабахаттін Алі 312
Сабір 117
Сабрі Есат 285
Савелов 208
Савинов С. 274
Савинова А. 275
Сагайдачний 178
Садеддін-і-Фергані 157
Садик Алдоган 331
Садрі Ертем 306, 307
Саїт Фаїк Абасийяник 313, 314
Сайкс 318
Саліх-Ніяз-баба 160
Самед Мансур 117
Самі Паша заде Абдульлятіф Супхі
паша 296
Самі Пашазаде Сезаї 285
Самі-бей 391

- Саммедін 357
Самойлович І. 77, 82, 196–198
Самойлович О. 12, 14, 26, 120, 281, 400
Санаї 153
Санілі 119
Сафаров А. 20, 141
Сафонов 203
Сахіб-Гірей 193
Свидригайло 62
Сві[е]чка Л. 70
Сеадет-Герай-хан 200
Себастіянович М. 72
Севрюк 338
Сезаї 296
Сеїт Желіль Ефенді 216
Сеїд 117
Сеїт 121, 122
Сейїд-Мухамед-Риза 199, 398
Селім Ширри 313
Сементовський М. 209
Сенковський 180, 220
Сепун 45, 48
Сергеєв-Ценський 219
Сергієнко Я. 69, 70
Сергійчук Б. 4
Сергійчук В. 4
Сеф С. 111
Сігізмунд Кейстутович 174
Сідоров 379, 382
Сіницький А. 193
Сірко І. 196, 205
Скальковський А. 205, 208, 209, 212, 387–390
Скоропадський 70, 74, 198, 337, 338, 346, 348–354
Скрипник М. 371
Слабченко М. 3, 15, 41, 383–385, 387–391, 393
Смірнов В. 60, 83, 192, 199–201, 206, 219, 220, 224, 281, 397, 398, 401
Смолій В. 36
Собеський Я. 78, 81
Соловійов С. (Solowjow S.) 55, 66, 81, 82, 85, 180, 207, 219, 263, 276, 396, 397
Солонина В. 69
Сосногоров 209, 210
Сохранерді 162
Срезневський І. 383, 386, 390, 392, 393
Сталін Й. 232, 259, 321, 322, 372
Степанов М. 397–399, 401–403
Степовик Д. 4
Струков І. 124
Суад (Суат) Дервіш 17, 309
Судаков І. 221
Сулейман 118
Сулейман II 404
Сулейман Рустам 118
Сулейман Саїб 20, 148
Сулкевич 187, 257, 346, 350, 352–354
Сумароков П. 203
Суховієнко 82
Талат-паша 343, 351
Танський В. 69, 73
Таранов Білозеров О.С. 107
Тарбеев И. 208
Татішев 350
Таш-Тімур 174
Твардовський С. 79, 80
Тексьє Ш. 45, 48
Телеф 45
Теплоухов 57
Тер-Абашьян 224
Тер-Абрамов 206
Тетеря П. 77
Тизенгаузен В. 201
Тихий М. 205
Тичина П. 12, 17
Тімур-Кутлук 174
Тімур-хан 174
Тітов 271
Тішанський Ю. 144
Толстой А. 219
Топчибашев Алі Мардан-бек 112
Торнау А. 216
Торнау Н. 216
Тохтамиш 62, 174, 175
Троян 51
Тругве Лі 248
Трумен (Труман) Г. 31, 236, 238, 241–253, 325–328
Тсалдаріс 328
Тугай-бей 26, 83
Тула-Буха 172

- Туранський А. 69, 73
Туранський С. 74
Тяпкин В. 201
- Удальцов О. 381, 382
Узбек 101, 199
Українець Е. 397
Улу-Магомет 175
Ульяницький В. 201
Ульяновський В. 15
Уманец П. 69, 70, 225
Уманський 224
Уоллес Г. *див. також* Воллес
Усейн-Казім Кадрі 123
Усов С. 105, 210, 212
Устад Екрем 299
- Ф**
Фабр А. 107
Фаділь 145
Фалих Рифки Атай 285, 305
Фармаковський Б. 90, 91
Фарук 118, 255
Фатъма 190
Фахреддін-і-Ірані 157
Февзі Чекмак 331, 332
Федір Михайлович, цар 84
Федір Олексійович, цар 196
Фейгін 209
Фейербах 381
Фейз-хан 201
Ферід-бей 343
Филоненко В. 225
Фікрет 87, 135
Філетер 45
Філіппов С. 209
Фірдоусі 115
Фіркович 199
Фірсов М. (Фирсов Н.) 120
Флобер 142, 146
Фовзі 118
фон Гінце 350
фон Пален 230, 320
фон-Лизандер 219
Франк К. 141
Фрідріх Великий 208
Фрунзе 228
Фузулі 115, 116
Фундуклу 200
- Хабіб І. (Habib I.) 20, 138, 140, 147, 150
Хаджі Бекташ Велі 154, 158, 159
Хаджі-Герай 62, 174, 175, 208
Хаджі-Девлет-Герай 169
Хаді 117
Хайям О. 115
Халіде Едіп Адивар (Халід Едіб-ханім) 144, 285, 291–294, 318
Халід Зія 87, 135, 136, 142, 285
Халім Герай 200
Халіг Назмі Кіюмір 246
Хамадані 161
Хамдулла Супхі Танрійовер 296
Харлампович К. 106
Хартахай 180
Хасан Аалі Йюджелі 310
Хасан-мурза Чергіс 105
Хатіф 344
Хафіз 115, 118, 153
Хвильовий М. 6, 35
Хильмі Кримчак 105
Хіммет Алі-Заде 119
Хмельницький Б. 10, 15, 26, 27, 41, 64, 76, 78–84, 179, 180, 196, 260–267
Хмельницький Ю. 77, 80–82, 180, 197, 266
Холдернес М. 203
Хоменко 347
Христофор Ди-Негро 208
Худяков М. 101, 122
Хуман 45, 46, 52
Хусейн-Гезар-Фен 200
Хусейн-паша 14, 297, 399, 401, 403, 404
Хюсейн Авні 297
Хюсейн Джагід 87, 136, 285
Хюсейн Рахмі Гюрлінар 294
- Ц**
Циганкова Е. 8, 14, 34–36
Цінкайзен 404
- Ч**
Чабан М. 35
Чабан-Заде (Чобан-заде) 257, 357
Чакчак 237
Чарнецький 81
Челебі 341
Челебі Джіхан 257, 340, 344
Челебі Челебієв 185, 186, 188
Чернишев С. 120

- Черчилль У. 31, 230, 231, 244, 320, 321
 Чехов А. 117, 379
 Чинарі 164
 Чингизиди 199
 Чінгіз-Хан Темуджін 60
- Ш**
 Шабаров 186
 Шагін-Герай 178, 179, 193, 200, 216, 224
 Шаїк 117
 Шайноха 83
 Шаміль 269
 Шаміль Тохтар-Газі Х. 105
 Шаповал Ю. 36
 Шарані 152
 Шарков 208
 Шаул І. 69, 73
 Шаула С. 69–71
 Шауман 46
 Шаумян С. 111, 361, 362
 Шафовал М. 4
 Шевелєв Е. 209
 Шенкур'є 386
 Шенякін 221
 Шеремет 197
 Шереметев 82
 Шестаков 263
 Шефік Хусну 235, 331
 Шехаб-Еддін Сулейман 87, 136, 142, 143
 Шибанов Ф. 28, 361, 366, 367, 374–377
 Шинберг 210
 Ширяї С. 69, 70
 Шишкін 204
 Шімшір С. (Şimşir S.) 3, 25, 26, 36
 Шірван-заде 127
 Шмідт А. 153, 162
 Шпіс О. 281, 282, 316
 Шпулер Б. 359
 Шредер 154
 Штакельберг 209
 Штепа К. 8
 Штілер 46
 Шубинський 221
 Шульгін О. 338, 343
 Шумський О. 372
- Шуф В. 218
 Шухарт 46
 Шюкрю Сарадж Оглу 232, 322
- Ю**
 Юзефович Я. 215
 Юпітер 48
 Юсуф Зійя 285
- Я**
 Яблоновський 60, 180
 Яворницький Д. 383, 387, 390 *див. також* Еварницький
 Яворський М. 263
 Ягаїло 62, 174, 175
 Ягер 203
 Якоб Г. (Jakob G.) 155
 Якуб Кадрі Караосманоглу (Yakub Kadri Karaosmanoğlu) 17–20, 26, 36, 40, 138, 141–151, 158, 164, 282, 285, 290–292
 Якубович Я. 70, 73
 Ясь О. 35
- A**
 Abulgasi Bahadur Chan 220
 Acheson Dean 247
 Alexander 203
 Asfeld 221
 Austin C. 248
 Austin W. 248
- B**
 Barker (W. Burkhardt) 206
 Baton Charles A. 251, 252
 Besse Jean Charless 221
 Blochet M. 162, 163
 Bohn R. 46
 Bourget P. 294
 Bricon D. 248
 Bronewsky W. 221, 222
 Brunner S. 221
 Brunswick 224
- C**
 Cadogan A. 249
 Canale M.G. 205, 206
 Carl Misch 245
 Castelnau 205, 217
 Castres 221
 Chevalier I. 204
 Clarena Brown 252

- Claretie I. 294
Clarke Edouard Daniel 221
Colebrooke E. 221
Conze R. 45
Czujski J. 397
- Degulgtes 206
Demidoff A. 221
Dere Bey 46
Dörpfeld W. 46
Dubois de Montrepeux Fred 221
- E. de Zambaur 403
Edward J. 203
Engelhardt Mor. 221
- Fray Zeineb 141
- Gaboriau Emile 294
Gamba 204
Goebel Fr. 204
Grant Anthoni 206
Graven E. 223
Grimm A. T. 222
Gutrie, Maria 202, 222
- Hammer J. 154, 206, 396, 403
Hauptmann 393
Henderson E 204
Holderness M. 222
Hotworth 206
Humann K. 45
- Ismail Hikmet 140, 148
- Jager B. 222
Jefferson Th. 249
Jorga N. 396, 403
- Kaczkowski C. 222
Kara Osman Oğly 46
Kélékian D. 384, 393
King I. 204
Kohl I.G. 204
de Kock, P. 294
Kosmeli 204
- Lagorio F. 205
Langes 206
Lyll R. 204
- McNeill 248
Milner F. 206
Mitsen N. 204
Montandon C.H. 209
Müller S. 390–393
Murawiew-Aposrol I. 222
de Musset, A. 294
- Naruszewicz A. 204
- Parrot F. 221
Pepper C. 250
Pickley Virgil M. 252
Porter P. 249
Potocki J. 204
- Reuilly I. 204
Reuß 352
- Sartiaux F. 45
Schlatter 204
Schlegel 204
Sehiha Hikmet (псевд.) 297
Serket Gebin 297
Sestrenczewicz de Bohusz 205
Soumarokoff 222
Spencer E. 204
Struve 204
- Thoumann M. 205
Tott 205
Tschudi 159, 164
- Vanzetti Titus 203
Vitbout de Marigny 204
- Wallace Henry 244
Webster I. 203
Wiegand M.
Wilson E. 249, 253
Woenzel I. 203
- Zinkeisen J. 206, 396, 397, 404

ЗМІСТ

Від автора	3
<i>Ю.М. Кочубей</i> В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець	5
Список сходознавчих праць В.В. Дубровського	39
Тексти	43
Розкопи античного міста Пергаму у 1927 році	45
Україна й Близький Схід в історичних взаєминах	55
Про Гилянський похід 1725 року	66
Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.	75
Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості	87
Розкопування Ольбії р. 1926	90
Від перекладача [Омар Сейф Еддін]	93
Від перекладача [Рефік Халід]	94
Бочагов А.К. “Милли Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму” [рецензия]	96
Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР [рецензия]	100
Студії з Криму [рецензия]	103
У. Боданинский “Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму” [рецензия]	109
Л. Раевский “Мусаватистское правительство на Версальской конференции” [рецензия]	111
М. Кулиев “Октябрь и тюркская литература [рецензия]	115
Вестник научного общества татароведения [рецензия]	120
Азербайджанский Государственный Тюркский Художественный театр. Гастрольная поездка по СССР [рецензия]	126
Передне слово [до кн. Рефіка Халіда “Ятик Еміне”]	128
Передмова [до кн. Омара Сейфеддіна “Оповідання”]	133

Якуб Кадрі та його роман “Нур Баба”	141
Україна й Крим в історичних взаєминах	165
Туреччина між молотом і кувалдою	226
Кримська Автономна Республіка [некролог]	256
Богдан Хмельницький і Туреччина	260
Знищені республіки [некрологічні замітки]	268
“Мане Занге” – Наши известия [некрологічні замітки]	274
Г. Грісбах-Туган “Новітнє турецьке красне письменство”	280
Туреччина після двох воєн	317
Нова книжка про Крим	335
Сучасний Азербайджан з советського погляду	361
Докторантський іспит [з 5–го тому спогадів – “Мала Перещепина”]	378
Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка	383
Посольство гетьмана Ів. Мазепи до Туреччини та Криму 1699 (1700) р.	395
Ukrayna şarkiyatçılığının Teşkili ve Tahribi	407
En yeni Sovyet Tarhçiliği Nazarında Türk Dünyası	417
Yakut Türkleri	427
Türk Kırım’a Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar	444
Sovyet Türkistan’ı Hakkında Bazı Kayıtlar	476
Sovyet Gözlüğü ile Bugünkü Azerbaycan	488
İkinci Dünya Savaşından Önce Sovyet Devlet Müesseselerinin Yenileştirilmesi	512
Ukrayna İlimler Akademisi	525
Іменний покажчик	529

Наукове видання

Кочубей Ю.М.

**В.В. ДУБРОВСЬКИЙ
(1897–1966)
ЯК СХОДОЗНАВЕЦЬ**

Комп'ютерна верстка *Ленго Я.*

Підп. до друку 20.09.2011. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 28.56. Наклад 300. Зам. № ____.

Надруковано у видавництві ПП “Медобори-2006”
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс: (03849) 9-09-45.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від 09.11.2007 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua